TARTALOM

„Te Deum laudamus…”: Teológia, liturgia és vallási élet Erdélyben a 18. század végéig 155

Protestáns liturgia

Kurta József Tibor
Egy liturgiai átmenet folyamata az erdélyi református egyházközségekben a 18. században közvetett forrásokból ismert graduálok és énekeskönyvek előfordulásai tükrében 158

H. Hubert Gabriella
Az unitárius éneklés kezdetei 165

Papp Anette
Az MSU 1042 jelzetű forrás antifóna anyaga 177

Benkő Tímea
Bűnbánati és könyörgő napok mint a litánia és a Te Deum lehetséges alkalmainak nyomai Erdélyben 201

Farmati Anna
A kolozsvári Szent Mihály-templomhoz tartozó Szentháromság Társulat identitás-helyreállító szertartásai 218

Unitárius énekeskönyvek

Pap Balázs
Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai 227

Hevesi Andrea
Balassi-versek az unitárius énekhagyományban 247

Etlinger Mihály
Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal. 280

A radikális hagyomány követői

Balázs Mihály
A nonadorantizmus két kelet-közép-európai módozatáról a 16. században (Martin Seidel és Szymon Budny) 287

Keserű Gizella
Kettős kötelékben. A 17. századi lengyel–magyar unitárius érintkezésekről . . 305

Rítus és kultusz

Molnár Lehel
A püspöki vizitáció rítusa és rendszabályai az erdélyi unitáriusoknál a 17. században. 331

Gesztelyi Hermina
Református terítő unitárius közegben – Bethlen Kata 1735-ös olthévízi textíliájának felekezeti jelentőség 345

Kovács Sándor
Unitárius mártirológia és kultuszépítés Dávid Ferenc megdicsőülésének történeteiben 359

Unitárius levél- és prédikációirodalom

Molnár Dávid
Johann Ludwig von Wolzogen (?) ismeretlen levele Bethlen Ferenchez 386

Túri Tamás
Prédikáció és Apokalipszis: Karádi Pál és a protestáns hagyomány 412

Lovas Borbála
Bibliafordítások Enyedi György prédikációiban 429

Könyvszemle

Balázs Mihály: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről* (Molnár Lehel). 454

Kivonatok 460

„Te Deum laudamus…": Teológia, liturgia és vallási élet Erdélyben a 18. század végéig

Előszó

Hosszú ideje váratott magára egy olyan konferencia, mely tágabb értelemben foglalkozik az erdélyi egyházak, és főképp az erdélyi unitárius egyház teológiai és liturgiai szokásainak, tradícióinak, szabályainak kérdésével. Végül a Magyar Unitárius Egyház, az Országos Széchényi Könyvtár és az MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport tagjai által 2016-ban szervezett *„Te Deum laudamus": Teológia, liturgia és vallási élet Erdélyben a 18. század végéig* című konferencián ez minden várakozást felülmúlva valósult meg. A konferencia célja az volt, hogy a különböző tudományterületek előadóinak segítségével betekintést nyerjünk az unitárius egyház és a reformáció különböző irányzatainak teológiai nézeteibe, és e nézeteknek az egyházi szertartásokban megnyilvánuló következményeibe, a mindennapi vallásos életbe, illetve a doktrinális változások és a hagyományok viszonyába.

Bár az utóbbi néhány évben örvendetesen megszaporodtak a 16–18. századi erdélyi unitárius egyház dogmatikai rendszerének kialakulására és tágabb értelemben egyházi működésére vonatkozó kutatások, a teológia és liturgia összefüggéseinek története viszonylag feltáratlan, csak részleteiben ismert a kutatók előtt. Ennek egyik oka a nyomtatott és kéziratos források hiánya, feltáratlansága és feldolgozatlansága. A másik ok a kutatási tendenciákban rejlik. Az unitárius egyháztörténeti kutatások új korszaka kezdődött az 1970-es években, ám igazi lendületet az 1990-es években kapott az alapvető források hozzáférhetővé válásával és kiadásával. Az ezredforduló után a lassan feldolgozásra és kiadásra kerülő egyháztörténeti munkák, a hitvitázó irodalom, az énekes- és imádságoskönyvek, a prédikációs kötetek, a biblia- és zsoltárfordítások, a levéltári anyagok és a levelezések vizsgálata új megvilágításba helyezték a korszakot, és arra késztetik a kutatókat, hogy részleteiben is leírják, átgondolják a protestáns felekezetek megszilárdulásának történetét, és az unitárius egyház teológiai tanításainak és liturgiájának eddig sejtett, tudott, feltételezett részleteit.

Kötetünkben tizenhat tanulmány szerepel, melyek a maguk sokszínűségében és különböző választott perspektívájukon keresztül vezetik végig az olvasót az unitárius liturgia és teológia 16., 17. és 18. századi történetén.

Liturgiatörténettel és egyházi énekekkel, antifonákkal foglalkozik öt tanulmány. Kurta József Tibor átfogó tanulmányában a graduálok és graduál jellegű

énekeskönyvek másodlagos forrásokban fennmaradt nyomait követi végig, megmutatva az átmenetet az óprotestáns liturgiától és graduáloktól a strofikus gyülkezeti énekekig és népénekeskönyvekig. H. Hubert Gabriella a tőle megszokott alapossággal a korban egyfelől a hagyományba illeszkedő, másfelől markánsan egyedi jeleket mutató unitárius éneklés hagyományába vezeti be az olvasót, míg Papp Anette egy, a kolozsvári unitárius gyűjteményben található 1622-ből származó német nyelvű kódex antifónaanyagát mutatja be. Farmati Anna a kolozsvári Szent Mihály-templomhoz tartozó Szentháromság Társulat szertartásainak rendjébe enged bepillantást, Benkő Tímea a bűnbánati és könyörgő napokat mint a litánia és a Te Deum lehetséges alkalmainak nyomait vizsgálja az erdélyi forrásokban. A fentebbi szerzők mellett szorosan összefüggő tanulmányaikban szegedi és pécsi kutatók járják körül az unitárus énekhagyomány kérdéskörét egy szűkebb keresztmetszetben, Pap Balázs az 1602. évi énekeskönyvvel, Hevesi Andrea az unitárius énekhagyományban található Balassi-versekkel, míg Etlinger Mihály Bogáti Fazakas Miklóssal és az első fennmaradt unitárius énekeskönyvvel foglalkozik.

Balázs Mihály szélesebb perspektívát nyitva Martin Seidel és Szymon Budny munkáin át vizsgálja a 16. századi kelet-közép-európai nonadorantizmus kérdését, hozzá csatlakozva Keserű Gizella a 17. századi lengyel–magyar vallási kapcsolatokról közöl tanulmányt.

Különleges forrásokkal foglalkozik a következő három tanulmány. Molnár Lehel a püspöki vizitációk rítusait és rendszabályait mutatja be a vizitációs jegyzőkönyveken keresztül, Gesztelyi Hermina Bethlen Kata olthévízi textíliájának felekezeti jelentőségével foglalkozik, míg Kovács Sándor a Dávid Ferenc alakja köré épült unitárius kultusz írásos emlékeit és azok kalandos metamorfózisát, valamint szövegtörténeti útját mutatja be.

Az utolsó blokk leveleken és prédikációkon keresztül fogalmaz meg új kérdéseket az unitárius források vizsgálatával kapcsolatban. Molnár Dávid Johann Ludwig von Wolzogen egy eddig nem ismert, Bethlen Ferencnek írt levelén keresztül elemzi a korabeli teológiai vitákat, Túri Tamás Karádi Pál prédikációiban szereplő apokalipszisleírásokat illeszti be a protestáns prédikációhagyományba, míg Lovas Borbála dolgozata az unitárius bibliafordítások prédikációkban történő vizsgálatának lehetőségét járja körül.

A vizsgált források sokfélesége biztosíthatja a komplexebb kép kialakítását, a nyomtatott és kéziratos imádságos- és énekeskönyvek, a passiók, egyházi vizitációs jegyzőkönyvek, a számadáskönyvek és prédikációgyűjtemények, a korabeli nyomtatott teológiai munkák és az azokban szereplő bejegyzések, levelezések és a hétköznapi vallási élet egyéb emlékei segítik a korszak jobb megértését.

A konferencia szervezői Kovács Sándor, Káldos János és Lovas Borbála voltak, míg a *Keresztény Magvető* ezen különszámát Andorkó Júlia Eszter, Kovács Sándor és Lovas Borbála szerkesztette. Reméljük, hogy a kötetben szereplő tanulmányok párbeszédre inspirálják olvasóikat, és e kutatások az unitárius irodalom-, teológia- és liturgiatörténet kutatásának új, gazdag fejezetét jelentik majd.

Kolozsvár–Budapest, 2017. augusztus 3.

a szerkesztők

Kurta József Tibor[1]

Egy liturgiai átmenet folyamata az erdélyi református egyházközségekben a 18. században közvetett forrásokból ismert graduálok és énekeskönyvek előfordulásai tükrében

A reformációt követően a legtöbb református egyházközség tovább használta az anyanyelvre fordított és a protestáns hitelvekhez igazított gregorián liturgiát. A fennmaradt adatok szerint általánosak voltak a protestáns gregoriánum és a gyülekezeti énekek, illetve ennek alapján a protestáns gregoriánum énekanyagát tartalmazó graduál és a strofikus énekeket tartalmazó gyülekezeti énekeskönyv, az ún. cantionale – a későbbi szóhasználat szerint impressum – közös használata.[2] A 18. században fokozatosan elmaradt a gregoriánum, csak a nagyheti tételek, a passió és lamentatio éneklésének hagyománya maradt fenn.

[1] Kurta József Tibor (1978) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet főkönyvtárosa, könyvtörténész. Tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte, a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen szerezte meg doktori címét 2010-ben. 2004-től a Romániai Református Egyház Liturgiai Bizottságának tagja. Kutatási területei: az erdélyi református liturgia elvi és történeti kérdései, erdélyi protestáns könyves kultúra, könyv-, könyvtár- és könyvkötéstörténet.

[2] H. Hubert Gabriella, *Adalék a 16–17. századi gyülekezeti énekek műfaj-meghatározásához = Művelődési törekvések a korai újkorban.* szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 205–218. Fekete Csaba, *Graduál és református istentisztelet. Liturgiatörténeti áttekintés az Öreg graduál somorjai példányának kéziratos pótlékai alapján = Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. Szabó Botond, Fekete Csaba, Bereczki Lajos, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 245–344.

Az alábbiakban azoknak a graduáloknak vagy graduál jellegű énekeskönyveknek bemutatására vállalkozom, amelyeknek nyomai másodlagos forrásokban, jegyzőkönyvekben, leltárakban maradtak fenn, és általuk azt a folyamatot próbálom megláttatni, amely során az egyházközségek áttértek az óprotestáns liturgia és a graduál használatáról a strofikus gyülekezeti énekek és a népénekeskönyvek használatára. Az áttekintés korántsem teljes, már csak azért sem, mert az egyházi iratanyagok folyamatos feldolgozása újabb adatokat hozhat még elő.

Az egykor használatban volt graduálok, énekeskönyvek számát még hozzávetőlegesen sem lehet meghatározni a ma ismert példányok és a magánszemélyek vagy intézmények könyvjegyzékeiben, illetve egyéb forrásokban, inventáriumokban, vizitációs jegyzőkönyvekben elszórtan fennmaradt adatok alapján. A történelmi Magyarország területén kéttucatnyi fennmaradt kéziratos graduált vagy graduál jellegű énekeskönyvet tartunk számon, és több elveszett vagy lappangó kötetet ismerünk.[3] Az egyházközségi iratanyagok feldolgozatlansága miatt számuk vélhetőleg még nagyobb. Példa erre az elmúlt években előkerült kükülli passiókézirat esete.[4] A másodlagos forrásból előkerülő adatok arról árulkodnak, hogy az egykor használatban volt kötetek száma nyilvánvalóan ennek többszöröse kellett, hogy legyen.

Egy másik viszonyítási pont a graduálok és énekeskönyvek számának meghatározására a szintén másodlagos forrásokból felmért éneklőszékek előfordulása az erdélyi gyülekezetekben. A liturgikus térben használt éneklőszékek erdélyi elterjedtségéről Ősz Sándor Előd kutatásainak eredményei alapján alkothatunk képet.[5] Az éneklőszékek állványok, pulpitusok voltak. Erre helyezték a graduált, illetve énekeskönyvet, amelyből a kántor az éneklést vezette az orgonák használatának elterjedése előtti időben. Az adatok azt bizonyítják, hogy az éneklőszéket – mint a templomi bútorzat egyik darabját – általánosan használták a jelentősebb egyházközségekben. Például a Marosi tractus 18. századi matrikulája min-

[3] *Graduale Ráday saeculi XVII*, szerk. Ferenczi Ilona, Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 1997 (Musicalia Danubiana 16), 12–13.

[4] Kurta József Tibor, *A Küküllői Passionális Lamentatiójának szövegforrásai* = „*Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem.*" *Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára,* szerk. Gáborjáni Szabó Botond, Oláh Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai, 2015, 416–430.

[5] Ősz Sándor Előd, *Éneklő pulpitusok a Hunyad–Zarándi egyházmegyében*, Református Szemle, 6(2003), 857–865. Ld. még uő: ua, Magyar Egyházzene, 1(2004–2005), 21–30.; uő: *Éneklő pulpitusok az erdélyi református gyülekezetekben.* Magyar Egyházzene, 3(2007–2008), 287–334. Uő: *Éneklőpulpitusokra vonatkozó levéltári források*, Református Szemle, 4(2008), 421–460.

den egyházközség esetében jelzi az éneklőszék meglétét, és ennek alapján egyértelmű, hogy ezeken a helyeken feltételeznünk kell a graduál és/vagy gyülekezeti énekeskönyv meglétét és használatát.

Eltekintve néhány kivételtől, a protestáns gregoriánum liturgiáját őrző graduálok kéziratos formában terjedtek a reformáció után. Az egyházközségek igényeik és lehetőségeik szerint másoltatták maguknak ezeket a köteteket, némelykor pedig patrónusok, gyülekezeti tagok adományából jutottak hozzájuk. Az adományozás tényét legtöbbször a vizitációs jegyzőkönyvekben, az egyházközség javait felsoroló leltárakban is rögzítették. Az adatok értékelését az nehezíti, hogy a lejegyzők legtöbbször nem részletezték, hogy mi is pontosan az általuk leírt dokumentum, és a részletes műfaji besorolás helyett többnyire megelégedtek egy-egy általánosabb megnevezéssel. A meglévő adatok is viszonylagosak, ugyanis a legtöbb esetben az egyházközség nem vezetett pontos leltárt a tulajdonában levő könyvekről, ezért a matrikulákból, diáriumokból és vizitációs jegyzőkönyvekből előkerülő adatok eléggé esetlegesek. Arra is van példa, hogy a meglévő kötetek nem kerültek bele a leltárakba, illetve jegyzőkönyvekbe, talán azért sem, mivel nem a parókián őrizték őket, hanem a templomban voltak használatban.

Másodlagos forrásból ismert, nyomtatott graduálok

Az 1636-ban Gyulafehérváron kiadott ún. *Öreg graduál* megmaradt, vagy csak közvetett forrásból ismert példányainak jegyzéke 2002-ben jelent meg.[6] Erdély területén 7 megmaradt példányt ismerünk az I. Rákóczi György támogatásával megjelentetett és kiosztott 200 graduálból. Ezek mellett féltucat egyházközségről maradt fenn adat, hogy kapott a fejedelem papiros ajándékából.

A másik, nyomtatásban megjelent graduál jellegű énekeskönyv a felvidéki Lőcsén jelent meg.[7] Három korabeli adat is bizonyítja, hogy valamelyik kiadását Erdélyben is használták. Az első adatot a borbereki egyházközség (Nagyenyedi egyházmegye) 1689 után felvett jegyzőkönyve közli:

[6] *Régi magyarországi nyomtatványok III. 1636–1655.,* szerk. Heltai János, P. Vásárhelyi Judit, Bp., Akadémiai Kiadó, 2000, 1643. [A továbbiakban: RMNy], Vö. Kurta József, *Az Öreg graduál századai Erdélyben,* Kolozsvár, A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadványsorozata, 2002 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 8), 7–35., 103–126. A feltételezett brassói példányról utólag derült ki, hogy az OSZK példány-nyilvántartásában elírás történt, és ez a példány nem létezik.

[7] *RMNy II.* 1628., *RMNy III*. 2532.

> „5. Vagyon ugyan ismét edgj Pulpitusra valo Löcsei öreg Gradual. A mellyet Tekintetes Nemzetes Ecsedi Péter Uram Istenéhez valo kegyességéből conferalt a Borbereki Reformata Ecclesianak."[8]

A jegyzőkönyv szövege alapján azt feltételezhetjük, hogy a második kiadásról lehet szó, mert a graduál szó ennek címében szerepel.

A másik két adatot a Marosi egyházmegyében felvett vizitációs jegyzőkönyvek szolgáltatják. A havadtői gyülekezet leltárában (1704) az „öreg Lőcsei énekeskönyv" bejegyzést olvashatjuk, egy „Lőcsei Kottás Impressum"-ot pedig a mezőbándi gyülekezet használt szintén a 18. század elején.[9] Mivel ezek az adatok sem pontosítják a kiadást, ezeket az énekeskönyveket sem tudjuk beazonosítani.

Kéziratos graduálok vagy graduál jellegű énekeskönyvek

A 18. század folyamán a gyülekezeti énekeket tartalmazó nyomtatott énekeskönyvek fokozatosan szorították ki a gregorián eredetű szertartási énekeket tartalmazó kéziratos graduálokat, illetve a nyomtatott *Öreg graduál*t. Miután a gyülekezet már nem használta őket, a legjobb esetben az történt, hogy a használatból kikerült graduálok magán- vagy intézményi könyvtárakba kerültek. Ilyen a Sepsi Református Egyházmegyéhez tartozó Bodola egyházközség graduálja, amely először Bod Péter, majd a Nagyenyedi Református Kollégium könyvtárába került. Az azóta elpusztult kötet hátsó táblájáan Bod Péter bejegyzése a használatból kikerült kéziratos graduálok sorsát idézte:

> „Ezen rongyos Graduál találtatott az sepsi venerabilis tractusbeli bodoli ekklézsiában, melyet az értelmetlen emberek hordozván maguk között a faluban, a cifra nagy betűk közül sokakat ki is vagdaltak. Észre vévén ezen könyvnek állapotát, midőn ott ex officio visitálna, tiszt[eletes] esperest Márkusfalvi Deák Péter Uram, mint a hasznos régiséget becsülő tanult ember, nem csak magához vette a könyvet, hanem a dési generalis gyűlés alkalmatosságával, nékem

[8] *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen család és környezete. Az Apafi család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.,* szerk. Monok István, Szeged, Scriptum Kft., 1994, 265.

[9] *A Marosi Traktus Matrikulája 1687-ből,* az eredeti kézirat alapján gépelte Fülöp Ferenc, 1949, kézirat a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában, jelzete: 1MS355, ld. a 61. és 156. oldalt.

> 1758. esztendőben által is adta. Láthatjuk ezen énekes könyvből, hogy a reformáció az éneklésben is lassan lassan ment elő; mert ennek előtte még száz esztendővel megvoltak az istentiszteletben az antifonák, responsoriák és egyéb ceremóniás szokások, a melyek már most Isten kegyelméből elhallgattak. M[agyar] Igenben 1 júlii 1758. eszt[endőben] B[od] Péter. M[agyar] Igeni Prédikátor."[10]

A következő adatok nem minden esetben engednek kikövetkeztetni, hogy a szóban forgó énekeskönyv kéziratos graduál vagy pedig valamelyik nyomtatott, esetleg gyülekezeti énekeket tartalmazó énekeskönyv. A mezősámsondi egyházközség (Marosi egyházmegye) esetében egyértelmű, hogy kéziratos énekeskönyv volt a gyülekezet tulajdonában. Egy 1643-as bejegyzés a következőt örökítette meg: „[…] egy kék csillagos abrosz, egy írott Magyar Gradual, mind a kettő Lukáts György Uram ajándoka."[11]

A csittszentiványi egyházközség (Marosi egyházmegye) esetében már nehezebb eldönteni, hogy egy hálás egyháztag milyen graduált adományozott gyülekezetének: „Nemzetes Hajdu János Uram ő Kegyelme Istenes indulatjából az Eklézsiának Közönséges jóra Conferalt egy gradualt."[12]

Hasonlóképpen kérdéses a bodoki gyülekezet (Sepsi egyházmegye) egykori graduáljának meghatározása. Az 1728-as vizitáció során csak annyit jegyeztek fel a leltár utolsó tételeként, hogy az egyházközség birtokában van „egy Gradual réz kapcsos".[13] A jegyzőkönyv 1746-ig említi folyamatosan a graduált, de meghatározására nem ad több támpontot. Viszont mivel a kéziratos graduálok általá-

10 Erdélyi Pál, *Egy régi graduál. (Kerekes Ábel levele),* ItK, 3(1891), 323–324. Feltételezhetően azonos azzal a szintén elveszett graduállal, amelyet a szakirodalom *Bod Péter graduálja* néven ismer. Vö. Szabó T. Attila, *Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratainkA XVI–XIX. században,* Zilah, 1934, I. 16. és 17. tételek. Stoll Béla, *Magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840),* Bp., Akadémiai Kiadó, 1963, 18. *Graduale Ráday saeculi XVII.* szerk. Ferenczi Ilona, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1997 (Musicalia Danubiana XVII), 13.

11 A *Marosi Traktus matrikulája 1687-ből,* 163., Kelemen Lajos, *A régi Marosi Református Egyházmegye legrégibb matrikulája,* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977 (Művelődéstörténeti tanulmányok, I), 183.

12 *A Marosi Traktus matrikulája 1687-ből,* 144.

13 *A Sepsi Egyházmegye Canonica Vizitációs Könyve,* 152. A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtára 2015 tavaszán adta át a kéziratot az Erdélyi Református Egyházkerület levéltárának. Feldolgozása a levéltár jelenlegi költöztetése miatt várat magára. Kiadása: *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790. Aldoboly–Zalán,* szerk. Kolumbán Vilmos József, Kolozsvár, KPTI–ERGY, 2005 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 5), 64.

ban egy adott gyülekezet igényének és képességének megfelelő számú énektételt tartalmaztak, formájukban kisebb, kötésükben pedig egyszerűbb, papírtáblás kötetek voltak, így valószínű, hogy az impozáns méretű 1636-os *Öreg graduál*ról van szó, amelynek fatábláit gyakran látták el rézkapcsokkal.[14]

Kérdéseket vet fel a sepsiszentgyörgyi egyházközség esete. Az *Öreg graduál* egyik példánya a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában volt, viszont nem tudjuk, hogy melyik egyházközségből került a gyűjteménybe. A RMNy régi könyvek jegyzékének 35. tételeként bejegyzett graduál 1945-ben semmisült meg, amikor a zalaegerszegi pályaudvaron bombatalálat érte a Herepei János által menekített könyveket. Kevés esély mutatkozik annak kiderítésére, hogy ezt a graduált I. Rákóczi György a szentgyörgyieknek ajándékozta-e, bár nincs okunk kételkedni abban, hogy Sepsiszentgyörgy, amely a „nevezetesebb eklézsiák" közé tartozott, szintén kapott egy ajándékgraduált a fejedelemtől. Ez azonban csak feltételezés marad. Viszont az 1749. február 10-én felvett egyházlátogatási jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk: „Vagyon egy énekes Graduálja is az Ekklésiának in 4to. A Pulpituson szokott állani a Templomban."[15]

A jegyzőkönyv nem említi a nyomtatott *Öreg graduált*, csak a negyedrétű kéziratosat. Ennek alapján azt feltételezhetjük, hogy a sepsiszentgyörgyiek nem kaptak az 1636-os nyomtatott graduálból, és egy kéziratosat használtak. Mivel egyes gyülekezetekben gyakorlati okokból másolhattak egy kisebb, főként a nagyheti tételeket tartalmazó, praktikusabb használati példányt a nyomtatott graduál mellé, lehetséges, hogy itt is ez történt. Adatok hiányában viszont megválaszolatlan marad, hogy a sepsiszentgyörgyi negyedrétű kézirat mit tartalmazott: teljes vagy csak részliturgiát lefedő graduál volt-e ez, vagy pedig az Öreg graduál mellett használt passionálé?

1739-ben ezt jegyezték be a Kézdi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvébe: „Nemzetes Cseh János uram conferált az Alsó Csernátoni ecclesia számára egy szép aranyas Graduált, melyet vásárlott egy arannyal istenes indulattyából."[16] A vizitáció azt is feljegyezte, hogy Karatnán szintén van „egy Graduál, Kovács Istvánné adta".[17] Pusztán ennyi adat alapján viszont nem lehetséges meghatároznunk e kötetek tartalmát.

14 Kurta József Tibor, *Az Öreg graduál századai Erdélyben,* 122.

15 *A Sepsi Egyházmegye Canonica Vizitációs Könyve*, 288. Vö. *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790,* szerk. Kolumbán Vilmos József, 195.

16 Kézdi Egyházmegye Levéltára, V*izitációs jegyzőkönyv 1735-től*, 88. [A jegyzőkönyvek jelenleg az Erdélyi Református Egyházkerület levéltárában találhatók besorolás nélkül.]

17 Kézdi Egyházmegye Levéltára, *Vizitációs jegyzőkönyv 1775-től,* 354.

Feltorján az 1736. évi vizitáció a következő adatot rögzítette: „Azon templomhoz való egy szakadozott Graduál Impressum."[18] A jegyző összemosta a fogalmakat, de ebben az esetben értelemszerűen nyomtatott, impressum énekeskönyvről van szó. 1759-ben a régi helyett már „egy új Impressum" szerepel a jegyzőkönyben, akárcsak 1762-ben és 1767-ben: „Egy új Impressum a pulpituson".[19] Végül 1797-ből az „Egy Énekes Könyv, vulgo Gradual" bejegyzés tökéletesen meggyőz afelől, hogy a műfaji meghatározás lehetetlen a korabeli szóhasználat és fogalomalkotás zsákutcái miatt.[20]

A Hunyad–Zarándi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei már más gyakorlatot tükröznek ugyanebben az időszakban. Klopotiván 1778-ban erősítettek meg egy korábbi határozatot: „[…] az éneklés dolgában tartassék meg a régi praxis, hogy előre a szám tétessék ki a pulpitusra, melyből akármikor érkezzék a hallgató, tudhassa meg, melyik zsoltár énekeltetik."

Itt tehát már nem az óprotestáns liturgia szerint tartották az istentiszteletet, nem is a kántor diktálta az éneket, hanem a hívek saját énekeskönyveikből énekeltek. Ugyanezt bizonyítja a következő adat is. 1797-ben Kristyoron jegyezték fel, hogy Magyari János mester bizonyos visszamaradt pénzét az egyházközségnek adományozta, éspedig azzal a feltétellel: „[…] azon 15 vfr. énekeskönyvek vásároltatván, azok örökre állyanak a kristsori református templombéli székeken a használás végett."[21]

A források a 18. század közepétől egyre gyakrabban említik a nyomtatott gyülekezeti énekeskönyveket, s ezzel az erdélyi református liturgia alakulásának irányát is tükrözik. Azok a feljegyzések pedig, amelyek egyházközségi könyvgyűjteményekben egykor fellelhető kéziratos graduálokról szólnak, arról is tanúskodnak, hogy a középkori keresztyén liturgia legkésőbbi magyar emlékeit őrző és igen fontos kéziratainkszinte nyomtalanul tűntek el a nyilvántartások hiányosságai és pontatlanságai miatt, de leginkább amiatt, hogy elődeink nem gondoskodtak hűségesen tárgyi örökségünk megőrzéséről.

18 Kézdi Egyházmegye Levéltára, *Vizitációs jegyzőkönyv 1735-től*, 58.

19 Kézdi Egyházmegye Levéltára, *Vizitációs jegyzőkönyv 1759-től*, 33., 97. és 184.

20 A jegyzőkönyvek több egyházközség leltárában is említik az énekeskönyveket, 1790-től viszont csak *impressum* megnevezéssel utalnak rájuk. Csáki Árpádnak ezen a helyen is köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet ezekre az adatokra. Ugyanő jelezte, hogy a 2003–2004-ben végzett helyszíni kutatásai alkalmával már nem találta meg az említett énekeskönyveket.

21 *A Hunyad-Zarándi református egyházközségek történeti katasztere. II. 1686–1807. Hátszeg–Marosillye,* s. a. r., bev. Buzogány Dezső, Ősz Sándor Előd, Kolozsvár, KPTI–ERGY, 2005 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok, 2/2), 233. és 351.

H. Hubert Gabriella[1]

Az unitárius éneklés kezdetei

Az unitárius eszme- és egyháztörténeti eredmények mellett újabban kezdjük méltányolni az unitárius éneklés gazdag örökségét, amely a többi protestáns felekezethez képest markánsan egyéni jegyeket mutat fel nemcsak dogmatikai szempontból, hanem az énekválogatás tudatosságában, az egyház általi ellenőrzés meglétében (az ismert nyomtatott 17. századi unitárius énekeskönyvek egyenes vonalú fejlődést mutatnak) és a költői megformáltságban is. Az unitárius éneklés konzervativizmusa elsősorban a szertartásrend és az énekműfajok megtartásában mutatkozik, míg az unitárius dogmatika sokszínűségének a jelenléte vagy az új költészeti megoldások alkalmazása inkább az újítás felé mutat.

Adiaphoron, azaz a hit szempontjából nem sarkalatos kérdés az éneklés. Ugyanakkor a vallási tanítások, az útkeresések az egyes emberek vallásosságában, így az éneklésében is aktualizálódnak, és személyes üggyé válnak. Ezért nem szabad figyelmen kívül hagyni az éneklés fontosságának megítélésekor azt, amire Csepregi Zoltán figyelmeztet: „A felekezeti identitást tudvalevőleg nem a hitvallások, hanem a teológiailag *adiaphoron* elemek teremtik meg…"[2] Hozzátehetjük ehhez, hogy a 16. században a protestánsok a hitelvek tanításában és terjesztésében is nagy szerepet tulajdonítottak az énekeknek – ezt az eszközt és a 16. század utolsó harmadára megszilárduló protestáns éneklési hagyományt az unitáriusok sem mellőzték.

Káldos János 2010-es inspiratív előadásában meggyőző adatokkal támasztja alá és foglalja össze az éneklési helyzetet: Kolozsvárott a többi protestáns felekezethez hasonlóan a főistentisztelet mellett megvolt a reggeli és az esti istentisztelet. Az „unitárius istentiszteletben már a 16. században is énekeltek szertartási és gyülekezeti énekeket. Nem beszélhetünk tehát az óprotestáns énekelt liturgia

[1] H. Hubert Gabriella (1956) irodalom- és könyvtörténész. Az Evangélikus Országos Gyűjtemény igazgatója. 2002-ben PhD fokozatot szerzett a Szegedi Tudományegyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolában. A 16–17. századi gyülekezeti énekekkel, énekeskönyvekkel, valamint könyv- és könyvtártörténettel foglalkozik.

[2] Csepregi Zoltán, *Négynyelvű reformáció a Kárpát-medencében*, Keresztyén Igazság, 4(2011), 14.

megszakadásáról és újrakezdéséről", és az „unitárius liturgia elemei már a 16. században többé-kevésbé rögzültek".[3]

Hevesi Andrea doktori disszertációjában a gyülekezeti énekek szövegváltozatait elemezve megállapítja: „Az unitárius hagyomány szövegei számos olyan ponton is eltérést mutatnak a többi protestáns felekezettől, amelynek nincs köze a dogmatikához." Ez a külön út fokozatosan alakult ki.[4]

Mivel új forrás nem került elő, így a meglévő, jól ismert forrásoknak és adatoknak a korábbiakat folytató értelmezése, kiegészítése nyomán újabb kérdések vetődhetnek fel.

Érdemes visszatérni ahhoz a sokszor vitatott kérdéshez, hogy volt-e magyar nyelvű, nyomtatott unitárius gyülekezeti énekeskönyv a 16. században, ill. hogy mit énekelhettek az unitárius gyülekezetek a 16. században. A műfajok a 16. századi RPHA[5] rendszerét követve vonhatóak be a válaszadásba. Időhatárnak az 1616-os év tekinthető. Hevesi Andrea bizonyítása szerint ugyanis az általunk ismert első nyomtatott unitárius énekeskönyv 1616-ban jelent meg. Ezt a dátumot, különösen a nyomdászati érvek miatt, elfogadhatjuk.[6]

I. 1567–1592 közötti időszak

Uzoni Fosztó kétséges gyermekkori emlékeit most figyelmen kívül hagyva megfontolandó Káldos János megállapítása, hogy a nyomda, a személyi feltételek és a közösségi igény alapján, akár már 1567–1590 között is megjelenhetett nyomtatott énekeskönyv.[7] A személyi feltételekhez hozzátehetjük még: az énekeskönyvek szerkesztői mindig jelentős egyházszervező egyéniségek voltak, és éneklési jártassággal is rendelkeztek. Mindkét feltétel kiemelkedően igaz a mondott időszak öt püspökére, Dávid Ferencre, Hunyadi Demeterre, Enyedi Györgyre, Várfalvi Kósa Jánosra és Toroczkai Mátéra.

Megfelelő vallási-politikai háttér is kell azonban a nagyobb gyűjtemények nyomtatásához. Továbbra sem tudunk olyan adatról, amely megcáfolná a szak-

3 Káldos János, *A prédikáció a 16. század végének unitárius liturgiájában*, kézirat, 17.

4 Hevesi Andrea, *A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns énekhagyomány*, doktori disszertáció kézirata, Szeged, 2015, 50.

5 Horváth Iván, H. Hubert Gabriella, Font Zsuzsa, Herner János, Szőnyi Etelka, Vadai István [et al.], *Répertoire de la poésie hongroise ancienne,* szerk. Horváth Iván, H. Hubert Gabriella, Font Zsuzsa, Herner János, Szőnyi Etelka, Vadai István [et al.], Paris, Nouel Object, 1992, I–II.

6 Hevesi, *i. m.*, 6–9.

7 Káldos, *i. m.*, 9.

irodalom azon állítását, amely szerint 1567 körül az unitáriusok között volt olyan nézet, amely Zwingli reformációját helyeselte abból a szempontból, hogy „a külömb külömb eneklesben valo ceremoniakat" megszüntette.[8]

1571-től kezdve újra nem egyértelmű, hogy a vallási-politikai háttér és a nyomdai kapacitás mennyire lehetett elegendő ahhoz, hogy az unitáriusok egy nagyobb énekeskönyvet is kinyomtassanak. Ahogy Balázs Mihály írja: az unitáriusok „1571-től végeredményben a 18. század végéig csak kivételesen, folytonos ügyeskedésekkel tudták kinyomtatni műveiket…"[9]

Több adatunk van viszont a kéziratosságról! Heltai Gáspár 1574-es világi gyűjteményének, a *Cantionalé*nak előszava szerint létezett kéziratos verses psalterium, talán éppen magának Heltainak az összeállításában, de azt kinyomtatni már nem volt módja:

> „Voltam e szándékban, hogy kinyomtatnám … a zsoltárnak rend szerént való psalmusit, melyeket sok jámborok szörzettenek szép nótákra és versekre. De Isten ő szent felsége nem engedte eddig." (RMNy 351: A_{1v})

Ugyancsak megfontolandó Fekete Csaba feltételezése, amely magyarázatot adhatna arra, miért nincsenek adataink erről az első korszakról: „Elképzelhető, hogy számos unitárius gyülekezetnek nem volt a kezdettől fogva ellenére, ha az óprotestáns istentiszteleti örökség formálódása első évtizedeiben ugyanazon énekeket zengte el vasárnapról vasárnapra, mint a reformátusok."[10] Fekete Csaba elképzelését továbbvihetjük. Tudjuk, hogy 1566-ban Kolozsvárott a szentháromsági kifejezéseket mellőzve kiadták a *Heidelbergi káté* unitárius változatát (RMNy 215). Ezért egy új kérdés is feltehető, amelyre azonban egyelőre nincs válasz: vajon a kezdeti időkben a doxológia és néhány ének kiiktatásával nem vezethette-e a kántor a debreceni kiadású énekeskönyvekből az gyülekezet éneklését?

A kezdeti negyed századról bizonyossággal tehát csak azt állíthatjuk, hogy volt kéziratos éneklő könyv, azaz graduál szertartási énekekkel és kéziratos, ver-

8 A kérdés összefoglalását ld. H. Hubert Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 17), 93–94.

9 Balázs Mihály, *Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről = Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban: Prédikáció, meditáció és imádság*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014 (Studia Litteraria, 2013/3–4) 298.

10 Fekete Csaba, *…vyonnan oregbitetek, es emendaltattatak…: a Váradi énekeskönyv (1566) „szerkesztése" = Ghesaurus,* szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2010, 254.

ses zsoltárkönyv. A nyomtatott gyülekezeti énekeskönyv meglétét 1567–1592 között adatok hiányában egyelőre sem cáfolni, sem alátámasztani nem tudjuk.

II. 1592–1616 közötti időszak

Mi lehetett Enyedi György, Várfalvi Kósa János és Toroczkai Máté püspöksége idején, 1592–1616 között a helyzet?

Toroczkai 1601-es graduálja, illetve a Káldos János és Kovács Sándor által összegyűjtött adatok alapján elmondható, hogy ebben az időszakban is megvolt a kéziratos graduál. A graduál megléte pedig fejlett istentiszteleti életet és az óprotestáns liturgia megőrzését jelenti. A fő- és mellékistentisztelet szertartási énekei ugyanúgy megvoltak az unitáriusoknál, mint az evangélikusoknál és a reformátusoknál. A kéziratos, nagyobb méretű, kottás graduált az éneklőszékre helyezték, és a kántor vezetésével az iskolásgyermekek énekeltek belőle.

Volt a szertartási énekléshez külön kéziratos, prózai psalterium is. Ennek a psalteriumnak az alapja pedig Heltai Gáspárnak még evangélikus korszakában, 1560-ban kiadott *Zsoltárkönyv*e lehetett. Az 1616-os nyomtatott énekeskönyv graduál részében ugyanis több prózai zsoltárban megtalálható Heltai szövegeinek a nyoma, hol pontosan, hol átalakítva (a teljes vizsgálat még nem történt meg). Az mindenesetre biztos, hogy az 1632-es nyomtatott kiadás mottója, amely feltehetően megvolt már az 1616-os kiadásban is, Heltai fordítása:

> „Psalmus 80. 5. Uram, Seregeknek Istene, meddig haragszol az te nepednek könyörgésére?
> 8. Seregeknek Istene, vigasztalj meg minket, és fénljék mi nékünk az te orczád: és megszabadulunk."

Bizonyára léteztek temetési énekek is, amelyeket kéziratos, pár éneket tartalmazó füzetbe másolhattak le, s amelyből a temetésen a kántor és a deákok énekeltek. Ez, Újfalvi Imre temetési énekeskönyvének első, 1598-as kiadása után az Újfalvit követő formát kaphatta. Erre azonban nincs közvetlen bizonyítékunk.

A gyülekezeti éneklés, ill. énekeskönyv kérdésében a 115-ös, Kol 3,16 alapján írt Enyedi- beszédet[11] kell újra elővenni. Ebben a beszédben Enyedi egyrészt védekezik azok ellen, akik kárhoztatják az éneklést – tehát voltak ilyenek; másrészt inti a kevély és negédes embereket, akik szégyennek tartják, hogy a gyüle-

[11] Közli többek között H. Hubert Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 17), 379–389.

kezetben „az Úrnak dicsíretére feltátsák a szájokat" – tehát voltak ilyenek is. Enyedi emellett példának hozza fel: „Egyéb helyeken az templomban mind férfi, s mind asszonyállat, mind gyermek s leánzó együtt énekel az deákokkal, és egyenlő szóval, szájjal magasztalják, dicsírik az Urat és kérnek segétséget" – eszerint az iskolás gyermekek kórusa vezette az éneket, de a gyülekezetet még biztatni kellett arra, hogy a deákokkal együtt énekeljen, és az „egyéb helyeket" hozza fel példának, amely jelentheti a többi protestáns egyházat, de azt sem zárhatjuk ki, hogy a kolozsváriakat a más unitárius gyülekezetekben élő gyakorlatra inti. Az együtténeklés kérdését tovább árnyalja a beszéd sokat idézett részlete [kiemelések tőlem]:

> „Ám mostan az könyvnyomtató **egynéhány** szép dicsíreteket **külön** kinyomtatott az imádságokkal együtt, kikkel mostan szoktunk élni. Sokan vadnak az hallgatók közül, kik írást értnek, egynéhány pénzeket ne szánják, vegyenek benne, és **velünk együtt** énekeljenek és imádkozzanak az Úrnak. Ezt cselekedik **másutt** is az jól rendelt eklézsiákban az keresztyének, ne szégyenljék tanulni és követni az jót."

Az idézetből kiderül, hogy

• Enyedi idejében, tehát 1592–1597 között biztosan nyomtattak énekeskönyvet imádságokkal együtt.

• A tágabb szövegkörnyezet és a kéziratos graduálok meglétének a kontextusában az „**egynéhány szép dicsíreteket**" kifejezést a következőképpen értelmezhetjük: Enyedi a kis számú, egynéhány éneket tartalmazó énekeskönyvet az imádságokkal együtt gyülekezeti használatra szánta. A gyülekezetben való közös éneklést akarta előmozdítani. Ezért először nem nagy, teljes gyülekezeti énekeskönyvet adott ki, hanem olcsóbb, megvehető áru kicsi válogatást.

• A '**külön**' szónál nincs definiálva, hogy mihez képest külön. Így először arra gondolhatunk, hogy volt egy nagyobb graduál-énekeskönyv már kinyomtatva, s ebből nyomtatták ki külön a leggyakrabban használt gyülekezeti énekeket. De ha a 'külön' szót az alaptevékenységhez, a nyomdászathoz, a nyomtatáshoz viszonyítjuk, akkor a következő értelmezést is adhatjuk: az alaptevékenység ebben az esetben az egyházi művek nyomtatása, és az egyházi kiadványok között külön is kinyomtattak egy kis énekeskönyvet. Ez utóbbi esetben nem tudni, hogy a nagyobb énekeskönyv, amelyből a kis énekeskönyv származik, nyomtatott vagy pedig kéziratos volt-e.

• A „**velünk együtt**” éneklés szorgalmazása ebben az időben még nem vonatkozhatott a fejlett zenei tudást igénylő szertartási énekek közös, gyülekezeti éneklésére. Viszont vonatkozhatott azokra a gyülekezeti énekekre, amelyeket ekkor nyomtattak ki, és amelyeket – „kikkel mostan szoktunk élni” – már énekelt Kolozsvárott a lelkész, a kántor és a kórus, de a gyülekezet tagjai még nem feltétlenül csatlakoztak hozzájuk az éneklésben. Enyedi újra a **másutt** lévő, „jól rendelt eklézsiák” példáját hozza fel érvelésének alátámasztására.

Tudjuk, hogy egyéb felekezeteknél sem feltétlenül könyvből énekeltek a hívek a kezdeti fél évszázadban, jó esetnek számított, ha a gyülekezetnek volt egy-egy nyomtatott példánya, tehát a hívek hallás után tanulták meg az énekeket. Enyedi szövegéből csak az látszik biztosnak, hogy a prédikáció megírása előtt a gyülekezet tagjainak kezében nem volt nyomtatott énekeskönyv, ill. hogy a kolozsvári magyar gyülekezetet még biztatni kellett arra, hogy az akár könyvből, akár kívülről megtanult énekeket énekelje.

Hogy az éneklés Enyedi idején fejlődésnek indult, igazolja az 1616-os és 1632-es kiadású első és második ismert nyomtatott unitárius énekeskönyv kis formátuma (12°). Ezeket tehát már a hívek kezébe szánták. Sőt, mint az első, graduális rész kinyomtatása mutatja, azt is fontosnak tartották, hogy míg a kórus a kottás, nagyméretű kéziratos graduálból énekelt az éneklő pulpitusnál, addig a hívők kövessék a liturgiát a kezükben lévő kötetből, sőt, ha kívülről megtanulták már a dallamot, akkor a hymnusokat a kórussal együtt akár énekelhették is. 1616-ra tehát már olyan fejlettségi fokra jutott a kolozsvári magyar gyülekezet az éneklésben, amelynek a kezdete a 16. század utolsó évtizedére nyúlik vissza.

Külső érvként az evangélikus és református énekeskönyv-kiadási gyakorlatot említhetjük. Ha minden tényező adott egy-egy gyülekezeti énekeskönyv kiadásához, akkor vajon hány évente jelentkezett a nyomtatott énekeskönyv iránti igény? Hány évenként adtak ki a református és evangélikus gyülekezetek részére énekeskönyvet, nem számolva most természetesen azzal, hogy még az ismert dátumoknál sűrűbben is kiadhatták őket, mivel egyes kiadások példányai azóta elveszhettek. A debreceniek átlagban 6 évente adtak ki énekeskönyvet. Az evangélikusok kísérletezőbbek voltak, még kevésbé érvényesült az egyházi ellenőrzés, így gyakorlatilag mindegyik kiadás új kiadásként értelmezhető, és Huszár Gál graduál-énekeskönyve széles körben, a Muravidéktől Sárosig használatban volt, így hosszabb időközökben, átlagban 12 évente adtak ki változatos szerkesztésű énekeskönyveket.

Tehát még ha Enyedi püspökségétől kezdve számoljuk az énekléssel kapcsolatos helyzet rendezését, akkor is mindenképpen feltételeznünk kell azt, hogy jóval 1616 előtt volt már nyomtatott unitárius gyülekezeti énekeskönyv.

III. Az 1616-os nyomtatott énekeskönyv anyagából lehet-e következtetni az előzményekre?

Hevesi Andrea gondosan feltérképezte az 1616-os nyomtatott énekeskönyvből kiválasztott 118 éneknek az előzményét. Érvényes és új megállapításokat fogalmazott meg az unitárius szövegváltozatokról, ill. azoknak a protestáns, evangélikus és református hagyományhoz való viszonyáról. Megerősíti a szakirodalom korábbi feltevését, miszerint a szövegváltozatok hálózatosan alakultak ki, és nagy szerepe volt a szájhagyomány vagy kéziratosság útján való terjedésnek. Hevesi, mivel disszertációja a szövegváltozatokat kutatja, nem foglalkozott a szöveg nélküli, csak híradásokból ismert énekeskönyvek kérdésével.

Mivel 16. századi énekeskönyv után kutatunk, ezért a 16. századi gyűjtemények gyülekezeti részével végezhető összehasonlítás. Az egy tömbben lévő énekcsoportokat érdemes megnézni. Az énekeskönyvek hagyományozódását ismerve ugyanis az 1616-os énekeskönyvnek őriznie kell a korábbi, akár kéziratos, akár nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvek emlékét.

GYÜLEKEZETI ÉNEKEK – ÚZUS SZERINT

Úzus	**Komjáti 1574.**	**Debrecen 1590.**	**Debrecen 1602.**	**Unitárius Kolozsvár 1616.**	
				Összes	**17. századi**
Invokáció (prédikáció előtti)	**[6]**	**9**	**8**	**6**	--
Fő ünnepi énekek	**50**	**30**	**41**	**23**	*3*
advent	[1 – a kátéénekek között]	--	2	[1 – a graduális részben]	[1 – a graduális részben]
karácsony	19	13	13	8	*1*
kiskarácsony	2	1	1	1	--
vízkereszt	2	--	1	--	--
virágvasárnap	--	--	1	--	--
nagypéntek	1	1	2	2	*1?*
húsvét	9	10	11	9	--
áldozócsütörtök	5	2	2	1	--

pünkösd	9 [ebből: 6 invokáció]	3	4	2	*1*
Szentháromság-nap	3	--	4	--	--
Zsoltárok	**63**	**68**	**92**	***66***	*18*
Káté-ének	**18+3** [más helyeken]	**13**	**13**	**6+6** [első 6 a graduális részben]	*1+1*
Különb-különb ájtatos dicséretek (tematikailag elkülöníthető csoportok, prédikáció előtt vagy után + imádság: könyörgés / hálaadás, zsoltárok)	**58**	**52**	**52**	***52***	*4*
Összesen	**192**	**172**	**206**	**159**	*30*

A 16. századi énekek száma: 129, s ha ebből is leszámíthatjuk az utolsó, *Különféle énekek*-rész 4 énekét, amelyeket nyilvánvalóan a meglévő korpuszhoz toldottak be a kötet végére, a végösszeg: 125 gyülekezeti ének. Olyan kicsi ez az énekszám, amely éppen a korai énekeskönyvek jellemzője: pl. az 1560-as Huszár Gál-féle énekeskönyvben 105 gyülekezeti ének van. Feltehető tehát, hogy ez a 125 ének már benne volt az 1616 előtti unitárius gyülekezeti énekeskönyvben is. A datálás szempontjából fontos lehet az *Invokációk* dogmatikai értelmezése – Hevesi Andrea 118 ének (fettel és kurzívval jelölve a 66 és az 52 ének) vizsgálata alapján, amelyek között nincsenek az invokációk, megállapítja: az unitárius forrásokban fellelhető énekek dogmatikai változtatásai nem következetesek: „noha a Szentháromság tagadását minden esetben megtaláljuk az unitárius szöveghagyományban, a nyíltan, közvetlenül radikális dogmatikát alkalmazó szövegváltozatok elsősorban a kéziratos hagyományban lesznek fellelhetők, a nyomtatott hagyomány ezt igyekszik egy-két énekre minimalizálni, illetve a radikális dogmatika irányába tett változtatásokat elkendőzve, finomabban alkalmazni."[12]

Balázs Mihály, átolvasva a 6 invokáció unitárius változatát, megállapítja: „nonadorantista sorozat, még az utolsó is belefér egy lazább nonadorantizmusba, hiszen csak közbejáróként fordul Jézushoz."[13]

12 Hevesi, *i. m.*, 200–201.
13 Szíves szóbeli közlés.

Az első gyülekezeti énekeskönyv meglétéhez, ill. annak datálásához tehát szükséges lenne arra, hogy a hozzáértők dogmatikai szempontból átolvassák az énekeskönyv összes szövegét. Ekkor választ kaphatunk talán a következő kérdésekre:

– Milyen tudatos szerkesztői válogatás eredménye a kötet?

– Lehet-e nonadorantista vagy egyéb dogmatikai szempontból pontosítani a szövegkorpusz keletkezésének dátumát? Dogmatikailag a kompromisszumok vagy a sokszínűség jellemző-e az énekekre?

– A vizsgálatba be kell vonni a szertartási énekeket is, pl. a nonadorantizmusra mutat, hogy nincsen *Kyrie* a nyomtatott gyűjteményekben (ld. még a *Jövel, teremtő* kezdetű pünkösdi himnuszt).

– Milyen unitárius szociáletika fogalmazódik meg a szövegekben: Krisztus országa tagjainak milyen tulajdonságokkal kell rendelkezniük (Krisztus követése, a keresztviselés)?

Az unitárius énekek dogmatikai értelmezése értékes hozzájárulás lehetne az unitárius eszme- és egyháztörténeti kutatásokhoz.

Visszatérve a táblázathoz, látható, hogy az 1616-os énekeskönyvben szinte valamennyi protestáns *ünnep* megvan, kivéve természetesen a Szentháromságnapi könyörgéseket, és a szertartási ének-rész még gazdagabb ünnep-rendet ad. A *Zsoltárok*-tömb értelmezése szintén segíthet a szerkesztői munka árnyalásában. Első kérdésünk az lehet, hogy mi szerint válogatta ki Toroczkai Máté és a korábbi, ismeretlen szerkesztő a zsoltárokat. A többi protestáns felekezetnél tudatosabb szerkesztői kezet kell feltételeznünk a zsoltárok válogatásában. A szerkesztő az unitárius zsoltár-értelmezést követve a Biblia értelméhez kötődő zsoltárparafrázisokat választotta ki, kerülte a kultuszhoz kapcsolódó és az ún. átokzsoltárokat, valamint a Messiásra vonatkoztatható zsoltárokat.

A zsoltárok nem a gyűjtemény első felében helyezkednek el (ld. a református gyűjteményeket). Vajon az unitárius graduál-énekeskönyv (úrvacsorai liturgiával kiegészülve) együttes megjelentetésének mintája nem Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyve (RMNy 353) volt? Ebben a kontextusban a *Toroczkai-graduál* gyülekezeti énekekkel kiegészülve talán éppen ennek a vonalnak az elindítójaként értékelhető.

Második kérdésünk a zsoltártömb 16. századi eredetére vonatkozik, ugyanis szinte az összes zsoltárról elmondható, hogy stílusa alapján akár 16. századi is lehet. Hevesi Andrea megállapítja: „egyértelműen látható az igény, hogy a gyülekezet által ismert, kedvelt protestáns szövegek megtartása mellett, annak figye-

lembevételével igyekeznek a nyomtatványok az unitárius hagyományon belüli énekeket is közölni."[14]

Ezt a következőkkel egészíthetjük ki:

– A zsoltártömb legrégebbi rétegét a protestáns gyűjtemények zsoltárparafrázisai adják: 36 zsoltár. Ezek nagy része valószínűleg benne volt már a Heltai kezében lévő 1574-es verses *Psalterium*ban;

– 7 esetben egy-egy zsoltárnak két fordítása, két zsoltárnak pedig három fordítása is bekerült a zsoltártömbbe. De minden esetben látszik a betoldás: az első helyen van a régi protestáns fordítás, és csak utána következik az unitárius körben keletkezett változat.

– 12 Bogáti Fazakas-zsoltár csak 1589 után kerülhetett bele az énekeskönyvbe;

– 10 zsoltár lengyelből készült fordítás, ebből 6 Kochanowskié, csak 1587 után kerülhetett bele az énekeskönyvbe (Piotr Artomiusz Krzesichleb *Cantionnal*jában jelentek meg 1587-ben). Hevesi Andrea meggyőző érvelése szerint még 6 olyan zsoltár van, amelyben a lengyelből készült fordításokhoz hasonló poétikai, retorikai, metrikai jellemzők mutathatóak ki. Feltételezhető tehát, hogy 16 zsoltár, ill. zsoltárfordítás ugyanannak a szerzőnek a műve.

Hevesi rámutat arra is, hogy: „Feltűnő, a protestáns zsoltárok szóhasználatában rendkívül ritka az, hogy az éneklést, az Isten dicsőítését 'tapsolással' kísérjék", míg a lengyel zsoltárokban szinte minden énekben megtalálható: tapsolunk lelki örömben…; örvendek lelki tapsolással; tapsoljanak kegyelmének; tapsoljanak énekelve stb.[15] Ezt a jó megfigyelést ismét az ismert Enyedi beszéddel érdemes szembesítenünk: „vidám szívvel, szeretetből dicsérjük az Úristent […] ne csak nyelvünkkel és ajakunkkal dicsírjük […] inkább az gondolatnak kell elöl járni, és az Istenhez való szeretetben felpozsduljon, induljon az szű, fakassza ki az száj az szózatot, az belső indulatot és szeretetet, és úgy kezdjen énekleni". Enyedi végkövetkeztetése: „mikor csendes elmével vagyunk, akkor foglaljuk magunkat az Isten igéjének hallgatásában, tanulásában […] Mikor penig érezzük lelkünknek vidámságát, fordítsuk azt az isteni szolgálatra, szűvünknek az Istenhez való szeretetben felpozsdulását, indulását. Akkor énekeljünk, és mind szájjal, szűvel az Úristent magasztaljuk és dicsérjük." Talán nem túl merész az a feltételezés, hogy a zsoltártömb kialakításában Enyedi Györgynek is szerepe lehetett.

14 Hevesi, *i. m.*, 155.

15 Hevesi, *i. m.*, 163–164.

Függelék

Magyar nyelvű unitárius egyházi énekeskönyvek és énekműfajok 1567–1616 között (Káldos János és saját gyűjtésem alapján)

Év	Könyv műfaj	Ének műfaj
I. 1567–cr. 1569	*(nem volt)*	
II. 1569–1579		
1574	kéziratos verses *Zsoltárkönyv*	verses zsoltárok
?	*(kéziratos graduál)*	*(szertartási énekek)*
III. 1579–1592)		
1581	kéziratos éneklőkönyv a deákoknak: graduál	(szertartási énekek)
1588	Pécsi disputa adata	vita a reformátusokkal a *Kyrie* elhagyásáról
1589	Bogáti Fazakas Miklós kéziratos *Zsoltárkönyve*	verses zsoltárok
(?)	*(kéziratos temetési ének-füzet)*	*(temetési énekek)*
IV. 1592–1597		
1592–1597	kisebb nyomtatott gyülekezeti énekeskönyv imádságokkal – RMNy 746	gyülekezeti énekek
(?)	*(nagyobb gyülekezeti énekeskönyv?)*	*(gyülekezeti énekek)*
V. 1597–1616		
1598	kéziratos *Psalterium*	(prózai zsoltárok)
1600	kéziratos graduál (pro és kontra érvek, hogy azonos-e a Toroczkai-graduállal)	(szertartási énekek)
1601	kéziratos *Toroczkai-graduál* – Stoll 1005	szertartási énekek: himnuszok, antifónák, prózai zsoltárok, gyülekezeti énekek: verses zsoltárok
1602	kéziratos graduál	ünnepi énekek (= szertartási énekek)
(?)	*(nagyobb nyomtatott graduál és gyülekezeti énekeskönyv?)*	*(szertartási és gyülekezeti énekek)*

Év	Könyv műfaj	Ének műfaj
1616	nyomtatott graduál-énekeskönyv – RMNy 983: – graduál rész imádságokkal – gyülekezeti énekeskönyv	szertartási és gyülekezeti énekek – litánia, antifóna, prózai zsoltár, újszövetségi canticum, himnusz, supplicatio, symbolum, sanctus, benedictus, agnus, confessio peccatorum, Te Deum (nincs: verzus, responzórium, Kyrie) – gyülekezeti ének
(?)	*(nyomtatott temetési énekes-könyv)*	*(temetési/halotti énekek)*
1615–1621	Bölöni-kódex – Stoll 30 (1616 után – 1632: *Csonka antifonálé* – Stoll 143)	gyülekezeti és halotti ének, Te Deum

Papp Anette[1]

Az MSU 1042 jelzetű forrás[2] antifóna anyaga

Még a 2000-es évek elején készített mester-doktori dolgozatomban[3] a magyar graduálirodalom forrásai közül Huszár Gál 1560–61-es[4] és 1574-es[5] gyűjteményeinek, a *Batthyány*-, a *Ráday*- és az *Óvári graduál*ok együttesének[6], az *Eperjesi*

[1] Papp Anette (1970) az LFZE Egyházzenei Tanszékének munkatársa, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának docense. Az MRE Doktorok Kollégiuma Himnológiai szekciójának elnöke, meghívott szakértői tagja az MRE Zsinata által létrehozott Énekeskönyvi Bizottságnak. A Budafoki Református Egyházközség Kántorátusának alapítója és vezetője (2004). Doktori fokozatát a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen az Egyházzenei DLA-program keretében 2003-ban szerezte meg. Kutatási területe elsősorban a magyar nyelvű gregorián, valamint a 16–17. századi protestáns gyülekezeti énekek története.

[2] *Graduale oder Geistliche geseng vnd Psalmsampt ihren Antiphonen und hymnen…* A Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtára, Ms. U. 1042.

[3] Papp Anette, *A graduál-antifónák középkori kapcsolatai*, Bp., MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2008 (Egyházzene-doktori disszertációk, V).

[4] Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, HBF 3048. Fakszimile kiadása: *Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek. Kálmáncsehi Márton: Reggeli éneklések, Debrecen 1560–1561,* szerk. Varjas Béla, Bp., Akadémiai, 1983 (Bibliotheca Hungarica Antiqua 12). A továbbiakban: *Huszár Gál 1560*.

[5] Ún. *Komjáti-graduál*; Az OSzK példánya alapján fakszimile kiadása: *Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek és imádságok, Komjáti 1574*, szerk. Kőszeghy Péter, Bp., Akadémiai, 1986 (Bibliotheca Hungarica Antiqua 13). A továbbiakban: *Huszár Gál 1574*.

[6] *Ráday-graduál*: Bp., Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye K-1.480. *Batthyány-graduál*: Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár I, 40. *Óvári graduál*: Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára R 504.

A három kötet anyagának kiadása: *Graduale Ráday saeculi XVII*, szerk. Ferenczi Ilona, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1997 (Musicalia Danubiana 16). A továbbiakban: *Ráday, Batthyány, Óvári graduál*.

*graduál*nak[7], a *Sáczay*-[8] és az *Öreg graduál*nak[9] az antifóna-anyagát hasonlítottam össze elsősorban a fennmaradt magyar középkori források tételeivel, s ehhez vettem hozzá néhány délnémet és cseh kézirat anyagát. Disszertációmban elsősorban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy e graduálforrásokban hogyan viszonyul az egyik legnagyobb műfaji csoport, a mintegy 680 tételből álló antifónarepertoár a középkori hagyományhoz: mennyiben korlátozódott ez az új repertoár a már meglévő tételek másolására, vagy tekinthetjük-e inkább a tételeket önálló, alkotó alkalmazásnak[10]. Megállapítottam, hogy noha a graduálműfaj igénye nyilván nem a külföldi mintáktól függetlenül merült fel, a vizsgált graduálok antifóna-repertoárja mégis középkori magyar előzményekre vezethető vissza. A tételek többsége hazai mintákra épül, méghozzá túlnyomó részt az esztergomi szokásterület mintáira. Ezenkívül a munkának fontos tanulsága, hogy a szép számban készült pontos szöveg- és dallamfordítások mellett a graduál-antifónák szerzőit alapvetően egy olyan alkotói hozzáállás jellemezte, amely a középkori gregorián zenei nyelvezet, típuskészlet és liturgikus alkalmazások ismeretében új, a protestáns istentiszteletben vállalható repertoárt hozott létre[11]. A protestáns antifóna-anyagon végzett vizsgálat során kirajzolódott – természetesen a jellemző felekezeti jegyek megtartása mellett – egy közös, óprotes-

7 OSzK Kézirattára, Fol. Hung. 2153. A kötet modern kiadása: *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*, szerk. Ferenczi Ilona, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1988 (Musicalia Danubiana, 9). A továbbiakban: *Eperjesi graduál.*

8 Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára Kézirattár, R 505.

9 *Öreg Graduál, melly mind az elsö fordításban vagy ujjonnan való szerkesztetésben, s-mind penig az egy exemplárból másban való irattatásban esett fogyatkozásoktol szorgalmatoson meg tisztogattatott, és sok hozzá kévántatott szükseges részekkel meg öregbíttetett*. Gyulafehérvár, 1636. RMK I. 658. A továbbiakban: *Öreg graduál*.

10 A témáról bővebben: Papp Anette, *A graduál-antifónák középkori kapcsolatai*. Bp., A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 2001 (Egyházzenei füzetek I/11)., Uő, *A graduál-antifónák középkori kapcsolatai = Socia exultatione. A Rajeczky Benjamin születésének 100. évfordulóján tartott tudományos ülésszak előadásai*, szerk. Dobszay László, Pap Ágnes, MTA–LFZE Egyházzenei Intézet, 2003, 135–151.

11 Bővebben: Papp Anette, *Die ungarische Gradual-Antiphonen und ihre Verbindungen mit den mittelalterlichen Melodien*. Porta speciosa, A Journal of Theological Aesthetics, Institute of Sacred Arts, 2 (2010), Bp., 39–53. Lásd még: Ferenczi Ilona, *Középkori liturgikus szövegek továbbélése Magyarországon a reformáció első századában. Zsoltár- és evangéliumi antifónák, új kompozíciók levélbeli szövegekre = Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. F. Romhányi Beatrix, Kendeffy Gábor, Bp., Gondolat Kiadó, 2009, 232–240.

táns örökség is, amely tehát elsősorban a központi magyar rítus-terület forrásainak antifónáival rokonítható.

A református és evangélikus források kutatását még a 19. század elején irodalomtörténészek indították el[12], majd a század végétől a zenei vizsgálatok is megkezdődtek, s ezek a graduálkötetek mindmáig az e korral foglalkozó kutatók érdeklődésének középpontjában állnak[13]. Viszont a magyar reformáció egyik utolsó ágaként létrejött unitárius egyház graduálkönyveinek anyagával – a passiótörténet kivételével[14] – a zenei kutatás eddig keveset foglalkozott.

Ma közel harminc olyan kéziratos graduált ismerünk, amely magyar unitárius használatban volt[15], s e könyvek tanulsága szerint az erdélyi magyar unitáriusok a magyar evangélikus és református egyházzal megegyezően igyekeztek megőrizni és liturgiájukba beépíteni a középkorból örökölt, magyar nyelvre átültetett gregorián anyag egy részét. Néhány éve ezeknek a forrásoknak az antifónáit is igyekeztem bevonni a már megkezdett kutatásomba.[16] Az első vizsgálat során azt állapítottam meg, hogy az unitárius források legtöbbje részben vagy teljesen tartalmazza azt a huszonöt antifónát, amelyet „magyar unitárius repertoárnak" tekinthetünk[17]. E repertoár a mennyiségét tekintve a többi protestáns forráshoz képest jóval szerényebb[18], s az is elmondható, hogy a tételek valamivel több mint fele[19] valamely más protestáns forrásban is megjelenik, tizenkét tétel

12 Bővebben: Ferenczi Ilona, *A graduálkutatás története*, Magyar Egyházzene, 7 (1999/2000) 275–282.

13 Az „aktivitást" műfaji elemzések, fakszimile kiadások, összefoglaló munkák, a gyakorlati alkalmazás kérdései stb. jól mutatják.

14 Az erdélyi passióéneklésről ld. Bárdos Kornél, *Harcok a passió éneklése körül Magyarországon*, Theologiai Szemle, XIV (1971), 296–303; Az unitárius passióéneklésről: Hoppál Péter, *A hiányzó láncszem: a Bánffyhunyadi passió*, Magyar Egyházzene, 5 (1997/1998), 425–434. Uő, *A magyar protestáns passió*, DLA-értekezés, 2006, kiadatlan.

15 Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a források száma még nem tekinthető véglegesnek, hiszen a források szisztematikus gyűjtése igazán csak néhány éve kezdődött meg Erdélyben. A munka jelenlegi állapotáról lásd: Kovács Sándor, *Kéziratos graduálok az Erdélyi Unitárius Egyházban,* Református Szemle, 104 (2011), 423–439. Lásd még: Hoppál Péter, *XVI–XVII. századi kéziratos énekeskönyvek a Homoród- és Küküllő-menti unitárius parókiákon*, Magyar Egyházzene, 9 (2001/2002) 427–430.

16 Az unitárius antifóna-repertoár elemzését lásd: Papp Anette, *Die Antiphone in den unitarischen Quellen*, De musica disserenda, 1 (2008), 79–92. (Institut für Musikwissenschaft der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste, Ljubljana.)

17 E repertoár olyannyira állandó, hogy a nyomtatott énekeskönyvek egészen a 18. század végéig változatlanul hozzák az antifónák szövegét.

18 A többi protestáns forrásban az antifónák száma 62–274 között mozog.

19 Tizenhárom antifóna.

az eddigi kutatásom szerint csak az unitárius forrásokból dokumentálható, hat tételt viszont az „összprotestáns" anyaghoz sorolhatunk[20].

Ha a magyar unitárius antifónák és a református/evangélikus antifónák közötti különbséget szeretnénk jellemezni, az alábbi megállapításokat tehetjük:

– különbség mutatkozik egyrészt a szorosan a Bibliából kiinduló szövegválasztásban (itt elmaradnak azok hosszabb-rövidebb magyarázó-kigészítő szövegbetoldások, újszövetségi kontextusok, amelyek a többi protestáns forrás darabjait általában átszövik);

– feltűnő, hogy a magyar unitárius antifónák jórészt önállóak, kevés tétel mögött találunk olyan konkrét latin mintát, amelyhez a tételt köthetnénk.

Egy korábbi munkában egy statisztikai összegzést készítettem arról, hogy a református-evangélikus források antifónái hogyan viszonyulnak a középkori repertoárhoz: az antifónák hány százaléka mögött áll konkrét latin minta, hány százalékuk kezeli már nagyfokú önállósággal a középkori anyagot, s végül az antifónák hány százaléka az, amely mögött semmilyen konkrét minta sem áll, csak dallam-toposzok. A vizsgálat azt állapította meg, hogy a protestáns (református és evangélikus) forrásokban az antifónák jórészt középkori mintán alapuló, az új nyelvi és zenei igényekhez csak tapintatosan igazított antifónarepertoárra támaszkodnak. Ehhez képest az unitárius források antifónarepertoár-szerkesztőit – eltérően a többi protestáns felekezettől – nagyfokú önállóság jellemzi: a tételek 56 %-a olyan antifóna, amely a középkori hagyományból nem dokumentálható. Itt új, a középkori repertoárban nem létező szövegekhez új, de a gregorián stílusát követő dallamok társulnak. Bár egy-egy tételhez találhatunk közelebbi középkori zenei mintát, legtöbb esetben azonban szabad alkotások, mögöttük nem konkrét latin antifónák, hanem csak stílusminták állnak.

Ebbe a megkezdett munkába szeretném az MSU 1042 jelzetű forrás antifónáit belehelyezni.

Az MSU 1042 jelzetű forrás[21] egy 1622-től készített[22] német nyelvű kézirat, amelyet a kolozsvári szászok használatára[23] állítottak össze. Molnár Dávid meg-

[20] A magyar unitárius források antifónáiról készített táblázatot lásd az 1. számú mellékletben. Az „összprotestáns" anyag félkövérrel kiemelve.

[21] A forrást először Adolf Schullerus ismertette. Lásd: Adolf Schullerus, *Zwei Graduale „der Teutschen Kirchen tzu Clausemburg" vom Jahre 1622 und 1659*, Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 18(1895), 1–2; 18–20.

[22] Már a kézirat első ismertetője (lásd az előző lábjegyzetet) megállapította, hogy a kézirat egyes részei 1622 után készültek. A tételek regisztere 1656-ból származik.

[23] A kolozsvári unitárius szászokról bővebben lásd: Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)*, Kolozsvár, Minerva, 1935, I, 16–30.

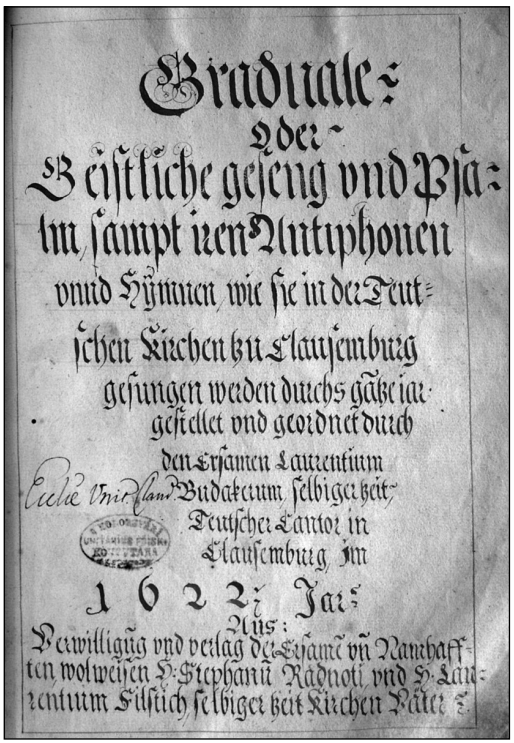
Graduale:
oder
Geistliche gesang vnd Psa:
lm, sampt iren Antiphonen
vnnd Hymnen, wie sie in der Teut:
schen Kirchen zu Clausemburg
gesungen werden durchs gantze iar:
gestellet vnd geordnet durch
den Ersamen Laurentium
Budakerum, selbiger zeit
Teutscher Cantor in
Clausemburg, im
1622: Jar:
Aus:
Verwilligung vnd verlag der Ersamen vnd Namhaff:
ten, wolweisen H: Stephanum Radnoti, vnd H: Lau:
rentium Filstich selbiger zeit Kirchen Väter.

állapítása szerint „a graduál alapvetően Radecke javított énekanyagát tartalmazza, amelyet Radnóthi István (ő egyike volt azoknak, akik Radeckét 1608-ban meghívták a rakówi gyülekezetből Kolozsvárra) és Filstich Lőrincz egyházfiak beleegyezésével és egyetértésével a szász kántor, Lorenz Budaker 1622-ben állított össze”[24]. A kötet összeállításában tehát kulcsszerepet játszik az a danzigi származású Valentin Radecke, aki 1615-től lett az unitáriusok püspöke[25]. Radecke erdélyi működése során két olyan gyűjteményt adott ki, amelyben énekelt tételek is találhatók. Az első kötet egy nyomtatott kancionálé[26], a második a szóban forgó kéziratos graduál[27]. Míg a kancionálé nem tartalmaz kottát, addig a graduál – ha arányaiban keveset is, de – kottás anyagot is őriz. A 285 számozott oldalból álló[28] kézirat zenei helyesírása kiváló, a kulcsokkal, sorvégi kusztoszokkal ellátott kottázás gondos. A magyar protestáns graduálkötetekre jellemző zenei

24 Molnár Dávid, *Valentin Radecke,* KerMagv, 121(2015/2), 155–191. 176. A kötetről lásd még: Molnár Dávid, *„…az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége…” Kolozsvári unitáriuslevéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648),* Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2015 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 7), 32.

25 Radecke életéről lásd: Molnár Dávid, *Valentin Radecke*, KerMagv, 121(2015/1), 22–39, valamint uő: *Valentin Radecke*, KerMagv, 121(2015/2), 155–191.

26 *Geistliche Gesänge. Clausenburg, 1620 = Régi magyarországi nyomtatványok,* Borsa Gedeon et al., II, Budapest, Akadémiai, 1983, 1225/1. A kötetről lásd: Szegedi Edit, *Valentinus Radecius és az egyházi hagyomány legitimitása*, KerMagv, 117(2011), 287–296.

27 Mindkét kötet az antitrinitárius szászok első, valószínűleg hiánypótló könyve, s a püspök egyházkonszolidációs törekvéseibe illeszkedik.

28 A paginálás a 195. oldalig tintás, ezt követően ceruzával későbbi kéz kiegészítése.

romlás itt nem jelentkezik[29], a kottakép Lorenz Budaker jó zenei képzettségéről tanúskodik. A kevés notált tétel[30] közül kiemelkedik az a tizenhét antifóna[31], ami jelen kutatásunk tárgyát képezi[32].

1. *Von langen Zeiten her haben wir gehört aus dem Munde der Propheten*

Latin mintája az az *A diebus antiquis* antifóna, amely a középkori magyar kódexek emblematikus nyitódarabja[33]. Már a *Codex Albensis*től[34] kezdve a magyar források közös jellegzetessége az az adventi vasárnapok első vesperását indító öt antifónából álló sorozat, amelyek közül az első az *A diebus antiquis* tétel[35]. A forrásokkal dokumentált középkori magyar rítusterületek[36] mellett[37] Czagány okkal feltételezi[38], hogy a gyéren dokumentált délkelet-magyarországi (erdélyi) zsolozsmában[39] is stabil helye volt. Az antifóna népszerűségét és fontosságát bi-

29 A 16–17. század zenei íráskészségének romlásáról lásd: Csomasz Tóth Kálmán, *Szilvás-Ujfalvi Imre helye a zenetörténetben*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 2(1981), 57–73., illetve Ferenczi Ilona, *Zenei helyesírás és „variálás" a XVI–XVII. századi graduálokban*, Zenetudományi Dolgozatok, 1988, 61–71.

30 Az antifónákon kívül egy szekvencia (f 27–30, *Last uns Christen* kezdettel a *Victimae Paschali laudes* szekvenciából) illetve a Máté szerinti passió (f 197–241, Keuchenthal gyűjteményében – és más erdélyi szász evangélikus forrásban is dokumentált – formában) és a *Triduum sacrum matutinum*ára való lamentációk (f 242–285, a magyar forrásoktól eltérő, német formulakészlettel) kottás tételek, valamint több (általában más erdélyi szász evangélikus forrásban is meglévő) gyülekezeti ének négyszólamú változata notált.

31 A kötet három részből áll, az elsőben (1–70) találhatók az antifónák.

32 Az antifónák kapcsolatainak összegzését lásd a 2. számú mellékletben.

33 Más európai középkori forrásoktól eltérően ezért kezdődnek a magyar antifonálék nagy „A" iniciummal.

34 A-GuMs. 211. Valószínűleg Gyulafehérvárról származó kódex a 12. századból.

35 Bővebben lásd: Dobszay László, *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 53.

36 Bővebben lásd: Uo., 47.

37 A tétel jelenlétéről lásd: Dobszay László, *Esztergom / Strigonium (Temporale)= Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae* (a továbbiakban CAO-ECE), szerk uő, V/A, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2004, 47, 62–63; Kovács Andrea, *Kalocsa –Zagreb (Temporale)= CAO-ECE*, szerk. Dobszay László, VI/A. Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2008, 40, 48; Uő, *A Transylvania–Várad (Temporale) = CAO-ECE* VII/A–B. Bp., Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences and Liszt Ferenc Academy of Music Research Group for Church Music, 2010, 44, 62–63.

38 Czagány Zsuzsa, *Töredék, kódex, rítus, hagyomány. A Zalka Antifonále győri és modori töredékeinek tanúsága,* Zenetudományi Dolgozatok, 2011, 123–142.

39 Az erdélyi és váradi rítusterület antifónakészletéről, annak liturgikus elrendezéséről és zenei elemzéséről lásd Dobszay László, *Corpus Antiphonarum…*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 59–61, 68–72, 342, 362–363.

zonyítja, hogy magyar fordítással szinte mindegyik református/evangélikus magyar graduálkötet is felvette anyagába, sőt a források többségében – megtartva a középkori gyakorlatot – az adventi antifóna-sorozat első tételeként kapott helyet. Az *A diebus* antifóna a magyar szokásterületen kívül – néhány késő-középkori passaui kötetet leszámítva[40]– nagyobb számban lengyel forrásokban[41] is megjelenik[42]. Azt, hogy az erdélyi szász hagyományban jelen volt-e a tétel, a források csekély száma, illetve a kérdés alapos kutatásának hiánya miatt nem dönthetjük el biztosan. Az általunk ellenőrzött kéziratokban és nyomtatott forrásokban csak nagyon ritkán fordul elő antifóna műfajú tétel, és csak egy olyan forrást találtunk, amelyben az *A diebus* antifóna töredékes formában jelen van[43].

2. *Last uns wachen*

Az advent első vasárnapjára való *Ecce Dominus veniet* antifóna Európa-szerte egy 5. tónusú dallammal társul. A tétel fordítása a magyar graduálkötetekbe is bekerült mint adventi antifóna. A szász unitárius forrás erre a dallamtípusra tesz egy új, bibliai elemekből összerakott szöveget[44], de a dallam végét g záróhanggal 7. tónusra alakítja. Erre a tónusváltásra más forrásból nem találtunk példát, de

40 Pl. Johannes Winterpurger, *Antiphonale Pataviense*, Wien, 1519. Fakszimile kiadása: *Antiphonale Pataviense (Faksimile),* Wien, 1519, ed. Karlheinz Schlager, Kassel, Bärenreiter, 1985 (Das Erbe Deutscher Musik, 7/25); *Passaui vesperále* (jelzete: CZ-Pn III-D-10, 14/15. század).

41 Köszönettel tartozom Jacub Kubienicnek, aki a *CAO-ECE* krakkói kötetének megjelenése előtt rendelkezésemre bocsátotta az anyagot. Kérésemre elmondta, hogy a krakkói katedrális úzuson kívül az *A diebus* antifóna Gniezno és Plock könyveiből dokumentálható. Szíves közléséből tudom, hogy Danzigban a teuton lovagrend liturgiáját vették át, amiben az *A diebus* nem szerepel.

42 Magyarországon kívüli előfordulásáról lásd még: Dobszay László, Prószéky Gábor, *CAO – ECE: A Preliminary Report*, Bp., 1988, 199.

43 I.F.78 jelzetű forrás, f 37. Kiadva: Szőcs Tamás, *Kirchenlied zwischen Pest und Stadtbrand. Das Kronstädter Kantional I.F.78 aus dem 17. Jahrhundert*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 2009, 109. Szőcs vélhetően az antifóna töredékessége miatt a tételt nem tudta beazonosítani.

44 1Thessz 5,6 és 1Thessz 3,13. A forrás szövege szinte egyezik Luther bibliafordításával: „So lasset vns nunicht schlaffen / wie die andern / sondern lasset vns wachen vnd nüchtern sein." Illetve: „Das ewre hertzen gesterckt vnd vns trefflich seien / in der heiligkeit fur Gott vnd vnsern Vater / auff die zukunfft vnsers Herrn Jhesu Christis amptallen seinen Heiligen."

hasonló típusdallam-átalakítással keletkezett tételeket a középkori repertoárból ismerünk[45].

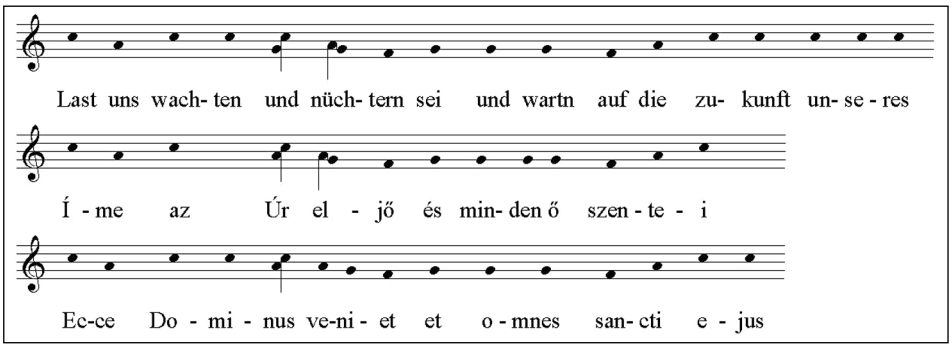

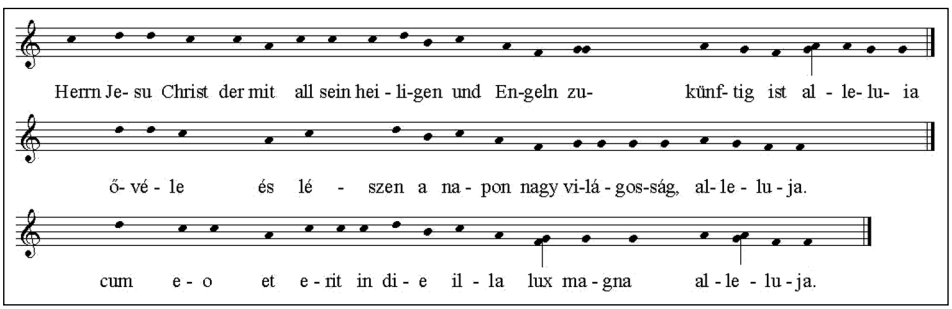

3. *Der Herr hat seinen Volk die Erlösung bracht*

A *Redemptionem misit* antifóna a középkori források állandó tétele. Magyar fordítása több graduálkötetben is szerepel[46]. Ahogy a magyarra alkalmazásnál, úgy a német nyelvre ültetés során is a középkori tétel melizmái felbomlanak, s a zenei struktúra az új szöveghez idomul.

4. *Heut' ist uns geboren der Herr Jesu Christ*

A karácsonyi második vesperás canticum-antifónája Európában szinte mindenütt a *Hodie Christus natus est* antifóna. A magyar fordításnál megfigyelhető apró szövegigazítás, illetve aktualizálás, miszerint: *justi* (igazak) helyett *keresztyének* mondják együtt az angyali karokkal éneküket, itt elmarad. Viszont a né-

45 Lásd Dobszay László, *Corpus Antiphonarum…* 221–224.; *Eperjesi graduál*, f 29–29v.; STR-2 = Pozsony/Bratislava, Káptalani Könyvtár EC Lad. 2., f 2v.

46 A szöveg a 111. zsoltár 9. verséből véve. Luthernél: „Er sendet eine Erlösung seinem Volck / Er verheisset / das sein Bunde wiglich bleiben sol."

met fordítás a „ma megjelent az Üdvözítő" („hodie apparuit…") passzust hagyja el. A dallam – ahogy ezt az előző tételnél is látjuk – az új szöveghez rugalmasan alkalmazkodik.

5. *Ein Kind ist uns geboren*

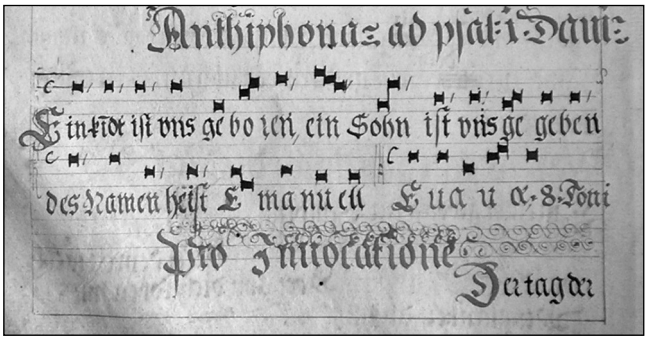

A *Puer natus est* tétel Európa-szerte a karácsonyi nagymise introitusa[47]. A tétel dallama a különböző középkori forrásokban meglehetősen egységes formát mutat, s ez a dallam nem rokonítható a szász unitárius alakítással. A *Puer natus* szövege[48] a középkori kanció-repertoárban is népszerű, de a dallamok nem kapcsolódnak a német tételhez, ahogyan a *Puer natus* responzórium is csak nagyon lazán kapcsolható az új alakítású antifónához. Mivel azonban a *Puer natus* introitus trópusanyaga gazdag[49], lehet, hogy a tétel közelebbi mintáját abban a repertoárban kell keresni.

47 A középkori hagyományban a karácsony vigíliája saját misét kapott, melynek introitusa: *Hodie scietis*. A három karácsonyi mise introitusai a következők: éjféli mise – *Dominus dixit*, hajnali mise – *Lux fulgebit* és a nagymise –*Puer natus est*.

48 Ézs 9,6 Luther fordításában: „Denn Vns ist ein Kind geboren / ein son ist vns gegeben / welchs Herrschafft ist auff seiner Schulder / Vnd er heisst / Wunderbar / Rat / Krafft / Helt / ewig Vater / Friedfürst."

49 Bruno Stäblein, *Introitus = Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik,* hrsg. Friedrich Blume, Kassel–Basel–London–New York–Prag–Stuttgart–Weimar, 1949–1973, I–XV, 1375–1382. James McKinnon, *Introitus = Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik, begründet von Friedrich Blume*, hrsg. Ludwig Finscher, Kassel–Basel uo., II, 1994. 1116–1126. *Introitus-Tropen I. Das Repertoire der südfranzösischen Tropen des 10. und 11. Jahrhunderts*, hrsg. Weiss, Günther, Bärenreiter, Kassel–Basel uo., 1970 (Monumenta Monodica Medii Aevi, III).

6. *Christus ist von Gott gemacht*

A tétel valószínűleg kontrafaktum. Szövege az 1Kor 1,30-ból[50], dallammintája egy bizonyos antifóna-típusból, az első tónusú, utótaggal megtoldott kétsoros formából[51] lett kialakítva. Ebben az antifóna-típusban található az az epifánia utáni második vasárnap második vesperására való *Magnificat* antifóna is, amely véleményem szerint a közelebbi dallammintát jelenthette. A *Deficiente vino* kezdetű antifónához a magyar graduál-repertoárban is találunk kontrafaktumokat[52], s közülük az egyik – a német tétellel egyezően – az epifánia ünnepének *Magnificat* antifónájaként hozza az új kontrafaktumszöveget.

7. *Erbarm dich oh Gott*

A 4. zsoltár 2. verséből való *Miserere mihi*[53] kezdetű antifóna fordítása a magyar graduálkötetek legtöbbjében helyet kapott[54] mint általános évközi vagy böjti időre való antifóna. A német tétel[55] – a magyar darabokkal egyezően – meglévő középkori antifónának elég pontos szövegi és dallami megfelelése.

8. *Mitten wir im Leben sei*

A *Media vita in morte sumus* antifóna a középkor általánosan ismert tétele volt. A liturgiában böjti antifónaként használták, de többféle paraliturgikus funkcióban (halottért való könyörgés, körmenet, szükség idején stb.) is élt. Német nyelvterületen már 1500 előtt létezett anyanyelvű fordítása. A legrégebbi prózai változata 1422-ből származik, de még a reformáció előtti időkből többféle

50 Luther fordítása: „Von welchem auch ihrer kompt in Christo Jhesu / Welcher vns gemacht ist von Gott zur Weisheit / vnd zur Gerechtigkeit / vnd zur Heiligung / vnd zur Erlösung." A középkori antifónák közül viszonylag kevés készült Pál leveleiből való szövegre.

51 Az első tónusú antifónák zenei tipológiájáról lásd: Dobszay László, *Az antifóna,* Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 1995 (Egyházzenei füzetek II/3), 6., illetve uő, *Corpus Antiphonarum…* 165–168.

52 *Szűz Máriának dicséretével* kezdettel szinte minden forrásban; évközi időre rendelve, néhol *Magnificat* antifónaként. *Minden Isten szerint való házasságnak* kezdettel Huszár Gál 1574-es graduáljában (CCXXIIIb), epifánia ünnepére, *Magnificat* antifónaként.

53 Néhány forrásban Miserere *mei*.

54 *Könyörülj rajtunk Úr Isten*, ritkábban *Irgalmazz nekem Úr Isten* kezdettel.

55 Luther fordításában a bibliai hely: „*Erhöre mich / wenn* ich ruffe / Gott mein ergerechtigkeit / Der du mich tröstest in angst Sey mir gnedig / vnd erhöre mein gebet."

verses formáját is ismerjük.[56] Az antifónából kiindulva[57] Luther 1524-ben formálta ki a saját szövegváltozatát, s az első versszakot további két strófával megtoldva készítette el koráljá[58]. Több magyar graduálkötetben az *A mi életünknek közepette* tétel a litánia énekléséhez kapcsolódik. Az egyetlen versből álló darab mintája talán német területről származhat, s az sem kizárt, hogy a *Media vita* német népének-változatából ered.[59] Ezzel szemben a kolozsvári forrás az eredeti antifónához tér vissza, annak dallamára adja a *Media vita* fordítását. A német szöveg készítője biztosan ismerte Luther versét, hiszen ahol tehette, a kész lutheri szöveget tartotta meg. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy Luther a saját versében a középkori szöveg értelmén egy helyen változtatott: míg a latin versben az imádkozó a halál veszedelméből kér menekülést, addig a lutheri változatban bánja bűneit, és úgy kéri, hogy megmenekülhessen a halál mélyéből. Szintén Luthertől származik a korál versei végén a *Kyrie eleison*-betoldás is. A kolozsvári forrás mind a lutheri szövegváltoztatást, mind a versszakvégi betoldást elhagyja.

9. *Des Herren Engel*

Az egyetlen tétel, amely mind a magyar református és evangélikus, mind a magyar unitárius források repertoárjában megvan, és a vizsgált kézirat anyagába is bekerült, az az *Angelus autem Domini* antifóna adaptációja. A középkori tétel szövegét a legtöbb magyar fordítás igyekszik pontosan visszaadni, a német szöveg viszont kiegészíti a bibliai idézetet[60] azzal, hogy az angyal, aki leszállott a mennyből, elhengerítette a követ, és ül azon, vigasztalja Magdolnát és az asszonyokat.

56 Lásd: Karl Eduard Philipp Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts,* Leipzig, Teubner, 1864–1877, II, 749. (Nr. 991.)

57 Azt az általánosan elterjedt nézetet, hogy a *Mitten wir* tétel mintáját egy Sankt Gallen-i, Notker által készített szekvencia jelentette, Jenny cáfolja (részletesen lásd Marcus Jenny, *Luther, Zwingli, Kalvin in ihren Liedern*. Zürich, Theologischer Verlag 1983, 78). Mint azt Jenny megállapítja, a középkori modellt nem a szekvencia, hanem egy olyan antifóna jelenthette, amelynek eredetét valószínűleg a gallikán rítusban kell keresnünk.

58 *Mitten wir im Leben sind.*

59 Csomasz Tóth szerint: „Egyik-másik antifónadallam átalakult protestáns népénekké, mégpedig úgy, hogy a népéneki dallamváltozat meglehetős függetlennek látszik ugyanannak az antifónadallamnak külföldi hasonló természetű származékánál." Lásd Csomasz Tóth Kálmán, *Előmunkálatok a magyar graduálok hazai kapcsolatainak felderítéséhez*. Kézirat 1958. júniusi keltezéssel. Forrás: Ráday Levéltár C/222 5.d. Kiadva: *Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára*, szerk. Bódiss Tamás, Bp., 2003, 313.

60 Mt 28,2 Luther fordításában: „Vnd sihe / es geschache in gros Erdbeben. Denn der Engel des HERRN kam vom Himel her ab / trat hin zu / vnd waltzet den Stein von der Thür / vnd satzte sich drauff."

10. *Die Wiber gingen zu dem Grab*

Az *Et dicebant ad invicem* antifóna pontos fordítását több magyar graduálkötetben is megtaláljuk. A német szöveg is ragaszkodik a bibliai idézet pontos megtartásához[61], de ahogy az előző antifónánál is, úgy ebben a tételben is kiegészül a szöveg magyarázó részekkel: betoldják a bibliai hely előző verséből azt az információt, hogy az asszonyok a sírhoz mentek, illetve az eredeti tételt záró két allelujából csak egyet tartanak meg, a másik helyére az angyal kérdését illesztik: kit kerestek?

11. *Ihr Menner aus Galilaea*

Az ascensio ünnepének laudes-ében szólal meg az az Európa-szerte ismert tétel, amelynek pontos fordítása szinte minden magyar református és evangélikus graduálkötetben helyet kapott[62]. A *Viri Galilaei* kezdetű antifónának a kolozsvári forrásban igen pontos zenei megfelelőjét kapjuk. A német fordítás viszont nem ragaszkodik szó szerint a latin (bibliai) szöveghez[63], annak inkább összegzését adja.

12. *O du Künig der Ehren*

Az ascensio ünnepének második vesperásában megszólaló *Magnificat* antifóna megfelelője a magyar graduálkötetekbe nem került át. A kolozsvári forrásban viszont a latin szöveg[64] nagyon pontos fordításával helyet kapott a tétel.

13. *Gib den Heiligen Geist*

A pünkösdi első vesperás első antifónája az egész Európában ismert *Veni Sancte Spiritus* antifóna. A tétel anyanyelvű, strofikus fordítását[65] már a 15. században biztosan használták német földön. A verses változat mellett az antifóna

61 Mk 16,3 Luther fordításában: „Vnd sie sprachen vntern ander / Wer waltzet vns den stein von des Grabsthür?"

62 *Galileabeli férfiak* kezdettel.

63 ApCsel 1,11 Luther fordításában: „Jr menner von Galilea / was stehet jr / vnd sehetgen Himel? Dieser Jhesus / welcher von euch ist auffgenomen gen Himel / wird komen / wie jr in gesehen habt / gen Himelfaren."

64 „O Rex gloriae Domine virtutum qui triumphator hodie super omnes caelos ascendisti ne derelinquas nos orphanos sed mitte promissum Patris in nos Spiritum veritatis alleluia."

65 *Kum heiliger geyst, herre gott, erfüll uns mit deinen gnaden gůt…* Idézi: Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied…* II, 748. (Nr. 987)

prózai fordítása is élt.[66] Ebből a szövegformából kiindulva – és az éneket két új strófával kiegészítve – készítette Luther a *Komm, Heiliger Geist, Herre Gott* kezdetű pünkösdi koráljá[67]. Luther strofikus gyülekezeti éneke mellett egyes német protestáns források az antifóna anyanyelvű, de a gregorián dallamra átültetett változatát is hozzák. E források közül a legjelentősebb az a gyűjtemény, amelyet 1573-ban Wittenbergben adtak ki[68], s az erdélyi szász evangélikusok is ismerték, hiszen több példányát őrzik ma is erdélyi könyvtárak[69]. A kolozsvári német nyelvű unitárius kéziratban a *Veni Sancte Spiritus* antifónának két változata is helyet kapott[70]: Luther korálja mellett a gregorián antifóna egy eddig más forrásból nem dokumentált német szöveggel. Ahogyan a Keuchenthal-gyűjteményben nem az antifóna pontos fordítását adja a német szöveg, úgy a kolozsvári kéziratban sem pontos a fordítás[71].

66 Két reformáció előtti variánst Wackernagel közöl (lásd előbb), de hasonló szöveg jelent meg az 1527-es erfurti és az 1528-as zwickaui *Enchiridion*ban, valamint az 1530-as *Blum-énekeskönyv*ben is.

67 A magyar nyelvű énekeskönyvek nem az eredeti dallamot veszik át, hanem egy magyar dallammal párosítják Luther *Komm, Heiliger Geist, Herre Gott* énekének fordítását. Bővebben: Csomasz Tóth Kálmán, *Die Melodien des Lutherliedes in Ungarn,* Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 10(1968), 11–36. Luther koráljának eredeti változatát viszont az erdélyi evangélikus szász források kivétel nélkül tartalmazzák, s a kolozsvári unitárius forrásban is benne van.

68 Keuchenthal, Johannes, *Kirchen-Gesenge Latinisch vnd Deudsch sampt allen Euangelien Episteln vnd Collecten auff die Sontage vnd Feste nach Ordnung der zeit durchs gantze Ihar Zum Amptso man das Hochwirdige Sacrament des Abendmals vnsers HERRN IHESV CHRISTI handelt … fur die Euangelischen Kirchen in Deudscher sprach gestellet vnd verordnet sind zusamen gebracht. Vnd jtzund erstlich auff diese Form im Druck ausgegangen,* Wittenberg, Lorentz Schwenck, 1573.

69 Hermannstadt, Bibliothek des Brukenthal-Museum: V III 770; Nationalarchiv Hermannstadt, Sammlung Brukenthal: SA B J.J. II 1086.

70 A szerkesztőről *Keuchenthal-énekeskönyv*nek nevezett német protestáns forrásban a *Veni Sancte* antifónának három változata is megvan: a Luther-féle strofikus korál mellett az antifóna latin és német szöveggel szintén a gyűjteménybe került.

71 Az antifóna mai német fordítása: „Komm, Heiliger Geist, /erfüll die Herzen deiner Gläubigen, /entflamme in ihnen das Feurer deiner Liebe. /Der du in all den verschiedenen Sprachen /Völker in einen geeinten Glauben versammelt hast! /Halleluja! Halleluja!" http://www.liederdatenbank.de/song/11341 (letöltve: 2017. június 25.)

wir des glaubens werden vol/dich bei-
der geist zuuersicht.

Gott Vater sey lob vnd dem Son/
der von den todten aufferstund/ Dem
tröster sey dasselb gethon/ in ewigkeit
alle stund.

AMEN.

XI.

Veni sancte Spiritus/
gebessert/ Durch
D. Mart. Luther.

Kom heiliger Geist Herre Gott, erfüll mit deiner

gnadē gut, deiner gleubigē hertz mut vñ sin, dein

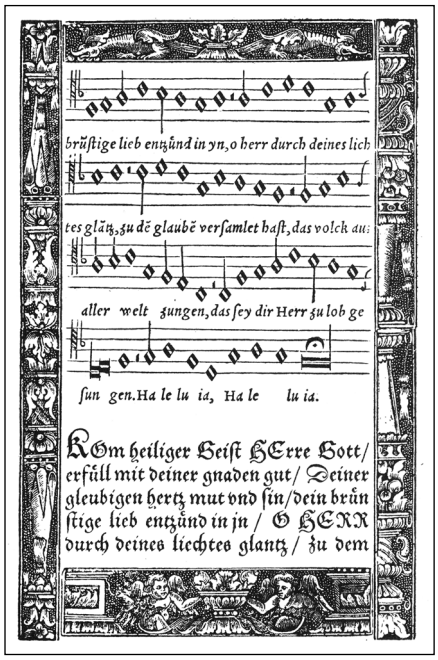
brünstige lieb entzünd in yn, o herr durch deines lich

tes glāz, zu dē glaubē versamlet hast, das volck au

aller welt zungen, das sey dir Herr zu lob ge

sun gen. Ha le lu ia, Ha le lu ia.

KOm heiliger Geist HErre Gott/
erfüll mit deiner gnaden gut/ Deiner
gleubigen hertz mut vnd sin/ dein brün
stige lieb entzünd in jn / O HERR
durch deines liechtes glantz / zu dem

Luther korálja Valentin Babst[72] *énekeskönyvéből*

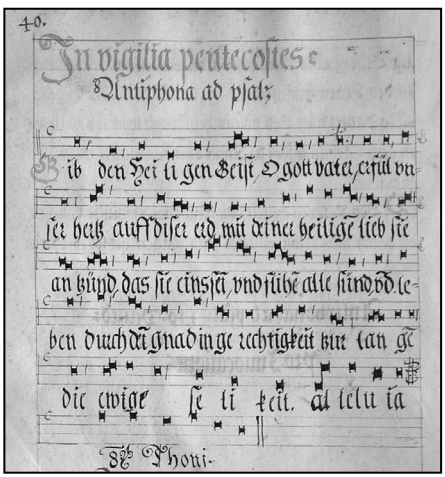
40.

In vigilia pentecostes

Antiphona ad psal:

Gib den Hei li gen Geist, O gott vater, erfül vn-
ser hertz auff diser zeit mit deiner heilige lieb sie
an zünd, das sie einsseil vnd sühē alle sünd, dō le-
ben durch dī gnad in ge rechtigkeit bis an gē
die ewige se li keit. al le lu ia

Ad Phoni.

Luther korálja az MSU 1042-ből

[72] *Valentin Babst énekeskönyve,* Lipcse, 1545. Fakszimile kiadása: *Das Babstsche Gesangbuch von 1545,* hrsg. Konrad Ameln, Kassel, Bärenreiter (Documenta musicologica, I/38), 1988.

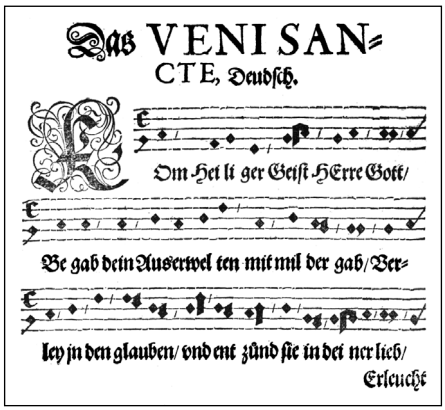
Das VENI SAN=
CTE, Deudsch.
Om Hei li ger Geist Herre Gott/
Be gab dein Auserwel ten mit mil der gab/ Ver=
ley jn den glauben/ vnd ent zünd sie in dei ner lieb/
Erleucht

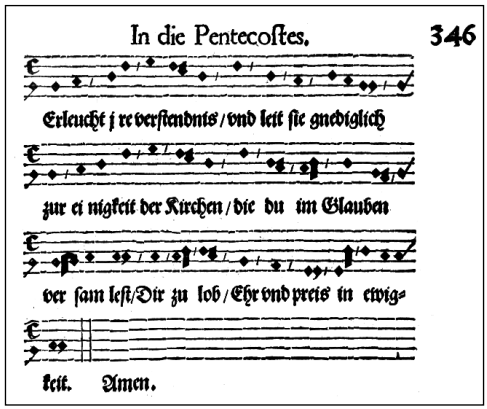
In die Pentecostes. 346
Erleucht j re verstendnis/ vnd leit sie gnediglich
zur ei nigkeit der Kirchen/ die du im Glauben
ver sam lest/ Dir zu lob/ Ehr vnd preis in ewig=
keit. Amen.

A Veni Sancte Spiritus antifóna német változata Keuchethal[73] gyűjteményéből

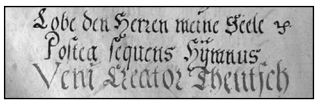
Lobe den Herren meine Seele v
Postea seguens Hymnus.
Veni Creator Theutsch

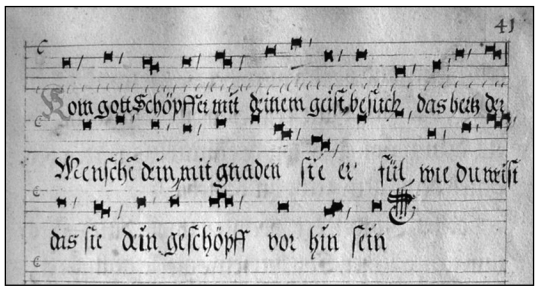
41
Kom gott Schöpffer mit deinem geist besuch, das herz
Menschē dein mit gnaden sie er füll, wie du weist
das sie dein geschöpff vor hin sein

Az MSU 1042-es forrás antifónája

14. *Sie werden alle voll*

A kolozsvári forrás másik pünkösdi antifónájának mintáját a laudes harmadik antifónájaként megszólaló *Repletisunt* jelentette. A latin tétel fordítása a magyar református és evangélikus forrásokban is benne van[74]. A német változat ezúttal sem követte pontosan a bibliai verset[75].

73 Johannes Keuchenthal, *Kirchen-Gesenge Latinisch vnd Deudsch…,* Wittenberg, 1573.

74 *Betelének mindnyájan*, *Eperjesi graduál,* f 251; *Bételjesedének az apostolok*, *Öreg graduál,* p 478. A két tétel – habár mindkettő a középkori antifóna fordítása – nem azonos. A kolozsvári kézirat tétele az *Öreg graduál* dallami megoldásával mutat közelebbi rokonságot.

75 ApCsel 2,4 Luther fordításában: „vnd wurden alle vol des heiligen Geists / Vnd fiengen an zu predigen mit andern Zungen / nach dem der Geist jnen gab aus zu sprechen."

15. *Der Herr ist König*

Az évközi idő 6. tónusú antifónáinak csoportjában van egy olyan, responzóriumbrévével és invitatórium-antifónával rokon alaptípus[76], ahol az antifónák gyakran veszik zsoltárból szövegüket (ezeket pszalmikus antifónákként is ismeri a szakirodalom). A kolozsvári kéziratban egy ilyen típus-dallamhoz illesztve kapjuk a 146. zsoltárból[77] vett szöveget. Ilyen szöveg-dallam kombinációt az általam vizsgált forrásokban nem találtam, de hasonló eljárással készült tételeket a magyar graduálkötetek is tartalmaznak[78].

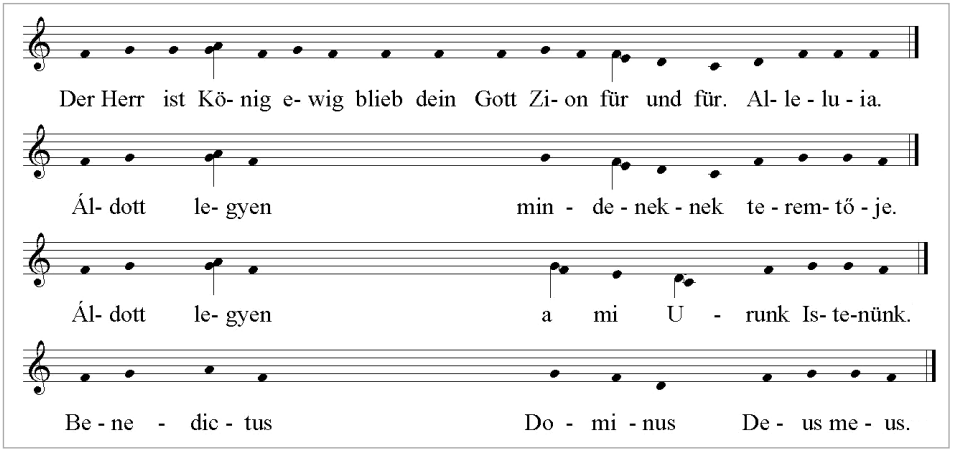

16. *Dich am Anfang*

Míg a magyar evangélikus és református graduálok antifónái között több olyan tételt találunk, amelyek létező középkori antifónák részletfordításaiból vagy hosszabb antifónák kivágataiként keletkeztek,[79] addig a kolozsvári forrásban egyetlen ilyen típusú antifónát találunk. A Szentháromság-vasárnapra való, a teljes Szentháromság, egy örök Istent megvalló *Te Deum Patrem in genium*

76 A hatodik tónusú antifónák zenei tipológiájáról lásd: Dobszay László, *Corpus Antiphonarum…,* 173–175.

77 Zsolt 146,10 Luther fordításában: „Der HERR ist König ewiglich / Dein Gott Zion fur vnd fur / Haleluia."

78 MSU 1042, f 45.; Huszár Gál 1574, p CCCXXXb–CCCXXXI; *Ráday-graduál*, f 220; *Öreg graduál*, p 209. Szöveg c. f.: Zsolt 144,1.; *Öreg graduál*, p 451. Szöveg c. f.: Zsolt 144,1.; STR - 4 = Pozsony/Bratislava, Archív Mesta EC Lad. 4. Szöveg: Zsolt 143,1.

79 Részletesen lásd: Papp Anette, *A graduál-antifónák középkori kapcsolatai*, Bp., MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2008 (Egyházzene-doktori disszertációk, V.) 141–166.

Magnificat antifóna nem csak a középkori forrásokban öröklődött. A tétel fordítása az *Öreg graduál*ban is helyet kapott[80], s német szöveggel a Keuchenthal-gyűjteményben is megtalálhatjuk[81]. A szász unitárius könyv – talán a szöveg tartalma miatt – a középkori antifónának csak az első frázisát adja, a Keuchenthal gyűjteménytől nyilván tudatosan eltérő szöveggel.

17. *Preis seid ir*

A Szentháromság-vasárnap másik jellegzetes antifónája, a *Gloria tibi Trinitas* sem ismeretlen a protestáns gyűjteményekben. Az előző tételhez hasonlóan mind a magyar graduálkönyvekben, mind a *Keuchenthal-énekeskönyv*ben benne van[82]. A református és evangélikus graduálokban pontos fordításán[83] kívül kontrafaktuma[84] is szinte minden forrás állandó tétele. A Keuchenthal-gyűjteménytől eltérő fordítással Erdélyben az evangélikus szászok is használhatták az antifónát, erről tanúskodik egy kézirat[85], amelyben *Symbolum Athanasii Episcopi* felirattal a következő tételt találjuk:[86, 87, 88]

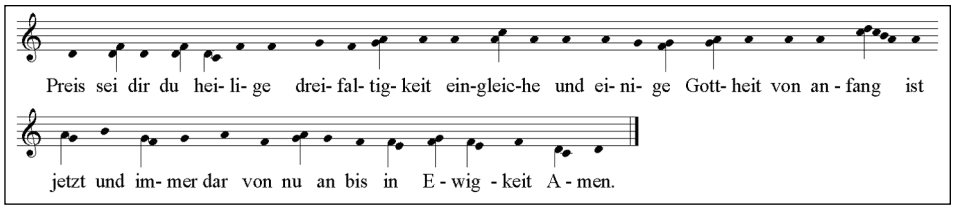

A kolozsvári kézirat ennek nagyon közeli változata, de a Szentháromság-tan formuláit gondosan átírja:

80 *Tégedet teremtő Atyát…*, p 482.

81 p 588v–589. „Dich ewigen Gott ungebornen Vater / dich ein gebornen Son (!) / dich Tröst er heiligen Geist / heilige ungeteilte Dreifaltigkeit / bekennen wir mit mund und ganzem herzen / Loben dich / gebene dei endich / Dir seyehr / wirdigkeit in ewigkeit.

82 Ehre sey dir du höchste Dreifaltigkeit…" p 586–586r

83 *Dicséret légyen tenéked… = Huszár Gál* p 1560 a_6a; *Huszár Gál 1574* XVb; *Batthyányi graduál,* f 196, *Eperjesi graduál,* f 295, *Öreg graduál,* p 166. *Dicséret néked Szentháromság = Öreg graduál,* p 480; *Dicsőség tenéked Szentháromság = Öreg graduál,* p 481

84 *Téged egynek álatban…,* illetve *Az Úr Isten oltalmazta …* kezdetű szövegek.

85 Nationalarchiv Hermannstadt, Sammlung Brukenthal: *CANTIONALE Das ist GESANGBUCH…,* Andreas Wrmenius den Homorod, Anno 1649. Signatur: jj 1092.

86 f 51v.

87 Az aláhúzott szakasz a kéziratban egy terccel feljebb kottázva. A hibát a sorkezdő kulcs okozta, tévesen a 4. vonal helyett a 3. vonalra került!

88 f 50.

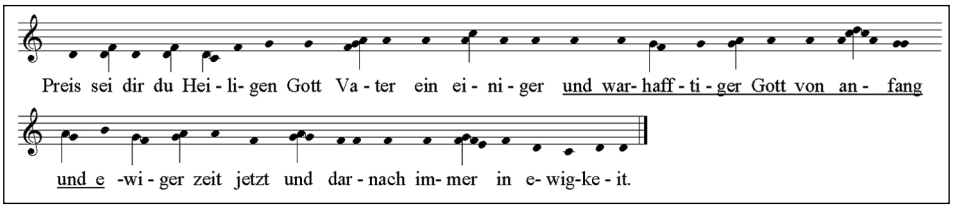

Ha a kolozsvári szász unitáriusok gyűjteményében található antifónákat kellene a református és evangélikus források, illetve az unitárius magyar források repertoárjához viszonyítani, akkor a következő összegzést adhatnánk: annak ellenére, hogy olyan unitárius gyűjteményről van szó, amely a magyar unitárius forrásokban dokumentált tételeket tartalmazza[89] – egy kivételtől eltekintve – nincs közös anyag. A kolozsvári szász unitárius gyűjtemény antifónáinak legtöbbje megtalálható a magyar református és evangélikus forrásokban is. A legtöbb tétel elsősorban az Öreg graduál darabjaival rokonítható. Ahogy a magyar unitárius források antifónái, úgy a szász forrás antifónái is nagyrészt a bibliából veszik szövegüket. Ezek a szövegek gyakran azonosak Luther fordításával. Ha az eredeti, mintául használt antifóna olyan, elsősorban a Szentháromságra vonatkozó dogmatikai tartalommal bír, amely az unitáriusoktól idegen, akkor az adott szövegen változtattak. Noha a német fordítás készítője ismert is már kész német változatokat, azokat nem, illetve csak részben vette át. A magyar református és evangélikus forrásokhoz hasonlóan a szász gyűjtemény antifónái mögött is legtöbbször jól beazonosítható középkori minták állnak, amelyekből kiindulva elkészültek a fordítások. A megváltozott szöveghosszúság miatt az eredeti zenei struktúra gyakran módosult. Az új tételek rugalmasan igazodtak a meglévő zenei mintához. A szász unitárius antifónák kialakítója valószínűleg jól ismerte a középkori gregorián zenei nyelvezetét, típuskészletét. Noha a szász unitárius antifónakészlet még a magyar unitárius repertoárnál is szűkebb, elmondható, hogy az egyházi év valamennyi ünnepköréhez készült tétel.

89 A kolozsvári unitárius szászok gyakorlatát rögzítő kézirat elkészítésével egy időben – esetleg csak néhány év eltéréssel – keletkezett az a gyűjtemény, amely a kolozsvári magyar unitárius repertoárt összegzi. Az ún. *Csonka antifonálé*ról az utóbbi években bizonyosodott be, hogy 1607–32 között, egyértelműen a magyar kolozsvári unitárius gyülekezetben/gyülekezetnek íródott. Bővebben lásd: Hevesi Andrea, *A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhagyomány,* doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem, 2015, 35–37.

Melléklet

1. sz.: A magyar unitárius források antifónakészlete

Cím	Liturgikus idő[90]	Tónus	Más protestáns forrásban	Bibliai hely	Latin minta
Úgy szereté az Isten	Ann/a1	1.	–	Jn 3,16	–
Moyses azt mondja az Izrael Fiainak	Ann/a2	2.	–	ApCsel 7,37	–
A'kiről szólt Moyses	Ann/a3	3.	–	Mt 17,5	–
Úgy mond Jézus: ha megmaradándotok	Ann/a4	4.	–	Jn 8,31	–
A Krisztus azt mondja: én vagyok a feltámadás	Ann/a5	5.	–	Jn 11,25-26	–
Úgy mond Jézus: én vagyok az Út és igazság	Ann/a6	6.	–	Jn 14,6	–
Ez az örök élet: hogy megismerjenek téged	Ann/a7	7.	–	Jn 17,3	–
Bizonyos beszéd ez, és méltó	Ann/a8	8.	–	1Tim 1,15	–
A bűnnek zsoldja a halál	Ann/a9	2.	ÖG, Spá	Róm 6,23	–
Minden, a'ki felmagasztalja magát, megaláztatik	Ann/a10	3.	ÖG, Spá, Ep	Lk 18,14	–
Az Úr jő ki, mint Óriás	Adv/a1	1.	ÖG, Spá, Ep	Ézs 42,13	–
Megesküdött az Úr Dávidnak	Nat/a1	3.	–	Zsolt 110,1	–
Hirtelenséggel lőn a hírmondó Angyallal	Nat/a2	7.	–	*Lk 2,13–14*	*Facta est: Nat/L/a4*

90 Mind a liturgikus időszak (ünnep és hóra), mind a funkció rövidítéseinél a CAO-ECE köteteiben alkalmazott rendszert követtük.

Cím	Liturgikus idő	Tónus	Más protestáns forrásban	Bibliai hely	Latin minta
Szülé az ő Fiát	Nat/a3	4.	–	Lk 2,7	–
Ha embereknek és Angyaloknak nyelvén	Qu/a1	5.	ÖG, Spá, Ep, Ba	1Kor 13,1	–
Írván vagyon: nem csak kenyérrel él az ember	Qu/a2	1.	ÖG, Spá, Ep	Mt 4,4	*Non in solo pane*: Qu/D1/V2/Am
Zsidóknak Júdás	Qu/H6/f6	1.	ÖG, Spá, Ep, Ba	Mt 26,48	*Traditor autem*: Qu/H6/f5/L/Ab
Miképpen Jónás volt három napon és három éjjel	Qu/H6/S	2.	ÖG 465	Mt 12,40	*Sicut Jonas inventre*: Qu/H1/f4/V/Am
A' Krisztus megholt a'mi bűneinkért	Pasc/a1	1.	ÖG, Spá	1Kor 15,3–4	–
Az Istennek Angyala leszálla a mennyégből	Pasc/a2	8.	ÖG, Spá, Ep, Ba	Mt 28,2	*Angelus autem Domini*: Pasc/D1/L/a1
Bizony, bizony mondom ti néktek, ha ki megtartandja	Pasc/a3	5.	ÖG, Spá, Ep	Jn 8,51	*Amendico vobis*: Qu/D5/V1/a
Feltámadván a Krisztus megjelenék	Asc/a	6.	ÖG, Spá, Ep, HG, Ba	Lk 24,36	*Pax vobis* Pasc/D2/V1/a
Felméne a Krisztus Mennyországban	Asc/a	6.	–	–	*Dominus in caelo*: Asc/N3/a3
Mikor bételjesedett volna az ötvenedik nap	Pent/a1	3.	ÖG, Spá, Ep, Ba	ApCsel 2,1	*Dum complerentur* Pent/L/a1
Szólnak vala különb különb nyelveken	Pent/a2	7.	ÖG, Spá, Ep, Ba	ApCsel 2,11	*Loquebantur variis* Pent/L/a5

2. sz. Az MSU 1042 antifónáinak kapcsolatai

Incipit, tónus liturgiai hely, folio	Magyar unitárius	Magyar református, evangélikus	Lossius[91]	Keuchenthal[92]	Eler[93]	Bra 69[94]	Kra 47[95]	Strig (MMMAe)[96]
Von langen zeiten her 1 Adv/D1/V1 f 1.	–	= *Régi időtől fogva*[97] Adv/D1/V	–	–	–	–	= Strig	= *A diebus antiqis* Adv/D1/V1/a1 1379
Last uns wachen 7 Adv/V/AM f 7-8	–	vö. *Íme az Úr eljő* (5!) Adv/a	+ (5!)	–	–	+ (5!)	(5!) = Strig	vö. *Ecce Dominus*[98] Adv/D1/L/a3 5029

91 Lucas Lossius, *Psalmodia, hoc est, cantica sacra veteris ecclesiae selecta…,* Wittenberg, Georg Rhau, 1561 (latin nyelvű protestáns karkönyv). Fakszimile kiadása: Stuttgart, Cornetto Verlag, 2005 (Faksimile Heilbronner Musikschatz, 12).

92 Johannes Keuchenthal, *Kirchen-Gesenge…,* Wittenberg, 1573 (latin nyelvű protestáns karkönyv).

93 Franz Eler, *Cantica sacra, partim ex sacris literis de sumta…,* Jacobus Wolff, Hamburg, 1588 (latin nyelvű protestáns karkönyv). Modern kiadása: Franz Eler, *Cantica sacra,* ed, intr. Klaus Beckmann, Hildesheim–Zürich–New York, Georg Olms Verlag, 2002.

94 *Brassói Breviarium Notatum*, 14. sz., Brassó (Braşov), A Fekete templom archívuma (Archivul Bisericii Negre), Ms I. F. 69.

95 *Krakkói (katedrális) antifonálé*, 1457. Könyvtári jelzet: Pl-Kk47. A krakkói rítus reprezentáns kötete.

96 Esztergomi rítus. A tételek kiadva: *Antiphonen,* eds. László Dobszay, Janka Szendrei, Kassel–Basel, Bärenreiter (Monumenta Monodica Medii Aevi, V),1999.

97 Vagy: *Régen elmúlt időben*, *Régi időktől fogván*, *Régi napoktól fogva* kezdettel.

98 A Cantus adatbázis adatai szerint (http:// cantusindex.org/analyse?feast=01021000&src=123640&db=CD, letöltve: 2017. július 17.) egyetlen forrásban található 8. tónussal: F-TOm 149 (Tours, Bibliothèque Municipale, 149).

Der Herr hat seinen Volk die Erlösung bracht 7 Nat/V1 f 9-10	–	= *Megváltót külde az Úr Isten az ő népének* Nat/a	+	–	–	+	= Strig	*Redemptionem misit Dominus* Nat/V2/a2 7244
Heut ist uns geboren 6 Nat/V2/Am f 10	–	= *Ez napon Krisztus születék* Nat/a	–	–	–	+	= Strig	*Hodie Christus natus est* Nat/V2/Am 6111
Ein Kind ist uns geboren 8 Nat/a f 12	–	–	–	–	–	–	–	–
Christus ist von Gott 1 Ep/V/Am f 21	–	vö. Szűz Máriának dicséretével Ann/Am	+	–	–	+	= Strig	vö. *Deficiente vino* Ep/D2/V2/Am 1035
Erbarm dich oh Gott 8 Qu/S/V/a f 21	–	= *Könyörülj rajtunk Úr Isten* Qu/D1/a	–	–	–	–	= Strig	*Miserere mihi Domine* D/C/a. 8047

Mitten wir im Leben sei 4 Qu/An f 22-23	–	vö Luther: *Mitten wir* Qu	–	*Media vita* Fun	*Media vita* Qu/D5/V/Am	+	= Strig	*Media vita in morte* Qu/D3/C 4257
Des Herren Engel 8 Pasc/V1/a f 24	= Az Istennek Pasc/a2[99]	= *Az Istennek Angyala* Pasc/a	–	–	–	+	= Strig	*Angelus autem Domini* Pasc/D1/L/a1 8233
Die Wiber gingen zu dem Grab 8 Pasc/V2/Am f 25	–	*Mondták vala az asszonyállatok* Pasc/a	–	–	–	+	= Strig	*Et dicebant ad invicem* Pasc/D1/V2/Am 8451
Ihr Menner aus Galilaea 7 Asc/V1/a f 34	–	= *Galilaeabeli férfiak* Asc/a	+	–	+	+	= Strig	*Viri Galilaei* Asc/L/a1 7115
O du Künig der Ehren 2 Asc/V2/Am f 35-36	–	–	–	–	+	+	= Strig	*O Rex gloriae* Asc/V2/Am 2081

[99] Minden forrásban azonos.

Gib den Heiligen Geist 8 Pent/V1/a f 40	–	= *Jövel Szentlélek Úr Isten* Pent/a	+	*Veni Sancte, Komm, Heiliger Geist*	+	+	= Strig	*Veni Sancte Spiritus* Pent/V1/a1 8379
Sie werden alle voll 8 Pent/V2/Am f 42	–	= *Bé teljesedének az Apostolok* Pent/a	–	–	–	+	= Strig	*Repleti sunt* Pent/L/a3 8337
Der Herr ist König 6 Ann/S/a f 45	–	vö. *Dicsérjétek keresztyének*[100] Ann/a	–	–	–	+	= Strig	vö. *Benedictus Dominus* D/V1/a1 6005
Dich am Anfang 4 Ann/Am f 48	–	vö. *Tégedet teremtő Atyát* Trin/a	–	–	–	+	= Strig	vö. *Te Deum* Trin/V1/Am 4268
Preis sei dir 1 Ann/a f 50	–	= *Dicséret légyen*[101] Trin/a	+	vö. *Ehre sei dir* Ann	+	+	= Strig	*Gloria tibi* Trin/V1/a1 1550

[100] Vagy *Dicsérjétek őtet* tétel, illetve vö.: *Áldott legyen – Benedixit filiis tuis*, D/V1/a5. MMMAe 6008.
[101] Vagy *Dicséret néked,* illetve *Dicsőség tenéked* kezdettel. Kontrafaktuma: *Téged egynek álatban.*

Benkő Tímea[1]

Bűnbánati és könyörgő napok mint a litánia és a Te Deum lehetséges alkalmainak nyomai Erdélyben

A litánia és a *Te Deum* két ősi önálló liturgikus tétel, mely legalábbis magyar nyelvterületen méltán viselhetné az ökumenikus jelzőt. A római katolikus liturgikus hagyomány mellett a középkorból átörökített anyanyelvre lefordított *Te Deum* és a litánia, több liturgikus tétellel együtt (pl. a passiók, lamentációk), felekezettől függetlenül hosszú ideig egyértelműen hozzátartozott a magyar protestáns gyülekezetek istentiszteleti életéhez is. Erről tanúskodnak a 16. századi zsinatok végzései, ahol még mindig előírják a pápista énekek és a mise maradványainak elvetését, ugyanakkor megállapítják, hogy megőrizték a litániát.[2] A litánia és a *Te Deum* éneklésének hagyományát bizonyítják másrészt e tételek magyar nyelvű gregorián változatát őrző protestáns graduálok.[3] Ebben az esetben

[1] Benkő Tímea (1973) tanulmányait Máramarosszigeten végezte (ott szerzett érettségi oklevelet), majd a marosvásárhelyi Református Kántor-Tanítóképző Főiskolán tanult. Teológiai tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte (1994–1999), 2001-ben tett lelkészképesítő vizsgát. 2000 óta a Kolozsvári Teológiai Intézet tanára. 2009-től a Lipcsei Teológiai Fakultás doktorandusza, doktori értekezését gyakorlati teológiából, liturgikából írja. Kutatási területe liturgika, liturgia történet, himnológia.

[2] „*Szertartásunk kevés van; szent énekeinket és a litániákat együtt énekeljük.*" Az 1562-es debreceni zsinati határozatról. Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései,* Bp., 1881, 237. Idézi Ferenczi Ilona, *Graduale Ráday saeculi XVII* = F. I., Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1997 (Musicalia Danubiana, 16), 26. (A továbbiakban: Ferenczi I. 1997)

[3] A *Te Deum* megtalálható a *Batthány*, *Ráday*, *Csáti*, *Csurgói*, *Kecskeméti* és a *Béllyei* graduálban, Huszár Gál 1574-es graduáljában, valamint az *Öreg graduál*ban (1636), az evangélikus *Eperjesi graduálban* (1635), valamint több kéziratos unitárius graduálban. Ferenczi I. 1997, 26. 152–155. *Protestáns graduál. Szemelvények a 16–17. századi protestáns graduálok anyagából istentiszteleti és oktatási célra*, szerk. Ferenczi Ilona, Dobszay László, Bp., a Református Egyházzenészek Munkaközössége, 1996, 91. (A továbbiakban: *Protestáns graduál*). Az *Eperjesi graduál* a Luther-féle *Te Deum* magyar fordítását tartalmazza, egy szilabikus pentaton változatot. Vö. Szendrei Janka, *A Te Deum mint ökumenikus örökség*, Magyar Egyházzene X(2002/2003), 2–3. szám, 221–232. 226. (A továbbiakban: Szendrei J. 2002/2003). A Luther Te Deum-áról ld. *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*, szerk. Ferenczi Ilona, 1988, I. kötet, MTA Zenetudományi Intézet, Bp., 1988 (Musicalia Danubiana, 9), 22, valamint a II. kötet 281. (A továbbiakban: Ferenczi I.

sem lehet felekezeti különbségről beszélni, hiszen a református graduálokban (pl. *Öreg graduál*), az evangélikus *Eperjesi graduál*ban, valamint az unitárius kéziratos graduálokban is ott találjuk mindkét ősi szertartási éneket. Végül pedig a gyülekezeti énekeskönyvek is lényeges forrásként szolgálnak mind a litánia, mind a *Te Deum* gyakorlatának dokumentálásához.[4]

A 20. századi kutatás különös figyelmet szentelt a graduálok anyagának, az énekeskönyvekbe a graduálanyagból átvett himnuszoknak, a nagyheti tételeknek (passió, lamentáció, Jeruzsálem pusztulásának históriája, *Kyrie puerorum*), az utóbbi években pedig az antifónák elemzésének.[5] A kutatások zenetörténeti, irodalomtörténeti szempontból vizsgálják a nevezett tételeket, de kitérnek liturgiatörténeti vonatkozásokra is, így a tételek gyakorlati alkalmazásának kérdését is érintik. A litánia és a *Te Deum* ebben a tekintetben méltatlanul háttérbe szorult, hiszen a szaktanulmányokban csupán a többi liturgikus tétel mellett, érintőlegesen tárgyalják őket. Szendrei Janka feldolgozta a *Te Deum* magyarországi forrásait, és a himnusz ökumenikus jellegére is rámutatott, de kutatásának első-

1988). A magyar Te Deum és a Luther-féle Te Deum viszonyáról, ld. Szendrei Janka, *Az első hangjegyes népénekünk (A Te Deum-dallam magyarországi története)* = *Népzene és Zenetörténet III*, szerk. Vargyas Lajos, Bp., Editio Musica, 1977, 269–270. (A továbbiakban: Szendrei J. 1977).

4 A litániát vagy olykor csak annak szövegét a 19. századig megtaláljuk a református énekeskönyvekben is. Az énekeskönyvek között egyedi az *Öreg debreceni énekeskönyv*, mely 1723–1816 között több kiadásban is megjelent, és a himnuszok között gregorián tételként közli a Te Deumot, valamint a liturgikus tételek között utolsóként a litániát is közreadja.

5 Himnuszokról ld.: Bárdos Kornél, Csomasz Tóth Kálmán, *A magyar protestáns graduálok himnuszai* = Népzene és Zenetörténet III, szerk. Vargyas Lajos, Bp., Editio Musica, 1977, 134–256; Egyes himnuszok részletes elemzéséről legutóbb Ferenczi Ilona, *Conditor alme siderum. Ergänzung zu der Kontrafaktur-Familie „Salve regina – salve rex"*, Jahrbuch für Liturik und Hymnologie, 51(2012), 195–203; A nagyheti tételekről ld. Kissné Mogyorósi Pálma, *A protestáns graduálok nagyheti tételei és a középkori mintáik,* Zsoltár. A Református Egyházzenészek Munkaközösségének lapja (A továbbiakban: *Zsoltár*), összevont szám, 3–12; A legrészletesebben a passióval foglalkoztak, köztük ld. Bárdos Kornél: *Harcok a passió éneklése körül Magyarországon,* Theológiai Szemle Ú.f. XIV(1971), 9–10. sz., 296–303., Hoppál Péter, *A hiányzó láncszem: a Bánffyhunyadi Passió,* Magyar Egyházzene 4(1997/1998), 425–434, Benkő Tímea, *A kiskapusi passió*, Református Szemle 1(2005), 39–69. (A továbbiakban: Benkő T. 2005); A graduál és a passió unitárius vonatkozásairól ld. Hoppál Péter, *XVI–XVII. századi kéziratos énekeskönyvek a Homoród- és Küküllő-menti unitárius parókiákon*, Magyar Egyházzene, 3–4(2001/2002), 427–430. Az antifónákról ld. Papp Annette, *A graduál-antifónák középkori kapcsolatai*, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 2001 (Magyar Egyházzenei Füzetek I/11, 1.).

sorban egyházzenei jellegénél fogva a tétel protestánsoknál való gyakorlati alkalmazásával kapcsolatos kérdésekre nem adott feleletet[6] A litánia protestáns használatával ennél is kevesebbet foglalkozik a szakirodalom. Leginkább a *Batthyány-graduál* datálásával kapcsolatban szólnak a litániáról, annak a graduálokban megtalálható *Litania major* megnevezéssel közölt változatáról. A *Litania major* ugyanis egykor a kézirat terminus ad que meghatározásában játszott fontos szerepet, mivel a litánia kérdései közé beékelt kéziratos bejegyzés 1541 utáni időre utalhat: „Hogy az mi szegény nemzetünket pogány kézből kimentsed".[7] A litániával ezentúl egy-egy mondat erejéig foglalkoztak a graduálokról szóló tanulmányokban, melyekben megállapították, hogy a legtöbb graduálban megtalálható *Litania major* nem azonos az ugyanezen név alatt ismert középkori *Litania major* formával, hanem a magyar protestáns graduálokban ezzel a névvel a *Mindenszentek litániá*ból kialakított Luther-féle litánia magyar fordítását jelölik.[8] Legutóbb Pap Ferenc közölt egy részletes tanulmányt a litániáról, de ez az írás sem tér ki annak magyar protestáns gyakorlatára.[9] A litánia egyik sajátos alakjával, a nagypénteki liturgiához kapcsolódó, valószínűleg eredetileg gyermekek által megszólaltatott *Kyrie puerorum* tétellel is többet foglalkoztak az elmúlt évtizedben. Ebben az esetben, a nagyheti tételekhez hasonlóan, a tétel előadásmódjának kérdésére is kitértek a kutatások.[10]

Nagy hiányosság azonban, hogy a litánia és *Te Deum* gyakorlati alkalmazására nézve hiányoznak a liturgiatörténeti munkák, és a történelmi forrásokban is ritkábban bukkanhatunk e két tétel alkalmazására vonatkozó adatra. Ezért máig válasz nélkül maradt az a kérdés, hogy milyen alkalommal, milyen istentiszteleteken, a liturgia elemei között hol kapott helyet ez két sajátos liturgiai elem a 16–18. századi protestáns liturgiában. A litániáról eddig megjelent munkák a tétel megszólaltatását a magyar protestáns hagyományban általában a böjti időszakra tet-

6 Vö. Szendrei J. 1977, valamint Szendrei J. 2002/2003.

7 Erről legelőbb: *A Batthány-códex,* kiad. Volf György, 1890 (Nyelvemléktár, XIV), XVIII–XLII és 125–298., itt XX; Sepőrdi János, *A Batthány kódex jelentősége. Az Erdélyi Múzeum Egyesület VII. Vándorgyűlésének Emlékkönyve,* Kolozsvár, 1913, 141–150. itt 132.

8 Ferenczi I. 1988, 22; Ferenczi I. 1997, 26.

9 Pap Ferenc, *A litánia. Egy imádság-típus és utóélete = A Szentnek a megismerése ad értelmet,* szerk. Zsengellér József, Trajtler Dóra Ágnes, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem és L' Harmattan Kiadó, 2012 (Conferentia Rerum Divinarum, 1–2), 215–228.

10 Fekete Csaba, *Kyrie Puerorum*, Zsoltár 1–4(1998), 13–16. A Meggyes megyei kiskapusi evangélikus gyülekezet az egyetlen, ahol máig éneklik ezt a kislitániát a nagycsütörtökön és nagypénteken megszólaltatott passió zárásaként. Vö. Benkő T. 2005, 52–54.

ték[11], vagy a nagyhét liturgiáját tartották erre alkalmas lehetőségnek.[12] A himnuszok közül kiemelkedő *Te Deum* énekléséről pedig általában úgy vélekednek, hogy az különösen valamilyen szabadulás, háborúk végén vagy uralkodó megválasztásakor, király koronázása vagy más kimagasló alkalommal tartott ünnepi istentiszteleteken hangzott fel, ugyanakkor akár naponként is énekelhető liturgikus éneknek tartják.[13] Létezett azonban egy olyan sajátos istentiszteleti alkalom, melyen az éppen időszerű esemény jellegétől függően a magyar protestáns gyülekezetekben is megszólalt a litánia vagy a *Te Deum*. A világi felsőbbség által elrendelt bűnbánati és könyörgő napokon évszázadokon át a litánia szavaival könyörögtek veszedelem (természeti csapás, háború, járvány) idején, illetve a *Te Deum* magasztaló soraival adtak hálát Istennek a fenyegetés elmúlásakor, vagy olyankor is, amikor éppen hosszú ideig megkíméltetett egy-egy közösség a különféle veszélytől.

Jelen írásomban nyugat-európai példák ismertetése után azt vizsgálom, hogy milyen nyomai maradtak fenn Erdélyben az ún. bűnbánati és könyörgő napnak olyan, olykor böjtöléssel összekapcsolt közösségi könyörgő, imaalkalmaknak, melyeken a nyugati példák szerint szerepet játszott a litánia, illetve a *Te Deum*.

Bűnbánati és könyörgő napok az európai protestáns gyakorlatban[14]

A közösségi bűnbánati és könyörgő napok hagyománya visszanyúlik a középkori egyház gyakorlatához. Az egyház által meghirdetett, az egyházi évhez kapcsolódó, karácsony és húsvét ünnepe előtti hetekre eső bűnbánati és böjti jel-

11 Pl. Ferenczi I. 1997, 26.

12 *Protestáns graduál* XI.

13 *Uo.*; *Te Deum szócikk* = Rupert Berger, *Lelkipásztori liturgikus lexikon*, Bp., Vigilia Kiadó, 2008, 461–462.

14 A bűnbánati és könyörgő napok magyar vonatkozásairól ld. Fazakas Gergely Tamás, *Kora újkori „nemzeti" imádságok nemzetközi összefüggésben: országos könyörgés és közösségi bűnbánat Bethlen Gábor idején = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. Bogár Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, 2012, 73–74.; Fazakas Gergely Tamás, *Országos könyörgés, nemzeti böjt és keresztes háború 1849 nyarán. A kortárs és az utólagos értelmezések egy nemzetközi kutatás kontextusában = „Szirt a habok közt" Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára.* szerk. Bényei Péter, Gönczi Mónika, S. Varga Pál, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 302–304; A magyar protestáns vonatkozásokról, valamint a bűnbánati és könyörgő napok történetéről ld. Benkő Tímea, *A bűnbánati nap magyar protestáns liturgiatörténeti vonatkozásai és utolsó élő emléke Erdélyben = Non videri, sed esse. Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére*, szerk. Kolumbán Vilmos József, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2017, 11–27. (A továbbiakban: Benkő T. 2017).

legű napok mellett kialakult kétféle bűnbánati és könyörgő jelleggel bíró istentiszteleti hagyomány.

Az egyik csoporthoz tartoznak az évszakok váltakozását követő könyörgő alkalmak. A 8. századra vezethetők vissza a „kántorböjtnek" nevezett negyedévenként megtartott hálaadó könyörgések. A kántorböjt elnevezés nem a kántori szolgálatot végzők böjtölésére vonatkozik, hanem ez a könyörgési napoknak a negyedévre utaló latin megnevezéséből (quattor tempora) származtatott megnevezés. Kántorböjti napokon böjtöléssel egybekötött könyörgéseket tartottak, ahol hálát adtak mindazért a jóért, melyben az éppen eltelt negyedévben a közösségnek része lehetett. Másrészt ezeken a könyörgéseken Isten áldását kérték a következő negyedévre, könyörögtek az elvégzendő munka eredményességéért, a termésért, minden bajtól való védelemért.[15] A kántorböjt sok változáson ment keresztül az évszázadok folyamán, VII. Gergely pápa 1078-ban tette a kántorböjt napjait a négy évszak kezdetére, az egyes évszakokban megnevezett időpontokat követő szerda, péntek és szombati napjaira. A négy kántorböjti időszak így a hamvazószerda utáni hétre, a pünkösd utáni hétre, a Szent Kereszt felmagasztalása (szeptember 14.) ünnepe utáni hétre, illetve advent harmadik hetére esett.[16]

A másik csoportba tartoznak az úgynevezett könyörgőnapok vagy könyörgőkörmenetek. A liturgiatörténet két ilyen könyörgőnapot tart számon, meglepő módon mindkettő a húsvét utáni hetekre, azaz a nagyböjt utáni örvendezés idejére esik. A régebbi könyörgőkörmenetet, melyet a körmenetben imádkozott litániáról „nagyobb litániának" (litania maior) is neveznek, Márk evangélista ünnepén tartották meg (április 25.), eredete a 4. századi római szokásra vezethető vissza. Valamivel későbbi könyörgőnapok az áldozócsütörtök előtti három napon megtartott könyörgőkörmenetek, melyek a körmenet alkalmával imádkozott litániáról rogationes minores vagy litaniae minores megnevezéssel, de keresztjáró napok néven is ismeretesek. A litania minor részben már átvezet a bűnbánati napok Európa-szerte elterjedt csoportjához, melyeket azonban a későbbiekben már nem az egyházi, hanem a világi felsőbbség rendelt el, mégpedig a hatáskörébe tartozó minden felekezetnek. Az első dokumentált keresztjáró nap ugyanis Mamertus lyoni püspök nevéhez kapcsolódik, aki 469-ben rendkívüli

15 Füzes Ádám, *Liturgika segédfüzet a skabellumokra és vizsgákra való felkészüléshez* (belső használatra), II. félév, III. füzet, 80. http://liturgika.htk.ppke.hu/leirasok/lit_2_jegyzet_fuzet3.pdf (letöltve: 2017. június 20.)

16 A kántorböjtről ld. *Évnegyedes idők szócikk* = Berger, *i. m.* 129–130; *Quatember szócikk* = Karl-Friedrich Wiggermann, *Religion in Geschichte und Gegenwart (RGG)*[4], Band 6, Tübingen, Mohr Siebeck Verlag (UTB), 2003, 1863.

katasztrófák miatt (földrengés, rossz termés) böjttel egybekötött körmenetet tartott. 511-ben már kiterjesztették a körmenetet megtartásának rendeletét egész Galliára, 800 körül pedig már Rómában is bevezették.[17]

A kántorböjtből, illetve a könyörgő napokból fejlődött ki egy más jellegű közösségi bűnbánati gyakorlat, az ún. bűnbánati és könyörgőnap vagy imanap. Az ilyen kiemelt közösségi bűnbánati napokat a világi vezetők rendelték el olyan helyzetekben, amikor valamilyen veszély fenyegette a hatáskörük alá tartozó régiót (város, megye, ország). Ez lehetett egy aktuálpolitikai krízis (lázadás, ellenség által való fenyegetettség, pl. török, tatár), de olyankor is bűnbánati és könyörgőnap megtartásával próbálták elhárítani a fenyegetést, ha a régiót valamilyen természeti csapás rázta meg, vagy járvány pusztított (tűzvész, árvíz, földrengés, üstökös megjelenése, pestis, kolera). Mindaddig, amíg szét nem vált egymástól az egyház és az állam, és amíg a krízishelyzeteket az Isten büntetéseként értelmezték, a felsőbbség által elrendelt bűnbánati napokat két céllal tartották meg. Egyrészt azért, hogy bűnbánattal, böjtöléssel felismerjék a bűnt és elhárítsák Isten haragját a közösségről, hogy így visszanyerjék az ő kegyelmes segítségét, szabadítását. Másrészt a fenyegetés megszűntével, vagy olyan esetekben, amikor hosszú ideig elkerülte a közösséget mindenféle veszély, a bűnbánati és könyörgőnapon hálát adtak a szabadulásért, illetve Isten oltalmát kérték a jövendőre nézve. A bűnbánati és könyörgőnapokat elrendelő világi hatóság meghirdette a bűnbánati nap időpontját, időtartamát, meghatározta, hogy munkaszüneti nap legyen-e a könyörgő nap, általában meghatározta a bűnbánati napok számát (hány napig, milyen napokon), valamint azt is szabályozta, hogy a bűnbánati napokon hány prédikációs istentisztelet és hány, vészhelyzetben általában litániával, szabadulás esetén *Te Deum*mal egybekötött könyörgést tartsanak. Nem ritkán arra is kitértek az utasítások, hogy mennyire legyen szigorú böjt (csak ételektől való önmegtartóztatás vagy a nyilvános szórakozás, tánc, italozás eltiltása is, kocsmák bezárása). A penitenciális naphoz gyakran fogadalom is kapcsolódott (pl. a napot évenként megtartják), s leggyakrabban az ilyen fogadalmi nappá alakult alkalmak maradtak fenn azután is, hogy megszűnt a bűnbánati és könyörgőnap elrendelését indokló helyzet.[18]

[17] Friedrich Kalb, *Grundriss der Liturgik. Eine Einführung in die Geschichte, Grundsätze und Ordnungen des lutherischen Gottesdienstes*, Claudius Verlag, München, 1965, 74–75. *Könyörgőnapok, könyörgő körmenetek szócikk* = Berger, *i. m.*, 255.

[18] Vö. Benkő T. 2017, 11–13. *Bűnbánati és könyörgőnap szócikk* = Berger, *i. m.*, 66; Karl Dienst, *Buß- und Bettage szócikk* = K. D., *RGG*[4], Bd.1 (2008 Ungekürzte Studienausgabe), Mohr Siebeck Verlag, Tübingen, 1998, 1900–1903; *Buße VIII. Kirchliche Buß-*

A bűnbánati és könyörgőnapok sajátos alkalmai voltak, amikor a háborúk végén (békekötés, háború megnyerése stb.) örvendező jellegű hálaadó ünnepnapot, illetve béke-ünnepet tartottak. Hasonló módon hálaadó napként hirdettek meg bűnbánati és könyörgő napot abban az esetben is, ha egy régiót hosszabb ideig elkerültek a különböző fenyegetések. Érdekes módon főként a 30 éves háború végét jelző ünnepek mégsem örvendező, hálaadó, hanem sokkal inkább bűnbánati jellegűek voltak, ennek megfelelően valójában bűnbánati és gyásznapnak (ünnepnek) nevezték.[19]

Napi több istentiszteleti alkalmat rendeltek el általában. Valójában egy első reggeli könyörgést (a középkori officiumok utódját, matutinumot, primát, laudest), a második reggeli könyörgést, ami általában a főistentisztelet volt, déli könyörgést (szintén prédikáció nélkül), valamint az esti, délutánit. Ennek megfelelően az adott istentiszteleti alkalom megfelelő liturgiai elemeit követték. Így kerülhetett a bűnbánati és böjti jellegű istentiszteleti alkalmak rendjébe a *Te Deum*, ami a vasárnap reggeli officium rendes elemei közé tartozik.

1. A bűnbánati és könyörgő nap és a Luther-féle litánia kapcsolata

A bűnbánati napnak Európa-szerte sajátos alkalma volt a török veszély miatt elrendelt bűnbánati nap és könyörgés. Az ilyen alkalomból tartott istentiszteleteknek pedig volt néhány általánosan alkalmazott eleme. Az egyik közülük a litánia, mely a görög egyház gyakorlatára vezethető vissza, ahol körmeneteken imádkozták. A litánia könyörgéseit egy előimádkozó énekelte (diakónus vagy pap), és minden könyörgést a nép zárt le az *Uram, irgalmazz (Kyrie eleison)* akklamációval. Az 5. században került át a litánia a nyugati kereszténység gyakorlatába is, ahol könyörgő-körmeneteken énekelte váltakozva az előénekes és a gyülekezet.[20] A litánián kívül a török veszély idején meghirdetett bűnbánati és

und Bettage szócikk = Ludwig Schmidt, *Theologische Realenzyklopädie (TRE)*, Band 7, Berlin, De Gruyter Verlag, 1981, 492–496.

19 Paul Graff, *Geschichte der Auflösung der alten gottesdienstlichen Formen in der evangelischen Kirche Deutschlands*, Band I, Göttingen, Vandehoeck&Ruprecht, 1939, 236–237 kk.

20 A litániáról, történetéről, alkalmazásáról vö. Hans-Christian Dröhmann, *EG 192. Kyrie eleison (Litanei)* = Gerhard Hahn, Jürgen Henys, *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch. Heft 6/7. Die liturgischen Gesänge*, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 2003 (Handbuch zum Evangelischen Gesangbuch, 3), 116-120. (A továbbiakban: H. Ch. Dröhmann, *i. m.*). Otto Brodde, *Evangelische Choralkunde = Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. Band 4. *Die Musik des evangelischen Gottesdienstes*, hrsg. Karl Ferdinand Müller, Walter Blankenburg, Kassel, Johann Staude Verlag, 1961, 432–434.

könyörgőnapok gyakori eleme volt a 79. zsoltár felolvasása, valamint az ilyen könyörgőnapok sajátos imája, a török elleni könyörgés (Türkengebet). Mindhárom kapcsolódik Luther Mártonnak a török veszedelem elleni könyörgésre való felhívásához (*Vermahnung zum Gebet wieder die Türken*).

Luther Márton szerzetesként természetesen évtizedekig maga is könyörgött a litániák szavaival, és erről a sajátos közösségi könyörgési formáról nem mondott le a reformáció éveiben sem. A litániák szövegét azonban a protestánsok nem imádkozhatták változtatások nélkül, hiszen a legtöbb litániában a szentek, apostolok és Mária támogatásáért is könyörögtek. Luther 1529-ben átírta a középkori *Mindenszentek litániát* latin és német nyelvre, kihagyva belőle a szentek segítségül hívását, ezzel egy, a Szentháromság Istenhez esedező környögést formálva belőle. A Luther-féle litánia ebben a formájában még nem említette szó szerint a törököket, és még nem könyörgött a törökök áldozataiért, foglyokért, de az egyes kérések könnyen értelmezhetők a török veszedelemre. [21] Érdekes, ahogy a másik, a török veszedelemmel kapcsolatos, szintén 1529-ben megjelent írásában (*Vom Kriege wider die Türken*) írt a litánia éneklésének szükségességéről. Itt előbb megállapította, hogy a veszedelem elhárítására haszontalannak tartotta a pogányos körmeneteket, ahol inkább a látszat a lényeg és nem az imádság. A szentek nevének segítségül hívásának és az állandó misézésnek sem látta hasznát. Mégis, ha valamit a török veszedelem idején tenni szerettek volna a hívek, akkor a misén, vesperán vagy a prédikáció után kellett énekeljék vagy olvassák a litániát, különösen az ifjak.[22]

Amikor pedig szintén 1529-ben a török Bécset is fenyegette, Luther felszólította lelkész barátait, hogy hirdessenek meg közösségi böjtöt és bűnbánatot, hogy megszabadulhassanak a nép bűnei miatt haragra gerjedt Isten büntetésként Európára szabadított török veszélyétől.[23] Buda eleste után 1541-ben fogalmazta meg a reformátor a *Vermahnung zum Gebet wieder die Türken* iratát, melyben gyakorlatilag egy sajátos könyörgő istentiszteleti liturgiát is felvázol, ennek elemei az alkalomhoz választott zsoltárok (köztük a 79. zsoltár), a litánia és a török elleni könyörgés.[24]

21 A Luther-litánia latin változata Luther *Betbüchlein* című kiadványában jelent meg 1529-ben, kották nélkül. Röviddel ezután szintén 1529-ben már kottával is kiadták a Klugféle énekeskönyvben (*Klugschen gesangbuch*), melyben már ott található Luther német nyelvű litániája is. A Luther-féle litániáról ld. H. Ch. Dröhmann, *i. m.*

22 WA 30 II, 118 k., idézi H. Ch. Dröhmann, *i. m.*, 117.

23 Martin Brecht, Luther und die Türken, *Europa und die Türken in der Renaissance*, hrsg. Bodo Guthmüller, Wilhelm Kühlmann, Tübingen, Max Niemer Verlag, 2000, 16.

24 *Uo.,* 23.

Ezek után német nyelvterületen, lutheránus gyülekezetekben ezt a hagyományt viszik tovább a bűnbánati és könyörgő napokon. A zsoltár és a könyörgés változik, a litánia viszont mindig az alkalomhoz illő kérésekkel bővítve állandó eleme maradt a bűnbánati és könyörgő napoknak. Ennek ellenére a bűnbánati napot elrendelő világi felsőbbség olykor tételesen meghatározta, hogy melyik istentiszteleti alkalmon milyen liturgikus tételek kapjanak helyet. Pl. 1677-ben, a hatalmas rostocki tűzvészt követő évben a mecklenburgi terület ura (Landesherr) a tűvész napját, augusztus 11-ét bűnbánati nappá nevezte ki, azaz elrendelte, hogy ezután azt a napot bűnbánati és könyörgőnapként megtartsák, hogy a következőkben elhárítsák a városról Isten haragját, és ne pusztítson többé tűz.[25] Ez a példa azért is érdekes, mert a bűnbánati és könyörgő napoknak egy újabb fajtáját, az ún. emléknapokat vagy fogadalmi napokat képviseli. Ezen alkalmakkor megfogadták, hogy egy-egy szerencsétlenség emléknapját megtartják, csak hogy Isten többé ne hozza rájuk azt a fajta pusztítást. Az említett rendeletben az uralkodó részletesen tudatta a bűnbánati nap menetét is. Eszerint a vasárnapra különben előírt textusokat kell felolvasni a délelőtti, valamint a délutáni istentiszteleten is (perikóparend, posztillázás). A prédikáció előtt bűnbánati énekeket énekeljenek, utána a délelőtti istentiszteleten a *Te Deum*-ot, a délutánin a *Litánia*t. Az ilyen jellegű (memoratív és preventív) bűnbánati és könyörgőnapokat a lakosság közvetlen érintettsége folytán a rendeletet követően évtizedekig is megtartották, vagy akár máig is megtartják.

2. Svájci református bűnbánati és könyörgő napok és a *Te Deum* kapcsolata

Svájc történetében többször is rábukkanhatunk bűnbánati és könyörgő napok elrendelésére. Az alábbiakban két olyan példát ismertetünk, melyekhez kapcsolódik a *Te Deum* éneklése.

2.1. A svájci hálaadó, bűnbánati és könyörgőnap (Dank-, Buss-, und Bettag)

A svájci keresztények máig munkaszüneti napként megtartott sajátos bűnbánati és könyörgő napja az ún. Grosses Gebet der Eidgenossen (svájci állampolgárok nagy könyörgése, később a svájci államszövetség nagy könyörgése), melyet 1517-től támasztanak alá írásos bizonyítékok. Református vidéken a világi fel-

[25] Vö. Marie Luisa Allemayer, *Fewersnot und Flammensschwert. Stadtbrände in der Frühen Neuzeit*, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 2007, 23.

sőbbség hetente vagy havonta megtartandó bűnbánati és könyörgő napot rendelt el a 16. századi pestisjárvány, de más fenyegetettség, például a nagy drágaság miatt is (Basel 1541, Zürich 1571, Bern 1577). Ezeken a napokon később gyakorivá vált a böjtölés és a szükséget szenvedők javára történő alamizsna gyűjtése (pl.1655-ben a valdenseknek). Az első közös, tehát a kantonokon átívelő bűnbánati napot 1619-ben rendelték el, hálaadásként a dordrechti zsinat eredményességéért. 1639- ben, a harmincéves háború idején, bűnbánati napot rendeltek el hálaadásként azért, hogy országukat eddig a háború és ellenségeskedés elkerülte. 1796 júliusában tartották meg először a svájci állampolgárok nagy könyörgését, melyet ugyan kantononként más-más napon tartanak, de a katolikusokkal közösen. Genfben szeptember első vasárnapját követő csütörtökön máig megtartják ezt a hálaadó, bűnbánati és imanapot.[26]

Az első világháborút követően egy új Te Deum változat kapcsolódott a svájci Dank-, Buss- und Bettag megtartásához, amióta Karl von Greyerz (1870-1949), a pusztító világégés szörnyűségeitől való szabadulás emlékére újból megverselte a középkori hálaadó himnuszt. Ez a 20. századi Te Deum valójában a Ignaz Franz (1719–1790) *Großer Gott, wir loben dich* (*Téged Isten dicsérünk*)[27] kezdetű Te Deum -parafrázis átköltése. A történelmi hátterből érthetően pacifista tartalmú ének a mai napig benne van a németnyelvű svájci református és a christkatolisch egyház énekeskönyvében, és elsősorban a sajátos svájci bűnbánati és könyörgő napon éneklik.[28]

2.2. A genfi bűnbánati és könyörgő nap és a Te Deum kapcsolata

Kálvin egy sajátos könyörgőnapot vezetett be Genfben azzal a szándékkal, hogy a híveknek rendszeresen alkalmuk legyen kimondottan közbenjáró imát

[26] Református svájci könyörgőnapokról (Buss, Dank und Bettage) vö. Victor Consemius, *Bettag* = Historisches Lexikon der Schweiz, http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D10106.php (letöltve 2017. július 10.). Erről bővebben a Svájci Liturgikai Intézet honlapján: Joseph-Anton Willa, *Eidgenössischer Dank-, Buss- und Bettag*. „Betet, freie Schweizer"… http://www.liturgie.ch/liturgieportal/kirchenjahr/weitere/211-eidgenoessischer-dank-buss-und-bettag (letöltve 2017. július 10.)

[27] Ignaz Franz énekéről vö.: Michael Fischer, *Großer Gott wir loben dich Ausführlicher Kommentar zur Liedgeschichte* (Februar 2006 / Juli 2007) = *Populäre und traditionelle Lieder. Historisch-kritisches Liederlexikon. Für das Deutsche Volksliedarchiv,* hrsg. Eckhard John, www.liederlexikon.de/lieder/grosser_gott_wir_loben_dich/liedkommentar.pdf (letöltve 2017. július 10.)

[28] Gesangbuch der Evangelisch-reformierten Kirchen der deutschsprachigen Schweiz, Nr. 518, Gebet- und Gesangbuch der Christkatholischen Kirche der Schweiz, Nr. 729.

mondani, nem csak magukért, hanem minden nemzetért, minden szenvedőért. A genfi gyülekezet rendtartása szerint (1542) minden szerdán 8–10 óra között bűnbánati és imanapot tartottak[29]. A bevezető beszédben azt olvashatjuk, hogy a könyörgőnapon az éppen időszerű helyzetekre nézve imádkoznak oltalomért mindenféle szerencsétlenég vagy csapás, háború, járványok ellen, mert mindez Istennek büntetése. Erre a különleges könyörgőnapra Kálvin egy hosszú bűnvalló imádságot is megfogalmazott, amihez a könyörgő istentiszteleten alkalomról alkalomra változó, a könyörgésre okot adó helyzetért, név szerint említett személyekért való közbenjáró fohászok kapcsolódtak.[30] A könyörgőnapi liturgia a vasárnapi kissé módosított változta: a közgyónás, igehirdetés, a könyörgőnapra Kálvin által megfogalmazott bűnvalló imádság után a vasárnapi liturgia szerint folytatódott az istentisztelet.[31]

Fennmaradt Kálvinnak két olyan igehirdetése, melyet a németországi protestánsok fenyegetett helyzetének hírére megtartott szerdai könyörgő napon mondott el Genfben. Mindkét prédikáció alapigéje egy zsoltárrész (Zsolt 115,1–3 és Zsolt 124), melyeket két egymást követő szerdai imanapon, 1545. november 4-én, illetve november 11-én mondott el a reformátor. Ez azért különleges, mert minden más zsoltárprédikációja vasárnapi istentiszteleteken hangzott el.[32] A két könyörgőnap kapcsolódik egymáshoz. Az elsőt akkor tartották meg Genfben, amikor kiderült, hogy a schmalkaldeni háborút követően a protestánsokhoz került területen a katolikusok ismét katolikus fennhatóság alá akarnak vonni bizonyos gyülekezeteket, és emiatt háborúság tört ki. Egy héttel később, amikor megérkezett Genfbe a megnyugtató megoldás híre, a szerdai bűnbánati és imanapot hálaadó istentiszteletként tartották meg, amelyen hálát adtak Istennek a német protestáns testvérek ügyének rendeződéséért.[33] A két bűnbánati napra írt prédikációkat közlő kiadásban azonban nem csak a prédikációkat nyomtatták ki, hanem azokat az énekeket is, melyeket az imanapokon az istentiszteleten énekelt,

29 *Genfer Gottesdienstordnung (1542) = Calvin-Studienausgabe,* Band 2, hrsg. Eberhard Busch, Neukirchen-Vluyn, 1997, 147.

30 Bolyki János, *Az imádkozó Kálvin*, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1985, 115–122.

31 *Uo.,* 116–122.

32 *Deaux sermons de M. Jean Caluien, faitz en la vilel de Geneue. L'vn la mecredy quatriesme de Novembre 1545* Genede par Jean Girard, 1546. A kiadvány ismertetése és részletes elemzése Rodolphe Peter, Jean-Francois Gillmond, *Bibliotheca Calviniana: les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIie siècle*, Genève, 1991, 217–222. Német nyelven Erwin Mühlhaupt, *Johannes Calvin, Diener am Wort Gottes. Eine Auswahl seiner Predigten*, Göttingen, 1934, 11–21.

33 Ld. A kiadvány címlapját, J. F. Gillmond, *i. m.*, 217.

vagy melyeket talán éppen erre az alkalomra írtak meg. A prédikációkon kívül tehát a kiadványban benne van Clemens Marot két zsoltárfordítása (a török veszély idején általánosan használt 79. zsoltár, valamint a 9. zsoltár), Guillaume Gueroult 124. zsoltárfordítása, valamint egy strófikus Te Deum. A Te Deum éneklése a genfi gyülekezetben azért is érdekes, mert a zsoltárokon, bibliai szövegeken kívül (Tízparancsolat, Miatyánk, Simeon éneke, Mária éneke) Kálvin nemigen énekelt és énekeltetett olyan éneket, melynek nem a szentírásból való a szövege.[34] Gueroult Te Deum énekét később többször is kiadták, érdekes módon különböző dallamokkal.[35]

A német protestánsok ügyéért tartott két bűnbánati és könyörgő napról tudósít Kálvin 1542 január végén írt egy, az utókor számára ismeretlen „testvérnek" címzett levele. Ebben a reformátor leírja az 1542-es genfi istentiszteleti rendtartást, s többek között a szerdai bűnbánati nap bevezetésének körülményeit is. Ezek szerint amikor Németországban részben a pestis, részben pedig háború pusztított, Kálvinnak sikerült kijárnia, hogy bevezessenek egy bűnbánati napot, és megjegyzi, hogy a könyörgő nap rendjéhez az imádságokat ő maga fogalmazta meg.[36]

3. Bűnbánati és könyörgőnapok Erdélyben

Természetesen Erdélyben is szokás volt fenyegető veszély vagy éppen a veszélytől való szabadulás idejében bűnbánati és könyörgőnapot hirdetni. Az elmúlt évtizedben Fazakas Gergely Tamás kutatásai hozták vissza ismét a köztudatba a világi felsőbbség által elrendelt közösségi bűnbánat és böjt fogalmát, a

34 A különböző svájci énekeskönyvekben megjelent nem bibliai szövegű énekekről ld.: Henri Léonard Bordier, *Le chansonnier huguenot de XVIe siècle*, Genève, Slatkine Reprints, 1969, XXIX–XXX, ill. 468. Itt a szerző felsorolja azokat a nem bibliai forrású énekeket, melyeket Kálvin ugyan nem a genfi zsoltároskönyvben adott ki, hanem énekeskönyvekben vagy prédikációs gyűjteményében láttak napvilágot. Dr. Beat A. Föllmi, *Calvin und das Psalmsingen, Die Vorschichten des Genfer Psalter*, Zwingliana, 2009, 59–84, itt 80.

35 A Gueroul Te Deum énekéről, különböző kiadásairól ld. Pierre Pidoux, *O Seigneus nousqui sommes* = P. P., *Le psautier huguenot du XVIe siècle. Melodies et documents. I. Les Melodies*, Edition Baerenreiter Bale, 1962 (Nr. 209), 148–149; Pierre Pidoux, *i. m.*, II. *Documents et bibilographie,* 32, 40–41, 66, 124.

36 Kálvin levele németül idézve: „Als in Deutschland teils die Pest, teils der Krieg wütete, bewirkte ich, dass ein außerordentlicher Bettag beschlossen wurde. Die dabei zu brauchenden Gebete habe ich geschrieben. Jean Calvin, *An einem uns unbekannten Freund,* http://www.briefe.glaubensstimme.de/calvin-jean-an-einen-uns-unbekannten-freund/ (2017. 07. 17.)

bűnbánati és könyörgő napok létezését.[37] Ha fellapozzuk az országgyűlési emlékeket, konzisztóriumi határozatokat, számtalan ilyen bűnbánati és könyörgőnap elrendelésére vonatkozó rendeletre bukkanunk. A rendeleteket előidéző okok sokfélék: török-tatár veszély, pestis, sáskajárás, jégeső vagy éppen mindennek elmaradása. Református és unitárius zsinati jegyzőkönyvek pedig igazolják, hogy a világi felsőbbség által elrendelt könyörgőnapokat az egyházi felsőbbség megerősítette és továbbította az espereseknek, akiknek kötelességük volt gondoskodni az istentiszteletek és könyörgések megtartásának megszervezéséről. Hasonló a helyzet a városokban a városi tanács által elrendelt könyörgőnapok esetében is, ahol a helyi lelkészeknek volt feladatuk megszervezni saját liturgiájuk szerint a közösségi kegyességgyakorlásnak ezeket az alkalmait. Ezekből az is kiderült, hogy az ilyen napok megtartása minden felekezetre nézve kötelező volt.[38]

Talán az eddig igazolható, legrégebben meghirdetett bűnbánati és könyörgőnapot dokumentálja Enyedi György 60. beszéde, melyet Enyedi valószínűleg 1593. október 17-én mondott el. Káldi János kimutatta, hogy a beszéd indítéka az az országgyűlési határozat lehetett, melyet 1593. szeptember 18-án hozott meg az országgyűlés, és melyre természeti csapások (jégeső, árvizek, földcsuszamlások), félelmet keltő természeti jelenségek (üstökös megjelenése), és a törökkel való háború fenyegetése adhatott okot.[39]

Ritkán lehet egy-egy meghirdetett bűnbánati és könyörgőnapot több forrással is igazolni. A következőkben egy ilyen esetet ismertetünk. 1748-ban bűnbánati és könyörgő napot hirdettek meg Erdélyben a sáskajárás által végzett pusztítás miatt. Ennek a rendkívüli könyörgésnek a meghirdetését református és unitárius forrás is megerősíti. E szerint 1748. március 23-án bűnbánati napot rendelt el a főkormányszék húsvét utáni 2. vasárnapra. A bűnbánati napot elrendelő határozat a következőképpen szólt:

> „Több ínségeik között szegény hazánknak némely részeiben tapasztalván a múlt őszen szent Istenünknek a sáskák által bűneinkért méltán bocsátott ostorát (mely ő Felségének is tudtára esvén, méltóztatott annak megelőzésére minden mediumokat adhibeálni

37 Ld. Fazakas, *i. m.* (13. lábjegyzet)

38 Benkő T. 2017.

39 A bűnbánati nap meghirdetéséről és Enyedi 60. beszédéről: Káldos János, *„Látván az időnek szörnyű állapotját". Enyedi 60. beszédének előzményei* = K. Kaposi Krisztina, Lovas Borbála (szerk.), *Enyedi 460. Tanulmányok Enyedi György születésének 460. évfordulójára szervezett kamarakonferencia előadásaiból*, Bp., MTA–ELTE–HECE, 2016, 153–166.

> 'eszközöket alkalmazni', azért annak elfordítására, s nagyobb ártalomnak megelőzésére minden emberi szorgalmatosság felett hasznossá lévén ő szent Felségét engesztelnünk, rendeltük dominica 2-da post pascha 'húsvét után való második vasárnap' universalis supplicatiók instituáltassanak ezen hazának minden részeiben. Melyet Kegyelmed is így értvén, dispositiója alatt lévő eklésiákban előre publicáltassa, hogy minél nagyobb áhítatossággal és tisztelettel lehet, azon egy napon egy szívvel, egy lélekkel engeszteltetvén Isten ő szent Felsége fejünk felett álló ostorát kegyelmesen elfordítani méltóztassék."[40]

A száskajárás megszűntét követően szeptember 22-én hálaadó istentiszteletet hirdettek meg, amit november elsején kellet megtartani. A rendelet szövege a következő:

> „Előző évben láttuk az isteni végzés igazságos bosszújának ránk bocsátását. De láttuk kimeríthetetlen jóságát is, mert a magasban lakozó a csapás után ostorát visszavonta. Kötelességünk tehát neki, tehetségünk szerint, alázatosan hálaadó könyörgést mondani, s kérni egyszersmind őt, ki könyörületes és népét mindenek fölött kímélni akarja, hogy méltóztassék elfordítani azt a csapást is, amelytől valójában még tartanunk kell. Mert látjuk, hogy most is tengernyi száskahad özönli el a fejedelemség igen sok részét. Kötelességünknek tartottuk azért meghagyni Tisztelendőségednek, hirdesse ki, hogy november 2-án az erdélyi egyházkörben az egész nép s az egyházi rendek mind nyilvános könyörgéssel kérjék és engeszteljék ki a jóságos Istent."[41]

Ugyanerről az alkalomról tudósít az 1748-ban Etédre összehívott református zsinat (április 25.) jegyzőkönyvében egy kéziratos utóirat. A bejegyzés valószínűleg közvetlenül a március 23-i rendelet megtartására vonatkozó korábbi értesítésre vonatkozik:

[40] Kozma Mihály, Kozma János, *Az erdélyi unitárius egyház története,* ford. Márkos Albert, kézirat, III. B., 381–382.

[41] *Uo.*

> „Az excelsum Regium Gubernium commissioját vettem, hogy a sáskák aránt mindenféle religiok bizonyos napon kegyes devotiot tartsanak, e penig kezdődjék vigesima octava currentis. A méltóságos Consistorium penig vasárnapokra háromszori cultust és böjtöt indicál, a könyörgés formulája ím ez. Kérem tiszteletes senior uraimékat, ne sajnálják leírni, hány ecclesiak vadnak kegyelmetek inspectioja alatt, és béhozni a Szent Generalisra."[42]

Az eddigi kutatások folyamán egyelőre egy olyan rendelet került elő, melyben a könyörgés megtartásán kívül a Te Deum éneklését is elrendelte a hatóság. A rendelet az 1717–1720 között Erdély-szerte pusztító pestisjárvány miatt született, hiszen bár többször is úgy tűnt, hogy sikerült megfékezni a vészt, de a nem elég szigorú fegyelem következében mindig újból felerősödött a járvány. Mivel Háromszéken különösen súlyos volt a helyzet, különböző egészségügy intézkedések mellett a főkormányszék 1719. július 25-én bűnbánati és könyörgőnapot rendelt el a járvány megfékezésének érdekében, a következő határozattal:

> „Minthogy pedig a pestist nem hogy megszűnni, hanem naponként terjedni szomorúan látjuk, szükséges buzgó könyörgéssel és penitentia tartással Isten haragját engesztelni, hogy az óvó intézkedések is hasznosabbak és a nép előtt kedvesebbek legyenek. Elkezdvén aug. 1-én minden helységekben s minden városokban a harangok mindennap d. e. 8 órakor, d. u. 4 órakor meghúzassanak és azt meghallván akármi rendbeli ember, akár otthon, akár utczán, mezőn, erdőn, szöllő-hegyekben, egyszóval akár hol találtassék, legottan minden egyéb dolgot félretévén, süveg levéve és letérdepelve a mindennapi közönséges imádságot maga religiója szerint buzgó áhítatossággal mondja el és hetenként minden szerdán közönségesen nemcsak a húsnemű eledeltől (ide nem értvén a munkát és dolgot) magát megtartóztatván, hanem szorosan böjtöljön, hogy úgy a felséges Isten könyörülvén rajtunk bűnösökön, édes hazánk-

42 *Erdélyi református zsinatok iratai II. 1715–1770*, Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Ősz Sándor Előd, Sipos Gábor, Kolozsvár, Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, 2016, 234–235.

ról döghalállal büntető súlyos ostorát fordítsa el és szüntesse meg méltó haragját."[43]

Mivel az országból olyan hírek érkeztek, hogy nem mindenki veszi komolyan a bűnbánati nap rendeletét, újabb rendeletet fogalmaztak meg, melyben megerősítették az előzőt (1719?. augusztus 30.).[44] A járvány végén, 1720. március 10-én a Gubernium végül hálaadó istentisztelet tartását rendelte el, ahol a rendelet szerint el kellett énekelni a Te Deumot:

> „A pestis ha szinte egészen nem is, de többnyire mégis megszűnvén, Istennek hálát kell adni: Te Deum, magyarul Téged Isten dicsérünk eléneklésére húsvét másodnapját[45] határoztuk. Ha el nem érkezik a rendelet akkorra, úgy a következő vasárnapon."[46]

A 19. század végétől, a racionalizmus hatására, főként az állam és egyház különválásának következményeként, megszakadt a rendkívüli bűnbánati és könyörgőnapok hagyománya. Hörk József evangélikus teológus 1882-ben megjelent liturgiákában még elsőként említi a bűnbánati napot, mint olyan ünnepet, mely nem a kijelentésen alapul, nem az üdvtörténethez kapcsolódik. Szerinte „az evangélikus egyházban csaknem mindenütt a végett tartatik, hogy a keresztyéneknek alkalom nyújtassék szívők állapota felől komolyan gondolkodni, tévelygéseiket és bűneiket megismerni és megbánni, Isten előtt bűneik bocsánatáért esedezni s azon őszinte fogadást megújítaniok, hogy életöket megjavítani Istenhez megtértni igyekezednek".[47] De a 20. századra már annyira feledésbe merült a bűnbánati napok gyakorlata, hogy amikor a 20. század elején elkezdődött a 16–18. századi magyar egyházak életének kutatása (itt elsősorban liturgia- és egyházzene történetre gondolok), már nem tudtak mit kezdeni azzal, ha olykor a bűnbánati napra utaló adatokra bukkantak. Így történhetett meg, hogy a liturgiatörténészek és egyházzenészek egyaránt csak a nagyböjtre, esetleg református

43 *Székely oklevéltár,* VII. kötet, 1690–1750, szerk. Szádeczky Lajos, Kolozsvár, A Székely történelmi pályadíj-alap felügyelő bizottsága, 1898, 267. (A továbbiakban: *Székely oklevéltár* VII)

44 *Uo.,* 271–274.

45 Húsvét napja 1620-ban április 19-re esett.

46 *Székely oklevéltár* VII, 281.

47 Hörk József, *Liturgika, vagyis az istentisztelet elmélete (Egyházi szertartástan). Kézikönyvül a prot. hittanhallgatók számára.* A nt. Prot. Lelkész urak szíves figyelmébe ajánlva. Eperjes, Nyomtattatott az Eperjesi Bankegylet Könyvnyomdájában, 1882, 282–283.

viszonylatban az úrvacsoraosztást megelőző nagyhétre gondoltak, ha valahol böjtre vagy bűnbánati könyörgésre vonatkozó adattal találkoztak.[48]

A hivatalos rendeletek szövegét figyelve szembeötlő az európai példákkal való hasonlóság. A napok mögött meghúzódó okot egyaránt Istennek a nép bűnei miatt fellángolt haragjában látják, a kegyességgyakorlás célja pedig Isten kiengesztelése, és ezáltal a nyomorúság elhárítása. Szabadulás, illetve hosszabb ideig fennálló zavartalan élet esetén pedig egyaránt megfigyelhető a hálaadás azért, hogy Isten elfordította az országról különben jogos haragját (itt kapcsolódik a hálaadó alkalmakhoz is a bűnbánat és böjt gyakorlata: hogy fenntartható legyen Isten kegyelmes könyörülete).

Szem előtt tartva a felsorakoztatott német lutheránus és svájci református példákat, valamint a sajátos magyar protestáns liturgikus hagyományt (magyar gregorián, a litánia, valamint úgy a gregorián, mint a strófikus Te Deum áthagyományozása mindhárom felekezetnél), feltételezhetjük, hogy a magyar protestáns istentiszteleti életben is a litánia nem csak a nagyböjti időben, a Te Deum nem csak általános hálaadó alkalmakon csendült fel, hanem mindkettő gyakorlatban lehetett az évszázadokon át megtartott bűnbánati és könyörgő napokon is.

48 Például Csomasz Tóh Kálmán egyházzenész-himnológus, amikor az *Én Istenem, sok s nagy bűnöm* (a református énekeskönyv 303. éneke) keletkezéstörténetével kapcsolatban arról olvas a német szakirodalomban, hogy árvíz miatt Weimarban bűnbánati napot tartottak, ezt a napot egyszerűen gyászistentisztelettel azonosította. „1613 májusában Weimar és környékét szörnyű árvízkatasztrófa sújtotta. Az árvíz után tartott gyászistentiszteletek révén kezdett elterjedni Rutilius éneke" Vö. Csomasz Tóth Kálmán, *Dicsérjétek az Urat*, Bp. 1995, 206. sz. ének, 212.

Farmati Anna[1]

A kolozsvári Szent Mihály-templomhoz tartozó Szentháromság Társulat identitás-helyreállító szertartásai

Témaválasztásomat a konferencia-felhívásnak ez a mondata ihlette: „Más felekezetek liturgiatörténetének bevonásával, összehasonlító vizsgálatával sokszínűbb, teljesebb kép alakítható ki a korabeli Erdély vallási életéről is." Így esett a választásom a címben megnevezett „más felekezet" egyesületére, a kolozsvári katolikus Szentháromság Társulatra és annak kézikönyvében leírt szertartásaira.

A társulatról és jellegzetes barokk kori spiritualitásáról már beszéltem ugyan a 2013. évi budapesti *Menny és pokol a barokk kori ember életében* tematikájú lelkiségtörténeti konferencián, de *Mennyről szállott Jerusalem: A kolozsvári Szentháromság Társulat mint mennyország* című előadásomban, illetve annak alapján készült tanulmányomban[2] korántsem mondtam el róla mindent, illetve a helyi liturgiatörténeti értékével akkor – a téma adta keretek miatt – nem is foglalkoztam.

Helyi vallástörténeti szempontból azért is lehet érdekes ennek a kis imagyűjteménynek az ismertetése, elemzése, mert a társulat felállítása és a könyvecske megjelenése összefügg a Szent Mihály-templom katolikus tulajdonba való visszatérésével.

Szentháromság Társulat a kora újkorban természetesen nem csak Kolozsváron létezett, sőt eredetét nézve nem is kora újkori találmány, erről bővebben írtam az előbb említett tanulmányban, a kolozsvári társulatnak viszont sajátos helyzeti értéke van. Erre éppen a helyi püspöki ajánlás hívja fel a figyelmet, amiről a későbbiekben még szót ejtek. Előtte azonban vessünk egy pillantást a katolikus szertartások összetett funkcióira a barokk korban. Erre azért van szükség,

[1] Farmati Anna (1972) egyetemi adjunktus a Babeș–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarának Magyar Irodalomtudományi Tanszékén, kutatási területe: középkori legendairodalom, a középkori irodalom recepciója, kora újkori magyar nyelvű katolikus egyházi irodalom.

[2] Farmati Anna, *Mennyről szállott Jerusalem: A kolozsvári Szentháromság társulat mint mennyország = Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. Báthory Orsolya, Bp., 2014, 111–120.

mert a liturgia – ebben a korban különösen – nem csak a vallási élet külső megjelenésének rituális módja, hanem önazonosságot kifejező és építő jellege is van. A katolikus megújulás korában ez a jelleg igencsak hangsúlyossá vált. A másik oka, ami miatt érdemes erre kicsit kitérni, ugyancsak a kor hitéletének jellegzetességeivel van összefüggésben: ebben a korban a hitviták, a felekezeti versengések dogmatikai összetevői gyakran elhomályosítják a polémiák liturgiára vonatkozó tételeit, illetve sok esetben csak a konszekrációra, a szenttiszteletre, vagy a liturgikus berendezésekre és ruházatra szűkítik.

I. A szertartások identitást alakító funkciója a reformáció utáni katolikus hitéletben

Arról, hogy a liturgia is mennyire kulcskérdéssé vált a 18. századra, Georg Rippel 1723-ban kiadott és 1754-ben Nagyszombatban magyarul is megjelent szertartásokat magyarázó könyve[3] tanúskodik legjobban, nem csak témája, hanem nyelve és formája miatt is. A könyv dialógus formában és anyanyelven (eredetileg németül) íródott: a katolikus teológiai tudományokban járatos *Doktor* az *Új-megtért*tel beszélget, akinek a sok esetben éppen a viták tárgyát érintő kérdései alapján szertartások mibenlétéről és értékéről is tanítást ad. A három nagy részből álló könyv csak az úgynevezett hivatalos liturgia ismertetésére vállalkozik (szentmise, breviárium, szentségek, áldások és szentelmények), nem tér ki a társulatok sajátos szertartásaira, melyeknek elemei viszont többnyire a hivatalos szertartásokból származnak: breviárium-elemek (hóráskönyv), liturgikus tételek anyanyelvű változatai (himnuszok, responzóriumok), olvasmányos, processzión használható imádságok és énekek, litániák. A leglényegesebb különbségek egyike viszont a hivatalos és a társulati szertartások között az, hogy ezek anyanyelven végezhetők, és – bár plébánosi vagy szerzetesi felügyelet mellett, de – akár laikusok is vezethetik.

A szertartások, mind a hivatalos latin nyelvűek, mind a társulatbeliek, az egyetemes katolikus, a regionális és csoportidentitás formálására, megtartására egyaránt alkalmasak voltak.

[3] Rippel Gergely, *Anya-Szent-Egyháznak Ceremoniái, és szertartásai, mellyeket A' Magyar Nemzetnek lelki javára, és épületére Tisztelendö Rippel Gergely úrnak helestádi Papnak könyvéből Haza tulajdon nyelvére fordittatott. A'Méltóságos Szent-Illónai József arbai püspök*, Nagyszombat, 1754

Érdemes témánk szempontjából röviden a processzióknál és a litániáknál[4] mégis megállni, hiszen ezek hasonlítanak leginkább a nem hivatalos liturgikus formákhoz, amelyek a társulati kézikönyvekben általános jelleggel megtalálhatók. Ezt olvashatjuk Rippelnél:

> „A Proceffió, vagy Bútsú járás nem más, hanem bizonyos embereknek, egy vagy több külömb-féle köfségnek gyűlekezete, kik rendben imádkozván, vagy énekelvén azon egy bizonyos helységben… » vagy Templomban eggyütt mennek, hogy ott bizonyos fzükségeket egy akarattal Iften eleibe adgyák, és imádságokkal néki ajánlyák. E képpen magyarázza a Moguntziai Gyülekezet 8 1 3. efztendőben emez igékkel: Lytaniákat (ezen a fzón pedig a Proceffiókat érti, mivel ezekben közönségefen a Lytániakat fzokták énekelni) hirdetnek, hogy Istennek könyörögvén hol mi szükségekben irgalmafágát nyerjék."

Mindezekből láthatjuk, hogy általános jelenségként is nyugtázhatjuk a liturgia és az ahhoz kapcsolódó kisközösségi szertartások identitásformáló erejét: „…bizonyos embereknek, egy vagy több külömb-féle köfségnek gyűlekezete" végzi ezeket.

A továbbiakban tehát egy konkrét kolozsvári közösség esetében fogjuk közelebbről is megnézni, hogy ez mit is jelent.

II. Röviden a társulatról és a kézikönyvről, illetve annak fent említett approbációjáról

A Szent Mihály-templom Szentháromság Társulatának általam használt kézikönyve a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található kis kötet,[5] ami ugyan nem az első kiadás, de ettől lényegesen nem különbözik. Az első kiadást az OSzK-ban volt alkalmam kézbe venni és összehasonlítani a második kiadással. A kézikönyvben található szokásos, illetve a kötelező bevezető szövegekből kide-

4 *Uo.,* 106.

5 *Mennyröl szállott uj Jerusalem, Az az: a tellyes Szent Háromság egy bizony örök Istennek; a Szeraphimok és Áitatos Keresztyén hivek meg-egyezö buzgóságok által mindenkor ditséretet teendö gyülekezet, És annak Regulái Mellyek A Királyi Kolosvár Várossa Szent Mihály archangyal Parochialis Templomában fel-állitása alkalmatosságával azon confráternitásnak Ki-adattak anno 1752 Szent Iván Havának negyedik napján. Ujjolag ki nyomtattatott 1778, Kolosvaratt, Kollmann Josef Ferencz által*

rül, hogy a társulatot 1751-ben engedélyezi a szentszék, és a helyi püspök, Sztojka Zsigmond Antal engedélye is ebből az évből való. Ez utóbbira minden esetben szükség volt, csak saját püspöki engedéllyel működhetett társulat. A kézikönyvet a kolozsvári jezsuita nyomda már a következő évben, 1752-ben ki is adta.

Az 1751-es esztendő a templom történetében azért jelentős, mert felirat is tanúsítja, hogy ekkor fejeződtek be a helyreállítási munkálatok. Köztudott ugyanis, hogy a reformáció éveiben, 1545-től, a templom protestáns kézre került, 1568-tól az unitárius felekezet használta (kivéve az 1603 és 1605 közötti éveket, amikori Basta a jezsuitákra bízta). Volt tehát a templomnak egy unitárius korszaka is, amelynek 1716-ban Gróf Steinville István vetett véget: katonasággal foglalta vissza a katolikusok számára. A tulajdonbavétel utáni években Bíró János plébánosnak, aki 1739 és1761 között volt a templom felelőse és a plébániaközösség vezetője, egyik legnagyobb gondja a liturgikus berendezés visszaállítása, a plébániai élet megszervezése volt.

A történelmi összefüggésekből is sejthetjük, hogy nem véletlen sem a Szentháromság-oltár elhelyezése, sem a Szentháromság Társulat létrehozása. A sejtésünket viszont igazolja a kiadványban szereplő és már emlegetett püspöki engedély is. Ezt olvashatjuk benne ugyanis:

> „Azért meg-értvén némelly aitatos hiveknek arra czélozni dicsiretes akarattyokot: hogy Erdélyi Diocaesiusünkben, a' Kolozsvári parochilais Szent Mihály Archangyal tiszteletére épitetett Templomban, a tellyes Sz. Háromság Egy Istennek fel – állítatnék Congregatioja oly végekre nézve: hogy mind az Hiveknek szivében pedig gyümöltsösebben, és hathatósabban nevelkedhetnék annak tisztelete; mind pedig hogy az a' leg-szentségesbb, és minden imádásra méltó Felséges Mysterium, (a'kinek el-botsátásából egyedül ö tölle ismért titkos végekből olly sok idokig az Antitrinitáriusoknak káromló szájjal való tanitása, tiszteletét martzanglotta;) már ez után mindenkor az egyedül ötet illetö Isteni imádással, és aitatos búzgósággal tiszteltetnék".[6]

A hitvédelmi és restaurációs jelleg tehát az engedélyek, az alapító okiratok szövegében is megmutatkozik: a pápai bulla az imaszándékok között említi az eretnekségek kiirtásáért való imafelajánlást a búcsúnyerés egyik feltételeként,

6 *Mennyröl szállott…* (oldalszám nélkül)

Sztojka Zsigmond Antal püspök alapító okirata pedig[7] ugyancsak megemlíti a társulat alapításának ezt a vonatkozását. Tehát a confraternitas felállításának célja, a hívek hitéletének elmélyítésén túl, az elhatárolódás is a múlttól, valamint az épület és az azt használó közösség új identitásának a megerősítése.

Feltevődhet a kérdés: miért volt szükség egy társulatra, hiszen a templom művészi helyreállítása maradéktalanul megtörtént, a hivatalos szertartások valószínűleg zavartalanul zajlottak a templomban. Erre a kérdésre könnyen választ kapunk, ha kicsit megismerkedünk ezeknek a társulatoknak a működési elvével. (Ilyen több is működött ebben az időben Kolozsváron, a ferences és a jezsuita rendhez, illetve templomhoz is tartoztak ilyen társulatok.) És ezzel ki is mondtuk az egyik legfontosabb indokot: a confraternitások mindig helyhez és helyzethez kötöttek, egy bizonyos rendházhoz és/vagy templomhoz tartoztak, a templomban saját privilégiumos oltáruk is volt (ami azt jelentette, hogy szertartásaikat a megadott oltár előtt végezhették, és ezzel bizonyos búcsúengedélyek jártak együtt). Emellett a társulatoknak sok esetben világi vezetősége volt még akkor is, ha a plébános felügyelete mellett működött. Ez lehetőség volt az előkelő társadalmi rangú emberek megnyerésére, a kapcsolatok megszilárdítására. A társulatok imádságai, szertartásai, olvasmányai teljes mértékben anyanyelvűek voltak. Saját zászlót vagy egyéb identitást jelző eszközt, esetleg ruházatot is használhattak. Általában szociális tevékenységet is folytattak, és ezen keresztül is kiemelt szerepük volt az egyházközség életében.

III. A kolozsvári újraalakult plébániai közösség laikus szertartásai a kézikönyv második, bővített kiadása szerint

Amit már említettem, a *Mennyből szállott Jeruzsálem* címet viselő kézikönyv kiadásai lényegesen nem különböztek egymástól. A successori jurisdictio szerint az engedélye éppúgy érvényes volt, a szabályok változatlanok maradtak. A társulat tagjai számára a püspöki engedély szabta meg azokat a napokat, amelyek – a tituláris ünnepen, jelen esetben a Szentháromság vasárnapján kívül – a tagok kiváltságos ünnepe és búcsúnyerési lehetősége volt. A kolozsvári társulat számára ilyen céllal a püspök a Szentháromság vasárnapja utáni négy vasárnapot, a Nagyboldogasszony ünnepe utáni vasárnapot, Szent András havának utolsó vasárnapját, a nagyböjt első vasárnapját és a húsvét utáni második vasárnapot engedélyezte, a gyülekezet helyekét pedig az ún. királyi kápolnát (Capella Regia) jelöli meg.

7 Ennek latin eredetije ma is megtekinthető a Szent Mihály-plébánia levéltárában.

A tagok elsősorban a Szentháromság állandó dicséretére kötelezték el magukat, és az angyalokhoz hasonlóan kellett ezt megvalósítaniuk. Ezért a szertartások gerincét az ún. *Szentháromság-olvasó* vagy más néven *Angyali olvasó* képezte, amely az égi liturgia földi leképzését reprezentálta. A kézikönyv második kiadásába viszont új ájtatosságok is bekerültek: egy litánia és több Szentháromságot dicsőítő ének. A következőkben röviden ezeket ismertetném, mivel az *Angyali olvasóról* és annak a Padányi Bíró Márton által történt céltudatos terjesztéséről az említett kontextusban már korábban szóltam. Itt csak annyit jeleznék, hogy a kolozsvári társulat alapítása egyáltalán nem független ettől a mozgalomtól.

IV. Szentháromság-litánia – minden szerdán

A társulatok szertartásos életéhez hozzátartozott a valamely hétköznap kiemelése (amely a hivatalos votív napokon kívüli megegyezés alapján is ki lehetett jelölve). A jelen társulat számára ilyen volt a szerdai nap, amikor a Szentháromság-litániát imádkozhatták közösségben. Fontos összetevő a közösségi, nyilvános jelleg, hiszen magánájtatosságként bárki bármit szabadon imádkozhatott időponttól függetlenül, a látványosság, a nyilvánosság viszont nagyobb identitáserősítő erővel bírt.

A litánia műfaja akár önmagában is érdekes lehet, hiszen ugyancsak a megkérdőjelezett imaformák közé tartozik, éppen ezért Rippel könyve is kitér röviden létjogosultságára. A litánia[8] valójában az egyik legősibb imaforma, és ugyancsak a hivatalos liturgia bizonyos részleteire megy vissza. A görög *litaneia* szó alapvetően könyörgést jelent, amit intézhettek Istenhez vagy később különböző szentekhez. Gyakorlati előnye az, hogy elég csak az előimádkozónak ismernie a szöveget, a közösség ismétlődő válaszokkal kapcsolódik be. A gyakorlati jelentőségével egyenértékű a spirituális és didaktikus jelentősége, ami általában messze túlmutat a puszta kérő imádságon. A megszólított attribútumai (legyen az Isten, Jézus, Szűz Mária vagy más szent) jelentős teológiai és/vagy erkölcsi tanítást tartalmaznak, gyakran képekbe, metaforákba rejtve. A legeklatánsabb és legismertebb példája ennek a Loretói litánia – de nem ez az egyetlen.

A Szentháromság-litániáról (amelynek nyilván több változata is ismeretes), eleve feltételezhetjük a teológiai telítettséget. Ez általában a litániák első egységében szokott előfordulni. Kézikönyvünkben a következő invokációkat találjuk az első egységben (amire a válasz: *Irgalmazz nekünk!*): „Egy öröktől fogva való is-

8 Rippel, *i. m.*, 454.

tenség, / Egy valóságban való Háromság, / Szent és el-oszthatatlan Egység, / Állatban Egység, Személyekben háromság, / Egyenlő Hatalmasság, / Egy, és öröktöl való Felség, / Egy, és egyenlö Dicsöség, / Egy Isteni Háromság" – majd a szokásos Teremtő Atya, megváltó Fiú, vigasztaló Szentlélek után megismétlődik: „Állattyában egy Isten, és Személyében három". A továbbiakban pedig a nikaiai hitvallás tanítását követhetjük nyomon a litánia segítségével: „Születés nélkül való Atya, Egy öröktől született Fiú, Mind kettötöl öröktöl fogva származó Szent Lélek…"

Az invokációkra adott válaszok ugyancsak eltérnek kissé a megszokottól: a második és a harmadik egység esetében hangsúlyosan ott van benne a megszólított: „Ments-meg minket Szentháromság, Kérünk téged, hallgass meg minket Sz. Háromság".[9]

A litániát záró könyörgések többnyire a kollekta típusba tartoznak. Esetünkben a könyörgés első bekezdése követi is ezt a szerkezetet, a záradék előtt viszont egy dilatáció található: a társulat tagjaiért több kérés is felsorakozik, és csak utána következik a szokásos lezárás. Az ámen viszont még mindig elmarad, és előtte hosszú imádságot olvashatunk. Ennek első egysége dicséret, majd az ún. kisdoxológiával zárul. A második egység könyörgés a kongregáció elhunyt jótevőiért, illetve az elhunyt tagokért. Minden egység a Szentháromság megszólításával kezdődik.

A rövid leírásból is érzékelhető a halmozással, ismétléssel akcentualizált Szentháromság-dicséret, aminek hitvallás-értéke van, akárcsak az *Angyali olvasó*nak.

V. Az énekekről

A társulati kiadványok fontos tartozékai a tematikus énekek. Ezek lehetnek kiszsolozsma-himnuszok vagy népénekekhez hasonló, célirányosan megírt ún. pius dictamenek, ritkábban ismert népénekek. Azért ritkábban, mert az általánosan használt énekanyag (a hivatalos kántorkönyvek anyaga) nem fejezte ki kellő mértékben a csoportidentitást és a spirituális irányultságot. Némely ének előtt – ahogyan más hasonló kiadványban is – olvashatjuk is az *új* jelzőt, ami, mondjuk, száz évvel azelőtt nem vált volna becsületére egy éneknek.[10]

[9] *Uo.* 52–53.

[10] Utalok itt Oláh Miklósnak az1560. évi esztergomi zsinaton hozott rendeletére, mely szerint egy ének dogmatikai tisztaságát az szavatolta, ha legalább 100 éves volt, vagyis reformáció előtti – csakhogy azóta eltelt az idő… Vö. Péterffy Carolus, *Sacra concilia*

Az énekek szerepét egyébként nagyszerűen kifejezi a fejezetcím is: *Ugyan a' Szent Háromság Congregatiojnak áitatosságihoz tartozo Énekek.*[11] A processziók alkalmával, a privilégiumok között megjelölt ünnepnapokon vagy akár magánájtatosságok részeként, ismert dallamokra énekelték ezeket.

A kolozsvári társulat könyvecskéje csupán öt ilyen éneket tartalmaz a következő incipitekkel: „Oh mi örök Szent Istenünk, Atya, Fiú, Szent Lélek; Le-borulok Isten, mostan Te elötted; Oh Te Bóldog Szent Háromság; Szent háromságnak az én életemet, Szent, szent, szent…" Az utóbbi kifejezetten a Szentháromság-olvasó lezárására való, mindössze egyetlen szakasz, szerkezetében elüt az előzőktől.

Egyet ezek közül, az *Oh Te Bóldog Szent Háromság* kezdetűt sikerült azonosítanom: az *O lux beata Trinitas* kezdetű breviáriumi himnusz fordításáról van szó, amely Kájoni János *Cancionále catholicum*ában is megtalálható,[12] de más nótajelzéssel. A kiadványunk viszont refrénesíti az eredeti himnusz-formát, az esti, vecsernyehimnuszt reggelivé komponálja át, tehát processziókra is alkalmasabbá teszi:

„Oh te bóldog Szent Háromság / *Örök Isten* / s' Méltóságos nagy Uraság: / *Örök Isten* / (Már el-mégyen a' Nap-világ), *Feljött már a szép nap-világ / Örök Isten /*Légy szivünkben világosság. / *Nagy Úr Isten.* // Téged dicsírünk Versekkel, / Reggel, estve könyörgéssel: / Téged imádó nyelvünkel, / Aldunk szép tiszteletekkel. // Dicsösség légyen Atyának, / Es eggyetlen-egy Fiának: / A' Vigasztaló Malasztnak, / Mind örökké egy Urunknak."

(Dőlttel az új megfogalmazások.)

A többi ének nem valószínű, hogy korábbi gyűjteményekre vezethető vissza, de megtalálhatók az *Angyali társaságnak szövetsége*[13] című hasonló kiadványban. Tudvalevő, hogy a mozgalom elindítója, Padányi Bíró Márton maga is komponált énekeket a társulatok számára, mert az éneknek a szertatásokban az átlagosnál is nagyobb jelentőséget tulajdonított – erről prédikációiban olvashatunk igen szép eszmefuttatásokat. Nem véletlen tehát ezeknek az énekeknek a feltűnése a második kiadásban. Az *Oh mi örök Szent Istenünk* kezdetűben például otthagyja „névjegyét", vagyis a mennyei-földi analógiának a gondolatát, ami az *Angyali ol-*

ecclesiae Romano Catholica in regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI. Tom II. Pozsony, 1742, 93.

11 *Mennyröl szállott…* 59.

12 *Régi Magyar Költők Tára XVII/15B*, szerk. Holl Béla, Bp., Akadémiai, a335–336 és b316–317.

13 *Angyali társaságnak szövetsége*, Győr, 1754, 50.

*vasó*t is jellemzi: „Seraphimok téged mennyben szent, szent, szentnek kiáltnak: / Minden szentek dicsöségben leborulva imádnak // Imé mi is igaz hittel, elötted le-borulunk:/ reménységgel, szertettel tisztelünk és imádunk."[14]

Az énekek tartalmukat-jellegüket tekintve mindenekelőtt dicséretek, de az alapvető hittani igazságoknak az ismétlés segítségével történő elmélyítése itt sem marad el. Ennek a típusú módszernek nagyon régi, de hatékony eszköze a refrén. A négy strófikus ének közül három refrénes, és mindhárom esetben a refrén a Szentháromság közvetlen dicséretét tartalmazza, vagy pedig allúziót a Szentháromság-olvasó szövegére („Szent Háromság, egy valóság, áldott légy, örök boldogság; Szent, szent, szent vagy, hatalmad nagy, bűneinkért a pokolra ne adj").[15]

A kézikönyv használata tehát ilyen szövegeken keresztül segítette a tagok hitéletét. Emellett természetesen érdemes volna többet tudni ezeknek a szertartásoknak a menetéről, esetleg a használt identitást kifejező eszközökről, ruházatról – ehhez lett volna szükség még valamelyes levéltári kutatásra, amennyiben egyáltalán az alapító oklevélen kívül még maradt fenn valami anyag.

14 *Mennyröl szállott…,* 59.
15 Uo.

Pap Balázs[1]

Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai

A 16. század protestáns énekeskönyveinek egymás közötti kapcsolatait egyelőre nem sikerült kielégítő mértékben feltérképezni. Ez nem azt jelenti, hogy fontos állítások és megfigyelések híján lennénk. Számos tudós dolgozat és monográfia járult hozzá ahhoz, hogy élesebben lássuk a gyülekezeti énekanyag tovaterjedésének folyamatát, alapvető kapcsolódási pontjaikat. A teljesség igénye nélkül: Schulek Tibor[2] a váradi 1566-os énekeskönyv hasonmás kiadásához írt tanulmányában felvázolta a 16. századi nyomtatványok sztemmavázát; Borsa Gedeon az RMNy átfogó feldolgozásai mellett a Huszár Gál-féle énekeskönyv fakszimile kiadásához írt utószavában[3] a gyengébbnek látszó kapcsolatokat mára már lappangó kéziratos forrásokkal vélte megerősíteni; H. Hubert Gabriella[4] a gyülekezeti énekről írott monográfiájában az egyes kötetek adatgazdag és érzékeny leírásai mellett egy hálózatos megközelítést vázol, Klaniczay Tibor,[5] majd később Ács Pál[6] épp a most szóban forgó *Újfalvi-énekeskönyv* filológiájának alapjait fektették

1 Pap Balázs (1975) a Pécsi Tudományegyetem Klasszikus Irodalomtörténeti- és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének adjunktusa. Elsősorban régi magyar versekkel foglalkozik.

2 Schulek Tibor, *Kísérő tanulmány = A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek, Várad 1566*, ed. facs. szerk. Varjas Béla, Bp., 1975.

3 *Huszár Gal: A keresztyéni gyuelekezetben valo isteni dicheretec. A keresztyeni gyuelekezetben valo regveli eneklesec, … az Kalmanczehi Marton mestertoel magyarrá fordítatot psalmusockal egyetembe* kiad. Varjas Béla, tan. Borsa Gedeon, Bp., 1983 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 12).

4 H. Hubert Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., 2004.

5 Klaniczay Tibor, *Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv* = Uő, *Reneszánsz és barokk*, Bp., 1961, 151–182.

6 *Újfalvi Imre Keresztyéni énekek,* kiad. Kőszeghy Péter, tan. Ács Pál, Bp., Balassi, 2004 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 38).

le. Mindannyian elemi fontosságú kérdéseket tisztáztak, de a hatalmas méretű énekanyag mozgásának még mindig csak főbb áramlatait láthatjuk, apró – ám vélhetően fontos – részletek továbbra is rejtőznek szemünk elől.

Ahhoz, hogy pontos képet alkossunk a tizenhatodik századi vershagyaték szám szerint és korabeli úzus szempontjából is legmeghatározóbb anyagáról, aprólékos mikrofilológiai vizsgálatra van szükség, s noha egy ilyen vizsgálat komoly eredményekkel kecsegtet, a válaszokhoz a komplett énekanyag forrásonként való feldolgozását igényli. A feldolgozás megkezdődött, de jövőbeli lezárultáig is kínálkozik esély plauzibilis sejtések megfogalmazására. Bizonyos kötetek esetében a mennyiségi mintavételt alkalmasint minőségi mintavételre lehet cserélni, és az ilyen jól megválasztott betörési pontokon ejtett szövegösszevetések vázolhatnak valószínű kapcsolatokat.

Ez viszonylag egyszerűen szemléltethető például a *Váradi énekeskönyv* szerkezetén. A *Váradi énekeskönyv*ben két vers kétszer is szerepel. A titokzatos L. F. monogramú szerkesztő (Laurentius Fronius)[7] figyelmetlenségének szokás betudni ezt a szerkesztési hibát, ahogy általában az egy-egy kötetben szereplő ismétlődések esetében emberi mulasztásra gyanakszunk. És a jelenség nyilvánvalóan szerkesztői figyelmetlenségről is árulkodik. De szerencsére egyébről is.

Schulek Tibor – még a Huszár Gál-féle 1560-as énekeskönyv előkerülése előtt készített – sztemmája szerint a *Váradi énekeskönyv* mára már nem rekonstruálható, de a Huszár Gál 1560-as kiadására támaszkodó, Méliusz Juhász Péterféle debreceni énekeskönyvből származna, és belőle egyenes ági leszármazás nem, csak szaggatott vonal indul ki, vagyis Schulek egyetlen későbbi énekeskönyv közvetlen forrásának sem tételezi.[8]

[7] A monogram feloldásáról és a *Váradi énekeskönyv*ről legutóbb ld. Fekete Csaba, *„… vyonnan oregbitetek, es emendaltattatak…" A Váradi énekeskönyv (1566) „szerkesztése"* = *GHESAURUS, tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2010, 247–270., http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/ghesaurus-1/Fekete-Ghesaurus.pdf (Letöltve: 2017. június 25.)

[8] A sztemma forrása: Schulek Tibor, Kísérő tanulmány = *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek, Várad 1566*, ed. facs. szerk. Varjas Béla, Bp., 1975.

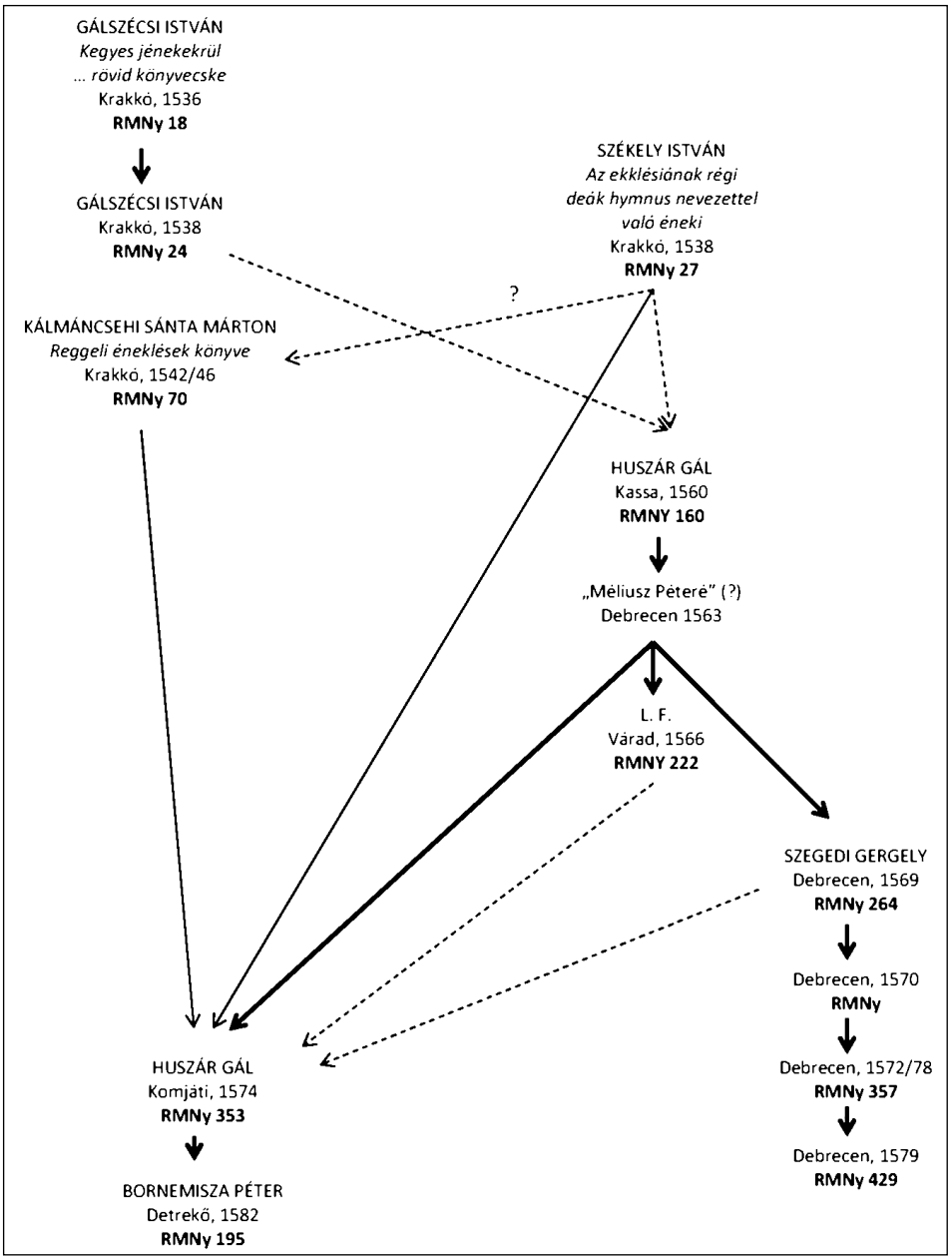

Tekintsük a duplán szereplő versek egyikét, a *Dávid prófétának imádkozásáról* incipitű Szegedi Gergely-féle zsoltárparafrázist. (RPHA 242) Az első hasábban Huszár Gál 1560-as kiadásának szövege, középen az egyik, jobb szélen a

másik váradi szövegvariáns szerepel. Látható, hogy a két változat, ha nem is oly nagy mértékben, de eltér egymástól, illetve több esetben azonos szöveghelyeken térnek el a hat évvel idősebb kiadás szövegétől.

RMNy 160, R1v.	**RMNy 222, 55.**	**RMNy 222, 165.**
Dávid prófétának imádkozásáról Magasztaljuk Istent irgalmasságáról, El ne feledkezzünk jó tételményiről, Vegyünk **tanóságot** szent Dávid királyról.	Dávid prófétának imádkozásáról Magasztaljuk Istent irgalmasságáról, El ne feledkezzünk jó tételményiről, Vegyünk **tanúságot** szent Dávid királyról.	Dávid prófétának imádkozásáról, Magasztaljuk Istent irgalmasságáról, El ne feledkezzünk jó tételményéről, Vegyünk **tanúságot** szent Dávid királyról.
Erre tanítani akar a próféta, Micsoda **szívünket** Istenhez **indítsa**, **Amint** huszonkilenc részében megírta, Jó tétét Istennek ígyen **magasztalja**.	Erre tanítani akar a próféta, Micsoda **szűvünket** Istenhez **indítsa**, **Az mint** huszonkilenc részében megírta, Jó tétét Istennek ígyen **magasztalja**.	Erre tanítani akar a próféta, Micsoda **szívünket** Istenhez **indétsa**, **Az mint** huszonkilenc részébe megírta, Jó tétét Istennek igen **magasztalta**.
Száma nincsen, Uram, irgalmasságodnak, Vége-hossza nincsen kegyelmességednek, Azért magasztallak **fölötte** mindennek, Mert hiszen én **lelköm** te ígéretednek.	Száma nincsen, Uram, irgalmasságodnak, Vége-hossza nincsen kegyelmességednek, Azért magasztallak **fölötte** mindennek, Mert hiszen én **lelköm** te ígérete[d]nek.[9]	Száma nincsen, Uram, irgalmasságodnak, Vége-hossza nincsen kegyelmességednek, Azért magasztallak **felette** mindennek, Mert hiszen én **lelkem** te ígéretednek.
Kiáltásom, Uram, tőled el nem **vetöd**, **Azért** nyavalyámot csak te magad **érzöd**, Atyai voltodat rajtam megtökéled, Irgalmasságodat **nekem megjelentöd**.	Kiáltásom, Uram, tőled el nem **véted**, **Az én** nyavalyámot csak te magad **érzöd**, Atyai voltodat rajtam megtökéled, Irgalmasságodat **nekem megjelentöd**.	Kiáltásom, Uram, tőled el nem **veted**, **Az én** nyavalyámat csak te magad **érzed**, Atyai voltodat rajtam megtökéled, Irgalmasságodat **mikor megjelented**.

9 A nyomtatványban *igereteenec*, esetleg: *igeretecnec*.

RMNy 160, R1v.	RMNy 222, 55.	RMNy 222, 165.
Az pokol torkából te kiszabadítál, Az én **lelkömben** mikor megnyugotál, Te **ígéretedből** mikoron bíztatál, Ottan én szívemben bizodalmat adál.	A pokol torkából te kiszabadítál, Az én **lelkömben** mikor megnyugotál, Te **ígéretedből** mikoron bíztatál, Ottan én szívemben bizodalmat adál.	Az pokol torkából te kiszabadítál, Az én **lelkemben** mikor megnyugotál, Te **ígéretedben** mikoron bíztatál, Ottan én szívemben bizodalmat adál.
Én éjjel és nappal **néked hálát adok**, Dicséretet mondok örökké teneked, Mind ez világ előtt vallást teszek neked, Irgalmasságodért mert te azt **érdemlöd**.	Én éjjel és nappal **néked hálát adok**, Dicséretet mondok örökké teneked, Mind ez világ előtt vallást teszek neked, Irgalmasságodért mert te azt **érdemlöd**.	Én éjjel és nappal **hálát adok neked**, Dicséretet mondok örökké teneked, Mind ez világ előtt vallást teszek neked, Irgalmasságodért mert te azt **érdemled**.
Én tőlem **haragod**, Úristen, **megvonád**, Imádkozásomat mihelt meghallgatád, Lelkem csendességét azonnal megadád, Én könyörgésemet mihelt béfogadád.	Én tőlem **haragod**, Úristen, **megvonád**, Imádkozásomat mihelt meghallgatád, Lelkem csendességét azonnol megadád, Én könyörgésemet mihelt befogadád.	Én tőlem **haragodat**, Úristen, **megvonyád**, Imádkozásomat mihelt meghallgatád, Lelkem csendességét azonnal megadád, Én könyörgésemet mihelt befogadád.
Számtalan bűnömet mikoron meglátád, Mindjárt szemeidet tőlem elfordítád, **Érzöm** bűneimet, mint **föveny sokaságát**, De szent felségednek hivém fogadását.	**Szántalan** bűnemet mikoron meglátád, Mindjárt szemeidet tőlem elfordítád, **Érzöm** bűneimnek, mint **fövén sokságát**, De szent felségednek hivém fogadását.	**Szántalan** bűneimet mikoron meglátád, Mindjárt szemeidet tőlem elfordítád, **Érzem** bűneimet, mint **föveny sokságát**, De szent felségednek hivém fogadását.
El ne **idegenöljön felséged** én tőlem, **Tekénts** fogadásod, noha nagy sok bűnöm, Mert ha az pokolba **vetöd** az én lelkem, Nem lészen **énnekem soha úgy** vígasságom.	El ne **idegenöljön felséged** éntőlem, **Tekénts** fogadásod, noha nagy sok bűnem, Mert ha a pokolba **vetöd** az én lelkem, Nem leszen **énnekem soha** vigasságom.	El ne **idegönüljen felsöged** én tőlem, **Tekints** fogadásod, noha nagy sok bűnem, Mert ha a pokolban **veted** az én lelkem, Nem leszen **úgy énnekem soha** vigasságom.

RMNy 160, R1v.	RMNy 222, 55.	RMNy 222, 165.
Nem ördög rabjai **tésznek** rólad vallást, Mert szent felségedre szólnak csak káromlást, Nem várnak tetőled soha szabadulást, De én csak tetőled várok **szabadulást**.	Nem ördög rabjai **tésznek** rólad vallást, Mert szent felségedre szólnak csak káromlást, Nem várnak te tőled soha szabadulást, De én csak te tőled várok **szabadulást**.	Nem ördög rabjai **tesznek** rólad vallást, Mert szent felségedről szólnak csak káromlást, Nem várnak te tűled többé szabadulást, De én csak te tőled várok **igazulást**.
Én **imádságomot**, hiszem, meghallgattad, Mert én siralmamot örömre fordítád, Irgalmasságodot rajtam bizonyítád, Mikor én lelkemet te megvigasztalád.	Én **imádságomot**, hiszem, meghallgattad, Mert én siralmamot örömre fordítád, Irgalmasságodot rajtam bizonyítád, Mikor én lelkemet te megvigasztalád.	Én **imádságomat** ,hiszem, meghallgattad, Mert én siralmomat örömre fordítád, Irgalm[a]ságodat rajtam bizonyítád, Mikor én lelkemet te megvigasztalád.
Kész **mindenkor** lelkem neked **hálát adni**, Mind ez világ előtt rólad vallást tenni, Sok jó tételedről neked hálát adni, **Örökkön-örökké tégedet dicsérni**.	Kész **mindenkor** lelkem neked **hálát adni**, Mind ez világ előtt rólad vallást tenni, Sok jó tételedről neked hálát adni, **Örökkön-örökké tégedet dicsérni**.	Kész **mindenha** lelkem neked **énekelni**, Mind ez világ előtt rólad vallást tenni, Sok jó tételedről neked hálát adni, **Örökkül-örökké téged kell dicsérni**.

Schulek sztemmájába helyettesítve a vers utolsó strófáját, azt kellene gondolni, hogy az 1569-es kiadás készítésekor a szerkesztő Szegedi Gergely (egy pillanatra tekintsünk el attól, hogy ő történetesen azonos a szerzővel is) változtatott a szövegen. Ha azonban számba vesszük a váradi kiadás másik versváltozatát is, akkor a Szegedi-féle változtatások nem tűnnek annyira légből kapottnak.

A jelenséget könnyebben magyarázza, ha ilyesféle öröklődéseket tételezünk fel.[10]

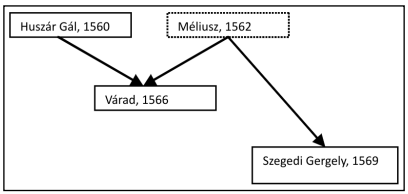

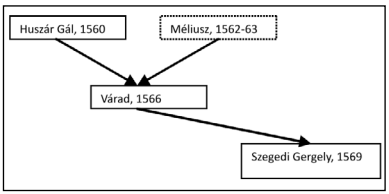

[10] A sztemma hipotetikus. Hogy a kötetek teljes tartalmát tekintve releváns-e, még nem állt módomban végigellenőrizni.

A másik duplum, a *Jer, emlékezzünk keresztyén népek* incipitű vers (RPHA 645) eltérései pontjai ugyanezt mutatják.

RMNy 160, Y3v	**RMNy 222, 94**	**RMNy 222, 173**
CXXI. PSALM. Levavi oculos meos in montes &c. **A 103. Psalmus nótájára**	CXXI. PSALM. LEVAVI OCULOS MEOS in monte **A 103. Psalmus nótájára**	PSALMUS **CXX** LEVAVI OCULOS.
Jer, **emlékezzünk** keresztyén népek Az nagy Istennek az **ő jóvoltáról**, Mert csak **ő** nekünk minden jótévőnk, Mennyben és földön csak **ő** igazgatónk.	Jer, **emlékezzünk** keresztyén népek Az nagy Istennek az **ő jóvoltáról**, Mert csak **ő** nekünk minden jótévőnk, Mennyben és földön csak **ő** igazgatónk.	Jer, **emlékezzönk** keresztyén népek Az nagy Istennek az **ű jó váltáról**, Mert csak **ű** nekünk minden jótévőnk, Mennyen és földön csak **ű** igazgatónk.
Én **felemelém én szemeimet** Az nagy hegyekre és az nagy völgyekre, Hogy segedelmet honnan **kelly** várnom, De nem találék többet az Istennél.	Én **felemelém én szemeimet** Az nagy hegyekre és az nagy völgyekre, Hogy segedelmet honnan **kelly** várnom, De nem találék többet az Istennél.	Én **szemeimet el-felemelém** Az nagy hegyekre és a nagy völgyekre, Hogy segedelmet honnan **kell** várnom, De nem találék többet az Istennél.
Csak **ő** énnekem én **segítségem**, Bűntől, haláltól, rettenetes **kíntól** És kárhozattól megment engemet: Ki teremtötte az mennyet **és** földet**.**	Csak **ő** énnekem én **segítségem**, Bűntől, haláltól, rettenetes **kíntól** És kárhozattól megment engemet, Ki teremtötte az mennyet **és** földet.[11]	Csak **ű** énnekem én **segedelmem**, Bűntől, haláltól, rettenetes **kéntól** És kárhozattól megment engemet: Ki teremtötte az mennyet, **az** földet**.**
Nem hagy **tégedet** az késértеben Az te **lábadot** gonoszra nem viszi, Mert az Úristen vigyáz **tereád**, Mert megesmérted **ő** áldott szent nevét.	Nem hagy **tégedet** az késértetben Az te **lábadot** gonoszra nem viszi, Mert az Úristen vigyáz **tereád**, Mert megesmérted **ő** áldott szent nevét.	Nem hagy **tégödet** az késértetben Az te **lábadat** gonoszra nem viszi, Mert az Úristen vigyáz **terejád**, Mert megesmérted **ű** áldott szent nevét.

[11] A nyomtatványban kérdőjellel.

RMNy 160, Y3v	RMNy 222, 94	RMNy 222, 173
Imé keresztyén, mely nagy **örömünk** Vagyon **minekünk** az nagy Úristenben, Mert nem aloszik, csak **reánk** vigyáz És csak **ő** minket **őriznie** akar.	Ime keresztyén, mely nagy **örömünk** Vagyon **minekünk** az nagy Úristenben, Mert nem aloszik, csak **reánk** vigyáz És csak **ő** minket **őriznie** akar.	Imé keresztyén, mely nagy **örömönk** Vagyon **minekönk** az nagy Úristenben, Mert nem aloszik, csak **rejánk** vigyáz És csak **ű** minket **őrzenye** akar.
Áldott Úr Jézus megőriz **téged** Es **el-béfedez** az **ő** szent kezével, Minden terhedet **ő** elviseli És elfedezi az te bűneidet.	Áldott Úr Jézus megőriz **téged** Es **el-béfedez** az **ő** szent kezével, Minden terhedet **ő** elviseli És elfedezi az te bűneidet.	Áldott Úr Jézus megőriz **tégöd** Es **el-befedöz** az **ű** szent kezével, Minden terhedet **ű** elviseli És elfedezi az te bűneidet.
Az nap az napon **téged** el nem ront És az **étszakán** az hold el nem emészt, Mert az Úristen téged megőriz, Minden **gonosztul** lelkedet megmenti.	Az nap a napon **téged** el nem ront És az **étszakán** az hold el nem emészt, Mert az Úristen téged megőriz, Minden **gonosztul** lelkedet megmenti.	Az nap az napon **tégöd** el nem ront És az **éccaka** az hold el nem emészt, Mert az Úristen téged megőriz, Minden **gonosztól** lelkedet megmenti.
Őrizzen téged az nagy Úristen Minden dolgodban tégedet megáldjon, Valahol te jársz az ő nevében, Megótalmazzon most és mindörökké.	**Őrizzen** téged az nagy Úristen Minden dolgodban tégedet megáldjon, Valahol te jársz az ő nevében, Megótalmazzon most és mindörökké.	**Őrizzön** téged az nagy Úristen Minden dolgodban tégedet megáldjon, Valahol te jársz az ő nevében, Megótalmazzon most és mindörökké.
Szent Dávid írja az zsoltárkönyvben, Ő levelének **százhuszonegy** részében, Mikor az Istent **ő** megesmeré Sok jó voltáról nagy **hálákot** ada.	Szent Dávid írja az zsoltárkönyvben, Ő levelének **százhuszonegy** részében, Mikor az Istent **ő** megesméré Sok jó voltárul nagy **hálákat** ada.	Szent Dávid írja az zsoltárkönyvben, **Ű** levelének **százhuszad** rendiben, Mikor az Istent **ű** megesmeré Sok jó voltáról nagy **hálákat** ada.

RMNy 160, Y3v	RMNy 222, 94	RMNy 222, 173
Ezt mostan szerzék, Istent dicsérék, Kegyelmes voltát néki megesmerék Segítségében és jótétében, Az ezerötszáz és negyvenkilenczben.	Ezt mostan szerzék, Istent dicsérék, Kegyelmes voltát néki megesmerék Segítségében és jótétében, Az ezerötszáz és negyvenkilenczben.	

Ha a *Váradi énekeskönyv* tartalmát összevetjük egyik elődjével, Huszár Gál 1560-as kiadásával, meglehetősen nagy átszerkesztés nyomait fedezhetjük fel. Az alábbi táblázat bal oldali oszlopa Huszár Gál 1560-as énekeskönyvének tartalmát ábrázolja úgy, hogy az RPHA számmal jelölt versek a kötet eredeti sorendjében állnak. A versek túlnyomó többségét innen ismerjük először nyomtatásban (két kivétel akad [RPHA 782 és RPHA 910], ezek korábban Gálszécsi Istvánnál már megjelentek). A jobb oldali hasáb a *Váradi énekeskönyv* szerkezete, a kétszer szereplő versek sötétszürke betűháttérrel vannak megjelölve. A Huszár Gáltól már ismert versek repertóriumkódjai fehér háttér előtt szerepelnek, szürke a hátterük azoknak a számoknak, melyek az először itt, a *Váradi énekeskönyv*ben megjelenő verseket azonosítják.

Ha összekötjük az egyik és a másik kötet azonos verseit, reménytelenül kusza ábrát kapunk.

De vegyünk észre valamit! A *Váradi énekeskönyv* oszlopában szinte homogén szürke felületek látszanak, csak hébe-hóba tarkítják fehér csíkok. És azt is vegyük észre, hogy e fehér cellák közül kettőben vastag szám szerepel, vagyis ezek a kétszer szereplő költemények. Ráadásul a duplán szereplő versek azoknak a variánsai, melyek kevésbé hasonlítanak az 1560-as kiadás szövegére. Rajtuk kívül még három olyan van a szürke blokkban, mely Huszár Gáltól már ismert. Az RPHA 139-es *Az Istennek jóvoltáról*, a 697-es Jövel*, Szentlélek Isten, tarts meg minket igédben*, valamint az 1447-es *Úrnak szolgái, no, dicsérjétek mindnyájan az Urat* incipitű szövegek. Ha egymás mellé tesszük a Huszár Gál-féle kiadás és a *Váradi énekeskönyv* szövegváltozatait, jelentős különbségeket fogunk köztük találni.

Annyira jelentőseket, melyek jócskán meghaladják a *Váradi énekeskönyv*re egyébként jellemző szolgai utánközlés szintjét – szinte bizonyos, hogy közvetlen kapcsolatuk kizárható. És hasonló figyelhető meg a szürkével jelölt mezők között és előtt látható fehér hátterű verseknél is. Az összes szöveget nem, de az RPHA 139-es szöveg két változatát példaképp közlöm.

RMNy 160	
RPHA	oldalszám
697	A4r
~~654~~	A5r
~~60~~	A5v
702	A6v
104, 58	A8r–B1r
896, 411, 222	B1r–B3v
1447	B4v
484, 62, 503, 731, 1126, 1368, 739, 478, 497, 363, 735, 977, 219, 720	B5v–E5r
~~1356, 577, 597~~	E7v–F2V
639	F5r
~~417~~	G1r
1348, 914, 905, 906, 1404, 65, 910, 540, 17	G2v–H8r
374	I1v
59, 659	I3r–I4v
139	I6r
870	I7v
~~340~~	I8v
649	K1v
~~1040~~	K6r
258	K6v
~~2019~~	K7v
~~481~~	K8v
640, 934, 295, 1444, 656, 799	L1r–M1v
~~1445~~	M3r
1066	M3v
774	M4v
649	M5v
792, 794, 786, 817, 784, 791, 782, 476, 808, 806	M6r–O5v
203, 948, 1306, 1193, 1139, 365, 242, 171, 1360, 199, 1024	O7v–S1r
~~996~~	S3v
392, 963, 550, 1436	S5r–T2v
~~979~~	T4r
834, 470, 590, 1150	T6r–V4v
415, 732, 74, 68, 195, 729, 1417, 645, 75, 968, 960, 207, 409, 879, 492	V5r–Z2v
943	Z5r
~~1459~~	Z6v
~~584~~	a1r
~~1165~~	a5v
~~583~~	a5v
~~565~~	b2r
~~562~~	b2v
~~405~~	b8r
~~92~~	c1r
~~80~~	c6r
~~829~~	c6v
~~667~~	d3r
~~1111~~	d3v
~~1122~~	d8v
~~699~~	e5v
~~1448~~	e6v
~~1127~~	e7v

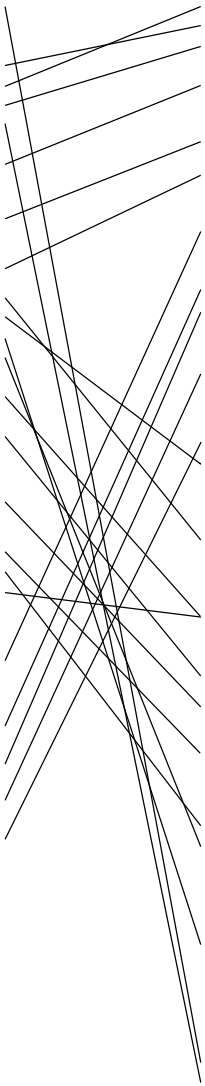

RMNy 222	
RPHA	oldalszám
104, 58	1
702	2
896, 411, 222	3–5
484, 62, 503, 731, 1126, 1368, 739, 478, 497, 363, 735, 977, 219, 720	6–25
639	26
1348, 914, 905, 906, 1404, 65, 910, 540, 17	30–39
203, 948, 1306, 1193, 1139, 365, 242, 171, 1360, 199, 1024	40–61
1035	63
392, 963, 550, 1436	68–73
834, 470, 590, 1150	74–79
154	80
415, 732, 74, 68, 195, 729, 1417, 645, 75, 968, 960, 207, 409, 879, 492	82–101
1031	103
943	106
59, 659	108
214	110
1220	111
1389	112
374	112
618	114
839	115
379	116
649	117
1313	120
990	123
258	126
640, 934, 295, 1444, 656, 799	127–136
235	137
1066	137
792, 794, 786, 817, 784, 791, 782, 476, 808, 806	140–153
774	155
870	156
444	157
1345	159
228	161
242	165
139	167
848	168
167	171
645	173
499	174
110	175
697	176
1447	176
475	177
1469	178
921	179
368	181
850	181
280	185

RPHA 139	
RMNy 160	**RMNy 222**
Az Istennek jóvoltáról, Emlékezzünk **mondásáról**, Rólunk **gondviseléséről** Értsük mit mond **halálunkról**.	Az Istennek jóvoltáról, Emlékezzünk **mondásárúl**, Rólunk **gondviselésérűl** Értsük mit mond **halálunkrúl**.
Az Ézsaiás próféta, Mindeneknek írván hagyta, Hogy Isten **őket** nyugotja, Kik meghalnak, hogy megtartja.	Az Ézsaiás próféta, **Mindenőknek** írván hagyta, Hogy Isten **űket** nyugotja, Kik meghalnak, hogy megtartja.
Mert isméglen feltámasztja, Erős **hitvel** bizonyítja, Az holtakat, hogy felkölti, És országában beviszi.	**Vele együtt** feltámasztja, Erős **hittel** bizonyítja, Az holtakat, hogy felkölti, És országában beviszi.
Ezt csak teszi, hogy dicsérjük, Jó voltát el ne felejtsük, De sőt inkább magasztaljuk, Kik az feltámadást várjuk.	Ezt csak teszi, hogy dicsérjük, Jó voltát el ne felejtsük, De sőt inkább magasztaljuk, Kik az feltámadást várjuk.
Ezeket nyugodalomba, Beküldi ágyas **házonkba**, És hagyja, hogy nagy **örömbe**, Ott **nyugodjanak** az földben.	**Ezöket** nyugodalomba, Beküldi ágyas **házában**, És hagyja, hogy nagy **örembe**, Ott **nyugodnának** az földben.
Én híveim **menjetek** be, Kaputokat zárjátok **bé**, Egy kevéssé **tegyétek** be, Hogy haragom ne menjen be.	Én híveim **menjetök** be, Kaputokat zárjátok **be**, Egy kevéssé **tegyétök** be, Hogy haragom ne menjen be.
De csak egy kevés ideig, **Lesztek** egy szempillantásig, Az míg haragom elmúlik, Mind ott nyugodjatok addig.	De csak egy kevés ideig, **Lesztök** egy szempillantásig, Az míg haragom elmúlik, Mind ott nyugodjatok addig.
Mert az Úrnak nagy haragja, Majd meg indul nagy ereje, És ez földön lakozókra, Majd száll kemény ítéleti.	Mert az Úrnak nagy haragja, Majd meg indul nagy ereje, És ez földön lakozókra, Majd száll kemény ítéleti.

RPHA 139	
RMNy 160	**RMNy 222**
Kivel az **ő** ellenségit, El vesztheti **hitetlenségért**, De megtartja az **ő** népét, Benne való bizodalomért.	Kivel az **ű** ellenségit, El vesztheti **hütötlenségért**, De megtartja az **ű** népét, Benne való bizodalomért.
Többé az föld az **ő** vérét, El nem rejti az **ő** testét, De Isten az **ő** életét, **Isméglen meg adja** lelkét.	Többé az föld az **ű** vérét, El nem rejti az **ű** testét, De Isten az **ű** életét, **Feltámasztja az ű** lelkét.
Nagy vigasság ez **minékünk**, Mikor **földbe** temettetünk, Mert isméglen együtt leszünk, Istennel mikoron leszünk.	Nagy vigasság ez **mü nékünk**, Mikor **földben** temettetünk, Mert isméglen együtt leszünk, Istennel mikoron leszünk.
Az **mi** megholt atyánkfia, **Bizonnyal** istennek fia, Mit sírunk ha az ő háza, **Neki csendes nyugodalma**.	Az **mü** megholt atyánkfia, **Immáram** istennek fia, Mit sírunk ha az **ű** háza, **Örök Istennek országa**.
Az **mi** dolgunk nyomorúság, Az **ő** dolga csak vigasság, Kérjük, hogy örök igazság, **Legyen** velünk szentháromság.	Az **mü** dolgunk nyomorúság, Az **ű** dolga csak vigasság, Kérjük, hogy örök igazság, **Legyön** velünk szentháromság.
Adjon nekünk **ő** szent lelkét, Halálunk után országát, Láthassuk nagy boldogságát, **Örökkön** örökké, Ámen.	**Adja** nekünk **ű** szent lelkét, Halálunk után országát, Láthassuk nagy boldogságát, **Örökken** örökké, Ámen.

Úgy tűnik tehát, hogy ezek a szövegek ugyan Huszár Gálnál is olvashatóak voltak, de a váradi szerkesztő nem onnan, hanem másik forrásából vette őket. Figyelmetlensége tehát pusztán arra korlátozható, hogy nem vette észre, amikor egy homogén blokkot átemelt alternatív forrásából, két költeményt megismételt e gesztussal.

A *Váradi énekeskönyv*be tehát nagy valószínűséggel tömbönként vándorolnak a versek. Ha a tömbök útját némi szürkítés után ábrázoljuk, az előző, reménytelenül kusza ábránk szinte azonnal értelmezhető lesz.

RMNy 160	
RPHA	oldalszám
697	A4r
~~654~~	A5r
~~60~~	A5v
702	A6v
104, 58	A8r–B1r
896, 411, 222	B1r–B3v
1447	B4v
484, 62, 503, 731, 1126, 1368, 739, 478, 497, 363, 735, 977, 219, 720	B5v–E5r
~~1356, 577, 597~~	E7v–F2V
639	F5r
~~417~~	G1r
1348, 914, 905, 906, 1404, 65, 910, 540, 17	G2v–H8r
374	I1v
59, 659	I3r–I4v
139	I6r
870	I7v
~~340~~	I8v
649	K1v
~~1040~~	K6r
258	K6v
~~2019~~	K7v
~~481~~	K8v
640, 934, 295, 1444, 656, 799	L1r–M1v
~~1445~~	M3r
1066	M3v
774	M4v
649	M5v
792, 794, 786, 817, 784, 791, 782, 476, 808, 806	M6r–O5v
203, 948, 1306, 1193, 1139, 365, 242, 171, 1360, 199, 1024	O7v–S1r
~~996~~	S3v
392, 963, 550, 1436	S5r–T2v
~~979~~	T4r
834, 470, 590, 1150	T6r–V4v
415, 732, 74, 68, 195, 729, 1417, 645, 75, 968, 960, 207, 409, 879, 492	V5r–Z2v
943	Z5r
~~1459~~	Z6v
~~584~~	a1r
~~1165~~	a5v
~~583~~	a5v
~~565~~	b2r
~~562~~	b2v
~~405~~	b8r
~~92~~	c1r
~~80~~	c6r
~~829~~	c6v
~~667~~	d3r
~~1111~~	d3v
~~1122~~	d8v
~~699~~	e5v
~~1448~~	e6v
~~1127~~	e7v

RMNy 222	
RPHA	oldalszám
104, 58	1
702	2
896, 411, 222	3–5
484, 62, 503, 731, 1126, 1368, 739, 478, 497, 363, 735, 977, 219, 720	6–25
639	26
1348, 914, 905, 906, 1404, 65, 910, 540, 17	30–39
203, 948, 1306, 1193, 1139, 365, 242, 171, 1360, 199, 1024	40–61
1035	63
392, 963, 550, 1436	68–73
834, 470, 590, 1150	74–79
154	80
415, 732, 74, 68, 195, 729, 1417, 645, 75, 968, 960, 207, 409, 879, 492	82–101
1031	103
943	106
59, 659	108
214	110
1220	111
1389	112
374	112
618	114
839	115
379	116
649	117
1313	120
990	123
258	126
640, 934, 295, 1444, 656, 799	127–136
235	137
1066	137
792, 794, 786, 817, 784, 791, 782, 476, 808, 806	140–153
774	155
870	156
444	157
1345	159
228	161
242	165
139	167
848	168
167	171
645	173
499	174
110	175
697	176
1447	176
475	177
1469	178
921	179
368	181
850	181
280	185

Mi következik mindebből? Annyi tanulság azonnal kínálja magát, hogy a *Váradi énekeskönyv* Huszár Gálon kívüli forrásának (hogy ez a Méliusz-féle énekeskönyv, esetleg egyéb forrás, az a példa szempontjából majdhogynem mellékes) egy bizonyos részét – noha nem látjuk – mégis olvashatjuk.

Az is erősen valószínűsíthető, hogy a váradi újdonságok nem kéziratból, nem a szóbeliségből, hanem nyomtatott forrásból származnak.

De ami még ezen is túlmutat, az az, hogy megfigyelhetjük a szerkesztés pontos technikáját:

A szerkesztő már forgalomban lévő kötetekben bejelölte a nyomdász számára, hogy hanyadik oldaltól hanyadik oldalig másolja le a tartalmát, a nyomdász pedig szolgaian, az elődkötet nyelvjárási sajátságait is továbbörökítve eleget tett a kérésnek.

A *Váradi énekeskönyv* esete tanulságos: a teljes szöveganyag összevetése nélkül, célzott összehasonlításokkal, úgy látszik, egészen konkrét állításokig lehet eljutni. Sajnos azonban csak olyan esetekben, amikor a vizsgált forrás és közvetlen előzményeinek struktúrája ily mértékben különbözik.

Hasonló szerkezetű kötetek esetében nehezebb betörési pontokat találni.

A most tárgyalandó *Újfalvi-énekeskönyv* nem példa nélküli struktúra. Minden újítása dacára szerkezete nagyban emlékeztet a debreceni énekeskönyvek szerkezetére. Lényegesen nehezebb fogást találni a köteten, pláne olyat, mely a *Váradi énekeskönyv* esetében látott mutatványokhoz hasonló látványos eredményt hoz.

Mindazonáltal érdemes az énekeskönyv újdonságai közül néhányat alaposabban szemügyre venni, hátha a versanyag *óvatos sejtéseket* sugallhat.

A kötet harminckét olyan verset tartalmaz, melyet korábban nem ismertünk. Arra most nincs mód, hogy mindegyik szöveggel behatóbban foglalkozzunk, de emiatt nem érdemes bánkódni, java részük igencsak hallgatag provenienciáját illetően.

Vannak azonban némelyek, melyek szóra bírhatók.

1. Sztárai Mihály

Újfalvi két új Sztárai Mihály-verssel gazdagítja az énekeskönyvek korpuszát. Ez a tény önmagában sok szempontból érdekes.

Módfelett különös minden olyan szöveg kinyomtatása, amely évtizedekkel keletkezése után, olykor bőven szerzője halála után kerül sajtó alá. Szkhárosi Horvát András vershagyatéka ilyen sorsú szöveganyag, a tizenhatodik század nyolcvanas évei előttről alig két versét ha ismerjük, majd Bornemisza Péter *Éne-*

kek három rendbe című kötetében egy homogén Szkhárosi-blokkot hoz, szűk negyven évvel a versek keletkezése után, és vélhetően később, mint hogy Szkhárosi elhunyt volna.

Sztárai (és vele párhuzamosan Szegedi Gergely is), ha lehet, még rejtélyesebb. Rejtélyesebb, mert míg Szkhárosi esetében egy lappangó kéziratkupac találkozása Bornemisza Péterrel, ha nem is kielégítő, de legalábbis valószerű magyarázatot ad a jelenségre, addig a másik két szerző művei fel-felbukkangatnak korábbi énekeskönyvekben is, lassú bővüléssel aztán kialakítva a ma ismert irodalmi hagyatékukat.

A Sztárai-korpuszhoz az 1590-es debreceni énekeskönyv is hozzátesz, csakúgy mint a Bártfai 1593-as, amiképp az Újfalvi-kötet is.

Nehezen magyarázható folyamat, minden bizonnyal messzire vezető tanulságokkal.

De sokkal érdekesebb, hogy *milyen* Sztárai-versek kerülnek Újfalvi kiadásába. És most nem a tartalmukra gondolok, zsoltárfordítás mindkettő, a 16. század átlagához képest kimagasló minőségű. Fontosabb, hogy *milyen állapotban* kerülnek kiadásra.

Csonkán.

Sztárai szerzőségét általában az akrosztichonból szoktuk igazolni. E versek versfőiből is megtehető könnyedén, annak dacára, hogy világosan látszik, hogy a szöveg integritása sérült.

Sztárai akrosztichonjai szerencsére többnyire látható változások nélkül maradtak ránk, csak egy-két esetben vehetünk észre módosulást. Ezek közül is azok számottevőek, melyek a versek középső részét érintik. Könnyen belátható, hogy a versek eleje, de főképp végük – akár a kolofon, akár csak a verszárlat miatt – lényegesen érzékenyebb, sérülékenyebb, variábilisabb pontjai a szövegeknek. A ma is ismerhető akrosztichonos Sztárai-anyag három esetben árulkodik a szövegeket érintő lényegesebb változásról. Egy esetben az 1590-es énekeskönyv közölte Sztárai-nóvum sérül (RPHA 868), kétszer pedig az Újfalvi-hozta Sztárai-versek (RPHA 941 és 1308) látszanak csonkának.

4029 MICHAEL STARIN**V**
863 MICHAEL STARINVS
868 MICHAEL STAR**IV** FECIT
869 MICHAEL STARINVS KONTRA MAGNUM ORABAT
878 MICHAEL STARINVS
894 MICHAEL STARINVS
941 MICHAEL ST**AI**NVS CONTRA IMPIOS

983 MICHAEL STARINVS FACIEBAT
1095 MICHAEL STARINVS
1016 MICHAEL STARINVS …
1020 MICHAEL STARINVS DE VITA …
1218 STARINVS
1248 STARINUS DE IUSTO
1257 STARINVS
1259 STARINVS FECIT
1263 STARINVS FACIEBA**A**
1283 STARINVS
1295 STARAI MIHAL
1308 STARAI **IA**HAL
1309 STARAI MIHAL

Mi jelentősége lehet mindennek? Az, hogy az Újfalvi-közlés bizonyosan kevesebb, mint az eredeti vers. Valami volt tehát ezekben a versekben, melyeknek – fogalmazzunk egyelőre így: – Újfalvi szerint nem volt helye egy énekeskönyvben.

A szerkesztői előszó szerint Újfalvi két dolgot nem kedvelt különösen a zsoltárfordításokban, ha messze távolodnak a Bibliától (hogy e tekintetben mennyire nem volt következetes, arra bőséges példatárat lehetne összeállítani), illetve, ha a szöveg személyessége szemben áll a gyülekezeti jelleggel; e szempontot viszont többé-kevésbé következetesen érvényesítette a szerkesztés során.

Vádolhatók-e Sztárai Mihály zsoltárfordításai túlzott személyességgel? Semmi esetre sem. A ma is ismerhető zsoltárfordításai alapvetően alkalmasak a gyülekezeti éneklésre. Eltávolodnak-e a zsoltárszövegtől? El, amennyiben szisztematikusan krisztianizálnak.

Sztárai zsoltárfordítására általában jellemző, hogy közvetlen keresztény tartalommal tölti fel az ószövetségi zsoltárszövegeket. Legszemléletesebben ez a 23. zsoltárról készített parafrázisában érhető tetten. Egyáltalán nem szokatlan Sztárai zsoltárszövegeiben Jézus Krisztus említése. Az viszont különös, hogy e két csonka zsoltár egyáltalán nem tesz ilyet. Megeshet, hogy épp ilyen említések hiányoznak a versszövegből. De aligha képzelhető el, hogy ez Újfalvi szemét bántotta volna.

Lépjünk azonban egy kicsit tovább.

2. Skaricza Máté és Rimay János

Újfalvi híres előszavában méltatja a komplett psaltériumot elkészíteni igyekvő Skaricza Mátét, akitől verset is hoz. Egyet bizonyosan, amennyiben hihetünk az akrosztichonnak. Néhány olyat is, amelyről a későbbi kiadók tudni vélik, hogy szerzőjük Skaricza, de az ő ítéletükben nem oly könnyű megbízni, tekintve, hogy Eckhardt Rimay kritikai kiadása óta tudjuk, hogy az egyiket (*Az jó hitű ember* RPHA 14) nagy eséllyel Rimay János szerezte. Mindenesetre nagy mértékben hasonlít egy olyan versre, melyet az *Istenes énekek* rendezett kiadásaiból ismerünk, és igen valószínűen maga Rimay látta el argumentummal. Eckhardt az Újfalvi-féle redakciót egy korai Rimay-szövegnek gondolta, melyet később aztán átdolgozott volna a költő, és Klaniczay híres *Hozzászólás*ában[12] is azt valószínűsíti, hogy Rimayé lehet a vers, nem tartja elképzelhetőnek, hogy Rimay elorzott és átdolgozott volna egy egyébként is általa – Klaniczay által – középszerűnek mondott szöveget.

Akárhogy is: a két variáns oly mértékben hasonlít, hogy logikus egy eredetit mögéjük képzelni (ha ugyan nem egyikük maga az eredeti), de különböznek is annyira, hogy biztosak lehetünk benne, valaki nagyon elégedetlen volt a másik változattal.

MÁS […]	LXXXVI. Psalmus Nóta: Irgalmazz Úristen &c.
Az jó hitű ember szelíd e világon, Senkire nem támad, bár sok bosszút **valljon**, Megelégszik azzal, **hogy égbe kiáltson**, **S ínségében fejet az Istennek hajtson.**	Az jó hitű ember szelíd ez világon, Senkire nem támad, bátor bosszút **lásson**, Megelégszik azzal, hogy **az Úrra fusson**, **Ellensége ellen és ím így szóljon.**
Mondván: oltalmaddal, Uram, hajolj hozzám, Mert ha megtekinted, nagy az én nyavalyám, Én szegény fejemet annyira alázám, **Hogy ellenségemnek földig magam hajtám.**	**Figyelmezzél Uram, kérlek, ide hozzám,** Mert ha megtekinted, nagy az én nyavalyám, **Szegény fejem immár szintén megaláznám,** **Ellenségimnek magamat lehajtám.**
MA szelídség ellen mostan is nem vétek, Tűrésemmel inkább **mind holtomig** élek, **Tudván, habjaimban hogy el nem merülek,** **Mert segítségedből kész megmentést érek.**	**Az ártatlanságnak ellene** nem vétek, Tűrésemmel inkább **sok ideig** élek, **De te reád nézvén majdan elmerülök,** **Megszabadulásért míglen hozzád érök.**

12 Klaniczay Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, XI (1957), 265–338, 321–322.

Azért te szolgádnak siess oltalmára, **Hogy gonoszság miatt** ne jussak halálra, Csak tégedet várlak **lelkem váltságára**, **Eltiprott igyemnek bosszúállására.**	Azért te szolgádnak siess oltalmára, **Hogy az gonoszokkal** ne jussak halálra, Csak tégedet várlak **az én váltságomra**, És rajtok érettem bosszúállásokra.
Vidámíts meg immár hitem szerint egyszer, Hogy elvegye zsoldját a **versengő** ember, Híveid romlását ne örülje többszer, **Ki miatt epedtem én is sok ezerszer.**	**Engemet is immár vidámíts meg egyszer,** Hogy elvegye zsoldját az **fajtalan** ember, Híved romlását ne örülje többször, **Kiért meg epedtem én nagy sok ezörszer.**
ÉVigasztalj **meg engem,** szolgádat, Úristen, Mert lelkem **tehozzád emelem** szüntelen, **Tudván, hogy ép és bőv kegyelem kezedben** Mindenekhez, akik élnek igaz hitben.	Vigasztald **meg az te szolgádat** Úristen, Mert lelkem **emelem te hozzád** szüntelen, **Lám csak te vagy az jó, kegyelmes Úristen,** Mindenekhöz az kik vadnak igaz hitben.
Véghetetlen a te **jóvoltod** mihozzánk, Mennyből is **e földre néz hív két szemed ránk**, **Segítésül azért siess jőni** hozzánk, Hogy meg ne emésszen számtalan nyavalyánk.	Véghetetlen az te **jótéted** mihozzánk, Mennyből is **az földre szemeid mireánk**, **Mikoron imádunk, siess ide** hozzánk, Hogy meg ne emésszen számtalan nyavalyánk.
Sok istenek közül, kiket e világ néz, Nincs senki hasonló hozzád, ki csudát téssz, **Kölcsön erőt mástól és hatalmat nem kérsz**, **Mert minden szükségre karod ereje kész.**	Sok istenek közül kiket ez világ néz, Nincs senki hasonló hozzád, ki csudát tész, **Temérdek sok népet, melyet egyedül bírsz,** **Szent tiszteletre csak te magadért hísz.**
	Azért engedelmes neked minden állat, Valamely te széles kezedben akadhat, De feljebb az ember okos és fő állat, Jó voltodért téged mindenütt imádhat.
	Mert csak te vagy fölség ez széles világon, Kinek mása nincsen uralkodásában, Mindent arra vihetsz hatalmasságodban, Kiket egyedül bírsz szabad akaratban.
Oktass útaidra engemet, Úristen, **Hogy híven élhessek** te ismeretedben, Erősíts **engemet** a te félelmedben, Hogy én szívem áldjon téged igaz hitben.	**Utaidra oktass** engemet, Úristen, **Hogy éljek ez földön** te esméretedben, Erősíts **naponként** az te félelmedben, Hogy én szívem áldjon téged igaz hitben.
Dicsírlek is **téged** örökké szívemből, Mert jóvoltod hozzám érzettem mindenből, Hála légyen néked éntőlem vég nélkül, Hogy megmentél engem halálos ínségtől.	Dicsírlek is **inkább** szívemből örökké, Mert jóvoltod látom **hozzám mindenestül**, Hála legyen neked, hogy **lelkem megmented**, És az én fejemet halálos ínségből.
Sok **irigy barátim**, ímé, **elomlának**, **Kik gyűlölségekből** reám támadának, **Kikből kiállani hogy nem is tudának,** **Mind fejenként tőled kigyomláltatának**.	Sok **fajtalan népek** íme **rám omlanak**, **Kik nagy erőszakkal** reám támadtanak, **De hogy szent neveden semmit nem adának,** **Azért mind fejenként meggyaláztatának**.
Mert te, Uram, jó vagy, s kész a kegyelemre, **Kik tehozzád térnek, s néznek intésedre,** De sok tűrés után, ha térsz büntetésre, Gonoszok **hajtatnak veszedelmes részre.**	**Mert kész vagy Úristen te az kegyelemre,** **Hajlandó az jóra, mi segítségünkre,** De sok tűrés után, ha térsz büntetésre, Gonoszok **elvesznek csak hamar végtére.**

Te nagy **jóvoltodért** állj fogadásidba, És könyörülj rajtam sok nyavalyáimba, **Szolgádat részeltesd szent** áldomásidba, És szolgálód fiát ne hadd habjaiba.	Te nagy **jóvoltodból és fogadásodból**, **Könyörülj énrajtam az én nyavalyámban,** **Részeltesd szolgádat te** áldomásodban, **Tarts meg szolgálódnak fiát az halálban.**
Hogy akik gyűlölnek, **s életemet bánják,** egyenek **előtted azok gyaláztattak**, **Sok jelekből rajtam szemekkel is lássák,** **Hogy szeretsz, s vermemet ők heában ássák.**	Hogy az kik gyűlölnek életemet bánván, Legyenek **miattam mint meggyaláztatván**, **Lássák meg, hogy engem szeretsz Uram nyilván,** **Keserűségemből örömet támasztván.**
	Ezek az Dávidnak kevély népe ellen Buzgó imádsága ez földön éltében, Írta be nyolcvanhat szép dicsíretében, Hogy nyomorúságban tanuljunk mi ebben.

Eckhardt és Klaniczay véleménye, mely szerint Rimay saját zsoltárfordítás-zsengéjét dolgozta át érett fejjel az akkori elvárásainak megfelelően, nem feltétlenül igazak. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy akár a korai, akár az érett Rimay János számlájára olyan strófák megköltését írjuk, melyek furcsán hangoznak egy tisztességes evangélikus szerző szájából (v. ö.: 8. strófa *Sok istenek…*), hovatovább majdhogynem nonadorantista húrokat pengetnek.

Nem elképzelhetetlen, hogy Sztárai két zsoltárja esetében és a szóban forgó Rimay–Skaricza-szöveg esetében is Szentháromság-tagadó szerkesztő kéznyomait vélhetjük felfedezni. Félreértés ne essék, nem Újfalvit vádolom Szentháromság-tagadással, csak azt igyekszem sejtetni, hogy Újfalvi bizony bedolgozhatott antitrinitárius forrásokat is a kötetébe. Azonban ízlése és saját jól felfogott érdeke miatt is bölcsen tartózkodott attól, hogy ezeket az előszóban megemlítse.

Hogy egy Rimay-szöveget unitárius közvetítés juttatott el Újfalviig, egyáltalán nem légből kapott és hagymázas feltételezés. Gondoljunk csak arra, hogy Balassi *Bocsásd meg Úristen*e és Rimay *Adj már csendességet* kezdetű verse[13] nyomtatásban legkorábban az unitáriusoknál jelenik meg. Valószínűbb egy forrás anyagának egyszeri hagyományba injektálódását elképzelni, semmint azt feltételezni, hogy számos önálló verskézirat köröz és időnként szerkesztőre és nyomdára talál. Szinte bizonyos, hogy a Balassi–Rimay-anyag törmelékeinek korai gyülekezeti énekhagyományba való becsatornázódásának egyik ága az unitáriusokon keresztül vezetett.

Azt sejtetem tehát, hogy Újfalvi 1602-es énekeskönyve szerkesztésekor birtokolt és használt egy, a 16. század végén készült unitárius énekeskönyvet, mely-

13 Pap Balázs, *Az Istenes énekek margóira = GHESAURUS. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára,* szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2010, 335–342.

ből némely énekeket átemelt sajátjába is. Átemelte a csonka Sztárai-verseket, és átemelte az alaposan átdolgozott Rimay-szöveget is. Kontrollpéldány és egyéb forrás híján olyan formában tehette csak, ahogy ott találta: a Sztárai-szövegeket csonkán, a Rimay-verset igencsak átdolgozva. Hogy teológiai vagy műfaji szempontból egy verset – lett légyen bár az akár Balassié is – megváltoztatnak, arra könnyű példát mondani. Épp a *Bocsásd meg Úristen*nel történt ilyesmi, és alighanem épp akkor, amikor az *A jó hitű ember* kezdetű vers szövege is átalakult. Akkor kapta meg a *Bocsásd meg Úristen* az utolsó előtti, a versen belül viszont egyetlen többes szám első személyű strófát, mellyel alkalmassá vált arra, hogy egy közösség, egy egész gyülekezet énekelhesse.[14]

És úgy tűnik – pontosabban: azt sejtetem – hogy ez az átalakítás kevés lehetett a személyes hangot nem szívlelő Újfalvinak, és ezért nem importálta kötetébe a *Bocsásd meg Úristen*t és ezért nem kellett neki az *Adj már csendességet* sem.

Egy Szentháromság-tagadó énekeskönyv forrásként tételezése viszont könnyebben magyarázná meg, hogy hogyan jut hozzá Újfalvi Bogáti Fazakas Miklós egy – szöveghűség tekintetében hangoztatott nézeteinek minden tekintetben megfelelő – zsoltárához.

De mi is lehetett ez a titokzatos énekeskönyv?

A lehetőségek nem túl számosak. Én legszívesebben a mára elveszett Enyedi György-félére gondolnék.

Nem csak azért, mert ennek létét valószínűsíteni lehet, de azért is, mert az először Újfalvinál megjelenő Kecskeméti Vég Mihály-vers (melyet egyébként valószínűleg Szegedi Gergely írt[15]) igencsak rezonál Enyedi György *Hetvenkettedik beszéd*ére:

„Mert rakva ez az város az sok megmondhatatlan hazugsággal, rágalmasokkal, árulkodással és egyébfelől való bolond ítíletekkel…"[16]

Kecskemétinél:

Egész ez város rakva haraggal,
Egymásra való nagy bosszúsággal,
Elhíresedett az gazdagsággal,
Hozzá fogható minden álnoksággal.

14 *Uo.*

15 Pap Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, Pro Pannonia, 2014, 150–161.

16 *Enyedi György prédikációi*, s. a. r., tan., jegyz. Lovas Borbála, Bp., 2016, 82.

Hevesi Andrea[1]

Balassi-versek az unitárius énekhagyományban

Balassi Bálint néhány vallásos témájú szövegével legkorábban (vagy közel legkorábban) az unitárius gyülekezeti énekeskönyvekben, illetve unitárius vagy unitáriusokhoz köthető kéziratokban találkozhatunk.[2] Ezek a gyülekezeti énekeltségnek kitett, jelentős variabilitást mutató szövegváltozatok általában nem keltik fel a szakmai érdeklődést, hiszen az *Istenes énekek* szövegváltozataitól igencsak eltérnek. Úgy gondoljuk, hogy talán éppen amiatt érdemes figyelni ezekre a korai Balassi-variánsokra, mert igen korán, a 17. század első harmadában, az *Istenes énekek* első nyomtatott kiadása előtt éneklik őket gyülekezeti énekként. Noha minden bizonnyal távol állnak a szerzői variánstól, ám éppen azért izgalmasak, mert a kevés fennmaradt variáns is arra enged következtetni, hogy Balassi bizonyos szövegei már jóval az *Istenes énekek* kiadása előtt nagy népszerűségnek örvendtek. Olyannyira nagynak, hogy – az unitárius felekezet legalábbis – szinte széténekelte, gyülekezeti énekké tette azokat.

Az *Istenes énekek* hagyománya[3]

Balassi Bálint és Rimay János istenes versei jó ideig együtt jelentek meg nyomtatásban, így az alapján, hogy a két szerző szövegei elkülönülnek-e egymástól vagy sem, a kiadástörténet két típust különböztet meg: rendezetlen és

[1] Hevesi Andrea (1986) a 17. századi unitárius énekeskönyvekből írta meg doktori disszertációját. Jelenleg a 17. századi magyar versek adatbázisát (RMVA 17) készítő kutatócsoport tagja, a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékének tudományos segédmunkatársa.

[2] A tanulmány az OTKA/NKFI K 116234, *Spiritualista irodalom a kora-újkori Erdélyben* című pályázat keretén belül készült. Jelen dolgozat *A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhagyomány* című (Szeged, 2015) doktori dolgozat Balassi-fejezetéhez kapcsolódik. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2777/2/hevesi%20andrea%20doktori%20disszertacio.pdf (letöltve: 2017. július 27.)

[3] A nyomtatott *Istenes énekek*-kiadásokra vonatkozó információkat a szükséges mértékben ismertetjük, de a részletes, igen nagy változékonyságot mutató szakirodalom széleskörű ismertetésétől eltekintünk, s igyekszünk csupán a legfrissebb és a legelfogadottabb irodalmat bemutatni.

rendezett kiadásokat. Rendezetlen kiadásoknak nevezzük azokat, amelyekben Balassi és Rimay szövegei együtt, Balassi neve alatt, a szerzők szövegeit összevegyítve jelennek meg. A rendezetlen kiadások jelenleg ismert első darabja 1632 körül Bártfán jelent meg.[4] Ezt 1633-ban Bécsben követte egy kiadás, amelyről azonban feltételezhető, hogy nem került forgalomba, hanem krúdában maradt.[5]

A rendezett kiadások alatt azokat az *Istenes énekek*-kiadásokat értjük, amelyek a két szerző szövegeit már elkülönülve és Rimay nevét is feltüntetve jelennek meg. Ebből az első kiadás az 1656 körüli ún. „váradi második" kiadás, melyet Szenci Kertész Ábrahám jelentetett meg. Vadai István legújabb kutatásai szerint[6] ebből a rendezett kiadásból származik az elveszett lőcsei kiadás és a Szebenben 1666-ban Szenci Kertész által kiadott nyomtatvány, mely a kolozsvári típusú *Istenes énekek*-kiadások ősének tekinthető.

Sinka Zsófia kutatásai az *Istenes énekek* szövegeinek kollációján alapulnak, s ő arra jutott egy tanulmányában, hogy az *Istenes énekek* szövegváltozatait alaposan megvizsgálva „a versek szövegtörténete nem írható le az ismert stemmával."[7] Sinka Zsófia ezt még Vadai friss eredményei előtt mondta, de ettől függetlenül a szöveghagyományon továbbra is az látszik, hogy kötetszinten az *Istenes énekek* konkrét leszármazási ágrajzának elkészítése problematikus, hiszen a szövegek változataiban mindig vannak olyan eltérések, amelyek az előző kiadásban nem voltak benne, de nem feltétlen tekinthetők a szerkesztő/kiadó rontásának vagy éppen javításának.[8]

Bár a mi kutatásaink nem az *Istenes énekek* filológiájának tisztázására irányulnak, azt viszont merjük hangsúlyozni, hogy a korai, az *Istenes énekek* nyomtatása előttről fennmaradt, csupán egy-két Balassi (és/vagy Rimay) verset tartalmazó nyomtatványok és kéziratok szöveghagyománya tulajdonképpen a későbbi

4 H. Hubert Gabriella, *Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?* MKSz, 1995, 169–172.

5 Armando Nuzzo, *Balassi népszerűsítésének kezdetei: a bécsi kiadás*, ItK, 1992, 639–645.; *krúda* – szócikk = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX. minden kor, a főszerkesztő Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára,* szerkesztette Bartók István, Csörsz Rumen István, Jankovics József, Szentmártoni Szabó Géza, Bp., Balassi Kiadó, 2011. 116–120.; *Mikor jelent meg Balassi Bálint Istenes énekinek bécsi kiadása?* (Egy 1991-es pécsi előadás megírt változata.) Krúdának a kinyomtatott, de be nem kötött nyomtatványokat nevezzük.

6 Vadai István, *Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám – Az Istenes énekek kiadástörténetének új modellje,* előadás az MTA ITI Reneszánsz Osztályán 2015. február 24-én, ugyanez az előadás elhangzott Szegeden 2015. március 3-án.

7 Sinka Zsófia, *Adalékok a Balassi-Rimay szöveghagyományhoz = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban,* szerk. Kecskeméti Gábor, Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 395.

8 Erről szól Sinka Zsófia tanulmánya, példákkal szemléltetve az állítását. *Uo.,* 387–395.

Istenes énekek-kiadások mindegyikétől nagyon távol áll. Olyan távol, hogy azt is kizárhatjuk, hogy egy esetleg eddig ismeretlen, mégis megjelent nyomtatványról vagy *egy* kéziratos hagyományozódási ágról származnának fennmaradt forrásaink. A következőkben a korai fennmaradt források tükrében (csak az unitárius forrásokat részletezve) azt mondhatjuk, hogy ezek a szórványosan előforduló Balassi- és Rimay-versek *több* kéziratból származnak, nem egyből.[9] Az *Istenes énekek* kiadásainak öröklődési modelljét Pap Balázs úgy mutatja be, hogy az *Istenes énekek* kiadásai egyrészt az autográfból származó kéziratos hagyományból és a szórványosan egy-egy nyomtatványban előforduló Balassi-versekből táplálkozik.[10]

Ezt a következőkben megkíséreljük azzal az állítással kiegészíteni, hogy az *Istenes énekek* nyomtatott kiadásai és a fennmaradt, szórványosan kéziratban és nyomtatványban előforduló Balassi-szövegeknek az általunk vizsgált protestáns gyűjteményekben meglévő változatai nemigen mutatnak kapcsolatot egymással. Az egyes forrásokban található variánsok olyan távol állnak egymástól, hogy azok semmiképp nem eredhetnek egymásból, s mindeközben a szövegváltozatok állapota arra enged következtetni, hogy Balassi bizonyos istenes énekei már a 17. század elején a variabilitásnak, a gyülekezeti énekléssel járó változásoknak kitett, népszerű szövegek lehettek.

Állításunk tehát az, hogy ezek a 17. század eleji protestáns hagyományban megtalálható, ma ismert szövegváltozatok nem voltak hatással a későbbi *Istenes énekek* kiadásainak szövegváltozataira, s a 17. század eleji protestáns gyűjteményekben található szövegváltozatok eredetét nem is egy autográf versgyűjteményre vezethetjük vissza. A szövegállapotokat nézve sokkal valószínűbb, hogy egy-egy vers „kikerült" a nyilvánosság elé, és az így kikerültek, tehát nem a gyűjtemények valamelyikében élők nagyon hamar népszerűek lettek. Ezek a népszerű, a gyülekezeti éneklés útján elindult változatok pedig olykor a nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvekbe is bekerültek.

9 Már Vadai István említett előadásának utolsó diája is erről számol be, azaz azt mutatja be, hogy több kéziratos forrásból táplálkoztak az egyes versek.

10 Pap Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2014, 64–65.

Az *Istenes énekek* szövegcsoportjairól

Klaniczay Tibor nagy ívű tanulmánya óta[11] az *Istenes énekek*nek három szövegcsoportját különböztetjük meg az egyes szövegcsoportok történetének különbözősége miatt. Az első csoportba Klaniczay azokat a szövegeket sorolta, amelyek Szenci Kertész kötetének élén szerepelnek. Klaniczay szerint ezeket a rendezetlen kiadásokban jobb állapotban találjuk, mint Szenci Kertész rendezett kiadásában, mert új forrás híján a szövegeik csak romolhattak.[12] A második csoportba a rendezett kiadásokban jobbnak tartható szövegek kerültek, mert azok szerepelnek a korábbi rendezetlen kiadásokban és az újonnan rendezett kiadásban is, de új források ismeretében kiadva. A harmadik csoportot a Szenci Kertész-féle kiadások bővítményei képezik, vagyis azok a szövegek, amelyek korábban egy rendezetlen kiadásban sem jelentek meg, csupán ekkor, az első rendezett kiadásban.

A később kifejtendők miatt ezeket az énekeket érdemes részletesen is felsorolnunk.[13] A táblázat bemutatja a három csoport énekeit, és feltünteti, hogy melyik szerzőé a szöveg. Mivel az elsődleges célunk a Balassi-versek korai hagyományozódásának vizsgálata, a Rimay-versek közül csak azoknak említjük meg a forrását, amelyek az unitárius hagyományban, illetve az 1602-es debreceni énekeskönyvben megjelennek, tehát a 17. század eleji nyomtatott protestáns hagyomány részei.

11 Klaniczay Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásaihoz,* MTA I. OK. 1957, 263–338.

12 Klaniczay hosszas érvelését lényegre törően foglalja össze Sinka Zsófia idézett tanulmánya, így egy újabb összefoglalás helyett a továbbiakban Sinka Zsófiát idézem. (*I. m.*, 388–89.)

13 Az egyes csoportok verseit Sinka Zsófia alapján közlöm. *(I. m.*, 389–390.)

I. csoport:

Balassi	Rimay
Bizonnyal esmérem…[14]	*Ó, szegény megromlott…*
Ó, én Istenem…	*Epicédium*-versei
Ó, szent Isten, kit kedvedben…	*Mert ki megtér…*
Kegyelmes Isten, kinek…[15]	
Adj már csendességet…[16]	
Lelkemnek hozzád való…[17]	
Ó, én kegyelmes Istenem…[18]	
Végtelen irgalmú…[19]	

14 *Tatrosy György-énekeskönyv*, S 37, 1618 körül.

15 *Kassai István énekgyűjteménye*, unitárius, S 1009; (H 32,) 1629 körül.

16 Kéziratos forrásai: *Vasady-kódex*, 1613–15, S 27; *Kassai István énekgyűjteménye*, H 32, 1629 k. Nyomtatványban: RMNy 983. 1602–15, a kolozsvári unitárius énekeskönyv; RMNy 1290, a kolozsvári unitárius magánhasználatra szánt énekeskönyv elveszett kiadása; RMNy 1541. Az 1632-es unitárius gyülekezeti énekeskönyv.

17 *Tholnay Ferenc-énekeskönyv*, 1614–1621, S 29.

18 Kéziratos forrásai: *Detsi-kódex*, 1609–13, S 25; *Lipcsei-kódex*, 1615, S 32; *Lugossy-kódex*, 1629–35, S 47. Nyomtatványban, nótajelzésként szerepel még a szöveges nyomtatott megjelenés előtt: RMNy 983. Az 1602–15 közé tett kolozsvári unitárius énekeskönyv két Kochanowski-fordítása a *Nota Polonica* nótajelzés mellett nótaként említi. Ezek az *Ím, s hogy kiált…* és a *Reménységem vagy Istenem…* kezdetűek.

19 RMNy 945, *Keresztyéni imádságos könyv*, Graz, 1606; RMNy 787, *Generosi ac magnifici*, Vizsoly, 1596; RMNy 976, *Keresztyéni és istenes…* Bártfa, 1609; RMNy 1003, *Keresztyén imádságos könyv*, Pozsony, 1610; RMNy 1345, *Imádságos könyv*, Pozsony, 1625; RMNy 1442, *Keresztyéni istenes és…* Lőcse, 1629; RMNy 1513, *Imádságos könyv*, Pozsony, 1631. (Ez a szöveg nem fordul elő unitárius hagyományban, így ezt a későbbiekben nem részletezzük.)

II. csoport:

Balassi	Rimay
Bocsásd meg, Úristen…[20]	*Világon, ég alatt…*
A Szentháromságnak első…[21]	***Legyen jó idő csak…***[22]
A Szentháromságnak, kinek…[23]	***Ó, ki későn futok…***[24]
A Szentháromságnak harmadik…[25]	*Az Úr az égben…*
Nincs már hová lennem…	*Ó, kegyelmes Isten…*
Az én jó Istenem…	*Jöjj mellém, szent Isten…*
A te nagy nevedért…	*Egyedül tebenned…*
Mint a szomjú szarvas…	*Nem lehet szebb dolog…*
Mennyei seregek…[26]	*Könyörülj énrajtam…*
Áldj meg minket, Úristen…	*Kiáltok hozzád mélységből…*
Segélj meg engemet…	*Reménységem te légy nékem…*
Vitézek, mi lehet…	Örök életnek…
	Boldog, kinek vétkét…
	Hívek, keresztyének…
	Ó, Uram Isten…
	Vitézség embernek…

[20] Kéziratos forrásai: *Bölöni-kódex*, 1615–21, S 30; *Lipcsei-kódex*, 1615, S 32; *Kuun-kódex*, 1621–1647, S 40. Nyomtatott forrásai: RMNy 962, *Psalterium Ungaricum*, 1607, Herborn (az előszóban egy versszak idézve); RMNy 983, az 1602–15 közötti unitárius énekeskönyv, RMNy 1037, *Szent Biblia*, Oppenheim, 1612; RMNy 1290, az elveszett 1623-as kolozsvári unitárius magánhasználatra szánt énekeskönyv, RMNy 1422, *A Jézus szívét szerető…*, Bécs, 1629; RMNy 1541, az 1632-es unitárius gyülekezeti énekeskönyv.

[21] Megvan az *Erdődy-énekeskönyvben*, H 606. A gyűjteményben több Rimay-vers is szerepel a Balassi-szövegeken kívül. Mivel az alaposabban vizsgált szövegcsoportnak az *Erdődy-énekeskönyv* darabjai nem képezik a részét, így az énekeskönyv részletezésétől eltekintünk. Bővebben: Szelestei N. László, *Az Erdődy-énekeskönyv*, ItK, 1978, 83–94. (A későbbiekben látjuk, hogy mely szövegekre fogjuk a hangsúlyt helyezni. Az unitárius hagyomány szempontjából a Szentháromságról szóló Balassi-vers értelemszerűen nem is jöhet szóba a dogmatikai okok miatt.)

[22] Megvolt az RMNy 1290-ben, a mára elveszett 1623-as unitárius magánhasználatra szánt énekeskönyvben. Érdekes, hogy a magánhasználatra szánt unitárius kiadások vélhetően mindegyikében megvan, nem tartalmazza viszont egyik gyülekezeti énekeskönyv sem.

[23] Megvan az *Erdődy-énekeskönyvben*, H 606.

[24] Megvolt az RMNy 1290-ben, a mára elveszett 1623-as unitárius magánhasználatra szánt énekeskönyvben. Az RMNy 1541 ezt sem tartalmazza.

[25] Megvan az *Erdődy-énekeskönyvben*, H 606.

[26] Megvan az *Erdődy-énekeskönyvben*, H 606.

Balassi	Rimay
	Virtus, lelki jóság…
	Kerekded e világ…
	Udvar s irigy tisztek…
	Katonák hadnagya…

III. csoport:

Balassi	Rimay
Áldott szép pünkösdnek…	*Miként a szép napnak…*
Pusztában zsidókat…[27]	*Ez világ mint egy kert…*
Ó, én édes hazám…	*Hitető szerencse…*
	Senkit a pénz…
	Kinek tegyek panaszt…
	Kedvező szemeddel…
	Enyhítsd meg, Úristen…
	Hogy feledkeztél el…
	Ha az isten nékem…
	Tarts meg, Uram, engem…
	A jó hitű ember…[28]
	Kegyes Jehova…
	Nincsen segítségem…
	Igaz általút…
	Minden dolgok között…
	Szűz Mária lakozván…
	Mi Urunk, s édes Atyánk…
	Adjunk hálát Istenünknek…
	Az idő ósága…

[27] Kéziratos: *Kuun-kódex*, S 40, 1621–1647. Nyomtatvány: RMNy 983, az 1602–15 közötti kolozsvári unitárius énekeskönyv; RMNy 1290, az 1623-as elveszett kolozsvári unitárius magánhasználatra szánt énekeskönyv; RMNy 1541, az 1632-es unitárius gyülekezeti énekeskönyv. Valószínűleg megvolt az 1635-ös, makulatúrában fennmaradt (RMNy 1615) unitárius kiadásban is, hiszen a kiadvány fennmaradt anyaga pontosan egyezik az 1623-as énekeskönyv incipitjegyzékével és az 1700-as későbbi magánhasználatra szánt unitárius énekeskönyvével.

[28] Megvan már az 1602-es debreceni énekeskönyvben (RMNy 886).

A táblázatból is jól kivehető, hogy az *Istenes énekek* kiadásai előtt már mind a három csoportból kinyomtattak bizonyos énekeket, s emellett terjedtek kéziratosan is.

Ebből kitetszik, hogy a 17. század első harmadában, az *Istenes énekek* megjelenése előtt már azok a szövegek is terjedtek különböző nyomtatott és kéziratos hordozókon, amelyek legelőször együtt csak a 17. század második felében jelennek meg az *Istenes énekek*ben.

Ebből persze még nem következik feltétlenül az, hogy Balassi szövegei az *Istenes énekek* megjelenése előtt nem voltak összegyűjtve, de nem zárhatjuk ki ezt sem.

Először érdemes körbejárni azt a feltevést, hogy a Balassi-korpusz már össze volt gyűjtve, és a szórványosan megjelenő énekek ilyen, Balassi összes versét tartalmazó kötetből lettek beválogatva a különböző nyomtatott és kéziratos, a 17. század első harmadából származó gyűjteményekbe.

Számos tanulmány született arról, hogy Balassi Bálint 1589 őszén elkezdte a *Maga kezével írt könyv*ének anyagát összegyűjteni és összeállítani.[29] Balassi *Maga kezével írt könyve* nem maradt ránk, de a kötetkompozícióba feltételezhetően tervezett 33 darabot tartalmazó vallásos tematikájú szövegeiből csak 10 volt készen a *Balassa-kódex* tanúsága szerint.[30] Ezt nevezi a szakma *Más könyv*nek, melynek meglétéről, tartalmáról is számos elmélet született, ezek részletezésébe nem megyünk bele. A *Balassa-kódexnek* a 10 vallásos énekről szóló részét azért kell viszont feltehetően létezőnek tekintenünk, mert a kódex a *Maga kezével írt könyv*ről készült másolatának a másolata. Ez a sokat idézett rész nem tisztázott, hogy mikor kerülhet bele a Balassi–Rimay összegyűjtött kéziratos hagyomány-

[29] A *Maga kezével írt könyv* lehetséges szerkezetéről, koncepcióiról legelőször Horváth Iván írt (Horváth Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982). Elképzelése vitákat váltott ki, szerinte a *Maga kezével írt könyv* koncepciójára többféle megoldás is kínálkozik. Mivel ez a témánktól messzire vezetne, így a viták ismertetésétől eltekintünk. Kőszeghy Péter, *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, ItK, 1987–88, 310–338. Horváth Iván, *Egy vita elhárítása,* ItK, 1987–88, 642–665; Kőszeghy Péter, *Elhárítva (Megjegyzések Horváth Iván: Egy vita elhárítása című cikkéhez)*, ItK, 1989, 597–604.

[30] *Balassa-kódex*, betűhű kiadás, közzéteszi Kőszeghy Péter, Vadai István, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 99. (Idézem a saját modernizált átiratomban: „Még vannak egynéhány Istenhez való ének, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett, ki mindenestől is tíz, azok más könyvben vannak, nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem fordít meg azokhoz. Azért evilági éneket a Jephtes históriájától elválva, ki még nem kész.") Az idézetből az tűnik tehát ki, hogy a vallásos tematikájú versei más könyvben voltak, és még nem adta ki Balassi azokat, hiszen a tíz vallásos ének mellé többet is szándékozott fordítani.

ba.[31] Azt viszont Klaniczay tanulmánya óta tudjuk, hogy a *Balassa-kódex* másolója egy 1610 körül keletkezett kéziratból dolgozhatott.[32] Az 1610 körüli másoló személyét Vadai István megkísérelni azonosítani is, s a „művelt irodalomkedvelő férfiút" Petki János személyében véli megtalálni.[33] Petki Jánosról meg kell jegyeznünk – ez a későbbiekben még említésre kerül –, hogy erdélyi kancellár volt, unitárius vallású, és barátság fűzte Péchi Simonhoz és a szintén versíró Kátai Mihályhoz. (Kátai Mihály *Magas mennyben lakozó…* kezdetű éneke egyébként éppen az 1602–15 közötti unitárius énekeskönyvben jelenik meg nyomtatásban, s kéziratos forrása is alig van: az *Alciatus-toldalékban* és a *Lipcsei-kódexben* maradt fönn.[34])

Az 1632-es bártfai első, rendezetlen kiadást nem tarthatjuk a kezünkben, de a rendezetlen kiadások Balassi-verseit ismerjük. Már ebből is kitűnik (ld. a táblázatot), hogy hány Balassi-szöveg nem volt meg a rendezetlen kiadások előtt sem kéziratos, sem nyomtatott formában. Példaként említjük a *Pusztában zsidókat…* (RPHA 1186), mely az *Istenes énekek* darabjaként csak az 1650-es években jelent meg nyomtatásban, illetve a *Balassa-kódexbe* is bekerült, de már megvolt előtte több unitárius nyomtatványban (ld. a táblázat lábjegyzetében), és a *Kuun-kódexben* is szerepel. Így továbbra sincs arra adatunk, hogy az *Istenes énekek* a nyomtatott megjelenés előtt egyben, összegyűjtve, akár nyomtatott, akár kéziratos formában nagyobb ismertségre tehettek volna szert, mert a rendezett és rendezetlen kiadások énekanyagából több nem jelenik meg más forrásban, olyan szöveg viszont, amely csak a rendezett kiadásokba került be (például a *Pusztában zsidókat…*), már megjelent korábban is nyomtatásban.

Ha létezett is a *Más könyv*, nagyjából tíz énekkel, akkor sem kerülhetett ki abból a táblázatban felsorolt, a 17. század első harmadában már kéziratos vagy nyomtatott formában ismert kb. 21 Balassi-ének.

Így jöhet szóba a terjedés szempontjából egy másik lehetséges opció, miszerint nem egy gyűjtemény volt népszerű, hanem külön-külön, kisebb csoportokban terjedtek Balassi istenes témájú énekei.

Ezt az állítást, miszerint a teljes istenes tematikájú Balassi-korpusz nem volt még összeszedve, de legalább is népszerűsítve az 1630-as évekig, több külső, nem az énekhagyományból eredő forrás is alátámasztja. Maga Rimay idéz egy levelet

31 Vadai István például a 99. lap bejegyzését azzal magyarázza, hogy nyomtatásból ismerhették ezeket az énekeket.

32 Klaniczay, *i. m.,* 282.

33 Vadai, *i. m.,* 160.

34 A *Lipcsei-kódex* két Balassi-verset is őriz, 1615-ös másolatban.

Balassi verseihez tervezett előszavában,[35] amelyet Balassi Braunsbergből, Lengyelországból írt, és amelyben arról panaszkodik, hogy verseit sokan „ízetlenítik", megváltoztatják, elrontják.[36]

> „S nevetem azokat, s búsulás nélkül nem szenvedhetem, akik akármi írásimot is elméjeknek csomós pórázára kötvén, sok igéknek változtatásával (obruálván sensusit is) vesztegetik, fesletik, ízetlenítik, és azmellett engem való rágalmazásokkal nyelveknek hegyeit is fenik."[37]

Kitérés: Balassi és a lengyelek

Az ebben a levélben Rimay jóvoltából fennmaradt idézetből egyébként az is kiderül – amellett, hogy a Balassi-verseket mind szavaiban, mind jelentésükben sokan megváltoztatják, s ez a változtatás negatív hatású a szerző szerint –, hogy három „énekecskét" küldött Lengyelországból Balassi Rimaynak. A három „énekecske" közül az egyiket Eckhardt Sándor a *Nincs már hová lennem…* kezdetűben vélte felfedezni, annak nótajelzése és rövidsége miatt.[38] Az 1590 körül Lengyelországban keletkezett versek kapcsán Jan Slaski kiemeli, hogy Kochanowski hatása igen valószínűnek tűnik Balassi ekkoriban keletkezett szövegeiben.[39] Ezt a képet árnyalja tovább Balázs Mihály, aki tanulmányában elsősorban Balassi korai darabjain mutatta ki a lengyel hatást, s főképp Kochanowski hatását.[40] Ezt azzal az apró észrevétellel egészíthetjük ki, hogy Balassinak éppen az 1590-es években Lengyelországban szerzett énekei olyanok, amelyek a magyar nyelvű, csak

35 Rimay János Balassival kapcsolatos állításait mindig körültekintéssel kell kezelnünk, de mivel ebben az esetben egy levelet idéz, illetve mivel Balassi a *Komédia* kapcsán is kitér arra, hogy a versszerzést akár el is vehetik tőle, s mások versszerzési szokásait kritizálja, a Rimay által idézett Balassi-véleményt talán nem tarthatjuk teljesen alaptalannak.

36 Noha jelenlegi ismereteink szerint Balassi istenes énekei nem voltak ismertek a 16. század végén, s egy forrás sem tudósít bennünket ezekről konkrétan, mégsem zárhatjuk ki, hogy a feltehetően itt, ekkor, Lengyelországban keletkezett istenes témájú Balassi-versekre is vonatkozhat az idézet.

37 *Rimay János írásai*, utószó, szöveggondozás és jegyzet Ács Pál, Bp., Balassi, 1992, 51.

38 Balassi Bálint *Összes művei,* kiad. Eckhardt Sándor, I, Bp., Akadémiai, 1951, 89. sz. jegyzete, 268.

39 Jan Slaski, *Balassi Bálint és a lengyelek*, ItK, 1999, 655–660.

40 Balázs Mihály, *Jan Kochanowski és Balassi Bálint*, Tiszatáj, 135(2012), Diákmelléklet, 1–16.

unitárius gyülekezeti énekeskönyvekben megtalálható Kochanowski-fordításokkal poétikai értelemben több szempontból – metrum,[41] a versekben megjelenő folyamatos, halmozott reflexió[42] a személyes istendicséretre (könyörgés, dicsérés, magasztalás stb.), soráthajlás és közölés[43] – hasonlóságot mutatnak. Az ezekre az évekre datált Balassi-versek közül kettő ugyanúgy *Amen*-nel is végződik, mint az unitárius magyar fordítások (*Ó, én kegyelmes Istenem…* és a *Nincs már hová lennem…*). A *Kegyelmes Isten…* pedig olyan Balassi-vers, amely a kolofonja szerint 1591-ben az „óceánum" mellett – feltehetően Lengyelországban – keletkezett.

Térjünk vissza arra, hogy Balassi szövegei feltehetően nem egy gyűjteményben hagyományozódtak az *Istenes énekek* kiadása előtt, amely mára elveszett, hanem a gyűjtemény létrehozása előtt néhány vers nyilvánosságra kerülhetett, s ezeket énekelni kezdték, így a szövegek erős változáson mehettek keresztül. Láttuk, hogy a Rimay által idézett Balassi-levél erről a változtató tendenciáról már panaszos hangvételben szólt.[44]

Az, hogy Balassi szövegei – és itt jeleznünk kell, hogy nem tudhatjuk, az istenes tematikájúakról vagy az összesről van-e szó – nem voltak összegyűjtve, s még Rimaynál sem voltak meg teljesen, egy Ötvös Péter által ismertetett Rimay-levélből is kiderül.[45] Rimay ebben azt írta 1629-ben, hogy egy tervezett nyomtatott kiadáshoz igyekszik összegyűjteni Balassi verseit.

Szenci Kertész Ábrahám, az *Istenes énekek* rendezett kiadásának készítője már a Solvirogram Pannonius által elkészített, rendezetlen kiadások kapcsán panaszkodik a Balassi- és Rimay-szövegek filológiai pontatlanságaira, azt sérel-

41 Az *Ó, én kegyelmes Istenem…* is a lengyel költészet legkedveltebb, a8 a8 a8 a8-as metrumában íródott csakúgy, mint a bizonyítottan (ld. főleg Balázs, *i. m.*) lengyel forrású *Áldj meg minket, Úristen…* kezdetű vers.

42 *Kiért dicsérhessen lelkem mindenképpen…* – Nincs már hová lennem; *Hogy mind holtomig szívem legyen víg, téged magasztalván,/ Mindenek előtt s mindenek fölött szent nevedet áldván.* – Kegyelmes Isten…; *Kiért az míg élek itten,/ Dicsérlek felséges Isten,/ ki könyörülsz ily veszetten,/Áldott légy örökké, Amen.* – Ó, én kegyelmes Istenem…

43 Pl.: *Csak rút szégyentűl ódd fejemet, ha bántod…* – Nincs már hová lennem…; *Legyen azért elég immár/ sok búm, és szenvedtem nagy kár,/ rút szégyen, ki mint heves ár/ lelkemben keservesen jár.* – Ó, én kegyelmes istenem…

44 A panasz mellett az esetleges lengyel hatású szövegek említése kapcsán érdemes azt is megjegyeznünk, hogy Rimay levélidézete említett három elküldött énekecskét is. Eckhardt Sándor (BÖM, I., 380) pont a fent idézett verseket sejti a három elküldött „énekecske" mögött.

45 Ötvös Péter, *Rimay Balassi-kiadásának tervéhez. Egy meg nem kapott levél*, ItK, 1990, 81–87.

mezve, hogy Solvirogram „alig tudhatott (avagy ugyan nem is)”[46] különbséget tenni Rimay és Balassi szövegei között.

Ezt a szöveghelyet és a többi, idézett explicit reflexiót Szilasi László[47] Thienemann Tivadar[48] nyomán értelmezte is. Szilasi kifejtette, hogy a fennmaradt adatok fényében úgy tűnik, Balassi és Rimay versei többféle módon hagyományozódtak. Egyrészt volt a kéziratosságon alapuló, Thienemann fogalmaival élve *alakuló szövegcsoport*, másrészt pedig igény jelentkezett ezek összeszedésére, rendszerezésére, filológiai helyretételére és kinyomtatására, hogy a *nyomtatott szöveg (feltételezett) állandóságának* igényét kielégítsék.[49]

Ezek fényében viszont érdemes Szilasival Vadai István azon állítását módosítani, miszerint „Balassi verseinek nem voltak szerzői gyűjteményei, csak a szerzői gyűjteményének egyetlen másolata terjesztette el ezeket a verseket.”[50] Szilasi az itt ismertetett szövegek alapján arra jutott, hogy az egyvonalú leszármazási ágnak ezek a reflexív, explicit kortárs kijelentések ellentmondani látszanak, s ezzel úgy tűnik, egyet kell értenünk.[51]

Az *Istenes énekek* nyomtatott megjelenése előtti kéziratos (és néhol nyomtatott) forrásban található Balassi-szövegek – úgy tűnik tehát – nem Balassi összes versét tartalmazó gyűjteményekből származnak. Láthattuk, hogy Solvirogram nem tudta különválasztani Rimay és Balassi szövegeit, ami miatt Szenci Kertész Ábrahám újabb gyűjtőmunkába, filológiai rendezésbe kezdett. Ezenkívül Rimay is azt írta a levelében, hogy össze kellene szedni Balassi szövegeit, és annak egy része a levél jelenének idején, 1629 nyarán „idegen kezekben” forgott.[52] S nem szabad elfeledkeznünk arról sem, amit már említettünk, hogy Balassi maga is panaszkodott 1591-ben, hogy a verseit mennyire megváltoztatják.

Ha volt is tehát összegyűjtött *Más könyv*, avagy összegyűjtött teljes Balassi, az semmiképp nem lehetett ismert, nyilvános gyűjtemény. A Balassi-szövegek a 17. század elején minden valószínűséggel nem egy gyűjteményből kerültek el több felé, hanem kisebb csoportokban hagyományozódtak.

46 *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei*, szerk. Szabó Géza, Bp., Helikon, 1983, 22–23.

47 Szilasi László, *A sas és az apró madarak, Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában,* Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és reformáció 30), 29.

48 Thienemann Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, Danubia, 1931.

49 Szilasi, *i. m.,* 29.

50 Vadai István, *Balassi Bálint fajtalan éneki*, ItK, 1994, 673–681. Idézi Szilasi, *i. m*. 27.

51 Szilasi, *i. m.,* 27–28.

52 Ötvös, *i. m*., 85.

Ezek a kisebb, néhány darabból álló Balassi-korpuszok pedig olyan forrásokban lelhetők fel, amelyeknek csak egy része köthető a protestáns gyülekezeti énekhagyományhoz, elsősorban az unitárius felekezet énekhagyományához. A továbbiakban ezekről lesz szó.

A korai istenes témájú Balassi-szövegek néhány forrásáról

Noha elsősorban az unitárius gyülekezeti énekléshez köthető forrásokról, s mellettük néhány olyan protestáns forrásról lesz szó csupán, melyek Balassi-szöveget tartalmaznak, mégsem tartjuk feleslegesnek táblázatosan bemutatni a Balassi-szövegek 17. század eleji, források szerint rendszerezett táblázatát sem.[53] A táblázatban a *Végtelen irgalmú…* kezdetű ének forrásait nem tüntetjük fel, mivel az nem képezi a vizsgált anyag részét, csak nyomtatásban, egy viszonylag zárt korpuszban maradt fönn.

Forrás	A forrásban található Balassi-vers
Tatrosy György-énekeskönyv, S 37, 1618 körül	*Bizonnyal esmérem rajtam nagy haragod…*
Kassai István énekgyűjteménye H 32, 1629	*Kegyelmes Isten, kinek…* *Adj már csendességet…*
Vasady-kódex, S 27, 1613-15, megsemmisült	*Adj már csendességet…*
RMNy 983, az 1602–15 közötti kolozsvári unitárius énekeskönyv	*Adj már csendességet…* Nótajelzésként két lengyel zsoltárfordításnál *(Ím, s hogy kiált…, Reménységem vagy istenem…): Ó, én kegyelmes Istenem…* *Bocsásd meg, Úristen…* *Pusztában zsidókat…*
RMNy 1290, az 1623-as magánhasználatra szánt unitárius énekeskönyv	*Adj már csendességet…* *Bocsásd meg, Úristen…* *Pusztában zsidókat…*

53 Igaz, hogy Kőszeghy Péter készített hasonló táblázatot, de mivel ő a nyomtatásban megjelent szövegekkel nem foglalkozott, a kéziratos szerelmi tárgyú versekkel viszont igen, így a különböző szempontok miatt egy, az ő táblázatához hasonló, tartalmilag mégis módosult változatot igyekszünk bemutatni. (Kőszeghy Péter, *Balassi Bálint, Magyar Amphión,* Bp., Balassi, 2014, 200–201.)

Forrás	A forrásban található Balassi-vers
RMNy 1541, az 1632-es unitárius gyülekezeti énekeskönyv	*Adj már csendességet…* *Bocsásd meg, Úristen…* *Pusztában zsidókat…*
Tholnay Ferenc-énekeskönyv, S 29 1614–21.	*Lelkemnek hozzád való…*
Detsi-kódex, S 25, 1609–13.	*Ó, én kegyelmes Istenem…*
Lipcsei-kódex, S 32, 1615.	*Ó, én kegyelmes Istenem…* *Bocsásd meg, Úristen…*
Lugossy-kódex, S 47 1629–35.	*Ó, én kegyelmes Istenem…*
Bölöni-kódex, S 30, 1615–21.	*Bocsásd meg, Úristen…*
Kuun-kódex, S 40, 1621–40.	*Bocsásd meg, Úristen…* *Pusztában zsidókat…*
RMNy 962, *Psalterium Ungaricum*, 1607, Herborn, előszó	*Bocsásd meg, Úristen…*
RMNy 1037, *Szent Biblia*, Oppenheim, 1612.	*Bocsásd meg, Úristen…*
RMNy 1422, *A Jézus szívét szerető…* Bécs, 1629.	*Bocsásd meg, Úristen…*
Erdődy-énekeskönyv, H 606.	*A Szentháromságnak első…* *A Szentháromságnak, kinek…* *A Szentháromságnak harmadik…* *Mennyei seregek…*

Ha az unitárius nyomtatott hagyományt vesszük a szövegvariánsok elemzésének alapjául, a legfontosabb források azok lesznek, amelyekben megvan az unitárius énekeskönyvben is megtalálható három Balassi-vers.

A *Kuun-kódexben* (S 40) a három Balassi-versből kettő, a *Pusztában zsidókat…* és a *Bocsásd meg, Úristen…* található meg. Ez a forrás az általunk vizsgált korpusztól abban a tekintetben eltérni látszik, hogy ezen a két Balassi-szövegen kívül egy Rimay- (*Ó, ki későn…*) és több olyan ének is bekerült a gyűjteménybe, amely később az *Istenes énekek* vegyes énekrendjében szerepelni fog. Éppen ezért ez egy olyan forrásnak tekinthető, amely a nyomtatott *Istenes énekek*-kiadás előtt számos közös ponton érintkezik az *Istenes énekek* szövegeivel incipit tekintetében, noha szövegváltozatai erősen eltérnek bármely *Istenes énekek*-kiadásétól. A

gyűjtemény csak két Balassi-szöveget tartalmaz, s ebből az egyik, a *Pusztában zsidókat*… olyan szöveg, amely Klaniczay III. csoportjában található meg, tehát legelőször az *Istenes énekek* darabjaként csak a rendezett kiadásokban jelenik meg. Ugyanez a helyzet az *Ó ki későn*… kezdetű Rimay-verssel is: az *Istenes énekek*be csak a rendezett kiadások során kerül be. Meg kell viszont jegyezni, hogy a *Kuun-kódexben* több olyan gyülekezeti ének van, mely a nyomtatott unitárius hagyomány része, s emellett a két Balassi- s az egy Rimay-szöveg is olyan, amelyek nyomtatásban a *Kuun-kódex* előtt csak a kolozsvári unitárius énekeskönyvekben voltak meg. Magától értetődőnek tűnne azt mondani, hogy esetleg a kódex ezekből a forrásokból vagy ezeknek a nyomtatványoknak a kéziratos hagyományából merít, ám – ahogy azt a Balassi-szövegek összevetésénél látni fogjuk – a szövegváltozatok olyan eltérők a nyomtatott unitárius hagyományban és a *Kuun-kódex*ben, hogy ezeket egy forrásra visszavezetni vagy az egymásból származtatást kimutatni lehetetlen. Semmi olyan textológiai és filológiai érvünk nincs, amelyből a két gyűjtemény szövegváltozatainak bármiféle kapcsolatára következtethetnénk. A *Kuun-kódex* és az *Istenes énekek* szöveghagyománya, úgy tűnik, érdemes az alaposabb összevetésre, de témánk miatt ezt most nem kíséreljük meg, hiszen messzire vezetne.[54]

Kassai István énekgyűjteménye a nyomtatott unitárius gyülekezeti énekeskönyv énekanyagát dogmatikai szempontból is unitárius változatban hozó gyűjtemény. Az 1629-es ex libris szerint Kassai Istváné volt, s Korzenszky Richárd érvelése[55] alapján egy Makai Mihály nevű íródeák másolta. A tulajdonos Kassai István az erdélyi kancelláriát vezette Kovacsóczy Farkas halálától, 1634-től 1644-ig. Kemény János önéletírásában Kassai Istvánt igen kellemetlen emberként említette, de az előléptetését Péchi Simon kancellár életútjához hasonlította.[56] A tulajdonos tehát Péchi Simonhoz és Petki Jánoshoz – ahhoz a Petki Jánoshoz, aki Vadai szerint esetleg az 1610 körüli Balassi-másoló lehetett – hasonlóan erdélyi

54 Az incipitek alapján feltételezett énekegyezés sok esetben félrevezető is lehet. Doktori dolgozatomban igyekeztem rámutatni arra, hogy az 1593-as bártfai gyülekezeti énekeskönyv és az 1602–15 közötti unitárius énekeskönyv rengeteg közös éneket tartalmaz, a szövegek textológiai vizsgálata viszont kimutatja, hogy nem egymásból származnak a variánsok, mert azokon számtalan eltérés mutatható ki. Néhány, nem teljes körű szövegösszevetés alapján mondhatjuk, hogy a *Kuun-kódex* a nagyszámú énekegyezés ellenére nem valamely *Istenes énekek*-kiadás forrásából merített, csupán hasonló szövegeket válogatott össze.

55 Korzenszky Richárd, *Kassai István énekgyűjteménye*, Pannonhalma, 1997, 18–19.

56 Kemény János *önéletírása*, kiad. Szalay László, Pest, Heckenast Gusztáv, 1856, 407. A szóban forgó részt érvei alátámasztására Korzenszky idézi: *i. m.*, 17.

kancellár. Az unitárius források viszonylag gazdag (a többi felekezethez képest mindenképp annak mondható) Balassi-anyaga nem zárja ki, hogy esetleg egy Petkihez hasonló, befolyásos kolozsvári személy által kerüljön be néhány szöveg a gyülekezeti éneklésbe.

Kassai énekgyűjteményében Balassi *Adj már csendességet…* és a *Kegyelmes Isten…* kezdetű éneke találhatók meg. A *Kegyelmes Isten…*, úgy tudjuk, sehol másutt nem található meg a korban. Mivel ennek a szövegét korabeli variánssal összevetni nincs mód, Korzenszky elemzésére támaszkodva adunk rövid ismertetést a szövegváltozatról. A *Kegyelmes Isten…* kapcsán azonban azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ez Balassinak viszonylag kései, 1591-es, Lengyelországban szerzett verse. Az előzőekben már utaltunk arra, hogy nem zárhatjuk ki a szöveg kapcsán a lengyel zsoltárfordító, Kochanowski hatását, akitől az unitáriusok is fordítottak zsoltárokat.

Korzenszky elemzése végig azt mutatta be a későbbi bécsi és lőcsei *Istenes énekek* kiadásokban szereplő variánsokkal való összevetés során, hogy az unitárius hagyományban szereplő szövegváltozat mennyire a gyülekezetiségnek volt alárendelve.[57] Arra a megállapításra jutott, hogy a *Kegyelmes Isten…* kezdetű ének „olyan szövegmódosulásokat, romlásokat mutat, amelyek inkább arra vezetnek, hogy emlékezetből, gyakorlati énekes hagyomány alapján írhatta le az énekek gyűjtője."[58] A szövegromlással kapcsolatban annyit azért megjegyeznénk, hogy bár néhol valóban romlik a rím vagy a ritmus, másfelől a hétköznapibb formák használatát poétikai szempontból valóban romboló hatásúnak tekinthetjük, a gyülekezeti éneklés szempontjából az ismertebb, egyszerűbb megoldások használatát sikeresen oldotta meg az énekek összegyűjtője.

A 4. strófa 2. sora az unitárius forrásban így hangzik: „sok javaidat úgy hullasd reám, mint szegény szolgádra". A kritikai kiadás nyomán Korzenszky kiemelte, hogy a „szegény szolgádra" kifejezés az *Istenes énekek*ben szereplő „te régi szolgádat" kifejezésnél közkeletűbbnek számított, így itt az ismertebb kifejezés egy kevésbé szokásos formulát váltott fel, amit Korzenszky az emlékezetnek, a gyülekezeti hagyománynak tulajdonított.[59] Az 5. versszak 2. sora szintén egyszerűbb, közérthetőbb az unitárius forrásban, mint a bécsi és a lőcsei variánsokban: a Kassai-énekgyűjtemény „és mindenkoron könyörgésemmel" kifejezése egyszerűbb, mint az *Istenes énekek* „mindenek előtt s mindenek fölött" formája.[60]

57 Korzenszky, *i. m.*, 49–54.
58 Korzenszky, *i. m.*, 54.
59 Korszenszky, *i. m.*, 51.
60 Korzenszky, *i. m.*, 52.

A hallás utáni lejegyzésben, a szóbeli hagyományozódásban látta az okát Korzenszky annak is, hogy az *Istenes énekek* változatában a 6. strófában található „viseljed gondomat" az unitárius kéziratban „viseld jól gondomat" lesz.[61]

A kolofonstrófa változása olyan mértékű az unitárius szövegben, hogy azt gyakorlatilag értelmetlenné teszi. Ennek az oka többféle lehet, talán az ének lejegyzője is több változatot ismert, és a változatok összecsúsztak a végén. De attól sem tekinthetünk el, hogy ezt az éneket lejegyzője csak kéziratokból ismerhette, hiszen a kolofonstrófa nem feltétlen képezte részét az éneklésnek. A kolofonstrófák a gyülekezeti énekeskönyvekből is kikoptak idővel, s a helyüket a zsoltárok hivatkozó strófái, illetve doxológia vette át, vagy éppen elmaradtak, s a helyükre nem került semmi. Itt leírva mégis van kolofon, csak éppen nem értelmes, ami valószínűsíti, hogy a gyülekezeti éneklésben ez a strófa nem hangzott el, nem volt közismert, így azt a lejegyző máshonnan ismerhette, talán kéziratokból. (Az *Istenes énekekben*: „Kilencvenegyet mikor jegyeztek másfélezer felett", a Kassai István énekgyűjteményben: „Ezerötszázban mikor írnának másfélezer felett".)[62] A strófák sorrendje is változott, ahogy arra Korzenszky rámutatott, ő azonban nem említette meg azt, hogy ennek a gyülekezeti „széténeklésen," a közismertségen, s emiatt az emlékezetből való felidézésen kívül dogmatikai okai is vannak.

A kilencstrófás Balassi-szövegből az unitárius forrás hetet közöl csupán, egyet, az utolsó előttit pedig nem Balassi szövegéből illeszti oda: az a versszak egyik fennmaradt forrásban sincs benne a *Kassai-énekgyűjteményen* kívül. A Balassi-forrásokban a 4. versszak így hangzik:[63]

„Mi hasznod benne, hogy ha veszélyre jutok kétség miatt,
Kit fiad által hozzád váltottál, mint fogadott fiat?"

Az utóbbi sor egyértelműen olyan dogmatikai tanítás, amely azt hangoztatja, hogy a megváltás Krisztus eljövetelével teljesült be. Ezt az unitáriusok nem vették fel szövegváltozatukba, viszont a strófa helyett bekerült egy másik strófa, amely a Krisztus megváltása helyett azért könyörög, hogy az Úristen a *Krisztus által* jókat adjon. Így a Krisztus nem mint megváltó, az Isten fia jelenik meg, hanem olyan személyként lép elénk a szövegben, aki által, akinek a *révén* az Atya jókat tud adni:

61 Korzenszky, *i. m.*, 52.

62 Korzenszky, *i. m.*, 52–53.

63 Az egyszerűség kedvéért a kritikai kiadás alapján hozom. (Eckhardt, *i. m.* 131–32. 90. sz.)

„Áldj meg testemben, áldj meg lelkemben, áldj meg életemben,
A Krisztus által minden dolgomban mindörökké, Amen."

Ezáltal a strófa egy, a kolofon előtti záró strófává is vált, éppen ezért a lezártság, az unitárius értelemben dogmatikai zárásnak nevezhető versszak használata miatt valószínűleg a kolofonstrófát nem is énekelték, s innen eredeztethető a lejegyző bizonytalansága.

Igen erősen megváltozott szöveg ez, s látható, hogy megjelennek itt mind a közköltészet felé tendáló, a szöveget érthetőbbé, egyértelművé tevő elemek, mind pedig az olyan strófakikopások – és hozzátételek –, amelyek dogmatikailag énekelhetővé teszik a szöveget az unitáriusok számára.

Korzenszkyvel együtt elmondhatjuk, hogy ennek a Balassi-szövegnek az *Istenes énekek* nyomtatásban való megjelenése előttről fennmaradt szövegváltozata tehát olyan, amely a gyakorlati énekes hagyományból íródott le. Balassi énekeit a 17. század első harmadában gyakorlati hagyományból, gyülekezeti éneklésből ismerték.

Tatrosy György énekgyűjteményében (S 37), melybe a szövegeket 1618-ban írta be a tulajdonos, a *Bizonnyal ismerem rajtam nagy haragod…* kezdetű Balassi-ének egy strófája található meg, a 4. versszak, mely a következő variánsban lett rögzítve:

„Anyámnak méhében bűnben fogantatám,
noha abból tőled[64] megmosogattattam,[65]
de sárban[66] maradtam,
és ismét az bűnre[67] visszatántorodtam."

Messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le egy strófából, de látható, hogy egyik nyomtatott forrással sem egyezik a variáns, s igazából olyan változásokat tartalmaz, melyek a gyülekezeti éneklésnek a sajátjai: a szórendcsere és az egyszerűbb kifejezés, az utolsó sorban az első sor szavának ismétlése. Ez az em-

64 Bécs, Lőcse, az 1700-as unitárius magánhasználatra szánt énekeskönyv: „Melyből noha tőled"; Eckhardt főszövegében (*i. m.*, 5. sz.): „Kiből noha tőled".

65 Minden másban: *kimosogattattam*. Az adatokat itt is, a későbbiekben is a hálózati kritikai kiadásból veszem. *Balassi Bálint összes verse*, hálózati kritikai kiadás, szerk. Horváth Iván, Tóth Tünde, *Gépeskönyv*, 2002, ver. 2.0. http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/itart.htm (letöltve: 2017. július. 27.)

66 Minden más kiadásban: *gyarlón*.

67 Minden más forrásban, kiadásban: *annak utána*.

lékezetből a *Conspiratio Kendiana* szövege mellé, oldalt a lapra leírt egy versszak azt mutatja, hogy Tatrosy György fejből írta oda a szöveget, tehát ismerte, felidézte, nem másolta valahonnan. Annak ellenére, hogy a korból nincs másik ismert szövegváltozatunk, Tatrosy György íródeák emlékezetből tudott idézni 1618-ban egy Balassi-szöveget.

A versnek más forrását nem ismerjük a korból, először a rendezetlen kiadásokban jelent meg. Tatrosy György énekeskönyve azért is különleges, mert tudtunkkal ő az egyetlen íródeák a 17. században, akinek önéletírása maradt ránk.[68] Ezt 1645-ben kezdte írni, s kiderül belőle, hogy árvasága és gyámság alá helyezése után 1612-ben Kolozsvárra került, s a kolozsvári ítélőbírónak, Kassai Istvánnak lett az inasa, s ennek István nevű gyermekével egy iskolába is járt. 1618-ban, az énekgyűjtemény keletkezésekor Brassóba ment, de később visszatért még Kolozsvárra Kassaihoz több ízben is, s íródeákja lett. Tatrosy György tehát olyan személy, aki a Balassi-szöveget is tartalmazó gyűjteményét 1618-ban írta, s köze volt a 17. század eleji kolozsvári kancelláriához, hiszen a Kassai István énekgyűjteményének 1629-es tulajdonosát, Kassai Istvánt szolgálta. Nem zárhatjuk ki, hogy a 17. század első évtizedeiben Kolozsvárt, volt valami olyan forrás, amelyből kiindulva ezek a szórványosan, egy-egy kéziratos vagy nyomtatott énekgyűjteményben megjelenő, szövegváltozataikban erősen a gyülekezeti énekeltséget mutató Balassi-szövegek leíródtak. Így Vadai István azon állítását, hogy esetleg Petki János kancellár kezében lehetett Balassi-gyűjtemény, a 17. század első harmadából fennmaradt, kolozsvári eredetű énekgyűjtemények Balassi-variánsai alátámasztani látszanak, de legalább is nem zárják ki. Ám mivel ezek a fennmaradt szövegváltozatok markáns eltéréseket tartalmaznak a későbbi *Istenes énekek* szövegváltozataihoz képest, a gyülekezeti éneklésre szabott változatok semmiképp nem lehetnek a későbbi *Istenes énekek* forrásai. A következőkben néhány korai Balassi-variáns elemzésével igyekszünk erre rámutatni.

A korai Balassi-variánsok összevetése
Bűnös és/vagy bús? Az *Ó, én kegyelmes Istenem…* változatai

Az *Ó, én kegyelmes Istenem…* kezdetű ének (RPHA 1109) az unitárius anyagban nótajelzésként szerepel két lengyel zsoltár fordításánál.[69] A hívek, az énekeskönyvek használói feltehetően ismerték azokat a szövegeket, amelyeket

[68] Önéletírását közli és elemzi: Domokos Pál Péter, *Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései*, ItK, 1957, 238–261. Az adatokat ez alapján közlöm.

[69] *Ím, s hogy kiált; Reménységem vagy Istenem…*

gyülekezeti ének nótajelzésére használtak, hiszen a gyülekezet számára nem mondana sokat, ha soha nem hallott énekekre hivatkoznának a kiadások.

Azt, hogy a protestáns éneklésben ismert versről van szó, alátámasztani látszik az is, hogy az unitárius nótautaláson kívül a vers szövege megvan több forrásban is: a *Detsi-kódexben* (S 25), a *Lipcsei-kódexben* (S 32) és a *Lugossy-kódexben* (S 47) is. Ismertségéről, elterjedtségéről és népszerűségéről – annak ellenére, hogy nyomtatásban nem jelent még meg – az is tanúskodik, hogy a *Lugossy-kódexben*[70] négy strófával több van, mint bármely nyomtatott kiadásban. Ez a négy strófa nincs meg a *Detsi-kódexben*. A *Lipcsei-kódexben* viszont olyan többletstrófa van, amely a többi forrásban nincs meg. Úgy tűnik tehát, hogy ez a Balassi-szöveg, annak ellenére, hogy nyomtatott kiadásról még nem beszélhetünk ebben az időben, mégis olyan népszerű volt, hogy hol hosszabb, hol rövidebb formában énekelték, s még új strófák is belekerültek. Az énekeltségre, az orális hagyományra utalnak a változatok bizonyos jellemző jegyei is: a szórendcserék, a köznapibb, közismertebb kifejezések használata a későbbi *Istenes énekek* variánsaihoz képest, illetve a strófák felcserélése.[71] A korai variánsok olyan erős változásokat tartalmaznak, amelyek alapján azt mondhatjuk: az ének nagy népszerűségnek örvendhetett, másolhatták, énekelhették, „széténekelhették" már a 17. század első évtizedeiben.

A második strófa 4. sora a *Detsi-kódexben* így szerepel: „ez okáért megfizetem". A *Lipcsei-kódexben* „de hiszem már megfizetem" áll, a *Lugossy-kódexben* pedig „de hiszem már megfizettem". Az *Istenes énekek* kiadásaiban más forma szerepel, mely már azonos a rendezett és a rendezetlen kiadásokban, de azért szórendcsere megfigyelhető a kiadások között. „Kiért ím lám megfizettem" szerepel az 1633-as bécsi, az 1665-ös kassai, és az 1660 körüli bártfai kiadásban, „Kiért lám ím megfizettem" pedig a következőkben: Kolozsvár, 1669–77; 1677; 1681; *Mátray-kódex*, Lőcse 1670, 1671, Pozsony 1676.[72]

Korzenszky nyomán mondhatjuk, hogy tipikusan a szóbeli, énekelt hagyomány sajátja az is, amikor a szokatlan szórendet a strófákban hétköznapi szórenddel helyettesítik. A harmadik versszak második sora szemléletesen mutatja ezt a jelenséget: minden *Istenes énekek*-kiadás a nem hétköznapi, nem megszo-

70 A *Lugossy-kódex* szövegváltozatát Klaniczay közléséből idézem. (*I. m.*, 333–335.)

71 Terjedelmi okokból csak néhány példát hozunk a megfigyelt jellegzetességekre, hiszen több Balassi-vers is elemzésre kerül majd.

72 Az adatokat a hálózati kritikai kiadásból vettük: http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/itart.htm. (letöltve: 2017. július 27.). A továbbiakban is innen vesszük az elemzés *Istenes énekekre* vonatkozó adatait, ellenkező esetben jelezzük külön, hogy más a forrása.

kott, művészibb formát használja, másfelől pedig minden korai kéziratos forrás egymástól ugyan különböző módon, de köznapibb szórendet használva hozza a sort. Minden variáns olyan tehát, amelyet a gyülekezeti hagyomány már egyszerűsített, mire lejegyzésre került.

A nyomtatott *Istenes énekek* hagyományban a 3. versszak első két sora a következő:[73]

„Legyen azért elég immár,/ Sok búm és szenvedtem nagy kár…"

A *Detsi-kódex* változata:

„Legyen elég azért immár,/ vallottam sok bút és sok kárt."

A szöveg úgy változott, hogy a szótagszám mindenütt kijött, de látható a *Lipcsei-kódex* változatából is, hogy a kéziratos hagyomány mennyivel köznapibb:

„Legyen elég azért immár,/ vallottam sok bűnt és sok kárt."[74]

A *Lugossy-kódex* változata a második sor *és*-ét kiveszi, felsorolást hozva létre, de a szótagszám megmarad, mert a sor elején egy *én*-nel nyit:

„Legyen elég azért immár,/ én vallottam sok bút, sok kárt."[75]

Talán ez a néhány példa is rámutat arra, hogy Korzenszky Richárdnak a *Kassai István énekgyűjteményében* található Balassi-szövegekről tett megállapítása nemcsak az unitárius anyagra, hanem az összes, az *Istenes énekek* kiadása előttről fennmaradt forrásra is alkalmazhatónak látszik. Így azt mondhatjuk, hogy az unitárius gyülekezeti énekeltségen kívül minden bizonnyal énekeltek Balassi-szövegeket más felekezetek is, hiszen a szövegváltozások az orális hagyományban terjedő szövegek sajátosságait mutatják.

A király, a bölcs és a mágus: a *Pusztában zsidókat…* változatáról

Ez a szöveg azért is figyelmet érdemel, mert ahogyan azt az előzőekben kifejtettük, Klaniczay kimutatta, hogy csak a rendezett kiadásokban jelenik meg, tehát egészen későn lett csak az *Istenes énekek* része. A nyomtatott megjelenés

73 A hálózati kritikai kiadás alapján, ld. előző lábjegyzet.

74 A *Lipcsei-kódexet* kézbe venni nem tudtam, ezt Eckhardtól idézem. (*I. m*. 269.)

75 Klaniczay, *i. m*. 334.

előtt csak néhány forrásból maradt ránk: az egyik a *Kuun-kódex*, a másik pedig a nyomtatott unitárius énekeskönyv.[76]

Textológiai mintapélda lehetne a 2. strófa szövegének változása. Ha a Bibliában több történetben is szerepel utat mutató csillag és három személy, akkor miért ne lenne a különböző szövegváltozatokban különböző szereplőkkel elmesélve a történet? A második versszak első sora a következő: „Te adtál csillagot három szent királynak…"

Ezt a változatot tartalmazza a *Balassa-kódex*, a *Kuun-kódex* és az 1602–15 közötti és az 1632-es, illetve az 1697-es unitárius gyülekezeti énekeskönyv is, az *Istenes énekek* kiadásai közül pedig az 1670-es és az 1671-es lőcsei, az 1669–77 közti, az 1677-es és az 1681-es kolozsvári kiadások.

Néhány kiadásban a királyok mágusokká változnak: az 1676-os és az 1699-es pozsonyi kiadásokban a „három szent királynak" helyére „ama' mágusoknak" került.

Ugyanazon a gyülekezeti hagyományon belül az unitáriusok kétféle variánssal jelentetik meg a szöveget. Az 1700-as magánhasználatra szánt énekeskönyvben – s az unitárius szöveghagyomány alapján feltételezhetjük, hogy az ezt megelőző magánhasználatos énekeskönyvekben is – a három szent király három szent *bölccsé* változik. Úgy gondoljuk, ez is azt mutatja, hogy a nyomtatott hagyományban rögzített változatokról sem mondható el feltétlenül, hogy pontosan ezek, pontosan ebben a formában hangozhattak el a templomban. Merész elképzelés lenne, hogy otthon bölcsekről, a templomban királyokról kötelező énekelniük a híveknek. Sokkal valószínűbb, hogy a hagyományban mind a kettő élt, csak a nyomtatványok az előző kiadásokat követve nem egységesítették a felekezeten belül sem a szövegeket: egy-egy ének (még akkor is, ha az Balassi-szöveg) variánsaiban élt egy gyülekezeten belül is.[77]

A közösségi igényeknek való megfelelést mutatja, hogy az unitárius kiadásokban nem szerepel már sem a kolofonstrófa, sem az azt megelőző, szerelmi

[76] Az unitárius énekeskönyvek közül megvan az RMNy 983-ban, azaz az 1602–15 közötti kiadásban, majd tartalmazza az 1632-es gyülekezeti énekeskönyv is. Emellett tartalmazta az elveszett 1623-as magánhasználatra szánt gyűjtemény, s ebből arra következtethetünk, hogy az 1635-ös, makulatúrán fennmaradt töredékben is benne volt. (RMNy 1615.) Ezeknek nyomán kiadásra kerül a századvégi unitárius énekeskönyvekben is: az 1697-es gyülekezeti, és az 1700-as magánhasználati is tartalmazza.

[77] Túri Tamás hívta fel a figyelmemet arra, hogy ismerünk 18. század eleji unitárius prédikációt (MsU 288), amely amellett érvel, hogy a bibliai bölcsek mágusok és nem királyok. A 18. század eleji unitárius elképzelések tehát, úgy tűnik, igyekeztek határozott álláspontot képviselni, emiatt e téma érdemes lehet a további kutatásokra.

tematikát feldolgozó versszak (*Felejtsd el annak is…*). A kolofonstrófák kikopásáról már volt szó, ám érdemes megjegyezni, hogy az *Istenes énekek* kiadásai minden esetben közlik a kolofonstrófát is, míg az unitárius énekeskönyv nem. A szerelmi témájú strófát pedig egyedül a *Kuun-kódex* és a *Balassa-kódex* őrizte meg. Eckhardt Sándor a vershez fűzött jegyzetében meg is jegyezte, hogy „érdekes esete ez a közösségi igény és az egyéni költés harcának."[78] Ha összegezni akarjuk, a *Pusztában zsidókat…* szövege olyan forrásnak tűnik, amely jóval kevesebb helyen bukkan fel a nyomtatott megjelenése előtt, viszont annak ellenére, hogy ismertségének semmi nyoma az 1589-es szereztetés és az 1602–15 közötti nyomtatott megjelenése között, már olyan változatban jelenik meg az első nyomtatott kiadásban, amely abszolút a gyülekezeti éneklésre van szabva, azoknak az igényeknek van a szöveg alárendelve. Ez a Balassi-szöveg is ismert kellett legyen az énekelt hagyományban is ahhoz, hogy így átalakuljon.

Már, ma, most. A *Bocsásd meg, Úristen…* változatai

Ez a Balassi-vers az, amely a legkorábban jelent meg gyülekezeti énekeskönyvben nyomtatásban. Szenci Molnár Albert zsoltáros könyvének oppenheimi kiadása 1612-ben bevette a gyülekezeti énekek közé, de már az 1607-es herborni kiadásának előszavában is szólt róla: a legszebb éneknek mondja három gyülekezeti ének szemléltetésekor. Itt csak egy strófája van meg, de feltűnő, hogy Szenci Molnár minden bizonnyal fejből idézi a szöveget, már az incipitet is variánsában hozza, a *Bocsásd meg, Úristen* helyett ugyanis személyesebb formula áll itt: *Bocsásd meg, Istenem*.

Az incipit is változást hoz, ami azért érdekes, mert a versek eleje nehezebben változik, mint a közepe, az incipit tulajdonképpen az ének ismertetőjegye. A gyülekezeti énekeknél azonban nem ritka, hogy az énekeknek már a kezdősora is variánsokban létezik.

Az unitárius énekeskönyvek mindegyike hozza ezt az éneket, a magánhasználatra szántak is, s Eckhardt megállapította, hogy a *Lipcsei-kódex* szövege igen hasonló az unitárius szövegváltozathoz.[79] Azonban a többi gyülekezeti ének szövegváltozata, mely megtalálható mind az unitárius kiadásokban, mind a *Lipcsei-kódex*ben, nagy különbségeket mutat, erősen eltérnek egymástól. A Balassi-szövegek közül a *Bölöni-kódex* ezt az egyet tartalmazza, amely szintén az unitárius nyomtatványokhoz áll a legközelebb, ám számos ponton el is tér attól. A *Bölöni-*

78 Eckhardt, *i. m.*, 256.
79 Eckhardt, *i. m.*, 202.

kódex variánsa azt mutatja, hogy a háromszéki lejegyző nem a nyomtatványból másolt szolgaian, hanem feltehetően az ott, akkor a gyülekezetben használt változatot rögzítette. A *Bölöni-kódex* a két *S*-sel kezdődő strófát kihagyja (az akrosztichont ezzel értelmetlenné téve: BalaiBalinthe), emellett több olyan pont is van, ahol az unitárius kiadástól eltér, ám Szenci Molnár variánsával azonos. A nyomtatott énekhagyomány református és unitárius változata egyaránt nyomot hagyott a kézirat variánsán.[80]

Az unitárius kiadások is megőrizték ennél a versnél az önreflexív záró strófát, mely bár nem klasszikus kolofon, de az unitárius kiadásban hozott szövegváltozat a szerzőséget állítja előtérbe, míg a többi forrás már az énekeltséget tanúsítja, még az *Istenes énekek* kiadásai is. Az unitárius kiadásokban a szerzésre való reflexió miatt a rím is elromlik: *szívemből/lelkével/ördöggel*. A többi forrás viszont éneklést, énekeltséget, hangzó használatot említ, nem szerzést, mint az unitárius.

Unitárius nyomtatványok és a *Bölöni-kódex*: „Ez éneket szerzém keseredett szívemből."

A *Kuun-kódex*: „Éneklém ezeket ily keseredett szívvel."

Szenci Molnárnál és a bécsi kiadásban: „Éneklém ezeket megkeseredett szívvel."

A 11. versszak némely változatban E/1-es személyű marad[81] – ne felejtsük el, hogy a vers végig E/1-ben, illetve, amikor a beszélő a lelkéről szól az Istennek, akkor E/3-ban beszél – míg több kiadás T/1-re vált ebben a versszakban. A többes szám némileg ellentmond a szövegkörnyezetnek, így nem kizárt, hogy a számtalan E/1-es változat valamelyike áll közelebb a szerzői kézirathoz, nem a többes számú változatok. Valószínű tehát, hogy a többes számot hozó variánsok inkább a közösségi éneklési szokásokat tükrözik.

80 Például a 4. versszakban az unitárius nyomtatványokban „hogy vétkezett" áll, a *Bölöni-kódex*ben és az oppenheimi kiadásban viszont „sok bűnt tött" szerepel. A *Bocsásd meg, Úristen*… szövegösszevetésében a szórendcserék, egyszerűsítő tendenciák éppúgy megfigyelhetők, mint számos gyülekezeti ének esetében.

81 E/1-es az 1602–15-ös unitárius kiadás változata: „Inkább tekintsd Uram irgalmasságos voltod,/ és sok bűneimnek ingyen megbocsánatját,/ mit engedhetnél meg, ha nem vétkeznének te ellened a hívek." A hálózati kritikai kiadás főszövegét hozva a legtöbb helyen pedig így szerepel: „Irgalmasságod is annál inkább kitetszik,/ amennél több vétkünk nekünk megengedtetik,/ inkább kegyelmedben, mint büntetésedben te irgalmad tündöklik."

Ennek a strófának a teljes ismertetése szinte lehetetlen terjedelmi okok miatt, hiszen némi túlzással élve ahány hordozó, annyi változat. A számos változat oka nem is csak a többes szám – egyes szám problémára vezethető vissza, hanem feltehetően dogmatikai okokra is: az irgalom és a bűnbocsánat kérdésében nem mindegy, hogy mely felekezet mit mond. Így ennek a strófának a nagy variabilitását elsősorban az okozhatja, hogy minden felekezet igyekezett a maga dogmatikai álláspontjának megfelelőre kovácsolni a strófa mondanivalóját. A többes szám használata pedig annak ellenére, hogy a vers beszédhelyzetébe nem illeszkedik, erősíti a gyülekezeti hangot, miszerint az isteni irgalom mindenkié.

A többes szám első személy egyedül közvetlenül a záró strófa előtt jelenik meg, amikor is az Úr áldása kerül középpontba, és a bűntől való tartózkodás lesz a fő mondandó. Mintha a személyes bűnvallást, bűnbánatot ezzel a strófával tenné általánossá az ének. Ahogyan arra Pap Balázs rámutat, nem elképzelhetetlen, hogy ez és az ezt követő záró strófa utólagos kollektivizálás eredménye, s a *Balassi Balint* akrosztichon után a vers szerzői változata véget ért, és az utolsó két versszak utólagos betoldás eredménye.[82]

Ebben a strófában az isteni kegyelmet azonban az egyes változatok különbözőképpen értik. Van olyan variáns, amelyben ez áll: „ki most megkegyelmeze".[83] Ez feltehetően egy katolikus variáns; a bűnbocsánat, bűnvallás végén az Úristen feloldozást ad: amint elhangzik a bocsánatkérés, a bűnbocsánat aktusa is megvalósul. Ezt fejezi ki a versben szereplő *most*. Az unitárius kiadások közül a gyülekezeti énekeskönyvek mindegyike egy dogmatikai értelemben semlegesebb változatot hoz: „ki ma megkegyelmeze". Ez a *ma* nem olyan erőteljesen a gyónásra utaló, mint a *most*, de feltehetően zavarhatta ez a sor a dogmatikára érzékeny füleket, mert az 1700-as kiadásban ritmusrontással a bűnök bocsánatának idejéről szóló rész hiányzik: „ki maga megkegyelmeze" szerepel.

Bár az 1633-as bécsi kiadásban is ez szerepel, de a későbbi *Istenes énekek*-kiadások mindegyikében a következő, múlt idejű alak áll: *ki már megkegyelmeze*.

A *Bölöni-kódex* variánsa az isteni kegyelmet már a múltban megtörténtként mutatja be, de újabb variáns formájában: „ki már megkegyelmezett" szerepel a forrásban. Ebből is látszik, hogy a variánsok számos esetben tartalmaznak nemcsak az orális hagyományozódásra, de a felekezeti használatra utaló jeleket is.

82 Pap, *i. m.*, 338.

83 Ez található a *Kuun-kódexben*, a *Czerey-énekeskönyvben* és az 1629-es bécsi *Jézus szívét szerető* (RMNy 1422) katolikus nyomtatványban is.

Szárnyát vagy szarvát? Az *Adj már csendességet…* korai variánsai

Pap Balázs tanulmánya[84] rámutat arra, hogy az *Adj már csendességet…* minden rendezetlen kiadásban Rimay-versek környezetében fordul elő, nem a Balassi-versek csoportjában. Szóhasználat és dogmatikai szempontok figyelembevételével Pap Balázs említett tanulmányában arra jutott, hogy a közvetlen érvek hiányának ellenére sem kizárt, hogy az *Adj már csendességet…* nem Balassi-vers, hanem Rimay János szerezte. Nem tudjuk, hogy az 1602–15 között kiadott unitárius énekeskönyvnek volt-e korábbi kiadása, s azt sem tudjuk rekonstruálni pontosan, hogy az Enyedi György által a prédikációjában említett unitárius énekeskönyvecske mit tartalmazhatott. Szembetűnő viszont, hogy az 1602–15 között nyomtatott unitárius énekeskönyvben a *Pusztában zsidókat…* és a *Bocsásd meg, Úristen…* az ábécérendbe beillesztve, a gyülekezeti énekekbe beágyazva található, az *Adj már csendességet…* viszont pótlásként, az ábécérend után, feltehetően egy újabb ábécérendbe szervezett, frissen a kötetben helyet kapó énekrész első darabját képezte.[85] Úgy tűnik tehát, hogy az *Adj már csendességet…* szövege nem a többi Balassival egyszerre kerül be az unitárius gyülekezeti éneklésbe.

A vers kötetbeli helye arra is utalhat, hogy az *Adj már csendességet…* nem ugyanabból a forráscsoportból kerül a gyülekezeti éneklésbe, mint a Balassi-szövegek, hanem valahonnan máshonnan vált ismertté, így került a gyülekezeti használat révén az orális hagyományba.

Az ének az *Istenes énekek* előtt nyomtatásban csak az unitárius gyülekezeti- és magánhasználati énekeskönyvekben jelent meg, s az 1602–15-ös kiadástól kezdve mindegyikben szerepel. Kéziratos változatai pedig a mára megsemmisült *Vasady-kódexben* (S 27) és *Kassai István énekgyűjteményében* (H 32) találhatók.

84 Pap Balázs, *Az Istenes énekek margóira = GHESAURUS. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2010, 335–342. http://plone.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/ghesaurus-1/PapBalazs-Ghesaurus.pdf (letöltve: 2017. július 27.)

85 A kötet csonkasága miatt a pótlásban csak az *Adj már csendességet…* első versszaka van meg. Az unitárius énekeskönyvekben viszont a 17. századi kiadások során általánosnak mondható, hogy a „frissen" bevett szövegeket toldalékként közlik, új ábécérendben. Ilyen az 1632-es énekeskönyvben is van, ahová számos Thordai-zsoltár került be, de az 1700-as magánhasználatra szánt énekeskönyv szerkezete is olyan, hogy az előző kiadások énekeit közli ábécérendben, majd új ábécérendbe szervez még ugyanannyi éneket, melyek feltehetően itt jelentek meg először, az unitárius magánhasználatra szánt gyűjtemény darabjaiként.

A *Vasady-kódexet* ma már csak Dézsi Lajos hagyatékából[86] és tanulmányából[87] ismerjük, ez alapján viszont, mivel az elemzett versről nem készített másolatot, sajnos nem tudunk elemzést adni. Érdekes viszont, hogy a *Vasady-kódexbe* másolt unitárius káté[88] alapján Debreczeni Sándor nyomán a kódexnek unitárius eredetet tulajdoníthatunk, ahogyan arra a forrás ismertetésénél már utaltunk.[89] A Dézsi által közölt részletekből kitűnik, hogy az *Adj már csendességet…* szövege az unitárius nyomtatványokban található variánssal rokonítható, s erre Debreczeni tanulmánya is felhívja a figyelmet.[90] Így hangsúlyoznunk érdemes azt is, hogy a *Vasady-kódex* nem csak 1613–15 közötti, ahogyan azt mondani szokás, hanem később is kerülnek bele szövegek.

A kódex egyik bejegyzése szerint ugyanis – amelyben hosszas Ovidius-idézetek és -fordítások találhatók a lapokon – úgy tűnik, hogy 1624 után egyértelműen unitárius kézen volt, ők írtak bele. Egy, a *Heroidák*ból latinul idéző résznél[91] vannak magyar nyelvű, verses fordítások is, ami alá a következő van írva: „A Clarissimo Viro Ioann M. Varsolczio Explica: Claud. AD. 1624 idibus Decem". Az unitárius Varsolczi M. János tanulmányairól, műveltségéről és munkásságáról bővebben nem szólunk,[92] de a Varsolczi *Heroida*-magyarázatát és fordítását Kolozsvárra tevő másoló alapján egyértelmű, hogy a kódex jelentős része nem az 1613–15-ös évben keletkezett, hanem később, kolozsvári unitárius környezetben. Erre utal az antik szerzők után bemásolt, már említett ismeretlen unitárius káté is.[93] Tehát ha a rendkívül összekeveredett gyülekezeti énekrészt nézzük, az *Adj már csendességet…* egykor itt megtalálható szövegváltozata – lévén, hogy a sok helyütt megjelenő záró doxológia nincs meg a végén,[94] az első strófái pedig a nyomtatott unitárius variánssal szinte teljesen azonosak – min-

86 A Dézsi-hagyaték *Vasady-kódexet* érintő részei megtalálhatók a Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában. (Jelzetei: Ms 00620; Ms 00834)

87 Dézsi Lajos, *A Vasady-kódex*, ItK, 1913, 14–27.

88 A Dézsi-hagyatékban található átiratot megnézve ez egy olyan unitárius szellemű káté, melyet a mai napig nem ismerünk, létezéséről semmit nem tudunk. (Molnár Dávid segítségével igyekeztem utánajárni, hogy mi lehet a káté, de nem találtuk nyomát az unitárius kátéirodalomban annak ellenére, hogy dogmatikája egészen nyilvánvalóan unitárius.)

89 Debreczy Sándor, *A Vasady-kódex eredete*, KerMagv, 1940, 247–250.

90 Debreczy, *i. m.*

91 Dézsi, 1913, *i. m.* alapján a 38a lapon.

92 Balázs Mihály részletező életrajzot ad: Balázs Mihály, *Altdorf és az erdélyi unitáriusok*, KerMagv, 2012, 211–228.

93 Ezt a jelleget emeli ki Debreczy Sándor, *i. m.*

94 Debreczy, *i. m.*, 250.

denképpen unitárius lejegyző keze nyomának tudható be. Ezáltal kizártnak tekinthetjük, hogy az *Adj már csendességet*… első forrása a *Vasady-kódex* legyen, a *Vasady-kódex* változata minden bizonnyal a nyomtatott unitárius énekeskönyvből (1602-15) vagy az unitárius énekhagyományból kerülhetett át, hiszen az énekek előtt a kódexben a dátum 1624, a helyszín Kolozsvár, és a szöveg unitárius személyeket említ.

A vers első strófája és a második strófa első sora az unitárius nyomtatvánnyal egyetlen ponton nem azonos, amely azonban csak a *Vasady-kódex* szövegváltozatában található meg, a többi nyomtatott forrásban sincs ilyen variáns. A nyomtatott unitárius hagyományban a következőképpen néz ki a szöveg:

„1.Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr.
Bujdosó elmémet, ódd bútól éltemet, kit sok[95] kín fúr.

2. Sok ideje hogy már, lelkem szomjuhon vár mentségére…"

Az „ódd bútól *éltemet*" forma van meg az 1633-as bécsi *Istenes énekek*-kiadásban és az 1660 körüli kassaiban, de az összes többi kiadás a *szívemet* variánst hozza.[96] A Balassi kritikai kiadás szerint minden forrás azonos a 2. strófa elején: „sok ideje immár, hogy lelkem szomjan vár mentségére." Kivételt képez ez alól az unitárius nyomtatott hagyomány, a *Kassai István énekgyűjtemény* variánsa – amely, ahogyan azt az előbbi alfejezetekben kifejtettük, unitárius gyűjtemény – és a *Vasady-kódex*.

Úgy tűnik tehát, hogy az *Istenes énekek* kiadásain kívül az *Adj már csendességet*… egyedül a 17. század eleji kolozsvári unitárius forrásokban maradt fönn, ellentétben a Balassi-hagyomány többi vizsgált darabjával, amelyek viszont szórványosan másutt is megjelentek. Így valóban nem zárhatjuk ki, hogy máshonnan lett az unitárius éneklés része, mint a fentebb tárgyalt néhány Balassi-vers. Ez az apró adalék legalábbis összhangban van Pap Balázs érvelésével: a korai, szórványos, gyülekezeti énekeltségű Balassi-hagyomány és az *Adj már csendességet*… korai szöveghagyománya nem azonos, egyetlen közös pont az 1602–15 között kiadott unitárius gyülekezeti énekeskönyv, ahol viszont toldalékként jelenik meg a szöveg.

95 A *Vasady-kódexben* Dézsi alapján: *csak*. Ez az egyetlen eltérés van csupán.
96 Ld. a hálózati kritikai kiadást.

Kitérés

Messzire vezető probléma, egy önálló dolgozat lehetne a Rimay- és Balassi-versek 17. század eleji előfordulásának vizsgálata. Az *Adj már csendességet…* az első unitárius gyülekezeti énekeskönyvben – mint említettük – toldalékként szerepel, nem úgy, mint a két Balassi-szöveg (*Bocsásd meg, Úristen…* és *Pusztában zsidókat…*), tehát feltehetően ekkoriban kezdett népszerű lenni, friss gyülekezeti éneknek tekinthető. Rimay-verseket nem is vesznek be az unitárius gyülekezeti énekhagyományba, az 1623-as magánhasználati énekeskönyvben viszont találkozunk kettővel, a *Legyen jó idő csak…* és az *Ó, ki későn futok…* kezdetűvel. Ha a doktori dolgozatomban hozott érvek elfogadhatók, miszerint az első unitárius énekeskönyv 1616 körül keletkezett,[97] akkor elmondható, hogy ez a toldalékban megjelenő *Adj már csendességet…* és az 1623-ban a magánhasználatban megjelenő Rimay-versek talán egy hagyományágon válnak ismertté az unitárius éneklésben, és ez későbbi, mint a Balassi-szövegek népszerűvé válásának időpontja. A Rimay-szövegek ismerete az unitárius hagyományban 1627-re már egészen bizonyos, hiszen Thordai János zsoltáraiban kimutatható hatásuk.[98] Pap Balázs felvetését azzal is alátámaszthatjuk az unitárius korpuszból, hogy Thordai János zsoltáraiban a számos Rimay-hatással szemben alig találkozunk Balassi-hatással, összesen kétszer használ Thordai Balassi-nótajelzést. Egyszer az *Ó, én kegyelmes Istenem*et, melyről nem kizárt, hogy esetleg még a többi Balassi-versnél korábban bekerül az unitárius hagyományban ismert szövegek közé, hiszen a feltehetően a 16. század végén lengyelből fordított unitárius énekeknek már nótajelzése ez a Balassi-vers. A Thordai 68. zsoltárához nótajelzésként írt Balassi-incipit pedig nagy változást mutat az *Ó, én kegyelmes Istenem…* bármelyik későbbi nyomtatott vagy kéziratos forrásához képest. A Thordai-zsoltárok nótajelzésében a Balassi-variáns első két sora a következő:

„Ó, én kegyelmes Istenem,/ mely igen kesereg lelkem."

97 Hevesi Andrea, *A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhagyomány*, Szeged, 2015, 6–11. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2777/2/hevesi%20andrea%20doktori%20disszertacio.pdf (letöltve: 2017. július 27.)

98 Zentai Mária, *Rimay-hatás Thordai János zsoltáraiban,* Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 13*(*1993), 99–109.

A hálózati kritikai kiadás alapján minden egyes későbbi forrás a következő kezdősorokat hozza:

„Ó, én kegyelmes Istenem,/ mely igen megverél engem."

Látható, hogy igen erős eltérés tapasztalható az unitárius hagyományban meglévő két sor és a többi forrás idézett része között, így arra gondolhatunk, hogy az unitáriusok ezt az éneket is igen korán, igen erőteljes változtatásokkal ismerték, noha nyomtatott vagy kéziratos forrásból a teljes szöveg nem maradt ránk a korból.

A Thordai-zsoltárok számtalan Rimay-hatása mellett tehát ez a nótajelzés a Balassi-szövegek ismeretére utal. Megemlítjük még, hogy nótajelzésként előfordul még összesen két alkalommal az *Adj már csendességet…* Ezek a zsoltárok metrumukban is azonosak a nótajelzésként hivatkozott Balassi(?)-verssel. Ezek a *Jó az egyességben…*(133. zsoltár), és az *Úristen a király…* (21. zsoltár).

Thordaira a zsoltárok 1627-es írásakor sok Rimay-vers hatással volt, míg Balassi Bálintnak csak két szövege fordul elő nótajelzésként zsoltárainál, s ezek közül az *Adj már csendességet…* pont kétes szerzőségű. A számtalan Rimay-hatás miatt és az *Adj már csendességet…*-nek az első nyomtatott unitárius énekeskönyvben toldalékként való szereplése miatt talán nem túl merész dolog azt mondani, hogy Pap Balázs felvetését, miszerint inkább Rimay-szövegről van szó az *Adj már csendességet…* esetében, a korai unitárius források, ha alá nem is támasztják, de ellent semmiképp nem mondanak.[99]

Visszatérve az *Adj már csendességet…* unitárius variánsának elemzéséhez az, hogy ez a korai variáns a kollektivizálásra jellemző sajátosságokkal rendelkezik, tetten érhető többek között a 4. strófában is: az unitárius forrásokban a „sok bűnöm éktelen, romlott, való" felsorolás olvasható, míg minden nyomtatott hagyományban „romlást valló" bűnről van szó. Egyszerű felsorolássá alakítja az unitárius variáns a jelzős szerkezetet.

Szintén felsorolássá változik az 5. versszak első sora is, amely által gyakorlatilag az értelme is elvész a sornak, de az unitárius nyomtatott hagyomány a 17. században végig ehhez az alakhoz ragaszkodik: „Jó voltod változást, gazdagságot, fogyást ereszthető." Az *Istenes énekek* kiadásaiban megjelenő, értelmesnek is

[99] Doktori dolgozatomban bemutattam néhány példát, amelyben Thordai Rimay rímeit használja előszeretettel. Az *Adj már csendességet…* első strófájának rímpárja egy alkalommal előfordul a Thordai zsoltárokban is: a 68. zsoltár 20. versszaka az *Úr– fúr–Úr–gyúr* rímet hozza. (ld. RMKT 17/4. 123. sz., 265.)

tűnő birtokos szerkezetből („gazdagságod fogyást") felsorolás lesz, mely lényegesen egyszerűbb.

Az eredeti, esetleg szerzői változathoz közelebb állónak tűnik viszont a 7. versszak az unitárius gyülekezeti énekként szolgáló változatban, mint az *Istenes énekek* szöveghagyományának nagy többségében.[100]

„Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
add meg életemnek, épséges fejemnek letört szarvát."

Szentmártoni Szabó Géza rámutatott arra, hogy a jobbnak ezt, a szarv-metonímiát alkalmazó változatot kell tekinteni, nem a szárny-hasonlatot hozót.[101] S ahogy látjuk, a legkorábbi nyomtatott és kéziratos hagyományokban ez lelhető fel. Nem érdemes elvetni ezeket a szövegeket, mint „rosszabb," széténekelt, a gyülekezeti éneklés szempontjainak és változási jellemzőinek alávetetteket, hiszen bizonyos esetekben nem kizárt, hogy éppen a szerzői szöveghez közelebb álló variánst hozzák.

S valóban, noha az 1602–15-ös kiadásban szereplő variáns 3. versszakát a kötet csonkasága miatt nem ismerjük, érdemes megfigyelni, hogy még az 1632-es gyülekezeti énekeskönyv is olyan változatot hoz, amely a radikálisabb unitárius hitelvekkel nem egyeztethető össze, ellenben pontosan olyanok a sorok, mint a későbbi Balassi-Rimay kiadásokban.

„Nem kicsiny munkával, Fiad halálával váltottál meg:
kinek érdeméért most is szükségemet teljesítsd meg."[102]

A nyomtatott unitárius hagyományban tehát a későbbi szövegekkel tökéletesen egyező változat áll, s ez az unitárius dogmatika szempontjából nem számít radikálisnak. A *Kassai István énekgyűjteményében* szereplő szöveg el is tér ettől, és a mondandót– hogy Krisztus halálával érdemeltük ki az Úristen kegyelmét és az örök életet– megváltoztatja, s már radikálisabb hitelveknek megfelelően hozza az éneket: Krisztus mint közvetítő, közbenjáró szerepel a variánsban.

100 Csak az 1660 körüli bártfai és a kolozsvári kiadások hozzák azt, amelyet az unitárius források mindegyike.

101 Szentmártoni Szabó Géza, *„Mint szép ereklyével…" Balassi versének hasonlata és ami mögötte rejtezik*, Iskolakultúra, 2(2004), 36–49, főként 39.

102 Az 1632-es kiadás alapján közöljük, de mivel igen csekély a kiadások közti szövegváltozás, így feltehetően a toldalékként az 1602–15 közötti nyomtatvány változatában is ugyanez volt.

„Nem kicsiny csodával, fiad halálával váltottál meg,
kérünk ő általa, minden szükségünket teljesítsd meg."

Megfigyelhetjük, hogy a kéziratot lejegyző változatában már nem is E/1-ben szól a beszélő, hanem többes szám található a strófában, a gyülekezet együttes, mindenkire egyaránt érvényes kijelentésével találkozunk itt, nem a személyes kéréssel. A kollektivizálás tehát ebben az egy Balassi-versben (?) először kéziratosan jelenik meg. Ebből is arra következtethetünk, hogy az első nyomtatott énekeskönyv anyaga még egy a szerzői változathoz viszonylag közelálló szöveg alapján készült, még nem mutatta a gyülekezeti éneklés okozta variálódás jellemzőit. Az 1629 körüli kézirat viszont már többes számot használva, az unitárius hitelveknek megfelelően módosította a szövegrészt. Így továbbra is állni látszik, hogy az *Adj már csendességet…* nem ugyanabból a hagyományágból került be az unitárius énekek közé, mint a többi Balassi-vers, hanem később lett a gyülekezeti éneklés része, a szöveg később kollektivizálódott igazán.

Ezt a bemutatott dogmatikai változást egyébként a későbbi unitárius nyomtatványok is a *Kassai-énekgyűjtemény* lejegyzőjéhez hasonlóan igyekeznek használni, de más megoldásokkal: az 1697-es gyülekezeti énekeskönyvben „kinek szent nevében most is szükségemet…" szerepel, az 1700-as magánhasználatra szánt énekeskönyvben pedig „kinek sok kínjáért most is szükségemet…" áll.

Ebből az is látszik, hogy egy gyülekezeten – nemhogy felekezeten! – belül sem állandóak a szövegek. A 17. század elején a gyülekezeti énekgyűjteményekben szereplő Balassi- (és Rimay?) szövegek ugyanúgy az alapvetően a szóbeli hagyomány által kialakított variánsokkal rendelkeznek, mint a többi gyülekezeti ének.

Összegzés

Arra igyekeztünk rávilágítani, hogy néhány, csak a század 30-as éveitől (vagy még később) nyomtatásban megjelenő Balassi és Rimay szerezte *Istenes énekek*-szöveg a 17. század első harmadában már a gyülekezeti éneklés része lett, és a szórványosan fennmaradt nyomtatott vagy kéziratos variánsaik arról tanúskodnak, hogy mindenki számára ismert, énekelt szövegekkel állunk szemben.

Talán éppen ezért, a széténeklés, a változatokban létezés miatt igyekeznek az *Istenes énekek* kiadói minél jobb, a szerzői változathoz közelebb lévő, a szövegeket állandósítani, rögzíteni próbáló kiadásokat készíteni, melyek tulajdonképpen magánhasználati énekeskönyvnek tekinthető kiadások lesznek a bennük szereplő, az Istent közvetlen, személyes hangnemben, a legtöbbször E/1-ben megszólí-

tó verses szövegek által. Horváth Iván rámutatott arra, hogy Balassi istenes témájú énekei a gyülekezeti ének műfaji konvencióit sértik meg a bűnbánat személyességével, a kétkedő, kérdező hangnemmel.[103]

Láthattuk, hogy a fennmaradt szegényes forrásoknak igen jelentős része köthető közvetlenül vagy közvetve a 17. század eleji erdélyi kancelláriához, illetve a kolozsvári unitáriusokhoz. Így az sem kizárt, hogy valóban Petki János az a *művelt, irodalomkedvelő férfiú*, akihez több Balassi- (és Rimay-?) szöveg jutott el, de innen ezek a szövegek a saját életüket kezdték élni, közismertek, közkedveltek lettek, s az unitárius gyülekezet énekelte, mi több, széténekelte azokat.

Balassi szerelmi tárgyú szövegeinek popularizálódása először a 17. századi, főként nemesi környezetből ránk maradt kéziratos szerelmi lírában ment végbe, de ahogyan Csörsz Rumen István[104] és Szilasi László[105] is rámutatnak, ezek elsősorban nem a szövegek variálását jelentik, hanem a poétikai-retorikai minták hatottak.

Az istenes témájú Balassi-versek esetében nem a poétikai-retorikai minták hatnak elsősorban, hanem a szövegek variálódását figyelhetjük meg.

A 17. század első harminc évében keletkező forrásokban szereplő összes istenes témájú Balassi-vers olyan kollektivizált, a gyülekezeti éneklésnek alávetett szövegváltozattal rendelkezik, amely a nyomtatott Balassi–Rimay *Istenes énekek* egyik kiadásában sem jelenik meg a későbbiekben, így forrásul semmiképp nem szolgálhattak ezekhez.

103 Horváth Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai 2004, 200–213. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a korai, az *Istenes énekek* nyomtatott hagyománya előtti szövegváltozatok leküzdötték ezt a problémát a kollektivizálás által, és az unitárius éneklésben egészen biztosan megjelentek a szövegek. Talán emiatt nem volt érdektelen az összevetése a gyülekezeti anyaggal, hiszen ezáltal feltárultak azok a tendenciák, amelyekkel ezek a szövegek is az énekelt, orális hagyomány részei lehettek, még az *Istenes énekek* megjelenése előtt.

104 Csörsz Rumen István, *„Bujdosom szoros utakon." A régi magyar bujdosóénekek poétikája, I,* Doromb, , szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014 (Közköltészeti tanulmányok, 3), 147. http://reciti.hu/wp-content/uploads/08_Csorsz_Doromb3.pdf (letöltve: 2017. július. 27.)

105 Szilasi, *i. m.*

Etlinger Mihály[1]

Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal

Az RMNy 983 jelzetű nyomtatvány az első fennmaradt unitárius énekeskönyv. Már a kötet datálása sem egyértelmű (1602 és 1616 közé szokás helyezni), de számos kutatás ellenére szöveganyaga is tartogat még megválaszolatlan kérdéseket; ezekhez csupán adalékokkal szeretnék szolgálni. A benne található szövegváltozatok mikrofilológiai vizsgálatával próbálok közelebb jutni az esetleges szerkesztési irányelvekhez és a szövegek forrásaihoz. Az énekeskönyv szövegeit egyéb forrásaikkal összeolvasva szembetűnő az erős, következetes szerkesztés. Kanyaró Ferenc egy tanulmányában a nyomtatványban szereplő Balassi-költemény, a *Pusztában zsidókat…* kezdetű vers kolofonjának elhagyását taglalja. „Nagyon természetesen kimaradt e befejezés az unitáriusok énekeskönyvéből, kihagyták a szerkesztők, mint a templombeli áhítatra nézve teljesen szükségtelent. Kihagyták a megelőző strófával együtt, mely Balassa magánviszonyaival foglalkozik, és holmi megoltani való »nagy szerelmi lángról« is beszél az istenes énekben."[2] Persze a szerkesztői húzások nemcsak a „templombeli áhítatra nézve teljesen szükségtelen" részeket érintik, hanem a dogmatikailag kérdéses vagy kifogásolható szöveghelyeket is, és ezek a változtatások jelentősen befolyásolták a későbbi nyomtatványok és az őket másoló kéziratok szövegvariánsait. Az énekeskönyvet vizsgálva több csonka verssel találkozunk, amelyek dogmatikai különbözőségük miatt rövidültek. Ezt a jelenséget a nyomtatványban szereplő Bogáti Fazakas Miklós zsoltárparafrázisainak szövegváltozatain keresztül szemléltetem, mivel Újfalvi Imre 1602-re datált debreceni énekeskönyvében szereplő nyolcadik zsoltárfordításán kívül az RMNy 983 még tizenegy – nyomtatásban először megjelent – Bogáti-zsoltárral bővült. Zsoltárai azért is jó indikátorai az énekanyagnak, mivel egy zárt kéziratos hagyományban terjedtek, és szinoptikus olvasással az énekeskönyv változatait könnyen elhelyezhetjük a szöveghálón, esetlegesen forrást is találva azoknak. Emellett a Bogáti-zsoltárok ószövetségi kontextus-hű for-

[1] Etlinger Mihály (1990) a Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Kutatásában elsősorban Bogáti Fazakas Miklós költészetével és a korai unitárius gyülekezeti énekeskönyvekkel foglalkozik.

[2] Kanyaró Ferenc, *A legrégibb unitárius énekeskönyvekről*, MKSz, 1895, 323.

dításpoétikája miatt kevésbé voltak alkalmazhatók a gyülekezeti éneklésben, így a szerkesztői változtatások is szembetűnőbbek.

33. zsoltárparafrázisa például öt strófával kevesebb nyomtatásban. A továbbiakban a kimaradt versszakokat a *Péchi Simon-énekeskönyv*ből modernizált átiratban közlöm.

XXXIII/3
„Tisztességét ennek velem megadjátok,
ez nagy Úrnak zengjen minden muzsikátok,
hol vagyon lantotok, hol tü citerátok,
kürt, orgona, síp, dob, hol tü kintornátok?"
XXXIII/4
„Ezekkel az Urat, nosza, dicsirjétek,
szokatlan éneket, új nótát verjetek,
az Úr jó hírére szépet pengessetek,
most minden örüljön, úgy zengedezzetek!"
XXXIII/14
„Drága nép és boldog tehát az zsidó nép,
hogy neki Istene ily mennybeli felség,
gondviselő atyja ily kegyes Istenség,
kinek az kedvében, mint drága örökség."
XXXIII/15
„Viseli szép gondját annak az szent atya,
mennyei székéből nézi, igazgatja,
mindenfele vigyáz, de feljebb ezt látja,
mert ha teremtette, az szíveket látja."
XXXIII/21
„Oly örömünk ezen, hogy valahol járunk,
minden dolgainkban nagy örömmel forgunk,
hogy szent életünkre nézünk, csak vígadunk,
szentinek mit ígírt az Úr, hogy gondoljuk."

A 3–4. versszak a dicsőítő hangszerjátékot taglalja, amely a korabeli liturgiában nem kaphatott szerepet,[3] ezért is maradt ki. A 14–15. strófa Bogáti

[3] Vö. Enyedi György, *Conciones* = H. Hubert Gabriella, *Lelki énekekről régi magyarok*, Bp., Gépeskönyv, 1999, http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/eloszo/10/10.html (letöltve: 2017. július 1.)

historizáló poétikája miatt marad el, mivel ezek a zsidó nép kiválasztottságáról szólnak. A 21. versszak hiánya nehezebben magyarázható, talán a szent szó kétértelműsége miatt (jámbor, szent) a szerkesztő egyszerűbbnek látta törölni.

A 92. zsoltár második versszaka is a hangszerhasználat taglalása miatt tűnik el, tehát korántsem valószínű, hogy rontott forrásból dolgozna az énekeskönyv szerkesztője, sokkal inkább tudatos szerkesztésről lehet szó.

XCII/2
„Téged nemcsak nyelvvel, számmal,
szűből említlek nótámmal,
de minden vigasság-zajjal,
tízhúrú hegedűszóval,
lanttal, síppal, orgonámmal,
kürttel, drombbal, trombitával."

A historizáló részek kiszerkesztésének gyakorlata még más példával is megtámogatható a nyomtatott hagyományban: Bogáti 72. zsoltárparafrázisának négy strófája hiányzik szintén az ószövetségi történeti kontextus miatt.

LXXII/7
„Dereka földje Zsidóország leszen,
Kinek határa küjjebb-küjjebb megyen,
Két tengert éri, annyi messze megyen,
Délre, északra urasága leszen."
LXXII/8
„Ellenségi neki meghódlának,
Arccal előtte az porba borulnak,
Sok pogán népek neki fejet hajtnak,
Sok ajándékkal, adóval bejárnak."
LXXII/9
„Leszen szerencsés és kiterjed híre,
Sok ország urak, sok sziget hercege,
Görög és arab megyen eleibe,
Mind ajándékkal tisztelik féltekben."
LXXII/14
„Tiszta és híres arabok aranyát,
Ennek az Isten adja világ jovát,
Minden őérte imádja az Urat,
Szüntelen áldja minden ezt a királt."

Bogáti poétikai sajátosságai közé tartozik, hogy minden verses szövegének van akrosztichonja, amely a *Psalterium* esetében az adott zsoltár rövid foglalatát, argumentumát adja. Ezek az argumentatív akrosztichonok a zsoltárok címeként is megjelennek. Ha tehát az énekeskönyv szerkesztője versszakokat hagy el, roncsolja az akrosztichonok értelmét, és így a címek is elmaradnak a szövegek előtt. Ezek a szövegek tehát gyülekezeti énekesülnek, Bogáti sajátos poétikájának kilúgozásával a liturgiában már használni tudják.

A szövegrészek elhagyása mellett bizonyos mondatok átértelmezéseivel is találkozhatunk. A kor parafrazeáló gyakorlatához hasonlóan az énekeskönyvben is megjelennek a különböző aktuálisabb tematikájú betoldások a szövegekben. Ez esetben is Bogáti historizáló magatartása miatt változnak meg szöveghelyek a nyomtatásban. A 46. zsoltár 7. versszakában a kéziratos *Psalterium*ok egyöntetűen ezt a változatot közlik: „ez oltalmazza Jákob maradékát", míg az RMNy 983 így csiszolja: „ez oltalmazza nyomorult hazánkat". A zsidókra való utalás elsősorban a historikus olvasatot erősíti, ezért a szerkesztés gyülekezeti felhasználásra alkalmasabb változatra cseréli. A 11. versszakban ehhez hasonlóan a zsidó népet keresztyén népre változtatja. Kevésbé direkt krisztianizáló szándékkal is találkozunk a 139. zsoltár nyomtatott verziójában. A „holtig gyűlölöm az olyant érted" sor helyett ez szerepel: „holtig gyűlöltem az olyant érted". A múlt időbe helyezéssel szelídebb, kevésbé békétlen lesz a zsoltárszöveg.

Az *Új fejedelemért az nép* argumentumú 72. zsoltár nem csak csonkult, alapos szerkesztésen is átment a megmaradt szöveg. A kezdő két sor így hangzik *Péchi Simon-énekeskönyv*ben:

„Új urat adtál Uram az szent népnek,
add te szent lelked ez új fejedelemnek."
Míg az RMNy 983-ban:
„Új urat adtál Úristen ez országnak,
add te szent lelked ez új fejedelemnek."

Még rímszavában is másul a szöveg, emellett már ez a változtatás is illusztrálja, hogy aktuálpolitikai helyzet szüremkedik a zsoltárszövegbe. Később is találunk a zsoltárban olyan helyeket, ahol a *Psalterium*-változatokban lévő király/nép/város szavak helyett szintén az ország szó szerepel.

A 85. zsoltárban is találkozhatunk hasonlóan kollektivizáló variánssal: „meghízlalja mi házunkat" helyett „meghízlalja mi hazánkat", amely a forrás félreolvasásából is fakadhat, ám még így is igazolható a kollektivizáló szándék.[4]

Néhol egyfajta egyszerűsítő szerkesztői szándék is megfigyelhető, például a holval[5] kifejezés reggellé változik a 90. zsoltárban, itt is a rímpozíció ellenére. A szerkesztés folyamatában a könnyebb érthetőség szemmel láthatóan erősebb szempont volt a formai jellemzők megtartásánál.

A változtatásokból fakadóan is ingadozik a szövegek minősége. A 8., a 29. és a 139. zsoltár szinte alig tér el a kéziratos hagyománytól, ám a többiben sok félreolvasási hiba is található. A 95. zsoltár tíz versszakában összesen 14 esetben találkozunk metrikai hibával, valószínűleg ez összefügg azzal, hogy nótajelzése is elmarad. Az ebből fakadó nehéz énekelhetősége lehetett az oka, hogy a későbbi, 1632-es unitárius énekeskönyvben már nem kap helyet.

Az egyes zsoltárok szinoptikus olvasása során szembeötlő, hogy az RMNy 983 szövegváltozatai több esetben az *Abasfalvi zsoltárkönyv* variánsaival rokonok. A közös eltéréseik a *Psalterium* többi forrásától viszont csak négy zsoltárnál markánsak (33., 85., 90., 95.).

Itt ki kell térnem az *Abasfalvi zsoltárkönyv* szövegváltozatainak elhelyezkedésére a *Psalterium* szöveghagyományában. Az *Abasfalvi zsoltárkönyv* egyik érdekessége, hogy az 55. zsoltár más változatban maradt fenn benne (és *a Mátéfi János kódexé*ben), mint a többi forrásban, mivel Bogáti kétféleképpen fordította le.[6] A stemmán erősen elkülönülnek egymástól, de sok közös vonás fedezhető fel bennük. Két strófájuk szinte szóról szóra megegyezik, nótajelzésük azonos, a rímszavak közt van átfedés, és bizonyos strófakezdő szavak is javítva vannak, mivel más az argumentatív akrosztichonjuk és historikus kontextusuk. Az *Abasfalvi*ban: AKITOFEL ABSOLONHOZ PARTOLT(T), a *Péchi Simon-énekeskönyv*ben: IOTETEL FELEITET KEILAI(T). Mindkét szöveg követi Bogáti historizáló poétikáját is, így szerzősége csaknem bizonyos. A sorrendiséget is meg lehet állapítani, mivel feltűnő a megtartott strófák vagy szintagmák közötti hasonlóság.

4 Vö. Stoll Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. Hargittay Emil, Bp., Universitas, 2003, 183–184.

5 Vö. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, szerk. Szabó T. Attila, Bp.–Bukarest, Akadémiai–Kriterion, 1975, 241.

6 Erről bővebben: Etlinger Mihály, Szatmári Áron, *Bogáti-parafrázisok és reinkarnáció. Keletkezéstörténet, felekezetiség, hagyományozódás = Szöveg, hordozó, közösség*, szerk. Gesztelyi Hermina, Görög Dániel, Maróthy Szilvia, Bp., reciti, 2016, 98–103.

Bogáti zsoltárfordítói gyakorlatában kitűnik, hogy parafrázisaiban értelmező szövegek minimális mértékben fordulnak elő, törekszik az énekelhetőség szükségessége miatti strófahosszt a legkevésbé felhígítani külső magyarázatokkal. Emellett zsoltárainak strófaszáma is kevéssé tér el a szöveg eredeti verseinek számától, ezek az eltérések nagy része a historikus kontextust megteremtő első versszakkal és a kolofonnal magyarázhatók. Az 55. zsoltár két változata esetében megállapítható, hogy az *Akitofel Absolonhoz pártolt* című változat a korábbi, amire nemcsak a *lectio difficilior* elve miatt következtethetünk, hanem abból is, hogy a vers lényegesen hosszabb, és a plusz strófákban a zsoltártéma kibontása, részletezése kap helyet. Ez a téma nem más, mint a pártos ellenségek isteni büntetésének törvényszerűsége és a hűtlen barátok miatti panaszkodás. A sorrendiség kérdését az is egyértelműsíti, hogy a *Jótételt felejtett keílai* című, több változatban fennmaradt 55. zsoltár koncepcionálisan is illeszkedik a zsoltárkönyv Bogáti-féle történetvezetésébe, az előtte szereplő 54. zsoltár Zif városának árulásáról szól, amely történet egyazon bibliai fejezetben helyezkedik el a Keíla városához kapcsolódóval (1Sám 23.). Az efféle zsoltárok közti történetvezetés nem idegen Bogáti *Psalterium*ától, több helyen találkozhatunk hasonlóval. A korábbi változat története az *Octapla*ból[7] eredeztethető, ugyanis Akitofel neve a káldeus változatban jelenik meg (55, 13.), ezt alakítja át a későbbiekben a *Psalterium* koncepciójához. Ha pedig a zsoltárkönyv folyamatos szerkesztés mellett készült, elképzelhető, hogy nemcsak egységes formában terjedt, hanem az egyes zsoltárok önállóan is nyomdába jutottak. Ez megválaszolná azt az önellentmondást, amellyel Újfalvi 1602-es debreceni énekeskönyvében találkozhatunk. Újfalvi az előszavában hiányolja a teljes zsoltárkönyv magyar fordítását, miközben a már említett 8. Bogáti-zsoltárparafrázist is szerepelteti kötetében.

A korban még egy helyen találkozhatunk a *Psalterium*ból kiragadott Bogáti-zsoltárokkal, Toroczkai Máté 1601 körül keletkezett, mára elveszett kéziratos graduáljának legvégén. A graduál végéről 20 lap ki van vágva, azonban a négy Bogáti-zsoltár után ez a bejegyzés volt látható az *Unitárius Egyháztörténet* szerint: „Imposui ultimam manum 20. die Novembris"[8], tehát lezártnak tekinthető. A feljegyzés szerint a kódexben szereplő Bogáti-zsoltárok számai: 33, 85, 90 és 95, csakúgy, mint a már említett, az RMNy 983-ban szereplő, az *Abasfalvi zsoltárkönyv* szövegvariánsaival szoros rokonságot mutató négy zsoltáré. Nagyon

[7] *Psalterium hebraeum, graecum, arabicum et chaldeum, cum tribus latinis interpretatoribus* [sic!] *et glossis,* Genua, 1516.

[8] Közli: Jakab Elek, *Adatok énekeskönyveink bibliographiájához,* Magyar Könyvszemle, 1882, 65.

úgy tűnik tehát, hogy a stemma közös ágáról származik mind a *Toroczkai-graduál*, mind az *Abasfalvi zsoltárkönyv*. A zsoltárkönyvek szöveganyaga között felállítható sorrendiség miatt az *Abasfalvi* korábbi változatnak tekinthető. És ha egyes zsoltárok terjedhettek a teljes *Psalterium*tól függetlenül, megfontolandó, hogy a *Toroczkai-graduál* Bogáti-variánsai korábbi, még a zsoltárkönyv elkészülte előtti állapotukat őrizték meg, és ebben a formában öröklődtek tovább a nyomtatott unitárius énekeskönyvekben. Így az a feltételezés, hogy *Torockai Máté graduálja* egyfajta elődje lehetett az RMNy 983 jelzetű nyomtatványnak, legalább az említett négy Bogáti-zsoltár esetében több, mint valószínű. Természetesen a kódexben szereplő többi ének is forrása lehetett az énekeskönyvnek, de ez további kutatásokat igényel.

Balázs Mihály[1]

A nonadorantizmus két kelet-közép-európai módozatáról a 16. században (Martin Seidel és Szymon Budny)[2]

Témánk megközelítésékor célszerű tudatosítanunk, hogy az utóbbi évtizedekben a nemzetközi kutatás műhelyeiben a későbbi korszakok kutatói a korábbinál jóval intenzívebben figyelnek a radikális reformáció kelet-közép-európai fejleményeire. Kitapintható az antitrinitárius tendenciák alaposabb figyelembe vétele már Jonathan Israel legutóbbi műveiben is[3], a témakör kutatásának valóságos reneszánsza figyelhető meg a németországi műhelyekben, s érzékelhető a klandesztinus irodalom nemzetközi kutatógárdájában is az érdeklődő és érteni vágyó odafordulás azokhoz az előzményekhez, amelyekről korábban kevésbé vettek tudomást. Kifejezetten új fejlemény ezen belül, hogy a korai felvilágosodás néhány tudósa éppen a nonadorantista tendenciákban keresi az előzményeket. Világos jelei ennek az alábbiakban majd említendő Martin Seidelről írott tanulmányok, illetőleg az, hogy Christian Francken nyomtatott műveinek modern kiadása Mario Biagioni monografikus igényű tanulmánya kíséretében Gianni Paganini előszavával jelent meg.[4] Ez a Francken-értelmezést is új szempontokkal gazdagító előszó olyan gondolkodóként mutatja be a folytonosan felekezetet váltó német eretneket, akinél éppen úgy a felekezeti konfliktusok megszüntethetet-

[1] Balázs Mihály (1948) irodalomtörténész, a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanára.

[2] A tanulmány az OTKA K 112927 sz. pályázat támogatásával készült.

[3] Lásd például: Jonathan Israel, *Enlightenment contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752*, Oxford University Press, 2008.

[4] *Christian Francken, Opere a stampa*, *a cura Mario Biagioni. Mario Biagioni, Christian Francken e la crisi intellettuale della riforma*, permessa di Gianni Paganini, Roma, 2014 (Temi e testi. Sociniana, Seria diretta da Emanuela Scribano, 128).

lensége szüli meg az ateizmus küszöbéig eljutó szkepszist, mint a Popkin[5], vagy Yovel[6] műveiben szereplők esetében. Az a benyomásunk tehát, hogy fogékonyság lenne a nemzetközi szakirodalomban a kelet-közép-európai radikalizmus szereplőinek olyan bemutatására, amely a nonadorantista vagy azzal rokonítható doktrinák leírását összehasonlító igényű elemzéssel tudná társítani, ami persze – sok nemzetiséghez tartozó és már nemzeti nyelveken is megszólaló személyiségekről lévén szó – egyáltalán nem könnyű feladat.

Ez a tanulmány kifejezetten praktikus szempontot érvényesítve két olyan személyiséget választ ki, akik fontosak az erdélyi fejelemények szempontjából, jóllehet nem Erdélyben tevékenykedtek, s nem is jelentek meg tőlük vagy róluk újabban sem magyar nyelven számottevő szövegek. E tekintetben ugyanis – itt nem sorjázható okok következtében – nagy aránytalanságok alakultak ki a hazai szakirodalomban, s ezek enyhítése föltétlenül szükségesnek látszik ahhoz, hogy az Erdélyben vagy a Hódoltság területén megszületett anyanyelvű szövegeket megfelelő kontextusban értelmezhessük.

A két kiemelt személyiség bemutatása során ugyanakkor megpróbáljuk az antitrinitarizmussal „fertőzött" kelet-közép-európai térségben a 17. század elejéig megjelenő nonadorantista tendenciákat együttesen szemlélni. Programosan nem magyarországi jelenségeket tárgyaló szemlénk kifejezetten vitatni szeretné ugyanis azt az összefoglaló munkákban rendre felbukkanó álláspontot, hogy a nonadorantista és a „zsidózó", szombatos jelenségek kizárólag Erdélyhez, a kialakulóban lévő socinianizmus pedig egyedül Lengyelországhoz köthető.

Nem látszik terméketlennek, hogy olyan sorrenden haladjunk, ahogyan a szereplők felbukkantak az antitrinitarizmus világában, jóllehet az adatok szórt és esetlegesen ránk maradt volta nem teszi könnyűvé a pontos elhelyezést. Ezt a rendet követve először a jelenségcsoport legrejtélyesebb és legkevésbé ismert személyiségével, Martin Seidellel kell foglalkoznunk. Ezt különösen indokolttá teszik azok az adatok, amelyeket tevékenységének legkorábbi időszakáról tárt fel a kutatás. Itt elsősorban Pablo Toribio Pèrez[7] nagyon friss publikációjára gondolunk, aki a heidelbergi Thomas Erastusra vonatkozó újabb eredményekre is tá-

5 Richard H. Popkin, *Jewish Anti-Christian Arguments as a Source of Irreligion from the Seventeenth to the Early Ninteteenth Century = Atheism from the Reformation to the Enlightenment*, ed. Michael Hunter, David Wootton, Oxford, Clarendon Press, 1992, 159–180.

6 Yirmiyahu Yovel, *Spinoza and Other Heretics. The Marrano Raeson,* Princeton, 1989.

7 Pablo Toribio Pèrez, *Los primeros testimonios sobre Martin Seidel, autor de Origo et fundamenta religionis christianae*, Anales de Seminario de Historia de la Filosofia, 33(2016), 1, 59–80.

maszkodva az eddigitől sok tekintetben eltérő képet rajzolt fel tevékenységének legkorábbi időszakáról. Feltárja, hogy a sziléziai Ohlauból (ma Oława Lengyelországban) származó ifjú 1564. május 4-én a heidelbergi egyetemen a *Collegium Sapientiae*ben matrikulált, s 1573-ig Jakob névre hallgató öccsével együtt tartózkodott a városban, aki nálánál jóval szabályosabb pályát befutva 1569-ben megszerezte itt a *magister artium* fokozatot, majd Bázelben orvosi dioplomát szerzett, s orvosként dolgozva hunyt el Greifswaldban 1615-ben. Martin tanulmányai mellett már 1565-től latint tanított a Pedagogicumban, s már 1567-ben tett egy olyan nyilatkozatot, hogy a II. helvét hitvallásban vannak olyan cikkelyek, amelyeket nem tud elfogadni. Ezt követően 1568. október 6-án szembesülnie kellett azzal a váddal, hogy megfertőződött az arianizmussal, s hogy az Újtestamentum egészének tekintélyét kétségbe vonta. A nagyon korai időpontok igazolják Dán Róbertnek[8] azt a sejtését, hogy Jakob Sylvanustól, Matthias Vehe-Gliriustól, vagy Adam Neusertől eltérően az ő eszmei tájékozódását nem kell összefüggésbe hozni a Pfalzba később eljuttatott erdélyi könyvekkel. Erre vallana a vád második pontja is, hiszen az Újszövetség egészének kétségbe vonása ekkor nem szerepelt egyetlen erdélyi és lengyelországi csoportosulás programjában sem. Ügyének külön kezelésére vall az is, hogy neve egyáltalán nem fordul elő a fentebb említett nevekből álló antitrinitárius csoportosulás ügyében megszületett dokumentumokban, s nem is kellett elhagynia az egyetemet egészen 1573-ig. A legmeglepőbb, hogy nem eltávolították, hanem ő maga távozott el, nem is akármilyen körülmények között. 1573. április 6-án ugyanis azzal a kéréssel fordult Thomas Erastus rektorhoz, hogy engedélyezzen számára egy utazást Strasbourgba, ám a rektor eltávozta után egy levelet kapott tőle, amelyben bejelentette, hogy nem kíván visszatérni. Minderről egy Erastus által készített feljegyzésből értesülünk, amely további roppant érdekes részleteket is tartalmaz. A rektor ugyanis nem csupán a végleges eltávozást bejelentő levelet kapta meg, hanem egy *libellus manuscriptus*t is, amelyben Seidel kifejtette, hogy Jézus Krisztus nem volt igaz Messiás és az emberiség megmentője. Ráadásul az eltávozott Seidel nem csupán azt kérte a címzettől, hogy olvassa el alaposan a szöveget, hanem azt is, hogy mutassa meg az egyetem professzorainak és vitassák meg a szenátusban, sőt terjeszszék a az egyházi tanács elé. A feljegyzés szerint a rektor ehhez a helyhez érve magát a levelet sem tudta tovább olvasni, hanem magához hívatta Seidel öccsét, Jakobot, s azzal adta át neki az egész paksamétát, hogy tépje szét, vagy égesse el.

8 Dán Róbert, *Matthias Vehe-Glirius. Life and work of a radical Antitrinitarian, with his collected writings,* Bp.–Leiden, Brill, 1982 (Studia Humanitatis, 4), 17–18.

Talán nem tévedek, ha úgy gondolom, hogy ez a szenzációsan izgalmas új mozzanat különösen fontos lehet az erdélyi antitrinitarizmus kutatói számára.

Ennek kifejtéséhez szükséges felidéznem Seidel *Origo et fundamenta religionis christianae* című műve szövegtörténetére vonatkozó eddigi ismereteinket. Autográf kézirat természetesen nem maradt ránk, megőrződött viszont a mű öt 18. századi kéziratos másolata[9], amelyek közül kettőben inkább rejtélyes, mint konkrét információkat tartalmazó bevezető található a szöveg történetéről. Így a kitünő 18. századi hebraista, Johann Christoph Wolf gyűjteményéből származó hamburgiban azt olvashatjuk, hogy a kéziratot 1587-ben a hallei Mária-templom szószékén találta meg a lelkész, míg a pármai elején az szerepel, hogy a socinianizáló ateistától (*atheus socinizante*) származó, s a sadduceus és epikureista furorral megírt gyalázatos mű a lipcsei Szűz Mária-templom szószékéről került elő ugyanabban az esztendőben. Winfrid Schröder[10] joggal tartja gyanúsnak e történetek párhuzamosságát, s az ilyen kéziratokban a véletlen előkerülésről gyakran olvasható sorokra hivatkozva ezek topikus jellegéről beszél. Adatok szűkében viszont kénytelen volt elfogadni *terminus ante quem*ként az 1587-es évszámot, s ezt nem tartotta kizártnak Francisco Socas sem.[11] Másutt a német tudós a megírás dátumát az 1570-es évek végére tette, míg a legkorábbi dátumra a művel a magyar kutatók közül eddig egyedül foglalkozó Dán Róbert gondolt, akinél az 1570-es évek mellett[12] felbukkant az az elképzelés is, hogy ennek az időszaknak már az elején megszülethetett.[13]

Az elmondottak tehát látszólag eltávolítják szerzőnket az erdélyi antitrinitárius közegtől, hiszen az újólag előkerült dokumentumok fényében még

9 A Cellében (Kirchen-Ministerial-Bibliothek Z46 a), Hamburgban (Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. Theol. 0851), Helsinkiben (Egyetemi Könyvtár FO II 4 3), Párizsban (Bibliotéque National 1047) és Pármában (Biblioteca Palatina Parma I.) található példányok részletes leírása: Francisco Socas, *L'Origo et fundamenta religionis christianae: l'auteur, le texte et les thèmes = La philosophie clandestine à l'Age classique,* eds. Antony Mckenna, Alain Motu, Oxford–Paris, 1997, 213–222.

10 Winfrid Schröder, *Martin Seidel und seine Schrift Origo et fundamenta religionis christianae = Spätrenaissance-Philosophie in Deutschland 1570–1650. Entwürfe zwischen Humanismus und Konfessionalisierung, okkulten Traditionen und Schulmetaphysik*, ed. Martin Mulsow, Tübingen, 2009, 165.

11 Socas, *L' origo et fundamenta*, 216.

12 Dán Róbert, *From the „Judaization" to the Idea religio universalis, Unitarian and related Movements. Papers read at the Colloquium on the Study of the 16th century, Amsterdam 14 May 1985,* Utrecht, 1986, 49.

13 Dán Róbert, *Matthias Vehe-Glirius. Life and work of a radical Antitrinitarian, with his collected writings,* Bp.–Leiden, Brill, 1982 (Studia Humanitatis, 4), 188.

világosabb: könyvészeti vagy szövegtörténeti adatokkal nem igazolható, hogy Seidel megfertőződésében szerepet játszottak volna az 1560-as évek végének erdélyi kiadványai. Másfelől semmi jel nem mutat arra, hogy Heidelberget elhagyván kapcsolatban került volna az erdélyiekkel, az is igaz persze, hogy 1573-at követően jó ideig semmit sem tudunk róla. Ekkor azonban olyan személyek társaságában találjuk, akik jól informáltak voltak az erdélyi radikális fejleményekről, akiktől ha sok jót nem is, de meggondolkodtatót hallhatott az erdélyi antitrintáriusokról. 1584-ben ugyanis annak az Alexander Witrelinnek a társaságában bukkan fel Lublinban, aki a Dávid Ferenc-per idején a lengyel egyháznak a nonadorantizmust elítélő véleményét (*Judicium ecclesiarum Polonicarum*) fogalmazta meg. Innen kereste meg a csatlakozás és egy esetleges állás reményében levélben a krakkói antitrinitárius gyülekezet vezetőit, akik nevében az a Fausto Sozzini válaszolt neki[14], aki ismert módon az antitrinitarizmust létében fenyegető veszedelemnek tartotta a nonadorantizmust. Nem is jutott itt még megélhetési lehetőséghez sem, mert ő persze képtelen volt eltitkolni, hogy teológiája gyökeresen eltér attól, amit a lengyel antitrinitáriusok nagyobb közösségei magukénak vallanak. Így nem érve be azzal, hogy korábban nekik is elküldte egy írását (minden bizonnyal ebben az esetben is az *Origo et fundamenta religionis christianae* egy változatáról volt szó), hanem meg is ismételte annak legfontosabb megállapításait, sőt bármiféle hízelkedés nélkül azt is leszögezte, tisztában van azzal, hogy a címzettek is olyanok, mint az általa ismert többi keresztény: nem hallgatják szívesen, ha valaki olyasmit hirdet, ami szerintük aláássa a keresztény vallás alapjait, s így aztán valójában nem is akar alkalmatlankodni náluk.[15] Logikus lenne arra gondolni, hogy – a németek jobb útra térítéséről már korábban lemondván – ezután megpróbálkozzon esetleg Erdéllyel is, ám arról nincsenek adataink, s mivel ezeknek az évtizedeknek a kolozsvári dokumentumait jól feltárta a kutatás, talán ki is jelenthetjük, hogy erre nem került sor.

Az *Origo et fundamenta* nagyon korai keletkezése ugyanakkor az európai antitrinitarizmus fejlődéstörténete és az esetleges kapcsolódási pontok szempontjából mégis nagyon meggondolkodtató. Ezt azonban csak akkor tudjuk fel-

14 Zdzisław Pietrzyk, *Les Judaisants en Pologne dans le seconde moitié de XVIe siècle* (Cahiers du centre d' études juives, 2), 32–34.

15 E fontos levélváltás közölve: *Bibliotheca Fratrum Polonorum,* II, 806a-812b. Zbigniew Ogonowskitől származó elmélyült értelmezését méltánytalan módon figyelmen kívül hagyja az újabb nemzetközi szakirodalom. Lásd: Zbigniew Ogonowski, *Socynianizm a Oświewcenie. Studium nad myśł w Polsce, flozoficzno-religijną w Polsce*, Warszawa, 1966, 338-4345. és Lech Szczucki, *Marcin Czechowic (1532–1613) Studium z dziejów antytrinitarizmu polskiego xvi wieku*, Warszawa, 1964, 87-89.

villantani, ha röviden felidézzük az értekezés gondolatmenetét és legfontosabb megállapításait. Ez azonban nem könnyű feladat, hiszen a szöveg történetével legalaposabban foglalkozó Francisco Socas vizsgálatai után sem dönthető el, hogy a terjedelmesebb hamburgi kézirat őrizte-e meg az eredetit, avagy az imént felsorolt továbbiak, illetőleg nem arról van-e szó, hogy különböző időpontokban született különböző változatok másolatai maradtak ránk. Az ezt a dilemmát egyelőre legalábbis nyitva hagyó Francisco Socas eljárását követve a teljesebb változat gondolatmenetét az alábbiakban összegezhetjük.

A mű azzal a Catótól idézett szentenciával biztat a racionális keresésére, hogy a harag megakadályozza a lelket az igaz felismerésében (*impedit animum ne possit cernere verum*). Az első rész azzal foglalkozik, hogy milyen királyságot és milyen feltételekkel ígért meg Isten a zsidóknak. Az Ábrahámnak adott igérettől elindulva Mózes könyvein, majd a történeti könyveken át a prófétákig eljutva bizonygatja, hogy az ígéret olyan földi királyságra vonatkozott, amelyben a földi uralkodónak később Dávid házából kellett kikerülnie, s amely elnyerésének feltétele volt, hogy a zsidó nép megtérjen Istenhez. Bár egyes emberek megtértek, maga a zsidó nép ezt nem teljesítette. Amikor pedig Isten hagyta kihalni Dávid házát, félreérthetetlen jelét adta annak, hogy a feltétel tejesítésének hiányában nem ad többé királyt a zsidóságnak. Igazi királyuk ezt követően nem is volt, jóllehet közülük sokan még hosszan reménykedtek abban, hogy királyt kapnak Dávid utódai közül. Ez a vágyakozás különösen erős volt akkor, amikor a rómaiak uralma alá kerültek, s Heródes és más idegen lett az uralkodójuk.

Ekkor lépett fel a *Josua* nevű, latinul *Jesus*nak nevezett zsidó, aki magát királynak, azaz felkentnek tartotta. Bizonyos csodák alapján hívei hittek neki, s azt remélték, hogy urak (*principes*) lesznek országában, ám amikor megfeszítve látták, lemondtak erről, s visszatértek a halászathoz. Ám Jézus árnyképének (*spectrum)* megjelenése az angyaloknak visszaadta a reményt. Az első hívek még csupán az hirdették, hogy feltámadott, később, amikor ez az árnykép eltűnt, már arról beszéltek, hogy felment a mennybe, s országát ott fogja megvalósítani. A nagy fordulatot azonban az okosabb és műveltebb zsidó ember, Pál megjelenése hozta el, aki a a héberül nem tudó görögök között kezdte el hirdetni, hogy Jézus Mózessel és a prófétákkal is igazolható módon király és Isten fia, s hogy a prófétákat ne kelljen hazugnak tartania, elhitette az emberekkel, hogy már ők is menynyei országot ígértek meg a zsidóságnak. Ezt különösen a görög keresztények tartották nagyon is hihetőnek, mivel szemtanúi voltak Jeruzsálem pusztulásának és a zsidók szétszóratásának. Hittek abban tehát, amit a mostani chiliaszták hirdetnek, s amiről az Apokalipszis is beszél. Másfelől azonban Pál a mostaniaktól el-

térően sohasem nevezte Jézust Istennek, hanem csak Úrnak és az Isten fiának. Istennek Jézus nevében mondott köszönetet, s nem tette egyenlővé őt Istennel.

A fecsegni szerető görög rétorok műhelyeiben alakultak ki aztán azok a fogások (Jézus hamis családfájának felállítása, a mindig földi királyságról beszélő próféták hamis értelmezése), amelyek segítségével tanításaikat alátámasztani igyekeztek. Mindezt szerzőnk sok bibliai helynek a héber textusra is támaszkodó magyarázatával bizonyítja, amelyek közül a legrészletesebb a Dániel 9,2 magyarázata, amely azt is kifejti, hogy ezt a könyvet a zsidók sohasem sorolták a prófétikusok közé.

A rövidség kedvéért célszerűnek látszik összevonni azokat a – különösen a rövidebb változatokban elszórtan szereplő – témákat, amelyek az első, kritikai rész magvát alkotják. A szerző határozottan elutasítja a szentháromság dogmáját. Ez az Ótestamentum egyetlen egy helyével sem igazolható, s lényegében annak következménye, hogy az első keresztények Jézus isteni voltát kezdték tanítani. E tekinteben különösen nagy felelősség terheli a jóval Krisztus megfeszítése után élt görög Jánost, aki Cerinthus, Ebion és mások megcáfolása érdekében Jézus hihetőnek látszó néhány csodáját (gyógyított, ördögöket űzött ki) újakkal egészítette ki, s olyan szavakat adott szájába, amelyeket bizonyosan nem mondott (Jn 5,22–23; 6,51–53; 8,58; 3,13; 14,9). Mindez a legteljesebb összhangban van az alább még részletezendő pozitív tanrendszer azon megállapításaival, hogy a végtelen és hatalmas Istennek szükségszerűen egynek kell lennie. Mivel minden teremtmény az ő akaratának szüleménye, benne kell bíznunk, mindenkor hozzá kell fordulnunk, s tőle kell segítséget kérnünk. Nem részesíthetünk ebben a tiszteletben egyetlen teremtményt sem. Logikusan következik mindebből, hogy a Logosz megváltó megtestesülésére vonatkozó tanítások teljesen tévesek, mint ahogy az ember felől a megváltást az eredendő bűnből levezető elképzelések is. Krisztus megváltó áldozatának előképei sincsnek meg a zsidó áldozati szertartásokban, hiszen azok nem voltak véráldozatot követelő megtisztító jellegűek, hanem vérontás nélküli hálaadó cselekményeknek tekinthetők. Radikálisan újszerű az úrvacsora és a keresztség értelmezése. Az előbbi lényegében az olyan vacsorákat utánozta, amilyeneket a zsidó és pogány szentélyekben egyaránt tartottak. Kezdetben tehát ez közös étkezés volt Krisztus halálának emlékére, ám a vagyoni különbségek növekedésével a gazdagok külön összejöveteleket kezdtek tartani, s ezt az elkülönülést megszüntetendő vezették be azt, hogy mindenki csak egy falat kenyeret és egy korty bort kapjon, majd ezt később más lisztből készült kerek ostyává alakították, végül pedig a papok a bort teljesen megvonták a hívektől. A keresztséget is abból a Mózesnél és a pogányoknál egyaránt meglévő elképzelésből vezeti le, amely a belső megtisztulást szívesen kapcsolta

össze a külsővel. A keresztények nem csupán átvették ezt zsidóktól, hanem még szigorúbban is tartották be, s senkit sem engedtek be maguk közé a pogányok közül mosakodás nélkül. Ezt a pogányok tévesen beavatási szertartásnak értelmezték, s a folyóban való alámerülést csak jóval később váltotta fel a fej meghintése, nem is beszélve arról a képtelen elképzeléstől, hogy ez megtisztítja az embert az erdendő bűn következményeitől.

Nem részletes, de fontos történeti reflexió szerepel ennek az első kritikai szellemű egységnek a végén. Középpontban annak az elképzelésnek a cáfolata áll, hogy a kereszténység Jézus és első követői által elkövetett csodáknak köszönheti gyors elterjedését. Seidel határozottan cáfolja ezt. Szerinte a siker egyfelől a tan sajátos közbülső jellegéből vezethető le. Sok gondolkodó ember számára szimpatikus lehetett az egy istenre vonatkozó tanításuk, hiszen mivel ők sok bálványt elvetettek, fellépésük föltétlenül megnyerőbb lehetett, mint a kegyetlenkedéstől sem mentes sok pogány bálványimádó tanítása. Másfelől közismert, hogy egyes pogány uralkodók kipusztítani igyekeztek ezt az új vallást, s csak ennek sikertelensége után adták fel az ilyen politikát. A pogány kegyhelyeket kipusztító és a kereszténye ket hivatalhoz juttató Nagy Konsztantinosz után következett el ugyanakkor az a korszak, amikor a kereszténységet fegyverrel és erőszakkal terjesztették. Számunkra nem érdektelen, hogy az erőszakos zsarnokok közé Nagy Konsztantinosz és Nagy Károly mellé besorolja II. Henrik császárt is, aki Magyarországot azáltal térítette meg, hogy leányát, Gizellát, István magyar királyhoz adta feleségül, s ily módon a történetírók méltán emlegetik őt Magyarország apostolaként.

Az értekezés bölcseleti megalapozású pozitív üzenetét minden változatban *Vera, divina, antiquissima et perfectissima doctrina de Deo* alcím alatt találjuk meg. A felütés szerint a világegyetem legtökéletesebb részének, az égboltnak a szemlélése óhatatlanul elvezeti az embert annak belátásához, hogy mindezt egy tökéletes lény, Isten teremtette, majd miután rádöbben arra, hogy mindez neki, az embernek van alárendelve, fel kell tennie azt a kérdést is, hogy mi végre teremtette őt Isten. Erre a válasz nem lehet más, mint hogy az ember létezésének a célja alkotójának fölismerése, tisztelete és szolgálata, vagyis úgy áll az ember Isten szolgálatában, mint a világ az övében. Ez a fölismerés az ember privilégiuma a létezők világában, hiszen ő van egyedül az ehhez szükséges *intellectus* és *ratio* birtokában. Isten megismerése és tisztelete abban áll tehát, hogy felfogjuk, mi ő, és milyen tulajdonságokkal rendelkezik, továbbá abban, hogy megismervén teljesítjük akaratát. Maga az Isten tanít bennünket a *ratio* útján arra, hogy ő végtelen, örök, hatalmas, bölcs, jó és igazságos. A felsorolt jelzők mindegyikét önálló gondolatmenet igazolja. Hogy végtelen és örök létező (*essentia),* az annak belá-

tásából következik, hogy még a világegyetem legnagyszerűbb része, az égbolt is véges. Ebből kikerülhetelenül arra a következtetésre kell az észnek jutnia, hogy kell valaminek lennie, amely megelőzi és nagyobb nála. Ez nem lehet véges, mert egy ilyen véges dolog okként való felvételében az elme nem találna megnyugvást, hanem föltétlenül olyat keresne, amely átlépné a végességnek ezt a határát. Jósága a teremtésből, a világ fenntartásából és kormányzásából, hatalmas volta a semmiből teremtés képességéből látható be. Az pedig, hogy igazságos, az igazat szereti és a hamisat gyűlöli, természetes módon bele van vésve az emberi elmébe (*animo hominis naturaliter est insitum et quasi insculptum*). Innen van az, hogy vidám a lelkünk, ha jót cselekszünk, mert tudjuk, hogy Istennek tetszik, s rettegés fog el bennünket, ha rosszat teszünk, mert tudjuk, hogy Isten irtózik ettől, és meg is bünteti. Ezt hívjuk jó és rossz lelkiismeretnek (*constientia bona et mala*). A lelkiismeret tehát tudás (*scientia*) és nem vélekedés (*opinio*), az ember tehát csak akkor téved a jó és rossz megítélésében, ha nem az ész világossága ítéli meg a dolgokat, hanem a vak érzelmek és a rossz megszokások. Ezt követően hosszú érvelés bizonygatja, hogy a jó és rossz mibenlétét minden részletében képes felismerni az ember, s a gondolatmenet végén jelenti ki a végső tanulságot: a természet (*natura)* és az ész (*ratio*) megtanítja az embert arra, hogy milyen az Isten, s mivel tartozunk neki és az embereknek. Az érvelés menetében tételesen nem hangzik el, hogy a mondandót a Tízparancsolat Istenre és emberre vonatkozó előírásai szervezik. Ezt csak azután írja le, hogy leszögezte: a részletesen kifejtett tudásnak a világ kezdetéről fogva birtokában voltak az emberek. Az első időszakban nem volt szükség arra, hogy írásban is rögzítsék ezeket, nem volt tehát sem írott törvény, sem írott vallás. Később következett be az, hogy az emberi nemtörödömség (*negligentia hominum)* ezt elfedte, ám Isten ismételten kinyilvánította különös jóságát előbb Ábrahámnak, majd Mózesnek, ez utóbbi esetében a Dekalógus írásban való közlésével is, amely tehát semmi egyebet nem tartalmaz, mint amit korábban közölt az emberrel a természet és az ész közvetítésével.

Mózes további írásai sem mások, mint a Dekalógus magyarázatai, s csupán két olyan jegy fedezhető fel nála, amely kifejezetten a hajdani zsidó nép történetileg konkrét regulázását (*politia*) kötötte össze Isten tiszteletével, a körülmetélkedés és a szombat. Az előbbi azóta teljesen érvényét vesztette, s megkülönböztető jegyként az utóbbi sem érvényes, ám mivel tagadhatatlanul hasznos és szükséges a megpihenés a munkálkodás közben, egy ilyen nap megtartandó. Mivel azonban keresztények vagyunk, s a kereszténeket az Isten tiszteletére akarjuk nevelni, a legjobb erre a vasárnap (*dies solis*), amely szentnek számít a keresztények között. Itt aztán nagyon figyelemre méltó fejtegetés következik arról, hogy bár keresztény embernek minden napot könyörgéssel (*precatio*), vagy-

is Isten segítségül hívásával kell kezdenie és befejeznie, indokolt, hogy a pihenő napon kizárólag ez legyen a középpontban. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az összejöveteleken csupán a Dekalógus, a zsoltárok, vagy a próféciák magyarázatára kerülhet sor. Határozottan helyteleníti tehát, hogy sok keresztény a prédikációk hallgatásával akarja letudni Isten tiszteletét, jóllehet Isten segítségül hívására nem ezzel kellene felkészülnünk, hanem a helyes, Istennek tetsző élettel.

A pozitív tant közlő második egységet a fentiket lényegében megismétlő, tartalmilag már újat nem hozó rövid összefoglalások zárják a megigazulásról, a természetesen tagadott eredendő bűnről, továbbá a ratio és a hit viszonyáról. Ebben az utolsó egységben különösen élesen támadja azt a keresztények körében széltében elterjedt felfogást, amely az értelmi belátás nélküli hitet követeli meg a közösséghez tartozóktól.

A szakirodalomban eddig elsősorban a *Vera… perfectissima doctrina de Deo* című részt méltatták. Winfrid Schröder[16] azt emelte ki, hogy ez a rész a morális cselekvés és az üdvözülés lehetőségét függetleníteni tudja a kinyilatkoztatott vallások mindegyikétől, sőt felvillan még annak lehetősége is, hogy az ember bármiféle teológia megfontolástól függetlenül is erkölcsi lénnyé válhat, hiszen a *constientia* megléte biztosíthatja a helyes és erkölcsös út megválasztását. Úgy gondolom, hogy az utóbbiról túlzás lenne beszélnünk, hiszen a Seidel elképzelésében az erkölcs felismerését biztosító ráció működése nem független a jutalmat és büntetést egyaránt kiszabni tudó Istentől. Az viszont túlzás nélkül állítható, hogy bár a *religio rationalis* kifejezést nem használja ugyan, de olyan közel járt egy ilyen körvonalazásához, mint Jean Bodin kéziratban terjesztett *Heptaplomerese* a 16. század végén, vagy az elképzelését nyomtatásban is megjelentető Herbert of Cherbury, jóval később, a 17. század elején.[17]

Nem találtak viszont folytatókra azok a megfontolások, amelyeket a hamburgi változat megismerése után Dán Róbert fogalmazott meg. Ő az antitrinitarizmus hebraisztikában járatos kutatójaként fontos észrevételeket tett arról, hogy Seidel nem csupán teoretikus gondolatmenetekben hangsúlyozta a *hebraica veritas* megkerülhetetlen fontosságát, hanem hozzálátott a német gondolkodó bibliafilológiai jártasságának források feltárását is felölelő bemutatásához is. Nem sokkal halála előtt elkészült dolgozataiban azonban csak arra kapott lehetőséget, hogy felvillantsa a *Biblia Complutensiá*tól a *Sanctus Pagninus* fordításáig ívelő nagy erudíciót és tájékozottságot, másrészt nyilvánvalóan az foglal-

16 Schröder, *Religionsphilosophie*, 168–169.

17 Winfrid Schröder, *Der Deismus in der Philosophie der Neuzeit* = W. S., *Gestalten des Deismus in Europa*, Wiesbaden, 2013, 15.

koztatta elsősorban, hogy milyen eszmetörténeti indíttatások lehettek a művet a 17. század elején megszerezni akaró Péchi Simon erőfeszítései hátterében.[18] Tett ugyan néhány megjegyzést Matthias Vehe-Glirius és Seidel doktrínájának azonos és eltérő vonásairól, ám érdekes módon nem vonta be az ilyen vizsgálatba az 1570-es–80-as évek további nonadorantista teológusait, jóllehet még az 1570-es évek elejét sem kizárva ő datálta az értekezést a legkorábbi időpontra. Mint fentebb láthattuk, Pablo Toribio Pèrez fentebb összegzett forrásai ezt a korai datálást igazolták, s ily módon még akkor is kikerülhetelennek látszik a szembesítés a 16. századi rokon jelenségekkel, ha a gyér adatok nem teszik lehetővé, hogy a művön kívüli dokumemtumokra támaszkodva hozzuk kapcsolatba Seidelt a kelet-közép-európai nonadorantizmus bármelyik képviselőjével.

A Krisztus imádasát és segítségül hívását egyaránt elvető teológusok között az elsők közé tartozó mű ilyen vizsgálata természetesen a változatok közötti különbségeket és a legfontosabb forrásokat is feltüntető kiadás birtokában lenne megalapozottan elvégezhető, ám néhány észrevétel már most is megtehető.

A gondolkodás merészsége tekintetében Seidelt talán csak az a Christian Francken haladja meg, akivel még találkozhatott is, hiszen 1583–84-ban ő is a kislengyelországi unitáriusok között forgolódott, akikkel való együttműködésének éppen az vetett véget, hogy ez a hamarosan majd Erdélybe érkező nagy vallási útkereső kemény vitát folytatott le Fausto Sozzinivel Krisztus segítségül hívása ügyében. A teremtő és teremtmény közötti ontológiai különbségekből engedni nem akaró Francken itt köztudottan nagy határozottsággal állt ki a nonadorantizmus mellett, s az egyedül hatalmas és mindenható teremtő Isten és a teremtményei közötti esszenciális különbség hangsúlyozása nagyon közel áll Seidel fentebb ismertetett megfontolásaihoz. Radikalitásban csak Francken későbbi, kéziratban marad műve (*Disputatio inter theologum et philisophum de certitudine religionis christianae – Disputáció a teológus és a filozófus között a keresztény vallás bizonyosságáról*) haladja ezt meg, amely már azt a fizikoteológiai érvet sem tekinti axiomának, hogy a világegyetem harmonikus látványa (láthattuk, hogy Seidel az égbolt nagyszerűségéről beszél) megkerülhetetlenül a teremtő Isten létére kell következtesse az embert. Franckennél már a filozófus első megszólalása is csupán feltételezésnek tekinti ezt, s ez visszatér a *Disputáció* befejező részében is. Kétségtelen viszont, hogy e feltételezés világába belépve már Seidel „szellemében" beszél arról, hogy Isten létezése az emberi értelem természetes fénye álta ismerhető meg, s hogy amikor a maga ismeretét beoltotta az

[18] Újabb megfontolások erről: Balázs Mihály, *Altdorf és az erdélyi unitáriusok*, KerMagv, (3)2012, 211–228.

emberbe, belevéste a természeti törvényt is, amely az ember számára egymagában is elégséges az üdvösséghez. Ennek szellemében különíti el aztán ezt a természeti törvényt a továbbiaktól, amelyekről a különböző népek csak hiszik azt, hogy Istentől kapták őket.[19]

Amikor Fausto Sozzinival vitatkozott még céljának tekintette egy babonák és csodák nélküli észszerű kereszténység kimunkálását. Ez azt is felölelte, hogy az istenismeret térben és időben igen változatos formái közül kimetszhetőnek tartotta a keresztény, a zsidó és a muszlim vallást, mint olyanokat, amelyekben a gondviselés, valamint a jutalmazó és büntető Isten fogalmának megjelenésével nem csupán istenismeretről beszélhetünk, hanem istenfélelemről is. Francken elvben nem tartotta lehetetlennek a közeledést e három, minden eltérésük ellenére azonos funkciót betöltő vallás között, ám később egyre erőteljesebbnek látta ennek antropológiai akadályát. Ez nem más, mint a minden emberben ott működő *phantasmata*, vagyis az érzékelésnek az a sokfélesége, amelynek következtében képtelenség kiiktatni az Isten és az ember között közvetítő személyek, ritusok és szokások tarkaságát. Egy ilyen egységes és racionális felfogás megteremtésére csak a filozófusok képesek, ám az ő egyneműsített és észszerűsített vallásuk valójában filozófia lesz. A *Disputáció* irásának idejére, az 1590-es évek tájára már nagyon határozottan körvonalazódik ez az elkülönülés, amit még markánsabbá tesz az, hogy egyre elítélőbb lesz a véleménye a teológusokról, akiket szerinte az orvosokkal egyetemben nem az igazság megismerése vezérel, hanem csak az, hogy gazdagon éljenek, vagyonban és méltóságban az emberek fölé kerekedjenek. Megállapítható tehát, hogy a bölcseletnek és teológiának az az egysége, amely Seidelnél az Istenre vonatkozó ősi és tökéletes tanításban oly szuggesztíven körvonalazódott, szétesik, s helyére egy magas rendű filozófia és egy reménytelen emberek fogságában vergődő teológia kerül. Ezzel magyarázható, hogy a kései Franckennél már nincsnek javaslatok sem az egyházi életben releváns dogmatika leegyszerűsítésére, sem az egyházi élet anomáliáinak kiiktatására, míg Seidelnél kitapintható a vallási közösség működésének kérdésköre, hiszen közösségi összejövetelekről beszél, s ezekből akarja kiiktani a prédikációkat, amelyek szerinte a belső épülést csak akadályozzák.

Jóllehet az esetleges érintkezés körülményeire és időpontjára nem tudunk még csak javaslatot sem tenni, ezt teljességgel nem tarthatjuk kizártnak annak a Palaeologusnak az esetében sem, aki közismerten meghatározó szerepet játszott

[19] Közölve: József Simon, *Die Religionsphilosophie Christian Franckens 1552-1610? Atheismus und radikale Reformation im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa,* Wiesbaden, 2008 (Wolfenbütteler Forschungen, 117).

abban, hogy Kelet-Közép Európában a nonadorantizmus, különösen Erdélyben és Magyarországon meghatározó jelentőségre tett szert. Mivel a műveiből magyar nyelvű válogatás[20] mellett magyar nyelvű tanulmányok is olvashatók életművéről,[21] ezúttal tömörebben foglalhatjuk össze a legszükségesebbeket. Nincs abban semmi meglepő, hogy műveiben körvonalazódó istenkép szinte azonos a Seidelével, távolról sem vélekednek azonosan ugyanakkor arról, hogy miképpen közli ezt az Isten az emberekkel. Az Istenről elmondottak ugyanakkor nála egy meghatározott felekezet felől nézve tágas, ám a Seidlerénél mégis szűkebb történeti koncepcióba tagolódnak be. A szűkítés azt jelenti, hogy olyan szinkretikus teológia megteremtésére törekedett, amelyet képesnek tartott a három nagy vallás, a zsidó , a muszlim és a keresztény összhangjának megvalósítására. Mondandója szerint az egy vagy esetleg több őstől származó ember létezésének kezdetén is képes volt a boldogság (*salus*) valamilyen fokának elérésére. Mivel a német gondolkodóhoz hasonlóan kétségbe vonta az eredendő bűnt dogmáját, bátran állíthatta, hogy az ember ezt a képességét sohasem vesztette el. Ez az ősi hit azonban korántsem olyan tökéletes, mint Seidelnél, s szerinte a görögök és rómaiak, továbbá az Újvilágban élő, nem régen felfedezett emberek példája is bizonyítja, hogy így a boldogságnak és az istenismeretnek csupán egy alacsonyabb foka érhető el. A boldogság tekintetében ez azt jelenti, hogy testi igények kielégítésén túl a közösség számára hasznosítható erényes cselekedetek és a velük járó hírnév jelenthet kielégülést. A természetes istenismeretről pedig megállapítható, hogy az ember képtelen tisztán megőrizni a láthatatlan és felfoghatatlan isteni lény képzetét, folyton arra törekszik, hogy őt önmagával vagy a világgal hasonlatossá, fizikailag is megragadhatóvá tegye, s ily módon kikerülhetetlenül belecsúszik a bálványimádásba.

Ezen a ponton jut meghatározó szerephez a zsidó nép őse, a parancsait fenntartás nélkül teljesítő Ábrahám, akivel szövetséget kötött, akit megajándékozott a magasabb, „második boldogság", a földön túli üdvözülés tudományával is. Jól láthattó tehát, hogy az ideális istenismeret nála fokozatosan alakuló dolog, s a legmagasabb rendű fokozat kialakításához szükséges a természeti törvényeket felfüggesztő isteni beavatkozás, amelyről a Szentírásból értesülhetünk.

Látszólag nagyon közel kerül egymáshoz a két gondolkodó a Jézus királyságának témakörében, hiszen sok tekintetben szinte azonos érveléssel, a próféciák

20 *Földi és égi hitviták. Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból,* ford.: Nagyillés János, válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Balázs Mihály, Bp.–Kolozsvár, 2003.

21 Lech Szczucki, *Két 16. századi eretnek gondolkodó. Jacobus Palaeologus és Christian Francken,* Bp., Akadémiai Kiadó, 1980.

betű szerinti értelmezésének (*sensus litteralis*) középpontba állításával mindketten azt vallották, hogy ezek egy földi királyságra vonatkoznak. A különbség azonban nagyon nagy, hiszen ez Seidelnél Jézus messiási szerepének tagadását, s ily módon az üdvtörténeti folyamatból való kiiktatását is jelenti, míg Palaeologus teológiájának köponti mozzanata a meg nem valósult földi királyság üdvtörténeti következményeinek kimunkálása. Ez kulcsfontosságú mozzanat lesz az emberiség történetében, hiszen meghiúsulása következtében fordult Isten a pogányokhoz, s lehettek az ígéret fiai a zsidóságon kívül további népek is. Ebből adódik, hogy bár mindketten nagy jelentőséget tulajdonítanak Pál apostol fellépésének, míg a német gondolkodónál általa teljesül be a kereszténység elszakítása az Ótestamentum világától, addig a görög eretneknél ő lesz a folytonosság kidolgozója. Azé a folytonosságé, ahol a protetáns világban elfogadott szentségek közül különösen a keresztség épül rá itt most nem idézhető bonyolult módon a körülmetélkedés ritusára. E roppant fontos eltérésből addik, hogy míg Seidel, amint láthattuk, nagyon profán magyarázatát adja a szenségek kialakulásának, Palaeologus tartózkodik ettől. Nagyon fontos közös mozzanat ugyanakkor, hogy nem egészen azonos megfontolásból a keresztény dogmatikai és etikai rendszer meghatározó mozzanatának tartják a Tízparancsolatot. Mint láthattuk, Seidelnél ez az örök életű természet vallás dogmatikai és etikai alapjait jelenti, míg Palaeologusnál az Ábrahámmal és utódaival megkötött szerződés posztulátumait tartalmazza, amelyen azonban (s ezzel egyet értenek) Krisztus semmit sem változtatott. Egészében véve ebben a kontextusban Palaeologus teológiai rendszere tehát úgy is felfogható, mint törekvés Seidel koncepciójának olyan beszűkítést jelentő átalakítására, amely alkalmazkodik az általa ismert nagy vallások dogmatikai és erkölcsi hagyományaihoz.

Mivel nyilvánvaló, hogy Matthias Vehe-Glirius és a szombatosság képviselői esetében a beszűkítés egyáltalán nem érdektelen invencióval végrehajtott további fázisait figyelhetjük meg, befejezésül egy olyan gondolkodóról szólnék, aki a Seidelre emlékeztető mozzanatok felhasználásával látszik ellenszegülni a felekezeti bezárkozás uralkodó tendenciájának.

A lengyel Szymon Budny sok lengyel kutató szerint a kelet-közép-európai nonadorantizmus talán legeredetibb gondolkodója volt. Korai, antitrinitárius korszaka előtti műveit is nagyon sokra tartják, szentháromságtagadó korszakában pedig egészen kiemelkedő bibliai filológia teljesítményével[22] és azzal került a

[22] Balázs Mihály, *Philologia sacra a magyar protestantizmusban. Kapcsolódások és elkülönülések = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. Balázs Mihály, Bartók István, Szeged, 2016, 349-351.

figyelem középpontjába, hogy Palaeologusszal szorosan együttműködött az anabaptisztikus antitrinitarizmus bírálatában. Lech Szczucki ugyanakkor különösebb visszhang nélkül hangsúlyozott egy további mozzanatot. Ő arra is kitért, hogy összefüggés lehet a Dávid Ferenc elítéséséhez vezető erdélyi események és Szymon Budny litvániai aktivitása között, aki az események csúcspotján, 1578-ban kereste meg Palaeologust a még 1573-ban Grzegorz Paweł ellen szarkasztikus stílusban írott mű, a *Defensio verae sententiae de magistratu politico* kéziratáért, amelyet aztán 1580-ban meg is jelentetett.[23] Az jól ismert, hogy ő 1583-ban még írásban is kinyilvánította: helyteleníti, hogy a kislengyel antitrinitáriusok az erdélyi püspök, Dávid Ferenc nonadorantista tanait elítélő nyilatkozatot tettek a per idején. (1589-ben aztán vissza kell vonnia ezt a nyilatkozatot.)[24]

Tudomásom szerint senki sem figyelt fel ugyanakkor arra, hogy az anabaptisztikus szociáletikai nézeteknek ez a bírálata, milyen érdekesen kapcsolódik össze a kelet-közép-európai térség fejleményeinek együttes szemléletével, a felekezeti határok áthágásának törekvésével. Másutt részletesen kifejtettem,[25] hogy míg Palaeologus, Czechowic, Fausto Sozzini, vagy Enyedi egy-egy ország, vagy uralkodó, azaz Lengyelország, vagy Erdély, Zsigmond Ágoston király, vagy János Zsigmond fejedelem fontosságát és érdemeit hangsúlyozta az antitrinitarizmus felkarolásában és meghonosításában, addig Budny egyedüliként tágasabb szemlélettel közeledett az eseményekhez. Itt most csak az *O urzędzie miecza używającem* című művében is felvett levelét idézzük, amelyben a Lengyelországot ért különleges kegyelemről értekező vitapartnerének többek között a következőt válaszolja: „Nem értem, hogyan merészeled ezt csupán Lengyelországnak tulajdonítani. Isten egyetlen néppel sem tesz ilyet kizárólagosan. Láthatjuk, hogy a magyarok és a németek is követik ezt az igazságot, s meg is szenvednek érte. Mint Sylvanus Heidelbergben és sokan mások."[26] Az 1570-ben Heidelbergben kivégzett Jakob Sylvanusról is megemlékező soroknak aztán a

[23] Lech Szczucki, *Polski i siedmogrodzki unitarianizm w drugiej połowie XVI wieku,*, in. Nonkonkonformiści religijni XVI i XVII wieku, Srudia i szkice, Warszawa, 1993, 76-77.

[24] Zdzisław Pietrzy, *Szymon Budny = Antitrinitaires polonais II,* éd. André Séguenny et al., Koerner, Baden-Baden, 1991 *(Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des nonconformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, 13).*

[25] Balázs Mihály, *Radikális heterodoxia és történetírás Erdélyben a 16. században* = B. M., *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről,* Kolozsvár, 2016, 231–234.

[26] „K temu nie wiem jako to bracie sobie albo Polszce tylko śmiesz przypisować. Nie uczynil tak żadnemu narodowi: gdyż widzimy, że i Węgrzy i Niemcy tę prawdę mają i dla niej wiele cierpią. Jako Sylvanus dal gardlo Heldeberdze i ini. „Szymon Budny, *O urzędzie*

marginália is nyomatékot ad : „Nem csupán a lengyelek ismerik az igazságot." „ Znajomość nie sami Polacy mają." Ez a tágasabb szemlélet a mű további részleteiben teológiai megalapozást is kap. Mint ismeretes a mű legfőbb célja annak bizonyítása, hogy a keresztény embernek nem lehet megtiltani, hogy hivatalt töltsön be az állam életében. Az ezt megtiltani akarók cáfolása során összhangot teremt a nonadorantista krisztológia és anabaptisztikus tétel elutasítása között: logikus, hogy az a Krisztus, akit sem imádni, sem segítségül hívni nem lehet, arra se kapjon felhatalmazást Istentől, hogy megszüntesse az Ószövetségben leírt törvény érvényességét, s legfeljebb az eltorzításának és megrontásának kiigazítását tekinthette feladatának. Az ótestamentumi törvény érvényességének igazolása során ugyanakkor Palaeologustól nyilvánvalóan eltérő módon határozottan különbséget tesz Mózes és Noé törvényei között. Mózes törvényeinek értelmezése során bizonyos tekintetben a hagyományos keretek között maradva megkülönböztet morális és a rituális előírásokat. Nincs kétsége afelől, hogy a morális jellegűek örök érvényűek, s azokat a bibliai helyeket, amelyekben Jézus arról beszél, hogy nem a törvény eltörlésére, hanem beteljesítésére érkezett, ezekre vonatkoztatja. A rituális előírások (ételtilalmak, szombat, körülmetélkedés) esetében azonban elfogadja, hogy a keresztények között ezek már nincsenek érvényben. Roppant izgalmas ugyanakkor, hogy Noé törvényei esetében nem él ezzel a különbségtétellel. Pontosan és teljes terjedelmében idézi az adott bibliai helyet (Gen 9,1–15.), majd kijelenti, hogy a felsoroltak mindegyike változatlanul érvényben van, tehát az is, hogy tilos elfogyasztani az állatok vérét. Hogy ezt a különleges eljárást érzékelhetővé tegyük, idézzük a roppant izgalmas kommentárt: „A negyedik parancsolat az állatok és a madarak vérére vonatkozik, hogy azt ne együk. S bár ezt a parancsot néhány keresztény támadja, nem jól teszi. Mert a szent apostolok megtartották ezt a jeruzsálemi gyülekezetben, s előírták azon keresztények számára, akik a pogányok és nem a zsidók közül kerültek ki, hogy a vértől és a fojtott állatoktól tartózkodjanak. Ezt a parancsot a görögök, orosz testvéreink, a szerbek, moszkoviták és más szlávok egészen a legutóbbi időkig megtartották , s csak mintegy 30 éve kezdtek fölhagyni vele (a pápisták és a luheránusok példájára), s felvették a pogányságot. Tehát a szent apostolok szerint Istennek ez a Noé fiaihoz intézett parancsa is érvényes lesz a világ végezetéig."[27]

miecza używającem wyznanie zboru Pana Chrystusowego…, 1583, ed. Stanisław Kot, Kraków, 1930, 222.

[27] „Czwarta rzecz jest zakaz Boży o krwi źwirzècej i ptaszej, aby jej nie jedzionono. To zakazanie, acz niektórzy krześcianie gwalcą, ale nie dobre to czynią,. Gdyż je święci

Hagyjuk most figyelmen kívül, helytálló-e az a megállapítás, hogy a szláv népek csak mintegy harminc éve tekintettek el az állatok vérére vonatkozó törvény szigorú betartásától. Fontosabb most számunkra, hogy Budny nagyon elmés értelmezésében az ételtilalom betartása nem a szektás elkülönülés szolgálatában áll, amint az általában történni szokott. Éppen ellenkezőleg, ha egy univerzalizmus irányában mutat, amely nem is olyan tágas ugyan, mint a Palaeologusé, de az övével rokonítható. Az ezt elfogadók ugyanis a görögök, az orosz testvérek, a szerbek és a moszkoviták, vagyis a keleti egyház társaságában találnák magukat. Páratlanul izgalmas, a keleti és a nyugati kereszténység között hidat verő elképzelés ez, amelynek kialakulásában szerepet játszott, hogy a két kultúrkör határán élő Budny képes volt Keletre is figyelni. A lengyel közgondolkodásban időnként felbukkanó szláv összetartozástudat így ötvözödött nála az antitrinitarizmusból kinövő sajátos dogmatikai érveléssel.

Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy Budny teológiájában Noé törvénye nagyon közel áll ahhoz, amit Isten természetes módon ír be az ember szívébe és örök: „A természeti törvény (amit Isten beír az emberek szívébe) Isten gyülekezetében örök. A gyilkosságot halállal büntetni a természeti törvény része. A gyilkosság ilyen büntetése tehát örök az Isten gyülekezetében."[28] Az érvelésnek roppant érdekes mozzanata az is, hogy a litvániai gondolkodó kis betétet is megfogalmaz itt arról, hogy a szillogizmusokkal történő érvelés is olyan örökről való dolog, amellyel Krisztus is élt, s amelyet nem szabad azonosítani annak a skolasztikus szofisták által eltorzított változatával. De mostani témánkra koncentrálva maradjunk csupán annál, hogy bár szerzőnk nem használja a *religio naturalis* terminust, valójában ezt kifejtve beszél arról, hogy volt az emberiségnek olyan időszaka, amikor csupán szívükbe írva léteztek a törvények, Isten nem nyilvánította ki őket sem szóban, sem írásban. Az emberi életet ekkor ezek szabályozták, s meglétüket bizonyítja Kain is, aki csakis ezen a módon vélhette úgy,

apostolowie przy mocy na onem świętem Jerozolimskiem zborze zachowali, i do onych Chrystyan, krórzy nie z Izraelitów, ale z pogan nawróceni byli, źrzetelnie napisali, aby sie nie jedno od rzezi balwańskiej , ale i od jedzenia krwie i od dawionych rzeczy hamowali. Którego zakazania Grekowie, in naszy bracia Rusacy, Serbowie, Moskwiczy i inni Slowianie aż do naszego niniejszego wieku pilno strzegli, dopiro od lat trzydziestu poczęli pattrząc na Papieżniki i Ewangieliki) to zakazanie mijać i takim sie pogaństwem mazać. A tak wedle świętych Apostolów wyroku i ten Boży zakaz do Noacha i synów jego, i do nas ich nasienia od samego Boga wyrzeczony przy swej mocy i do skończenia świata trwać ma." Budny, *O urzędzie miecza używającem wyznanie*, 128.

[28] Zakon przyrodzony (od Boga w sercach napisany) ma trwać w Zborze Bożem wiecznie. Mężobójstwo gardlem karać, jest Zakon Przyrodzony. Pszeto karanie za mężobójstwo ma trwać w Zborze Bożem wiecznie." *Uo.,* 123.

hogy Ábel meggyilkolásáért halállal kell bűnhödnie. Ezt az erkölcsi törvényt ugyanakkor más népeknél is kimutathatónak tartja, s Drákon, Szólon, vagy Lükurgosz nem tett mást, mint írásba rögzítette ezt az egyetemes morális előírást. Hogy Noé törvényeiben az örök isteni törvény első szóbeli kinyilvánítását látta, azt ennek a közismerten Ficino környezetében meghonosodott szinkretizmusnak a jelenléte is igazolja. Ennek a bibliai történet prioritását persze hangsúlyozó változatára következtethetünk ugyanis abból, hogy a litván antitrinitárius művének egy másik helyén a görög mitológiában szereplő Deukaliont Noéval azonosítja, hiszen nyilvánvaló, mondja, hogy a görögöknél meghonosodott történetben is Noéról van szó, csak ők elfelejtették Noé nevét, s ezért helyettesítették máséval.[29]

Mint láttuk, Budny többször hivatkozott a magyar unitáriusokra, s ebben a művében is leírja, hogy 1580-ban, tehát a Dávid Ferenc eliítélése utáni esztendőben ő és litvániai társai nyilvánosan is kiálltak az erdélyi püspök nonadorantizmusa mellett, felrótták a kislengyelországi antitrinitáriusoknak, hogy ezeket a nézeteket elítélő szöveget küldtek Erdélybe, sőt 1582-ben egy zsinaton még úrvacsorán sem voltak hajlandók részt venni a kislengyelországiakkal, s így aztán ki is közösítették őket. A Fausto Sozzini által másik Dávid Ferencnek nevezett litvániai vallásújító csak két esztendő elteltével hagyott fel a nonadorantizmus ilyen következetes vállalásával. Ő tehát nyomon követte az erdélyi fejleményeket, ám az itteni források egyike sem emlékezik meg róla. Minden esetre ajánlatosnak látszik, az ő szövegeinek figyelembevételével újraolvasni az 1570-es–80-as évek hazai termését, beleértve természetesen a magyar nyelvű szövegeket is.

[29] *Uo.,* 129.

Keserű Gizella[1]

Kettős kötelékben. A 17. századi lengyel–magyar unitárius érintkezésekről[2]

A dolgozat megállapítja, hogy bár a modern kutatások 19. századi elindulása után axiómának számított a téma jelentősége, az árnyalt és tárgyszerű megközelítés a mai napig akadályokba ütközik. A 16. század esetében súlyos nehézségeket okozott a levéltári forrásanyag csaknem teljes hiánya, míg az ilyen forrásokban gazdagabb 17. századi fejlemények értelmezése során a hagiografikus és nemzeti elfogultságokkal terhelt szemlélet, illetve a „másik" ismeretének hiánya szabott gátat. A tanulmány csupán néhány nagyon fontosnak látszó csomópont árnyaltabb megközelítésével igyekszik hozzájárulni a fenti anomáliák kiiktatásához. A lengyel kutatók által részben feltárt forrásokból néhányat a függelékben magyar fordításban közölve mutatja be, hogy az 1660–1661 telén Erdélybe érkezett közösséget milyen bizalmatlansággal bocsátották útjára, s mennyire erős maradt félszáz év múlva is a lengyel gyülekezet elkülönülése. Másfelől kimutatja, hogy a Németalföldön keresztül is Erdélybe jutó sociniánus befolyást miképpen ellensúlyozhatták az onnan és Angliából érkező egyéb hatások, az erdélyi unitarizmus sokszínűségének megőrzését eredményezve.

Aligha létezik a kora újkori lengyel–magyar történeti kapcsolatokkal foglalkozó szakirodalomban olyan tanulmány, amely ne tenne említést az unitárius érintkezésekről. A reformáció kérdéskörétől távolabbra eső munkákban ezt többnyire persze az élet sok területét átfogó sokszínűséget már-már egzotikus mozzanatként szerepeltetik, amely ugyanakkor jól példázza a kihagyhatatlanul hangsúlyozott lengyel–magyar barátság széleskörű voltát is. Az utóbbi ápolása persze a modern kutatások elindulása óta motiválta az unitarizmussal foglalkozó kutatókat is. Jól megragadható ez a kérdéskörről először összefoglalóan értekező Jakab Elek esetében,[3] de nem hiányzott ez az ösztönzés a másik oldalról még annál a Janusz Tazbirnál sem, aki a lengyel antitrinitarizmus kutatásának erősen felívelő

[1] Keserű Gizella (1954) tudományos munkatárs a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékén.

[2] A tanulmány az OTKA K 112927 sz. pályázat támogatásával készült.

[3] Jakab Elek, *Magyar–lengyel unitárius érintkezések a XVI–XVII. században*, első közlemény, Századok, 1892, 375–394.

időszakában erdélyi levéltári búvárkodásra is támaszkodó monográfiát[4] jelentetett meg ebben a témában. Talán nem túlzás arról beszélni, hogy az ezt követő évtizedekben a források elérésének közismert megnehezülése ellenére a megközelítések szakszerűsége növekedett, jóllehet a forráshelyzet ennek kiteljesedését erősen korlátozta. Arra gondolunk, hogy az antitrinitarizmus legkorábbi időszakának nagyon intenzív együttműködését tanulmányozók levéltári forrásokra – ilyenek szinte teljes hiányában – egyáltalán nem támaszkodhattak, meg kellett elégedniük a nyomtatásban megjelent, vagy jóval kisebb arányban a kéziratban ránk maradt korabeli kiadványok elemzésével, s az elmélyülés legígéretesebb terepének az itteni fejlemények nemzetközi hátterének felvázolása bizonyult.

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy ezekre a tanulságokra is építve a 17. századi találkozások néhány olyan mozzanatát világítsuk meg, amely a mindkét oldalon jelen levő hagiografikus, nem egyszer nemzeti büszkeséggel színezett szemlélet eluralkodása vagy a másik fél világának nem megfelelő ismerete miatt nem kapott megfelelő hangsúlyt sem a magyar, sem a lengyel kutatásban, s így nem adhatott támpontokat sem a kapcsolatok, sem a két egyház belső fejlődése értelmezésében.

Ahhoz azonban, hogy a dolgozat középpontjában lévő konkrétumokra rátérhessünk, szükségesnek látszik, hogy az 1570-es évek derekára egyházakká szerveződött két közösség néhány olyan, hosszú távon is érvényesülő fejlődési sajátosságára rámutassunk, amelyeket az újabb kutatások ugyan hangsúlyoztak, ám széles körben még nem tudatosodtak.

A sort az erdélyiekkel kezdve az újabb megközelítések legfontosabb eredménye annak kimutatása, hogy a kialakulóban lévő új egyházban az 1568-as törvények által jóváhagyottan sokféle nézetet megengedtek. Látványos s a nemzetközi kutatók némelyikét is elgondolkodtató bizonyítéka ennek, hogy a Dávid-pert követő kitérőtől eltekintve hetven esztendőn keresztül nem volt kötelezően előírt

[4] Janusz Tazbir, *Bracia Polscy w Siedmiogrodzie (1660–1784)* (A lengyel testvérek Erdélyben, 1660–1784), Warszawa, PWN, 1964. Másik, az emigráció teljességét tárgyaló munkája is foglalkozik az Erdélybe menekültekkel: *Bracia Polscy na wygnaniu (A lengyel testvérek száműzetésben)* Warszawa, PWN, 1977. Az elismerésre méltó forrásközelség mellett meg kell említenünk, hogy erdélyi és magyarországi vonatkozásban mindkét munka sok tévedéstől terhelt, s a szerző másfelől átveszi 17. század lengyel hőseinek az erdélyieket lebecsülő szemléletét is. Erre egyetlen egy példát idézünk: „A lengyel és magyar unitáriusok viszonyának megértéséhez emlékeznünk kell arra, hogy utóbbiak Dávid halála (1579) után nem sok jelentős teológiai munkát adtak ki (Enyedi György *Explicatió*ja, 1598 és Palaeologus, ill. Sommer művein túl). Ebben a helyzetben a felekezet védelmének teljes terhe a lengyel testvérekre hárult; körükből toboroztak lelkészeket és tanárokat az erdélyiek" Tazbir, 1964, 16–17.

kátéjuk.[5] Erre a dogmatikai sokszínűségre még visszatérünk, ám legalább ennyire fontos annak hangsúlyozása, hogy az erdélyi unitáriusok közösségében egy új etnikum megjelenése egyáltalán nem volt felkavaró újdonság. Természetesen arra a közismert dologra gondolok, hogy az unitarizmus létrejöttétől Kolozsvár két nemzetű voltából fakadóan szász és magyar gyülekezetek párosa élt jól szabályozott rendben együtt. Bár a sokfelől érkezett szász lelkészek eltérő nézetei néha különbségeket eredményeztek, a viták egyre ritkultak.[6] A szászok kétnyelvűsége, majd erősödő elmagyarosodása is a különbözések ellen munkált. Bár a lengyel antitrinitarizmust követő Valentin Radecke majd 25 éves tevékenysége a század elején okozott változásokat, véleményem szerint inkább megerősítette a Dávid Ferencet követőket.[7] A nem ezt az irányt választó szászok 1625 után igen nagy számban tértek át reformátusnak, a maradók gyakran kaptak Lengyelországból felkészült papot és tanítót (id. Joachim Stegmann és testvérei, id. Adam Frank, Valentin Baumgart stb.). A dési komplanáció után mindkét nemzet gyülekezetei olyan váltásra kényszerültek, amely elvben a polonizációt vagy socinianizációt támogatta. Az unitárius szászságnak igen kevés Kolozsváron kívüli bázisa volt, ezért egyre fogyatkoztak gyülekezetei, jóllehet a század utolsó évtizedeiben a kollégiumban a szász diákoknak különösen kedvező törvényekkel próbálták növelni iskolajáró kedvüket. A tanárhiány is jelentősebb körükben. A század végén ez egyre tragikusabb, az 1697-es tűzvészt követően végképp azzá válik, hiszen egyszerre két tanáruk hagyja el a kollégiumot Szebenben biztosabb állást találva. Minden erőfeszítés hiábavaló, a 18. század első évtizedeiben megszűnik

[5] Az első évtizedekről friss, átfogó tanulmány: Balázs Mihály, *Az antitrinitarizmus Kelet-Közép-Európában a 16. században* = B. M., *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről,* Kolozsvár, 2016, 97–125., Keserű Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején = „Nem sűlyed az emberiség!"… Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. Jankovics József, Bp., 2007, 429–449. http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Keseru_Gizella.pdf (letöltve: 2017. július 17.)

[6] A szászokról részletesebb tanulmány: Keserű Gizella, *Klausenburger sächsische Unitarier in 16./17. Jahrhundert. Ein Entwurf = Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen*, hg. Ulrich A. Wien, Julianne Brandt, Balogh András, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2013, 153–178 (Studia Transylvanica, 44).

[7] Ezt még az új levéltári adatokat számba vevő feldolgozás is megerősíti, amely a század első harmadának unitarizmusát három irányzat küzdelmének írja le: Molnár Dávid, *„… az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége…" Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, Kolozsvár, 2015 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 7).

az utolsó szász gyülekezet Kolozsváron. Nem tudunk számottevő tanbeli vagy liturgikus különbségről a szász és magyar gyülekezetek között.

Egészen más a helyzet a 1660–1661 telén már nagyobb csoportban érkezett lengyelekkel. Az imént már utaltunk a rakówiak képviselőinek folyamatos 17. századi jelenlétére, nem szóltunk azonban arról, hogy a két ország háromságtagadói közti kezdeti intenzív együttmunkálkodásnak súlyos konfliktus vetett véget. A rakówiak Dávid-perbeli állásfoglalása, majd a Szymon Budny[8] által is képviselt palaeologusi-dávidi nonadorantizmus Lengyelországbeli kigyomlálása jelentős széttartást eredményezett, amelyre a történelem viharaiban való összehajlások sem hoztak gyógyírt. Ezek az összehajlások sokszor életeket mentettek, ám (bármennyire szívesen ábrázolják az örök lengyel–magyar barátság arany oldalaiként), minden alkalommal konfliktusok sorozatát is megnyitották, amelyekről semmiképp nem feledkezhetünk meg a 17. századi erdélyi unitarizmus dokumentumait olvasva. A kölcsönös egymásra hatás mindkét egyház gondolkodóinak műveiben tetten érhető, hol kevésbé észrevehetően, hol erőteljesen, s itt provokatívabbnak a lengyel szerzőket találjuk, akik a 17. század során akár tisztán elméleti műveikben sem fukarkodnak a szidalmakkal, amikor az erdélyi veszedelemről, esetenként törökösnek nevezett nonadorantizmusról nyilatkoznak. A 17. századi lengyel antitrinitárius gondolkodók a kor eszmetörténetének kiemelkedő darabjait hozták létre, műveiket a kor nagy filozófusai és teológusai olvasták, ám az 1629-es zsinatuk erdélyiekhez intézett levele e színvonallal nehezen összeegyeztető önteltséggel intézett „testvéri közösség" létrehozására felszólító levelet az erdélyiekhez.

A lengyel antitrinitárius közösség igencsak nagyra tartotta magát tagjai erkölcsi fölénye okán is. Itt ki kell térnünk arra, mennyire eltérő módon jött létre a két országban az antitrinitárius egyház. Erdélyben egy gazdag, dinamikus fejlődésben lévő város egyházi vezetői személyükben garantálták a békés átmenetet, így átörökíthették a korábbi rendszer számtalan elemét, többek között a püspökség intézményét. A város és egyháza közötti szerves kapcsolat is jó ideig tovább élt, ami szinte a külső támogatók részvételét is fölöslegessé tette közösségükben. A lengyelországi gyülekezetek sokat köszönhettek az anabaptista indíttatásnak, s nemcsak a vagyonközösséget hirdető irányzatok kezdetben oly népszerű kísérleteire gondolunk. Püspök nélküli belső szervezetük demokratikusabb irányítást ígérhetett, de a nem katolikusok jogait rendező, 1570-es ún. varsói konföderáció a nemességnek jobbágyai hitéletébe való beleszólást biztosító pontja vélemé-

[8] Róla további szakirodalom e kötetben: Balázs Mihály, *A kelet-közép-európai nonadorantizmus két változatáról (Martin Seidel és Szymon Budny).*

nyünk szerint bizonyos mértékig mindenképpen fölülírta ezt. G. H. Williams véleményétől (amely szerint a lengyel hívek többsége a külvárosok lakóiból toborzódott)[9] eltérően sokkal inkább számottevőnek gondoljuk mind Dél-, mind Kelet-Lengyelországban a nemesi térítést. A patrónusi függést lazította ugyanakkor, hogy a zsinat döntő szerepet kapott az egyház életében. Ott döntöttek a közösség teológiáját meghatározó írások megrendeléséről vagy sajtó alá engedéséről. A korai években kialakult szigorú belső diszciplína egyáltalán nem lazult fel a későbbiekben, sőt bizonyos előírásai még részletezőbbek lettek, hiszen a 17. század elején már zsinat tárgyalja a hívek gyermekeinek pálya- és párválasztását, kizárással bünteti bizonyos vétségek elkövetőit, a részegeskedés mellett a zene élvezetét is kárhoztatja. Nagyon beszédesnek tarthatjuk, hogy Matteus Radecke, a később Erdélybe került Valentin apja Socinushoz írt leveleiben a danzigi mennoniták kizárásra vonatkozó vitáiról is említést tesz. (Kevésbé ismert, hogy egészen más irányban tájékozódva később egyszerre került az erdélyiek nonadorantizmusa és egy mindenfajta egyházi szerveződéstől idegenkedő spiritualizmus hatása alá.)

Ugyanakkor persze az is kétségtelen, hogy az anabaptisztikus eszméket mindenfajta engedmény nélkül megvalósítani akaró rakówi kísérlet után (1569–1571) folyamatosan jelen voltak már a 16. században a legradikálisabb társadalmi nézetek tompítására törekvő próbálkozások is. A 16. században ez teoretikus elmélyültséggel történt meg az erdélyiekre dogmatikai szempontból is figyelő Szymon Budny munkásságában, de a 17. században még erősebb szakmai megalapozással munkálták ezt ki a legtehetségesebb nemesi rangú teológusok. Itt csak Samuel Przypkowski és Jonas Schlichting nevét említjük. Másfelől azonban az 1638-as esztendővel fokozódó üldözések, a szűkülő tér a kivételesen kicsiny sereg kiválasztottság-tudatának erősítésével volt csak elviselhetővé tehető, s ez folyamatosan napirenden tartotta ezt a hagyományt, a század közepi délkelet-lengyelországi fegyverropogás pedig egyfelől muníciót adott ugyan a szélsőséges pacifizmus híveinek, de természetesen mozgósította az ellenkező álláspontot képviselőket is.

1658-ban a lengyel országgyűlés határozott a lengyel testvérek száműzéséről. A költözésre vagy áttérésre pár év haladékot kaptak. A hitükhöz ragaszkodók

[9] George H. Williams, *Unterschiede zwischen dem polnischen und siebenbürgischen Unitarismus und ihre Ursachen = Der Einfluss der Unitarier auf die europäisch-amerikanische Geistesgesche, Vorträge der ersten deutschen wissenschaftlichen Tagung zur Unitarismusforschung, vom 13–14. Juni 1985, Hamburg*, hrgs. Wolfgang Deppert, Werner Erndt, Aart de Groot, Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag, 1990, 33–57.

választották az előbbit. Az első pánikban Dél-Lengyelországból sokan futottak a szomszédos északi Kárpátok megyéibe, menekültek Sziléziába, a brandenburgi és a porosz fejedelemség területeire, ahol már voltak kis közösségeik, s e tájakról többen tovább német földre majd onnan Németalföldre.

Mint mondottuk, a lengyelországi emigránsok legnagyobb csoportja, majd félezer ember, 1660 telén érkezett Erdélybe Délkelet-Lengyelország vidékéről, ahol a 17. század első negyedében sok (részben pravoszlávból áttért) nemes patrónus alapított gyülekezetet. Raków 1638-as felszámolása után az 1614-től működött kisielini iskola színvonala, rangja és látogatottsága megnőtt.[10] Valószínűleg e hirtelen gyarapodás is hozzájárult ahhoz, hogy itt is hamar vegzálni kezdték őket, ám hiába tiltották be vallásuk gyakorlását, lelkészeik, tanáraik elmenekültek, helyben maradt a hívek serege. A gyülekezetek életének számos dokumentuma a menekülőkkel együtt Erdélybe került, az unitárius egyház őrzésében máig fennmaradt. Ennek jelentősége annál nagyobb, mert Lengyelország más vidékein szinte teljes volt a hasonló, a mindennapi egyházi gyakorlatra vonatkozó anyagok pusztulása.

Kolozsváron[11] kívül sokan kaptak menedéket Bethlenben, Ádámoson, néhány család pedig Tordán és Árkoson talált otthonra. A Lengyelországon kívüli diaszpóra legnagyobb csoportja jött így létre, s kolozsvári gyülekezetük egészen 1784-ig formálisan megőrizte különállását, jóllehet az utolsó évtizedekben már alig maradt értő hallgatóság a lengyel nyelvű istentiszteleteken, s lelkészt is egyre nehezebben találtak.

A lengyel testvérek vezetői átgondolták erdélyi letelepedésük körülményeit, zsinataik megvitatták lelkészeik személyét, s a beilleszkedés feltételeit. Erről ér-

[10] Legelőbb a Czaplic testvérek alapítottak gyülekezeteket Bereskóban és Kisielinben, utóbbiban 1614-től magas színvonalú iskola működött. (Legnevesebb tanára Ostafi Gizel, akinek görög Kempis-fordítása 1626-ban jelent meg Frankfurtban. Joachim Stegmann fivére, Piotr is ott lektorkodott. Rakówból való 1638-as elűzetésük után itt tanítottak annak tanárai – köztük Jakub Hryniewicz-Gejżanowski, felvett nevén Jan Trembicki) Hoszcza, Iwanice, Lachowce mellett erős központtá fejlődött Beresteczko is. Stanisław Lubieniecki *Historia*ja 3. könyvének 16. fejezete Volhínia és a kijevi területek gyülekezeteit tárgyalja. Stanisław Lubieniecki, *Historia reformationis polonicae…,* Fraystadium, 1685, 276–277. Ld. még Oreszt Levickij, *Socynjanie na Rusi,* Reformacja w Polsce 2(1922), 7, 218., 220.

[11] Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2), II, 193–195. oldalán részletes névsort ad a 17. század végén Kolozsváron élő lengyelekről, sajnos az összeírás készítői nem bajlódtak a furcsán hangzó s nehezen leírható családnevekkel, legtöbbet Lengyelre egyszerűsítették. A keresztnevek alapján mégis sokakat azonosíthatunk.

tekezett Janusz Tazbir említett két munkájában, ám mivel munkájáról még csak érdemi magyar nyelvű recenzió sem született, egyáltalán nem tudatosodott szélesebb körben, mennyire jelentős forrásokat tárt fel. Ezek közül minden bizonnyal az egyik legfontosabb az, amelyet a kométákról készített gyűjtésével és főként a *Historia reformationis Poloniae* című művével elhíresült Stanisław Lubieniecki szerzett. A függelékben magyarul közölt *Útmutatás az Erdélyben befogadott unitárius lengyel testvéreknek (Observanda fratribus polonis unitariis in Transylvaniam receptis)*[12] című, az erdélyiekkel való együttélés szabályait lefektető irat célja nyilvánvalóan az itteni unitárius közösségbe való beolvadás megakadályozása volt, amely a jelentős tanbeli különbségek és az eltérő rítusok okán a lengyelek sajátos arculatának elvesztésével (degeneratio!) fenyegetett.

Először az egyházi élet szertartásairól szól, jól kivehetően annak tudatában, hogy a keresztségről sokféle álláspont megfogalmazódott Erdélyben, s sokan bizonyosan nem tekintették igazán meghatározónak az üdvösség szempontjából.[13] Másfelől emlékeztetünk arra, hogy a vegyes lakosságú falvakban a református gyakorlat a gyermekkeresztelést ösztönözte, később a dési egyezség kifejezetten erre kötelezte az unitáriusokat. (Lubieniecki egyháztörténeti művében méltányosan megjegyzi, az üldöztetések elkerülése szorította ilyen gyakorlatra az erdélyieket.) A rakówi káté 1605-ös kiadása csak az úrvacsora szentségét ismeri,[14] ugyanakkor tudjuk, hogy a rakówi iskola diákjai a folyóba merítkezve keresztelkedtek, s más gyülekezeteik is ezt a gyakorlatot követték.[15] A lengyel testvérek elkötelezettségét egyértelműen bizonyítja az is, hogy az emigrációt követő évtizedekben a merítkezéssel végrehajtott keresztség fontossága egyre nagyobb hangsúlyt kapott. Az először 1665-ben átdolgozott, később tovább bővített új

12 Az uppsalai egyetemi könyvtár k. 30. számú kéziratából közölte Tazbir, 1964, 169–170.

13 Részletesen tárgyalja a kereszteléssel kapcsolatos vitákat is Balázs Mihály, *Elhúzódó felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom. Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dési komplanációig* = B. M., *Felekezetiség és fikció*, Bp., Balassi, 2006, 37–75.

14 A Krisztus prófétai hivataláról szóló 5. részben a krisztusi parancsolatok után a 3. fejezet (*O Wieczerzy Pańskiej: Az úrvacsoráról*) nyitó kérdését, „Melyek Jézus szertartásra vonatkozó parancsai?", így válaszolja meg: „Egy van csak, az úrvacsora."

15 Bírósági jegyzőkönyvek tanúsága szerint a Lachowcében lelkészkedő Piotr Morzkowskit azzal vádolta meg a helyi domonkos elöljáró, hogy erősen térít mind görög, mind katolikus híveket, és merítkezéssel kereszteli őket. A bírósági eljárás eredményét nem ismerjük. Levickij, *i. m.*, 219. A socinianizmus 19. századi leírója, Otto Fock szerint a 17. században csak a nem keresztény felekezetből betérteket keresztelték. Otto Fock, *Der Socinianismus: nach Stellung in der Gesammtentwicklung des christlichen Geistes, nach seinem historischen Verlauf und nach seinem Lehrbegriff, Teil 1,* Kiel, Schröder, 1847, 581–583.

latin nyelvű káté 1680-as és 1684-es kiadásai a keresztséget az úrvacsorával egy rangra emelik, s a következőképpen szólnak erről: „Külső vallási aktus vagy szent rítus, amelyet mindig megtartottak Krisztus egyházában, a keresztség és a megszentelt kenyér megtörése. A vízzel való keresztelés a kinyilvánítás rítusa: miután elfogadjuk Krisztus tanítását és a beléje vetett hitet, eljutunk Hozzá, tanítványai leszünk, egyházának tagjai. Elhagyva a világot, szokásait, hibáit, és kijelentve, hogy egyetlen vezetőjük és mesterük a vallásban és teljes életükben és beszélgetéseikben az Atya, a Fiú és a Szentlélek, aki a szent apostolok által szólt. ApCsel 2,38."[16]

Az utolsó káték szerzői a gyermekkeresztelésre vonatkozóan először tisztázzák, hogy amiként azt sokfelé gyakorolják, nem keresztelés, mert teljes merítkezés hiányában a fejek megspriccelése nem tekinthető annak. A hiba elnézhető azoknak, akik amúgy kegyes életet élnek, és nem üldözik azokat, akik nem követik az ő gyakorlatukat. Ezután alapvetően annak a Czechowicnak a nézeteit mondják föl, aki az 1570-es évek elején egy kéziratot is küldött Erdélybe az általa egyedül igaznak gondolt felfogás sulykolására.[17] Mindezzel összhangban van, amit Lubienieckinél a 2. pontban olvashatunk.

Az úrvacsora megítélésében jóval korábban jelentkező eltérések is tükröződnek az Erdélybe menekülteknek ajánlott iratban, s e két szentség kiszolgálásának különbségei megnehezítették az együttélést. Kolozsváron kívül több helyen saját gyülekezetet tartottak fenn a lengyelek, s ha kevesen voltak ehhez, csatlakoztak ugyan a magyarokhoz, ám szokásaikhoz akkor is ragaszkodtak. Ennek a zavarnak akart véget vetni többek közt a bölöni zsinat 1698-ban, amely határozott arról, hogy Bethlen és Kolozsvár kivételével mindenütt csatlakozzanak lakóhelyük magyar gyülekezeteihez.[18] A korai lengyel protestantizmusban az antitrinitáriusok kiválása előtt sok vidéken szokássá lett, hogy az utolsó va-

16 *Catechesis ecclesiarum Polonicarum Stauropoli, per Eulogetum Philalethem*, 1684. A hatodik, Krisztus parancsolatairól szóló fejezet 3. részében (De baptismo aquae), 221–222.

17 Balázs Mihály, *Marcin Czechowic kísérlete az erdélyi antitrinitáriusok megnyerésére* = B. M., *Hitújítás és egyházalapítás között.*127–138. Föltétlenül szeretnénk azt is hangsúlyozni, hogy a rakówi káté e kései kiadásának megfelelő helyei Szczucki (Lech Szczucki, *Marcin Czechowic. Studium z dziejów antytrinitaryzmu polskiego 16 wieku,* Warszawa, 1964. 300. oldalán jegyzetben) észrevétele szerint ugyancsak Czechowic szövegeit mondják fel. Erre csupán Tazbir figyelt fel, s a kérdést egészen ellentétesen interpretálja több helyütt is G. H. Williams, aki a keresztségfelfogás új kátébeli módosulását abszurd módon remonstráns hatásnak tudja be.

18 Kovács Sándor, *Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról a 16–18. században. Bevezetés és források = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. Gábor Csilla et al., Kolozsvár, 2013, 214–241.

csorára utalva a hívek ülve vették magukhoz a kenyeret és bort. Később elkülönültségük hangsúlyozására a kálvinista egyházban ezt megtiltották, Socinus követői viszont ragaszkodtak ehhez a szokáshoz.

A zene és a tánc rakówi tilalmára több 17. század elején keletkezett lengyel forrás utal, anonim gúnyirat szerint a lengyel testvérek azzal büszkélkednek, ők kegyesebbek másoknál, mert nem zenélnek, nem táncolnak.

A zsoltárok feltehetően egyszólamú éneklése viszont iskoláik tananyagába is beépült, amint a gyülekezetek életének is részévé vált, a 17. század első évtizedeiben Rakówban többször is kiadott énekeskönyvek használatával. Az 1625-ben megjelent változat 150. zsoltára legjobb forrásunk a fenti tilalmakra, hiszen a 3–5 verseiben megszólaltatott hangszerek és tánc eltűnik a lengyel szövegből, helyette éneklésre buzdít:

„Dicsérjétek az Urat kiáltó hangokkal,
Dicsérjétek az Urat kellemes dalokkal,
Dicsérjétek szívvel,
Dicsérjétek hálaadó zsoltár szavával,
Dicsérjétek istenes hangokkal,
Dicsérjétek az Urat minden módon".[19]

Sok későbbi forrásunk emlegeti a furcsa lengyel esküvőket, amelyeken se nóta, se tánc, se ajándék, se lakoma, italozás pláne nem volt megengedve (nem úgy a magyaroknál, teszi hozzá Lubieniecki), a násznép így legfeljebb szerény reggelit kaphatott, megtartották tehát e dokumentum előírásait.

Mindezzel összefügghet, hogy a Kolozsváron működő Radecke az első, 1620-ban megjelent német nyelvű sociniánus hangoltságú énekeskönyvhöz fűzött előszavában a Szentírásra hivatkozik, kijelentve, hogy „a mi gyülekezetünkben az ének része az istentiszteletnek". Csak négy évtizeddel később alkotta meg a lengyel gyűjtemények fordításával Johannes Preuss a Radecke püspök által Kolozsvárott kiadottal nem megoldott, első valóban sociniánus énekgyűjteményt.[20] Ennek az énekkincsnek egy része majd a 18. század közepén kerül be az erdélyiek énekeskönyvébe, egy radikális, Szentábrahámi vezényelte teológiai fordulat keretében.

Természetesen ez a szigorú aszkézis nem valósult meg Lengyelországban sem, s hasonlókat mondhatunk el az államéletben való részvétel megközelítésének hátteréről. Akár mulatságosnak is tekinthetjük, hogy Lubieniecki (aki egyik

19 *Psalmy niektóre króla Dawida, Proroka Bożego…* Raków, 1625, H9v.

20 *Herzliches Saytenspiel, oder geistreiche und schriftmässige lieder von Johann Preuss,* Frankfurt a. d. Oder, Erasmus Rüssner, 1657.

fiát hivatásos katonának szánta) a lelkiismeret védelmében az Erdélyben letelepedetteknek mindenfajta hivatalvállalás, s persze a katonáskodás tilalmát is előírta. Közhelyesebbnek látszik az udvari élet kritikája, amely a fiatalokat nagyvilágiságával vinné csábításba, az idősebbeket a kereszténységgel nem összeegyeztethető politizálásba vinné, kerülni kell hát.

Az 5–7. pontból az is jól látható, hogy a fentebb említett vita a keresztények részvételéről a társadalmi életben a régi hévvel folytatódott. Mint fentebb láttuk, többen ragaszkodtak az anabaptista hagyományhoz, míg mások hevesen ellenezték azt: a száműzetést követően Jeremiasz Felbinger volt talán e tekintetben a legradikálisabb, ő kifejtette, hogy Socinus pacifista álláspontja fatális hatással volt a rakówiak történetére.[21] Ehhez az irányhoz egyre többen csatlakoztak az emigránsok köreiben.

A többek összeállította ún. rakówi káté (1605) 1680-as amsterdami új kiadása átvette ugyan a jók védelmét szolgáló világi hatalom melletti érvelést, megengedte a hivatalviselést is, ha betöltője nem vét Krisztus törvényei ellen,[22] ám ehhez Benedykt Wiszowaty hosszú kommentárt fűzve fölidézte, hogy első évszázadaiban a kereszténység jól megvolt a világi hatalom nélkül, s 16. századi lengyel antitrinitáriusok véleményét idézve úgy vélekedik, a keresztény a világiakra hagyhatja az efféle aktivitást. A vita során, a hadviselést vállalók (pl. erdélyiek) exkommunikálásának követelésével szemben Samuel Przypkowski amellett kardoskodott, hogy tegyen mindenki belátása szerint.

Amennyiben a lengyelek megtartják Krisztus és apostolai előírásait, példájuk valószínűleg nevelő hatású lesz a többi erdélyire, mondja az irat, s ezekkel a missziós elhivatottságról tanúskodó biztató szavakkal fejeződik be az *Útmutatás*. Az utolsó, 8. pont lényegét mégis annak első mondata tartalmazza: „Az erkölcsök egyházi rendjét oly módon kell megőrizniük gyülekezeteinknek, hogy idővel azt át lehessen vinni az erdélyiek egyházára is, mivel Krisztus és az apostolok törvényei a bűnök korlátozására ezt előírják, hiszen hiába születnek jó vagy akár a legjobb törvények is, ha nem hajtják végre ezeket, és a bűnösöket nem büntetik meg." A mondat értelmezéséhez tudnunk kell, hogy a 17. század közepén a meghonosodott gyakorlatot is írásba foglalta az egyházszervezeti és fegyelmi kérdésekben a Radecke-féle *Disciplinä*hoz képest igen részletező *Politia ecclesiasticá*t.[23]

21 Stanisław Kot, *Ideologia polityczna i społeczna Braci Polskich zwanych arianami,* Warszawa, 1932, 138. (angol változata is megjelent)

22 *Catechesis ecclesiarum polonorum,* 1684. 82.

23 Piotr Moskorzowski, *Politia ecclesiastica, quam vulgo agendam vocant,* Francofurti et Lipsiae, 1746. (Az irányzattal vitatkozó lutheránus lelkész kiadása)

Ez a másik forrásunk, vagyis az erdélyi lengyelek fegyelmi jegyzőkönyve, amely 18. századi életük végtelenül beszédes dokumentuma.[24] A gyülekezet tagjának azt a felnőttet tekintették, aki rokonai és idősebb ismerősei ajánlásával, hitigazságok ismeretéről számot adva néhányszor részt vett ilyen gyűlésen. A negyedévente megtartott rendezvényt istentisztelettel nyitották és úrvacsora vételével zárták, lényege a hívek bűneinek nyilvános megbeszélése, a büntetés megfontolás utáni kiszabása volt, a jutalom az úrvacsorában való részvétel engedélyezése. Nem csak a vétkes jelenthette föl önmagát, de társainak is kötelessége volt számon tartani és itt bejelenteni, ha az előírások elleni kihágásáról tudtak. Mint Lubieniecki fogalmazványában is olvasható, a legsúlyosabb büntetés a kizárás, enyhébb esetekben az úrvacsorától való egyszeri vagy többszöri eltiltás. Ezek az összejövetelek jóllehet erősítették a kohéziót, a fölmerülő problémák megoldásában is közös megoldásokat hozhatott, mégsem csodálkozunk azon, hogy Radecke és talán Joachim Stegmann próbálkozásai ennek bevezetésére nem bizonyultak sikeresnek, sőt Lubieniecki jóslata sem vált valóra: tudomásunk szerint megmaradt a lengyelek gyülekezeteiben honos gyakorlatnak.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az *Útmutatás* pontjainak fenti elemzése egyáltalán nem kielégítő, a legfontosabbnak mégis azt tartjuk, amiről a dokumentum nem beszél. A tanulmányunkban felvillantott előzmények után joggal várhatnánk el, hogy Lubieniecki az Erdélyben meghonosodott krisztológiai nézetek miatti aggodalmának is hangot ad. Valószínűsíthető, hogy a súlyos hasonló dogmatikai különbségek azért maradtak ki az *Útmutatás*ból, mert ezek közismertek voltak. Hogy mennyire eltérő imádkozási gyakorlat alakult ki a két országban, azt azzal az imádságoskönyvvel bizonyíthatjuk, amely (egy mai napig meglévő kolozsvári példánnyal igazolhatjuk ezt) minden bizonnyal a menekültek hátizsákjában is ott lehetett. A Jan Stoiński által összeállított lengyel nyelvű imakönyvről[25] van szó, amelynek már keletkezési körülményei sem érdektelenek számunkra. Itt csak arra szeretnénk emlékeztetni, hogy az a zsinat határozza el kiadását, amely a Joachim Stegmann-nak Erdélybe küldéséről is döntött, ami sok nem egészen világos mozzanat ellenére vitathatatlanul egyik céljának az erdélyi nonadorantizmus megfékezését tekintette. Ugyanez a zsinat tehát határo-

24 *Rejestr braci i sióstr zboru polskiego koloswarskiego*, 1722–1772, 98. (A kézirat csonka, az elején és a végén sok lap hiányzik, kb. 2×10 év anyaga.) Lelőhely: Kolozsvári unitárius plébánosi hivatal gyűjteménye. Közölte: Henryk Barycz, *Obraz życia religijnego polskiego zboru unitariańskiego w Koloszwarze w XVI w. Protokoły posiedzeń dyscypliny zborowej z lat 1722–1772,* Reformacja w Polsce, XI(1952), 66–93.

25 *Modlitwy nabożne o różne potrzeby*, Raków, 1633. Dürr-Durski szerint az imádságokat J. J. Ryniewicz-Trembeckivel közösen írta Stoiński.

zott arról, hogy a közösség történetében először a kötött imaszövegektől korábbi idegenkedést félretolva egy olyan gyűjteményt ad a lengyel testvérek kezébe, amely személyes és közösségi alkalmakon egyaránt használható.

A mű gigantikus méretűre, 1100 oldalasra sikerült. A hatalmas terjedelmet magyarázza, hogy szinte minden imatípus *két* változatban szerepel, az egyikben az Atyához, a másikban a Fiúhoz szól a könyörgő. Az élet minden helyzetére, alkalmára illő, templomba menet, jövet mondható imákat, ifjabbak s még fiatalabbak könyörgéseit találjuk a gyűjteményben, amelyet olyan vidám részletek színeznek, mint a cicomázkodási hajlam elleni segítségért könyörgő leány imája.

Már az olvasókhoz címzett ajánlás is rendkívül izgalmas. Több oldalon keresztül az Atya attribútumaival foglalkozik, kijelenti róla, hogy a teremtés előtti egyedüllétében az Atya boldog volt, ám jó akart lenni az emberekhez, ezért teremtette őket. Ezután a következőket írja:

„[Isten] jóságát kiöntötte ránk és isteni bölcsességét és mindenhatóságát megmutatta, azt sem bánta, hogy nyomorult féregnek bejárást adott székhelyére, sőt örömmel látja, és örömmel hallja, ha valaki az emberfiúhoz fordul, aki nem röstell minket testvéreinek nevezni, Jézus urunkhoz. Bizony szándékosan ékesítette föl ezt az emberfiat, és koronázta meg tisztelettel és dicsőséggel, oly magasra ültetve őt az égben a maga jobbján, s még elébb irányunkban oly jószándékú és könyörületes érzelmet öntött beléje, hogy mind, akinek tudomása van róla [értsd Jézusról], ahányszor csak akar, bízvást fordulhasson őhozzá. Amin ő, az égi Atya nem csak nem sértődik meg, de nagy megelégedésére szolgál, hogy ezáltal sajátos módon lesz ő maga imádva. Csudálkozz és hökkenj meg, istenfélő szív, ez oly kegyes és könyörületes Istenen, és lábához roskadva csókold lábát, Teremtődét, a lehető legalázatosabban ezért, és ne legyen nehéz gyakran fordulnod hozzá, bizony mindig, mivel látod, hogy neki se nehéz jót cselekedni és kéréseid meghallgatni."[26]

A krisztológián kívül figyelemre méltó sajátosság az imakönyv néhány társadalmi vonatkozása. A tanbeli szélsőségektől megszabadult egyháza tagjaként az 1630-as években a jobbágyaira kényes szerző már a túlzott kizsákmányolást követő isteni büntetéstől félti társait, önmérsékletre inti őket. Azért imádkozik, hogy „ne bánjak velük barmokként, de emlékezzem, hogy ők is csak emberek, a te képedre teremtve, születésüktől hasonlítanak rám." Másutt azon örvendezik, hogy mennyi szerencsével született, hogy nem ő dolgozik másokért, hanem mások őérte.

[26] A3v-A4, http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=52955 (letöltve: 2017. július 17.)

Ennek az imakönyvnek az erdélyi gyakorlattal érintkező és attól eltérő vonásait természetesen még hosszan elemezhetnénk, az azonban aligha szorul bizonyításra, hogy ebben Jézus imádása olyan, az egész mű szerkezetét meghatározó elszántsággal történik, amire nem tudunk más példát a vizsgált időszak erdélyi terméséből.

Az eddigiekben úgy tárgyaltuk a lengyel és a magyar unitárius közösségek találkozásainak dokumentumait, mintha ez a nemzetközi összefüggésektől függetleníthető módon valósult volna meg. Ez természetesen nincs így, s különösen a század második felében kibontakozó fejlemények nem értelmezhetők ily módon. Értelemszerűen e tekintetben a legfontosabb arra figyelnünk, ami a mindkét közösség számára meghatározó jelentőségű Németalföldön történt. Az alábbiakban ebből a világból is csak néhány részletet villanthatunk fel, ám a tanulmányunk második részében elmondandók szempontjából legfontosabb tanulságot tézisszerűen is összegezhetjük. A leglényegesebb tehát az, hogy a magyar szakirodalomban meghonosodott, de a lengyelben is kísértő közfelfogástól eltérően a Németalfölddel kapcsolatot kiépítő kelet-európai háromságtagadók egyáltalán nem csupán az antitrinitarizmus legradikálisabb változataitól különösen idegenkedő, s ily módon elviselhető partnert legfeljebb a sociniánusokban látó remonstránsokkal találkoztak, hanem a vallási útkeresés olyan áramlataival és személyiségeivel is, akik nem idegenkedtek még a nonadorantizmustól sem. Más szempontból is sokfelé tartott a lengyel menekültek útja Hollandiában, egyes képviselőik egyéni nézetrendszere is gyakran változik gyökeresen a körülmények hatására: A *Religio Rationalis* című művével id. Joachim Stegmann nyomába lépő, az értelmet a hitről alkotott ítéleteink döntő elemévé tevő Andrzej Wiszowaty gondolkodásának fordulatára Szczucki figyelt föl, aki a kitűnő egyháztörténész[27] és az antitrinitarizmus bibliográfusa,[28] ifjabb Christoph Sandius Spinozával való kapcsolatát is izgalmas tanulmányban tárta fel.[29]

Ebben a kis országban évtizedekkel korábbi missziók és sok ott megjelent kiadvány jelentős érdeklődést ébresztett a szentháromságtagadás irányzatai iránt. A rakówiak éppúgy, mint a magyar reformátusok, évtizedekkel korábban kezdték látogatni a holland egyetemeket, és a nem akadémiai körökkel is nagyon

27 *Nuclaeus Historiae ecclesiasticae,* Cosmopoli, apud Libertum Pacificum, 1669, 578.

28 *Bibliotheca Antitrinitariana, 1684*

29 Lech Szczucki, *W kręgu spinozjańskim : (Krzysztof Sandius junior)* = L. S., *Nonkonformiści religijni XVI i XVII wieku. Studia i szkice*, Warszawa, PAN, 1993, 105–130. Magyarul*: Ifj. Christophorus Sandius és Spinoza = Latinintas Polona: A latin nyelv szerepe és jelentősége a történelmi Lengyelország kora újkori irodalmában*, szerk. Békési Enikő, Szilágyi Emőke Rita, Bp., reciti, 2014, 213–234.

szoros kapcsolatokat tartottak fenn, elsősorban a kiemelkedő gondolkodó és szervező, Martin Ruar[30] (1589–1657) közvetítésével, aki peregrinusok kísérőjeként Európa legnagyobb tudományos és szellemi központjait mind bejárta. Már az 1630-as években neki köszönhetően rendszeresen jelentették meg műveiket a nyomdászat amsterdami központjában, de Rakówban is megjelent pár holland nyelvű fordítás. Ruar kiváló tájékozottsága a legfontosabb európai filozófiai trendekben, rendkívüli tárgyalóképessége hatalmas szolgálatokat hozott a lengyel közösségnek. A legszélsőségesebb irányzatok képviselőivel is szót értett,[31] nemcsak Daniel Zwickert kell megemlíteni itt, de a spiritualista irodalom közép-európai terjesztésében hatalmas érdemeket szerzett Permeiert is.

Ruar munkálkodása nélkül nem biztos, hogy fennmaradt volna a remonstránsoktól örökölt antitrinitarizmus iránti fogékonyság a Kołakowski[32] által *Vallásos tudat és egyházi kötelék. Tanulmányok az egyház nélküli kereszténységről* című, máig nélkülözhetetlen, lenyűgöző alapossággal (de a lengyel kapcsolatokat szinte módszeresen kikerülve) leírt kollegiánsoknál,[33] hiszen a korai időszakban éppúgy, mint a mozgalom század közepi amsterdami megerősödésekor nagyon erős spiritualista hatások mutathatók ki közösségeikben. Ezeknek a kartezianizmus friss eredményeivel való szembesítése eredményezte, hogy Spinoza barátai között néhányan a szentháromságtagadást úgy vállalták, hogy elfogadhatatlannak minősítették a lengyel változat krisztológiáját, következetesebbnek tekintve a nonadorantista irányt. Példa erre a nézeteiért bebörtönzött Adriaan Koerbagh esete, akinek munkásságát elemezve Wiep van Bunge amellett érvel, hogy Spinoza barátai közt sokféle indíttatású, felekezetű akad, de elsősorban az antitrinitarizmussal barátkozó mennoniták azok, akiknek a fiatal Spi-

30 Róla máig érvényes monográfia: Ludwik Chmaj, *Marcin Ruar: studjum z dziejów racjonalizmu religijnego w Polsce,* Kraków, 1921.

31 Kiterjedt levelezését ld.: *Epistolarum selectarum Centuria Altera & Ultima Martini Ruari, Nec non H. Grotii, M. Mersenni, M. Gittichii, & Naerani Aliorumque virorum doctorum, quorum nomina post praefationem vide, Ad ipsum Epistolarum Selectarum Centuria: In quibus res magni in religione momenti inter diversarum sententiarum atque sectarum homines tractantur & examinantur*, Amstelodamum, Crispicus, 1681, 2. kiad., 448.

32 Leszek Kołakowski, *Świadomość religijna i więź kościelna. Studia nad chrześcijaństwem bezwyznaniowym,* Warszawa, 1965, 657.

33 Keserű Gizella, *A kötelékek lazítása. Kollegiánsok és barátaik = Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás. Tanulmányok és szövegek,* szerk. Balázs Mihály et al., Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2016, 54–72.

noza körének radikalizálódása felróható.[34] Koerbagh hosszú oldalakat szentel a lengyelországi antitrinitáriusok (sociniánusok) bírálatának, ellentmondásosnak találja tanításukat, s bálványimádóként ítéli el őket, mert az ember Jézust imádják. Szerinte nemcsak a Szentírás, de az értelem is azt diktálja, csak egy Istent tiszteljünk. Európa nyugati felében az elsők között vállal ilyen radikális nézetet.[35]

Egy pillanatig sem tagadható, hogy ebből a sokszínű világból olyan indítások is érkeztek, amelyek a leglogikusabban összefonódtak azzal, amit a lengyel sociniánusok képviseltek. Nem törekszünk ugyan most a teljes számbavételre, ám nagyon látványos példák igazolják ezt. Ha időrendben haladnánk, akkor Árkosi Tegző Benedek útját kellene most felidéznünk. A majd száz évig dominánsan páduai, sikeres és rendszeres egyetemjárást (vélhetően lengyel hatástól nem függetlenül) a 17. század közepén váltotta fel a hollandiai, amelynek első kiküldöttei között Árkosi mellett Pauli István is tagja volt. Ők leideni beiratkozásuk előtt album amicorumuk tanúsága szerint fél esztendőt töltöttek Amsterdamban, ami remonstráns, mennonita és kollegiáns közösségekkel való erős kapcsolatokat eredményezett. Hazatértüket követően Árkosi ezek hatása alatt írta meg *Hetedszaki elmélkedései*t, amely mű részletes elemzése még várat magára, de igaza van első tudós olvasóinak, egyszerre fölismerhető benne az elsősorban Grotius szövegrészleteinek átvételében tetten érhető remonstráns és a sociniánus befolyás is.

Még az is elképzelhető, hogy a legnyitottabb világból csak Adam Frank szövegeit tudjuk idézni, aki köztudottan az otthoni dogmatikai fegyelmet megtagadva maradt Nyugat-Európában.

Másfelől azonban nehéz nem gondolni arra, hogy a németalföldi tapasztalatok áttételesen ne játszottak volna szerepet a *saját* kegyességi hagyományok ébrentartásában vagy felelevenítésében. Emlékeztetnünk kell arra a nagyon sokszor figyelmen kívül hagyott tényre, hogy Árkosi elmélkedései nem a hazatérte utáni évtizedekben váltak a kegyességi élet mindennapjainak vezérlő szövegeivé, hiszen csak az 1730-as években rendelik el (a nyomda elvesztése után) másolásuk kötelezővé tételét. Ezzel szemben már a század utolsó, engedékenyebb évtizedeiben ahhoz a tradícióhoz fordulnak, amelyet nem nevezhetünk sociniánusnak. Ebben a tradícióban ott vannak a legkorábbi időszak olyan szerzői,

34 Wiep van Bunge, *Spinoza and the Collegiants,* Philosophia OSAKA 7(2012), 13–29. Ld. még uő, *Spinoza and the Netherlands,* Philosophia OSAKA 7(2012), 1–12.

35 Adriaan Koerbagh, *Light Shining in Dark Places to Illuminate the Main Questions of Theology and Religion,* ed. Michiel R. Wielema, előszó Wiep van Bunge, Leiden, Brill, 2011, 233 (angol–holland kétnyelvű kiadás).

mint Heltai Gáspár, a magyar kegyességi kultúrában annak idején nagy újítást jelentő szövegeivel, s azon a szövegdarabokkal is, amelyek egyértelműen nonadorantistának minősíthetők. Joggal gondolhatunk arra is, hogy ezeknek az éveknek oly sokszínű, a socinianizmushoz képest alternatívát kínáló termését érdemes együtt szemlélni mindazzal, ami a Diploma Leopoldinum[36] után történt.

A Diploma Leopoldinum nem csupán a Habsburg Birodalmon belül, de Európa egészét tekintve is rendkívüli a keresztény egyházaknak biztosított egyenlő szabadságok kiterjedtségében. Újabb kutatások szerint a bécsi katolikus erők gyengülése mellett egyfajta cinikus, későbbi visszarendeződésben bízó előrelátás is hozzájárult a Habsburg udvar engedékenységéhez ebben a frissen szerzett tartományban.[37] A katolikus és unitárius hívek számára ígért változást paradox módon kívülről kapott visszarendeződés hozta meg sok évtized súlyos megpróbáltatásai után.

A 16–17. század fordulóján jelentékeny vérveszteséget szenvedett, majd II. Rákóczy György alatt a hivatalviseléstől is eltiltott unitárius nemesség maradéka nem azonnal csatlakozott a Diplomához. Az egyre professzionálisabb (mert a helyi haszonleső hivatalnokokat hozzáértő osztrákokra lecserélő) államigazgatás Trócsányi hatalmas műve szerint nemcsak a guberniumi vezetőtestületekben, de a bécsi szerveknél is tartósan alkalmaz unitáriusokat. Felelősségteljes politizálásával kimagaslott társai közül Bíró Sámuel, Sándor Gergely és Simon Mihály, aki hosszú ideig Bécsben is képviselte hazája érdekeit. Hosszú pályafutása a sok gyorsan amortizálódó pálya között annál szokatlanabb, mert a katolikusok térnyerése nagyon korán megindult, bár a tartósan hatékonyak és osztrákok által is akceptáltak között nem találunk közülük valót.

A Spinoza-követők felléptével a kollegiáns közösséget megrázó válság eredményezte a remonstránsok és sociniánusok közti közeledést, mindkét oldalon támogatást nyújtva a felekezetük továbbélésén munkálkodóknak, s ennek nyomai egyes kutatók szerint tetten érhetők a lengyelek 1680-as és 1684-es, már emlegetett kátéiban éppúgy, mint Limborch *Teológiá*jában. Úgy tűnik, ebben az

36 Ld. Molnár Lehel tanulmányainak legfrissebbjét: *A Diploma Leopoldinum és az erdélyi unitárius elit kiszorítása az ország vezetéséből,* in: *Non videri sed esse. Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére,* szerk. Kolumbán Vilmos József, Kolozsvár, 2017, 69–77. Keserű, Bálint, *Shaping Protestant Networks in Habsburg Transylvania: The Beginnings (1686-1699) = Early Modern Hungary in Diplomatic and Information Networks,* ed. Szymon Brzeziński and Áron Zarnóczki, Cambridge, 2014, Vol. 2, 183-202.

37 Bethlen Miklós vonatkozásában erről izgalmas új levéltári dokumentumok alapján beszél Jankovics József megjelenés előtt álló tanulmánya.

irányban tájékozódott sok erdélyi pereginus, köztük Koncz Boldizsár, s a század utolsó évtizedére hazatért, s hamar jelentős szerepet kapott Kolozsvári Dimjén Pál, míg Frank Ádám a kollegiáns szabadságtól lenyűgözve inkább haza se tért. (Dimjénen kívül nem ismerünk név szerint senkit, aki hasonló utat választva tevékenykedett hazatérte után.) A nyomtatási lehetőségek megnyílása, majd a lengyel és magyar erőfeszítéssel létrehozott, Kmita Jánosné pénzéből s nevével működött unitárius nyomda beindulása jelentős kiadványok megjelentetésére ösztönözte az egyház vezetőit. Koncz imádságait Járai Jánoséival együtt adják ki 1695-ben (*Hetedszaki reggeli és estvéli könyörgések*), Dimjén kátéját 1698-ban csak a tordai iskolában engedélyezik, Petrityevity hasonlóan hangolt *Apologiá*ját 1700-ban és 1701-ben is kinyomtatják.

Másfelől viszont a század végén kiadott gyülekezeti és magánhasználati énekeskönyvek görgetik ugyan a régi énekanyagot, de ahhoz az újabbakat is felvevő, 1632-es énekgyűjteményhez és egymáshoz képest is egyre több új éneket, főleg Thordai nonadorantista zsoltárfordításait – igaz, kicsit egyszerűsített-elszegényített nyelvi változatban – adnak hozzá.

Az 1700-as magyar énekgyűjteménnyel Várfalvi Kósa János százéves, Krisztust nem imádó kiskátéja és imádságos könyvecskéje is megjelent, mely szinte teljesen egységes – mégpedig az énekeskönyvekkel azonos – teológiai szemléletű. Koncz imakönyve után alig pár évvel s az azzal egy irányultságú nyomtatványok hátterén az előzmények látszatra domináns tendenciáit ismerő kutatók számára igencsak meglepő fejlemény ez. Ezeket a tendenciákat elfogadva, a Palaeologus, Dávid, Enyedi s Toroczkai hagyta örökségére építve az egyház vezetése dönthetett volna Árkosi sok évtizede kész *Hetedszaki elmélkedései*nek kiadása mellett, de az nem sokban különbözött Konczétól. Néhány Heltai-imán s egy Tótfalusi átvételen kívül nem sok darab eredetét sikerült eddig azonosítani. Csupán azokat, amelyeket az 1632-es kiadványok is közöltek s a *Régi magyar költők tára* szerkesztői Thordainak tulajdonítottak. E gyönyörű, egészen egyéni hangvételű darabok az Atyához való imádkozás kizárólagosságát emelik ki, egészen határozottan kerülik a Jézushoz való könyörgést.

E válogatásba ugyan betoldottak a kompozícióból nyilvánvalóan kilógó néhány Jézushoz intézett imádságot (a Désen előírt keresztelésre, úrvacsora és esküvő alkalmaira), de hogy ennek ellenére mennyire erős állásfoglalást tartalmaz, az legélesebb fényben a bemutatott Stoiński-féle rakówi gyűjteménnyel összevetve több mint nyilvánvaló.

A századvégi imádságos könyvecske (s vele az énekeskönyvek) erős nonadorantista hangoltságát felismerve rácsodálkozhatunk a Désen betiltott irányzat erejére. Vajon az egyház „konzervatív" vezetői ragaszkodtak az újraélesztés-

hez? A hívek hagyománytisztelete, a szokás ereje késztette a válogatás összeállítóit a mindenkihez eljutó művek ilyen hangolására? Úgy gondolom, a lengyelek erős, esetenként zavarokat okozó elkülönültsége mellett az Erdélyen kívüli antitrinitarizmusok fentebb Németalföld vonatkozásában már említett változatosságában találhatunk választ, hiszen az ottani példákat angliaiakkal is kiegészíthetjük. Az első angol káté szerzője, John Biddle már a 17. század közepén a sociniánustól erősen különböző utat jár,[38] 1679-ben Locke Enyedivel kezdte ismerkedését az antitrinitarizmussal. Stephen Nye *A sociniánusoknak is nevezett unitáriusok története*[39] című műve, mely a sok évig zajló háromság-vitát elindította, már elkülönítette az unitáriusokat Arius követőitől, de a sociniánusoktól is (pedig utóbbiak épp ekkor kezdenék magukra használni az unitárius nevet). Tekintettel a Biddle-ről mondottakra, érthető, hogy kiemeli, mennyire szigorúak Krisztus imádásában a lengyelek, s milyen bölcs az engedékeny erdélyi egyház gyakorlata, amely engedi a lelkészeknek a nonadorantizmust, csak kéri az erről folytatott viták mellőzését. Ismerhette hát az erdélyi viszonyokat, s mivel igen keveset írt az erdélyiekről, feltételezhetjük, hogy ennek a kérdésnek különös jelentősége volt számára. Nehéz elképzelni, hogy Nye ne találkozott volna erdélyiekkel, annál kevésbé, mert sokáig Hollandiában élt. Nem zárhatjuk ki, hogy ha ő ilyen jól informált, legalább ennyire az a sok Hollandiát és Londont járt unitárius, akik közül többeknek erőt adhatott a rakówi iskolázottságúakkal és a híveik közé szegődött erdélyiekkel folytatott polémiájukban a nonadorantizmus évtizedek óta növekvő népszerűsége Európa másik felében. Így azt is megérthetjük, miért írják a poroszországi lengyel emigráció jelesei a század végén, majd 1711-ben kelt leveleikben Kolozsváron letelepedett társaiknak, csak a különállásukat őrizzék, de nagyon erősen.

Ennek a – mint látjuk – igen tartósan fennmaradó sokszínűségnek a figyelembe vételével kellene közelítenünk ahhoz a hitvalláshoz is, amelyet 1719-ben be az erdélyi unitáriusok nevében VI. Károlynak fölterjesztettek.[40]

A Benedykt Wiszowaty által írt dokumentumnak az értelmezésében különösen bántó rövidre zárások figyelhetők meg a szakirodalomban. A köztudottan szorongatott helyzetben, ártatlanságuk bizonyítására fogalmazott, s a branden-

38 Nigel Smith, *'And if God was one of us' Paul Best, John Biddle and anti-Trinitarian heresy in seventeenth-century England = Heresy, Literature, and Politics in Early Modern English Culture,* eds. David Loewenstein, John Marshall, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 168.

39 *A brief history of the Unitarians, called also Socinians: in four letters, written to a friend,* London, 1687, majd kibővítve 1691.

40 Mindkét változatnak számos kéziratos másolata fennmaradt.

burgi választónak szóló beadványukhoz[41] csatolt, meglehetősen rövid hitvallás *(Confessio fidei exulum Christi,)*[42] legfőbb jellemzőjének a szándékolt egyszerűsítést tarthatjuk. Már-már megmosolyogtató tehát – ahogy Janusz Tazbir azt értelmezi –, hogy az erdélyiek is felhasználták ezt a szöveget (megváltoztatott címmel *Confessio fidei christianae secundum unitarios inter quatuor in Transylvania religionis receptas numerata*) nem kevésbé szorongatott helyzetben a nyílt terror évei után valamelyes enyhülésben reménykedve. Tazbir szerint ugyanis ez legfőbb bizonyítéka annak, hogy a szellemileg teljesen lesoványodott „erdélyiek teológiája a 17. s a következő században a lengyelekéből merít"[43], még védekező iratot is a lengyelektől kölcsönöznek. Az sem problémátlan természetesen, ha magyarországi vagy erdélyi kutatók tekintik ezt a szöveget a 18. század eleji unitarizmus tanításai hű összefoglalójának, elfeledkezve mindarról, ami keletkezése körül történt.

Függelék

1.

Útmutatás az Erdélyben befogadott unitárius lengyel testvéreknek (Observanda fratribus polonis unitariis in Transylvaniam receptis)[44]

Mivel tartanunk kell attól, hogy a Lengyelországból Erdélybe épp csak áttelepült egyházaink az erdélyi unitáriusokkal való unió következtében valamiképp elfajulnak, főképpen a következőket kell betartani:

1. Minden tekintetben ügyelni kell arra, nehogy a lengyel gyülekezetekben eddig követett rítusok és szabályok Erdélyben megszűnjenek, éppen ellenkezőleg, azon kell igyekezni, hogy a mieink betartsák ezeket, hiszen ennek elviselését bevándorlókként a mieink jogosan várhatják el az ottaniak részéről. Amint Ang-

41 Samuel Przypkowski, *Apologia afflictae innocentiae.* Ld.:Ludwik Chmaj, *Samuel Przypkowski na tle prądów religijnych XVII wieku,* Kraków, 1927, 75-76.

42 Bock szerint (Historia Antitrinitariorum I. 190.) 1716-ban Samuel Crell fordításában német változata is megjelent Berlinben *Christliches Glaubensbekenntnis von einigen Unitarii ans Licht gegeben* címmel.

43 Tazbir, 1964, 58–59.

44 A latin kéziratot az uppsalai egyetemi könyvtár k. 30 jelzetű kézirata (68–69. o.) alapján közölte Janusz Tazbir, *Bracia Polscy w Siedmiogrodzie,* 169–170.

liában történt, amikor a lengyel Jan Łaski[45] alatt a menekültek egyháza a többi megreformálttól eltérő rítusokat tarthatott meg, s a jó rend megtartására külön engedélyt kapott.

2. A keresztség szertartásában különösen be kell tartani, hogy az immersióval [merítkezéssel] történjen, hiszen a görög szó ezt jelenti, s Krisztus és más megkereszteltek alámerülése, majd kiemelkedése a folyóból, amint a Szentírásban írva van, s amely egyszerre lelki eltemetkezésünk Krisztussal, s az élet igazságára való feltámadásunkat is példázza (Róm 6,3–5). Mindezzel nem egyeztethető össze a vízzel való meghintés. Másfelől az apostolok keresztsége azokat illeti meg, akik megvallják, hogy hisznek Krisztusban, s tanúbizonyságot tesznek arról, hogy a bűnök mocskától megtisztulnak és tiszta életet élnek, s ez lehetetlen a gyermekkeresztségben, mivel a gyermekek nem tudják, mit tesznek velük.

3. A szent vacsora rítusa az apostolok ősi rendje szerint az asztalhoz ülés formájában maradjon fenn, amint Belgiumban be is tartják az evangélikus reformátusok, s ezzel a rítussal a híveknek a Krisztussal való közös étkezése jelenik meg.

4. A házasságkötés esküformula elmondása nélkül történjék, megkímélvén azon gyengébbek lelkiismeretét, akik az eskütételt megengedhetetlennek tartják.

5. A hadviseléstől még a hadjáratok során is tartózkodni kell, s ily módon eleget lehet tenni a nemesi cím mellőzése követelményének, s az indigenátus (állampolgárság) megszerzését is mellőzni lehet, ami a hadviseléshez van kötve.

6. Hivatalt nem tölthetnek be a mieink, sem a városokban, sem a falvakban, mivel ez olyan tettekkel jár, amelyek lelkiismereti problémát okoznak mind a jelenben, mind a jövőben.

7. Az udvari élet, mint az egyház folytonos megrontója, kerülendő. A tapasztalatok szerint ugyanis az ifjakat az udvari szolgálatban a világi emberekkel való érintkezés rontja meg, az idősebbeket pedig az is, hogy részt kell venniök olyan tanácskozásokon és eseményekben, amelyek a kereszténységgel nem egyeztethetők össze.

8. Az erkölcsök egyházi rendjét oly módon kell megőrizniük gyülekezeteinknek, hogy idővel azt át lehessen vinni az erdélyiek egyházára is, mivel Krisz-

[45] Jan Łaski (1499–1560) lengyel reformátor, Joannes a Lasco néven Európa-szerte ismert gondolkodó, 1529-től Magyarországon tevékenykedett, veszprémi püspök, 1540-ben lett reformátussá, a fríziai Emdenben és Londonban református gyülekezetek szervezője. A londoni menekült gyülekezetek rendtartásának *(Forma ac ratio tota ecclesiastici ministerii in peregrinorum, potissimum vero Germanorum ecclesia, instituta Londini in Anglia, per… regem Edvardum eius nominis Sextum anno post Christum natum 1550)*kidolgozója, amit sokan tekintettek mintának. Élete végén a lengyel protestáns egyházak egységének munkása.

tus és az apostolok törvényei a bűnök korlátozására ezt előírják, hiszen hiába születnek jó vagy akár a legjobb törvények is, ha nem hajtják végre ezeket, és a bűnösöket nem büntetik meg. Ezért el kell érnünk az erdélyi gyülekezeteknél, hogy ne vegyék fel soraikba a közülünk kizártakat. Mi, lengyel testvérek ugyanakkor az adott alkalmak során részt vehetünk az erdélyi egyházak szent zsinatán, hogy ne legyen vádolható szkizmával sem a mi, sem az erdélyiek egyháza. Nem helyénvaló ugyanakkor, hogy egyes kereszténynyeket valamely vétség miatt kizárjanak a teljes egyházból, ám megilleti az egyes keresztényt az, hogy felfordulás nélkül az egész egyház címére adjon fel figyelmeztetést. Hozzátesszük, ne forduljon elő, hogy aki az egyházban a zsinat elnézése következtében bizonyos vétkeket elkövet, azt másoknak is továbbadja. Az italozást, táncot, kockajátékot és az ezekhez hasonló vétkeket a mi egyházaink tiltják, míg az erdélyiek inkább elnézik ezeket. Az ilyenektől tartózkodni, sőt ezeket tiltani a mieinknek azért is felette szükséges, hogy a mi intésünkből és példánkból az erdélyi testvérek épüljenek.

2.

Az itt közölt levél Achacy Taszycki nagyvonalú támogatására vonatkozik.[46] *Szempontunkból a poroszországi antitrinitáriusok panasza figyelemre méltó, a két unitárius egyház közti konfliktusok egyikére utal jelezve, hogy a magyarok nem adták át a korábbi hollandiai gyűjtésekből nekik szánt összeget. A másolat a lengyel mellett latinul is adja a levelet azt jelezve, hogy a teljes emigráció értesült ilyen fontos levelekről, és a magyarok elől sem akarták titkolni javaslatukat.*

Poroszországi lengyel antitrinitáriusok Achacy Taszyckinak[47]

1710. január 1. Grizla [Gryżyna]

Megkaptuk Nagyságod levelét, amelyben kinyilvánítja, hogy a magyar és lengyel gyülekezeteknek szándékozik alapítványt tenni. A poroszországi gyülekezetnek már bizonyította bőkezűségét, aminek hálás emléke évszázadokig tartó mennyei jutalmat ígér. Ami a kolozsvári nagytiszteletű püspöknek való levelet illeti, salvo meliori judicio [jó ítélettel] jó dolognak tartjuk, hogy Nagyságtok a maga kezébe vegye az intézését, ez lenne a legbiztosabb helye a 4000 tallérnak,

46 *Origo piarum fundationis apud Polonos Claudiopoli collectos*, közli Simén Domokos, KerMagv, 5(1876), 335–339.

47 Lelőhelye: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, lengyel doboz, 57.

mielőtt írna róla. Ott Erdélyben már számítanak erre, az ígéretét ismerik. Mégis, úgy tűnik, jobb lenne ezzel várni. Mert Stettinnel[48] a kapcsolat megszakadt, és ki tudja, hogy a háború miatt is, amely talán nem ül el, ez az összeg is ott [ragad]. Ha az Úristen megengedi mérlegre tenni, azt kívánnánk, hogy inkább a lengyel exulánsok megsegítésére adnád, mert a magyaroknak országszerte sok a gyülekezetük, s bevételük, jövedelmük ennek megfelelő. Ők az évekkel ezelőtti hollandiai kollektából, amelynek kinyilvánított feltétele volt, hogy az erdélyi lengyel exulánsok ebből kapjanak segítséget, végül nekik semmit nem adtak. Zagorski[49] atyánkfia volt újfent Hollandiában, azért gyűjtöttek, mert az elsőből nem részesedtek az erdélyi exuláns lengyel testvérek. Mégis, mivel Nagyságod szabadságában áll, hogy a saját magáét, ahová kívánja, oda adja az Úr nevében. Van mód erről értesítést küldenie nagyságodnak, mert ez olyan subiectum, amely – mint emlékeztetünk – Nagyságod subsidiuma, quam publicam, quam privatam oktatásra költenénk. Jan Jakub Wilkowski atyánkfiáról van szó, akit ebben az évben a szegények pénzéből a nehézségek ellenére támogattunk tanulmányaiban. Mellékeljük Ladsberg inspektor levelét, aki kiváló előmeneteléről tanúskodik már ilyen rövid ottani tartózkodása alatt is, görögül írt levelet egyikünknek, és a héberben is jól halad. Szívesen folytatná tanulmányait egyetemen, de mi nem tudjuk támogatni, hiszen tőkénk évről évre fogyatkozik, a gyülekezet szükségére kell költsünk. Rem dignam generositatem cselekszik Nagyságod. A liberalitate sua ha ilyen méltó jótéteményt cselekszel méltóságod magnificentia Tua obiectum. Más dolgokról a levél kézbesítője hírrel lesz. A legmagasabb Úr pedig újítsa meg kegyelmét és áldását Nagyságodon az új esztendőben, adjon egészséget a maga dicsőségére, és gyarapítsa kegyelmetek szívében az elszánást és örömöt a jövőben. Maradunk hát nagyságtoknak, drága atyánfiának őszintén jóakaratú testvérei és alázatos szolgái:

Krzysztof Żegota Brzeski, Samuel Crelliusz [Crell], Thomas [Tomasz] Widawski, S. Widawski, A. Schlichtink [Schlichting]

Gyors választ kérünk Nagyságtoktól tekintettel az ifjú Wilkowskira, hogy igazgathassa tanulmányait és [tudja,] mit cselekedjen.

48 1711 szeptemberében Taszycki még 2000 tallért adott az alapítványhoz, így az erdélyieknek ígért összeg 10 000 tallérra emelkedett. Az 1711. szeptember 23-i levelében arról értesíti a kolozsváriakat, hogy a még nem küldött 7000 tallér a stettini curiánál van letétben. Tazbir, 1964, 78.

49 Krzysztof Zagórski, a kolozsvári kollégiumban tanult, 1700-ban a nagy szegénység miatt Poroszországon át Hollandiába utazott Jan Kmitával újabb segélyért, amely kilenc év múlva érkezett meg. 1702-ben kelt levelében Benedykt Wiszowaty, a kosinowói gyülekezet lelkipásztora lelkészi kinevezését kéri Almási püspöktől. *Rejestr…*, 115.

A következő két lengyel levelet A kolozsvári lengyel unitária lengyel eklézsia jegyzőkönyvében *(2–6. o.) található (romlott) másolatok (lelőhely: a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára) alapján közölte: Janusz Tazbir, Socynianizm prusko-brandenburski w XVII i XVIII wieku, Odrodzenie i reformacja w Polsce, XVIII(1973), 192–193. és 193–195.*

3.
Poroszországi lengyel antitrinitáriusok a kolozsvári lengyeleknek

Gryżyna, 1711. december 2.

Nekünk oly drága és szeretett Atyánkfiai Krisztus Urunkban! A mi Urunk kegyelme és az Atyaisten szeretete legyen örökké nagyságtokkal. Ámen.

Köszönjük Istennek és a mi urunk, Jézus Krisztus Atyjának mint a türelem és vigasztalás Istenének, hogy Uraságtoknak, kedves és szeretett Atyánkfiainak, engedte e háborús viharokat túlélni, és megérni a kedves béke napjait, mindeközben a járványtól is megmentette és életben tartotta Uraságtok. Hiszen korábban nem kevés atyánkfiát az Úrban Kegyelmeteknél s Poroszországban is a múlt évben bölcs akarata szerint kiszólított ebből a világból, hagyván magának mindkét gyülekezetben magot, hogy ezeken a helyeken is, ahol az Úr ítélete bekövetkezett, Szodomához és Gomorához hasonlatosak ne legyünk. Hála legyen Istennek és Jézus urunknak, aki a híveik útjait irányítja, hogy a nekünk oly kedves és kellemes atyánkfiát, Kegyelmetek gyülekezetének diakónusát, Adam Gezanowskit[50] ilyen hosszú és veszélyes úton atyai gondviselése tenyerén hordozta, és hozzánk jó egészségben elvezette. Tőle végre arról is beszámolót hallhattunk és hallottunk, mi zajlik Kegyelmeteknél. Amire mi is beszámolunk arról, mi folyik nálunk, s miről folyt a szó, s mit cselekedtünk leveletek és az ő kiküldetése okán, Istenre hagyatkozván, kérjük, hogy hazaútján is vezesse őt angyala által,s adja vissza Kegyelmeteknek, minden drága Atyánkfiának, hogy örömmel

50 Adam Gejżanowski (esetenként Geyzanowski, a név kéziratbeli torzulása feltehetően a magyar nyelvű környezet hatása) lelkészek nemzedékeit adó család leszármazottja, feltételezhetőleg nagyapja érkezett a menekültekkel. 1694-től Jerzy Gejżanowski a kolozsvári lengyel gyülekezet lelkésze, akit valószínűleg Poroszországban szenteltek lelkésszé (Tazbir, 1977, 124.). Egy idősebb Adam Gejżanowskit 1674-ben a dicsőszentmártoni zsinat szentelt fel.

gyönyörködjetek benne, e gondterhes éveket pedig adja megélni sokkal boldogabb időkként az ő szent neve dicsőségére. Mindkét nemzetbeli Istent szerető kegyelmes atyánkfiai, bárcsak béke köszöntene országtokra, és járványok ne látogatnának, épülnétek, és az Urat félnétek, s a Szentlélek öröme által szaporodnátok.

Bennünket itt a brandenburgi fejedelemségben a hosszan türelmes és végtelenül könyörületes Isten eddig sem háborúval, sem járvánnyal, sem az élelem magas árával minket, kik szívükben [?] ennek az életnek mást nem találunk[51], nem büntetett. E csodás ajándékaiért dicsőség igaz atyai nevének! Félünk – mivel másoknál nem jobbak, de láthatóan különbözőek és messze bűnösebbek vagyunk –, hogy minket ne maradékul tartson meg, s ne kelljen igazságos ítéletét haragja bögréjéből innunk.[52] Hogy ettől megmenekedjünk, kérjük kegyelmetek, hogy az Úrban oly drága kegyelmes atyánkfiai, krisztusi szeretetből, amelynek szorgosan átadjuk magunkat, küzdjetek velünk istenes imádságokban, hogy mindnyájunknak megadasson az őszinte és igaz megbánás, az Úr földi és örök ítéletének elkerülésének egyetlen eszköze. A könyörületesség Istene és minden vigasz Atyja hallgasson meg lakásából, a mennyből minket, érettünk imádkozó Kegyelmeteket éppúgy, mint bennünket, kik kegyelmetekért imádkozunk, öntse kegyelmetekre közös épülésre a Szentlélek bőséges ajándékait, s válassza ki aratásra méltó munkásait, és felmerülő dolgokban se sújtsa népét.

Nagyon drága atyánkfiai az úrban, maradunk Kegyelmetek nagyon jóakaratú atyafiai és szolgái.

Kelt Gryźlában, 1711. december 2-án.

Gasper Albrect de Sack. Jan Preus mpp. Krzysztof Żegota Brzeski mpp. Stephan Morstin mpp. Albrecht Slikning. Samuel Krellius. Thomas Widawski mpp. Jonasz Slickring mpp. Tobiasz Wilkowski mpp.[53]

51 Ez a tagmondat a szöveget közlő Tazbir szerint is értelmezhetetlen.

52 Az is iszik az Isten haragjának borából, a mely elegyítetlenül töltetett az ő haragjának poharába: és kínoztatik tűzzel és kénkővel a szent angyalok előtt és a Bárány előtt (Jel 14,10). (Lecz, iż nie lepszymi nad insze a snadź drudzy i daleko grzeszniejszymi jesteśmy, boimy się, żeby nas na ostatek nie zachowano i żeby nam nie przyszło doradzy (?) sądów jego sprawiedliwych z kubka zapalczywości jego wypijać.)

53 A nevek a másolaton erősen romlott alakban szerepelnek, de felismerhetők. A személyek bemutatását most mellőzve Theodor Wotschke *Die unitarische Gemeinde in Meseritz-Bobelwitz* és Janusz Tazbir *Socynianizm w Prusach Książęcych XVII wieku* című tanulmányaihoz utaljuk az olvasót.

4.
Poroszországi lengyel antitrinitáriusok a kolozsvári lengyeleknek

[Gryżyna] 1711. december 31.

A nekünk nagyon drága és szeretett Atyánkfiainak Krisztus urunkban, a lengyel gyülekezet atyjafiainak, nekünk pedig nagyon szeretett és kegyes urainknak teljes becsületben átadassék Kolozsváron.

Nekem nagyon drága és szeretett atyámfiai a mi urunk Jézus Krisztusban. A mi urunk Jézus Krisztus által Isten kegyelme, békéje legyen veletek, a mi közös urunk, Jézus Krisztus kegyelmetekből összeállt gyülekezetével, s kegyelmetek mindegyikének háza népével és utódaitokkal a Szentlélekben. Ámen.

Semmi nem tudott jobban felvidítani kínzó, a krisztusi ajándék mértéke szerint működő gondolataimban, mint a kegyelmetek kedves, Krisztus szellemének egyszerűségében fogalmazott írása, amelyben atyámfiai domines, szeretett családom Istenben, amelyből minden család neve ered, álltok és állni fogtok, és Isten dicséretéről nálatok gondoskodtok. Mivel másfelől elszomorított, hogy a Ti, szeretett atyámfiai, igyekezete[i]tek, amelyekkel merészeltem a forráshoz, Istenhez zarándokolni, akihez és akitől zarándoklunk, nem úgy hoznak eredményt, ahogy kegyelmetek feltételezték örömben és bánatban. Talán maga az idő és az idő Istene eredményezhet valamit. Hasznotokra lenne kegyelmeteknek drága atyánkfia, a nagyon derék Crellius[54] úr, aki a két nemzet lelkiekben sanyarú helyzetén javíthatna. De mivel egy kívánt személyt kettévágni nehéz, itt is így van, nem teljesül hát kívánságotok. Így hát, mint tudjuk, mit cselekszik Isten, aki tudja, hogyan tartsa meg a maga s Jézus Krisztus gyertyatartóit.[55] Mi pedig mindnyájan imádkozzunk, hogy Jézus urunk kezében lehessünk a hetedik csillag. Wiszowaty[56] testvért el ne eresszétek, oszlopotok lesz majd. Igyekezzetek idegen földre küldeni, megadja majd az Úr. Ugyanakkor az apostoli fegyelemhez ragaszkodjatok. Közben pedig az Úr őrizzen meg Titeket attól, hogy a magyar egyházba bemen-

54 Samuel Crell

55 A Jelenések Könyvében gyülekezetet, egyházat jelent. Jel 1,20: „A hét csillag a hét gyülekezet angyala, és a mely hét gyertyatartót láttál, az hét gyülekezet." „Siedem gwiazd – to są Aniołowie siedmiu Kościołów, a siedem świeczników – to jest siedem Kościołów"

56 Andrzej Wiszowaty, Benedykt fia, nagyapja után kapta keresztnevét. Hosszú peregrinációját a kolozsvári lengyelek finanszírozták, természetes, hogy nem akarták Kosinowóba elengedni, amikor ott az 1704 körül elhunyt apja utóda, Krzysztof Szlichting után megürült a lelkész helye. (Kolozsvári lengyelek levele Kosinowóba, 1716. december 14.)

jetek, amíg csak tartani tudjátok magatokat. Két része van ugyanis a keresztény istentiszteletnek: jól hinni és istenfélelemben élni. Az Úristen tartsa meg minél tovább jótevőnket, akinek jótéteményét illetően pedig azt [javasoljuk], alapítványának felét mindig magatokhoz vegyétek, a már eljuttatott összegből is a kamat felét.[57] Én pedig, amint kezdtem, úgy fogok tovább dolgozni Isten segítségével azon, hogy mind a magyar atyafiaknak egyik fele, mind kegyelmeteknek a másik fele adassék. Kmita úrnak tanácsait megfogadják kegyelmetek, minden módon a lengyel gyülekezetbe vonzzátok őt, s jól jártok ővele. Nagyon örvendezett, hogy tanácskoztatok vele, amint megérkezett. Álljatok ki amellett, hogy az unitárius eklézsia nevezzen ki kurátorokat a lengyel gyülekezetből, akik tudnának ilyen összeggel bánni és magukhoz vennék a kamat felét, ami a Taszycki úr lefektette, nálatok is meglévő feltételek között szerepel, s eddig nem teljesült. Vigyáznotok kell magatokra, és segítse meg kegyelmeteket az Úristen, legyen neki hála, hogy másfelől a nagyságos atyafi uraságokat mellétek állította.

Az új esztendőre kegyelmeteknek azt kívánjuk, hogy a jóakaratú Isten mind gyülekezetét, mind valamennyiőtöket bőkezűen áldja meg lélekben és testben egyaránt. *Magam* s házam imáitokba ajánlva kérem az Úristent, hogy kedves atyánkfiához, Gezanowski úrhoz küldje el angyalát, és őt társával együtt kegyelmetekhez szerencsésen vezesse el. Kegyelmetek pedig legyenek hírrel, ha csak az ügyre vonatkozó dolog történik. Biztosítlak Benneteket arról, hogy jóakarattal vagyok irántatok. Istenre és az ő kegyelmére bízva kegyelmetek zárom [levelem], 1Kor 12,13: Vigyázzatok, álljatok meg a hitben, legyetek férfiak, legyetek erősek. Minden dolgotok szeretetben menjen végbe![58] Kegyelmeteknek, szeretett uraim és nagyon drága atyámfiai az úrban, a sírig atyafiuk, kegyelmeteket szerető és alázatos szolgájuk maradva.

Az Úr születésének 1711. éve utolsó napján.

Tobiasz Wilkowski

Címzés:

Az Úrban oly szeretett és drága atyámfiainak, kik mindenhol laknak Kolozsváron átadassék.

[57] A mondatot a szöveget közlő Tazbir sem igazán érti. A szövegkörnyezet ismeretében értelmeztük.

[58] A hely valójában az 1Kor 16,13–14.

Molnár Lehel[1]

A püspöki vizitáció rítusa és rendszabályai az erdélyi unitáriusoknál a 17. században[2]

Magyar nyelvterületen még sem egyházi, sem átfogó művelődéstörténeti vonatkozásban nem készült el egy összefoglaló rítustörténet – állapította meg sommásan Voigt Vilmos egy 2010-es konferencián[3]. Ez a helyzet azóta is fennáll. A 16. századtól kezdődően, amúgy gazdag, a ritológia gyakorlatával és elméletével foglalkozó műveken keresztül, lett légyen katolikus vagy protestáns, nehezen tudjuk nyomon követni, valamint értelmezni a rítusok változását, átalakulását. Nem célunk a rítuskutatás historiográfiájával foglalkozni vagy felsorolni azokat a forrásműveket, amelyek a megíratlan magyar rítustörténethez elengedhetetlenek, csupán ennek kontextusában emlékeztetőül szolgáljon itt két korabeli név a hozzájuk kapcsolódó művekkel. Katolikus vonalon, „miután a tridenti zsinat határozatainak beteljesítéseképpen megjelent normatív liturgikus könyvek közül utoljára 1614-ben napvilágot látott a *Rituale Romanum* is – amelynek használatát V. Pál pápa egyáltalán nem tette kötelezővé –, több mint időszerű volt Pázmány Péter esztergomi érsek erőfeszítése: a *Rituale Strigoniense* megszerkesztése és megje-

[1] Molnár Lehel (Székelykeresztúr, 1968) Kolozsváron a Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán szerzett lelkészi oklevelet (1990–1995). 1996 márciusától a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának vezetője. 2004-től a Romániai Egyházi Levéltárosok Egyesületétnek elnöke. A Szegedi Tudományegyetem Bölcsésztudományi Karán doktorandusz. Kutatási területe: unitárius egyháztörténet, művelődéstörténet, rendszeres teológia. Publikációi tanulmánykötetekben, konferenciakiadványokban, a Keresztény Magvetőben, az Unitárius Közlönyben, a Korunkban, a Művelődésben valamint más hazai és nemzetközi szakfolyóiratokban jelennek meg.

[2] A tanulmány az OTKA K 112927 sz. pályázat támogatásával készült.

[3] Voigt Vilmos, *Rítuskutatás a kortársi folklorisztikában (és ehhez némi távlatok),* Magyar Egyházzene, 3(2010), 219.

lentetése 1625-ben."[4] Ezzel pedig az addigi magyar liturgikus hagyománnyal szemben a rómait tette hivatalossá. Protestáns részről a református Bod Pétert és az ünnepelmélet klasszikusaként is emlegetett, 1761-ben kiadott *Szent Heortokrátes* című kötetét említjük meg, amely az első magyar nyelvű mű az egyházi ünnepek történetéről, megtartásának módjáról és a hozzájuk kapcsolódó magyar népszokásokról.

Főleg a 19. századtól kezdődően a néprajzosok, társadalom- és zenetörténészek, valamint a különböző felekezetek elhivatott kutatói egyház- és zenetörténeti, teológiai, jogi művekben, tanulmányokban, a nemzetközi szakirodalom bevonásával foglalkoztak és foglalkoznak a rítusok és ünnepek történetével és szabályos gyakorlásuk kérdéskörével, ami a mindennapi ritualizálódott élet leírását is magában foglalja. Napjainkban a rituális viselkedés kutatása új dimenziókat nyitó kapujában érdekes témákkal állnak elő az arra hivatott szakemberek. Most a labdarúgó-Eb[5] aktualitása okán megemlítem, hogy a francia etnológus, Christian Bromberger[6] munkatársaival közel két évtizede a foci vizsgálatába kezdtek, vagyis arra keresik a választ, hogyan működik a dalok, jelmondatok, emblémák stb. használatában az a kohéziós erő, amely a szurkolókat összetartja, és közösségi élményt nyújt, párhuzamot vonva a foci és a vallási szertartások között. Ez a szerteágazó kutatási mezsgye mind szép és jó, de ott van az igazi vallási rítusok világa, amit, úgy gondolom, mindenekelőtt szem előtt kell tartani.

Unitárius vonatkozásban is sok a lemaradás. Elsőként Boros György unitárius püspök foglalta össze az unitárius liturgia történetét az 1930-as években *Szertartások és vallási szokások az unitárius egyházban*[7] címmel. Majd bő háromnegyed századdal később, 2007-ben tette közzé Bárth Dániel néprajzos *A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek* című tanulmánya[8] mellékleteként a mindmáig egyetlen 18. századi unitárius ágen-

4 Papp Ágnes, *Retrospektív liturgikus-zenei forrásunk új megvilágításban: a 17. századi Medvedics-rituále,* Magyar Zene, 4(2013), 392.

5 A 2016-os franciaországi labdarúgó-Európa-bajnokság jún. 10. és júl. 10. között zajlott.

6 Christian Bromberger, *Le match de football. Ethnologie d'une passion partisane à Marseille, Naples et Turin*, Paris, Editions MSH, 1995 (újra kiadva: 1996, 2001).

7 Boros György, *Szertartások és vallási szokások az unitárius egyházban*, KerMagv, 1(1932).

8 Bárth Dániel, *A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek = Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7/1. Konferencia Sepsiszentgyörgyön, 2005. szeptember*, szerk. S. Lackovits Emőke, Szőcsné Gazda Enikő, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 2007 (Konferenciasorozat, I), 213–230.

dáskönyvet, az Agh Isván nevéhez fűződő *Modus Rerum Agendarum*ot[9], felhívva a figyelmet ennek a forrástípusnak történeti, néprajzi-folklorisztikai szempontú hasznosításának lehetőségeire.

Sem Boros, sem Agh ágendáskönyve nem tér ki a püspöki vagy esperesi vizitációk rítusára, melynek ismertetésére a következőkben teszünk kísérletet.

Az unitáriusok első vizitációs rendelkezése 1614-ben készült. Előzményképpen hadd utaljunk arra, hogy Bethlen Gábor trónra lépésekor esküvel fogadta, miszerint „minden nemzetségeket, rendeket, státusokat religiókban… szabadságokban, törvényekben, és approbáta consuetúdójokban [jóváhagyott szokásukban] megtartok…”[10] Bethlen viszonylag türelmes valláspolitikája elvi és gyakorlati alapon állt, és fogadalmához igyekezett hű maradni, megengedte a jezsuitáknak, hogy visszatérjenek Kolozsmonostorra, az erdélyi katolikusok vezetésére Fejérdi Mártont főesperessé és vikáriussá nevezte ki. Nem meglepő tehát, hogy Bethlen fejedelemségének első országgyűlésén, Medgyesen, 1614. február 23. és március 16. között fontos vallásügyi határozatot is alkottak, amely a püspöki és az esperesi vizitációra vonatkozott, és annak folyamatos szabad gyakorlásának előírásával tulajdonképpen az egyházi fegyelem és közerkölcs megerősítésének elősegítése volt a cél. Ahogy a törvény fogalmaz: „(3) Az ecclesiasticus ordo minthogy jobb példaadással, nemcsak tanítással oktatja jóságos cselekedetekre az hallgatókot, gyakor visitatiókkal az püspekek, seniorok, kiki mind az ő szokott vallásában recepta religióján valókat mindenütt ez országban szabadon visitálhassák, fogyatkozásokat reformálhassák, és jókat is jobbítani és az vétkeseket érdemek szerint való büntetéssel, minden erejekkel, hasznos, jóságos és dicséretes cselekedetekre indítsák.”[11] Ez a törvény teremtett jogalapot arra, hogy az evangélikus püspök Weyrauh Zakariás 1615-ben, valamint a katolikus vikárius Fejérdi Márton 1618-ban egyházlátogatásra induljon.[12]

E határozat megszületésekor még két évig az az eruditus Toroczkai Máté volt az unitáriusok püspöke, aki magyarra fordította Enyedi György *Explicationes*ét, énekeskönyvet, kátét szerkesztett, és Georgio Basta rémuralmát követően a Bocskai által visszaadott kolozsvári templomban újjászervezte az egyházi életet, az iskolában az oktatást. A Toroczkait a püspöki székében meg-

9 A protestáns szerzők is használják a „rítus” és a „liturgia” szavakat, de szerkönyveik megnevezésére általában az „agenda, ágendáskönyv” kifejezést alkalmazzák.

10 *Bojti Veres Gáspár, A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól = Bethlen Gábor emlékezete*, szerk. Makkai László, Bp., Magyar Helikon, 1980, 54.

11 EOE VI. 413.

12 Barcza József, *Bethlen Gábor, a református fejedelem*, Bp., 1987, 190., 196.

erősítő, 1601. január 25-én kelt oklevél Bethlen Gábor 1613. november 6-i átiratában maradt fenn, melyben az egyházfőt felhatalmazta arra, hogy „Erdélyben a maga vallását hirdethesse, espereseket választhasson, jámbor erkölcsű papokat nevezhessen ki, azok fizetését megkívánhassa, az elromlott templomokat és papi házakat újra építethesse, s minden egyházi kötelességeit teljesíthesse; a házassági és egyházi törvényszék körében tartozó más ügyekbe nyomozást vitethessen végbe, azok felett ítélhessen, s döntő határozatokat hozhasson, a papok botrányos cselekedeteit és hibáit megfenyíthesse, az engedetleneket megbüntethesse; a világiaknak papok elleni ügyében a törvényt és igazságot kiszolgáltassa, eklézsiáit jó és illő rendben igazgassa, s mindazt ami tisztében áll kellő módon és helyen végrehajthassa és elintézhesse."[13] Az oklevél megfogalmazása természetesen nem tér ki explicite az egyházlátogatásra, de azok a jogosítványok, amelyekkel felruházták Toroczkait a vizitáció gyakorlatát is kimerítették. Az egyházlátogatáshoz azonban nyilván szükség volt egy külön vizitatoriára, amelyet a fejedelem a medgyesi országgyűlési határozatban mindegyik felekezetnek meg is adott. Ezt követően Toroczkaiék még 1614-ben elkészítettek egy vizitációs rendszabályzatot, melynek keletkezését az unitárius szakirodalom nem kapcsolta össze a medgyesi országgyűlési határozattal, holott minden bizonnyal ennek hatására szövegezték meg. Tóth György *Az Unitárius egyház rendszabályai 1626–1850* című munkájának függelékében[14] csupán közzétette ezt az 1614-es dokumentumot, de keletkezéstörténeti magyarázatot nem adott. Kénosi–Uzoni egyháztörténete második kötetében Toroczkairól értekezve megemlíti, hogy 1693-ban az Almási Gergely Mihály püspök jurisdikciója alá visszakerült háromszéki unitáriusok vizitálását ezen 1614-es rendelkezés alapján végezte.[15] Ez a rendelet, és annak kiegészített változata, amelyet alább részletesen fogunk ismertetni, zsinórmértékül szolgált egészen 1741-ig, amikor Szentábrahámi Lombárt Mihály püspök idejében új vizitációs szabályzatot alkottak.

13 Jakab Elek, *Virrasztásaim XII*, KerMagv, 2(1892), 83.

14 Tóth György, *Az unitárius egyház rendszabályai 1626–1850*, Cluj–Kolozsvár, 1922, 28–30.

15 Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, II, ford. Márkos Albert, bev. tan. Balázs Mihály, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2), 481. A későbbiekben látni fogjuk, hogy Almási Gergely Mihály unitárius püspök már 1692-ben megkezdett vizitációját valóban az 1614-es rendelkezés alapján végezte, de a kor követelményeinek megfelelően azt a dekrétumot helyenként kiegészítették.

Toroczkai és munkatársai 16 pontban foglalták össze azokat az alapelveket, amelyeket a vizitátoroknak követniük kellett. Az 1-es pont a vizitátorok elszállásolásának formai követelményéről szól. Eszerint a vizsgálószéket fungens pap esetén a parókia épületében, ellenkező esetben az egyházfi házában kell elszállásolni. Itt egy olyan kikötés is szerepel, hogy adott körülményekre való tekintettel a vizitátorok mérlegelhetnek, hogy minden községet megvizsgáljanak-e vagy csupán azokat, melyeknek élén kinevezett pap áll.

A 2. pont előírja, hogy miután a pap üdvözölte a vizitátorokat, az illető község falusbírája az esküdt polgárokkal és egyházfiakkal együtt a papi házhoz hívatnak, kiknek a vizsgálók meghagyják, hogy másnap, vagy ha az idő megengedi, még aznap meghatározott órában a hívekkel együtt a templomban egybegyűljenek, hogy ott őket üdvözöljék.

A 3. és az 5. pont a gyülekezet és a pap kikérdezéséről szól. Először az egyházközséget kell megkérdezni, hogy vajon a papjuk elég szorgalmas-e a tanításban, s vajon a meghatározott ünnep- és míves napokon s általában egész héten át tart-e, és hányszor tart templomozást, tart-e vallásos kikérdezést (katekézist) főképpen vasárnapokon. Továbbá tisztességesen forgolódik-e az ő nyája között, józan életű-e, oszt-e úrvacsorát, keresztel-e? És a betegekhez vigasztalásra hivatva, készséggel megy-e, amint tiszte tartja? Továbbá a birtokokat hűségesen műveli-e? Otthonülő-e, vagy faluszerte avagy kocsmákban bódorog? Azután illendőképpen ruházkodik-e? Általában jó példával jár-e hívei előtt vagy nem? Egyszerre több eklézsiát gondoz-e, s minő buzgalommal? Azonfelül miképpen igazgatja saját családját? A gyülekezet megkérdezésekor, hogy az illető helység papja jelen legyen-e vagy sem, az egybegyűltek bölcs belátására van bízva.

A papot az egyházközség törvényszerű vezetéséről és rendben tartásáról kérdezik ki, és megkérik, hogy erre vonatkozó írásbeli bizonyítékokat, kimutatásokat vegyen elő. Ezt követően ki kell kérdezni őt a tanítása felől, s a gyülekezet színe előtt hitvallást kell tennie, majd a híveket kell megkérdezni, hogy tényleg mindig aszerint tanította-e őket a pap. Aztán újból a papot kell megkérdezni a hívekről, hogy nagy számban szoktak-e templomba járni s ott figyelmesen hallgatják-e az Úrnak igéjét, kellő becsben tartják-e a tanítást, valamint magát a tanítót? Azután a papnak a köteles terményeket hiánytalanul és becsületesen fizetik-e? Továbbá a papi hivatal részére átengedett birtokokat mindnyájan saját joghatóságuk alatt tartják-e? Ha a helység polgárai, patrónusai vagy bárki más jogtalanul használná ezeket a birtokokat, a királyi adománylevélre való hivatkozás mellett a vizitációt végzők hatáskörébe tartozik az elidegenítőkkel szembeni fellépés.

A rendelkezés 4. pontja előírja, hogy a gyülekezet és a pap kikérdezésének ideje alatt egy falusi embert a szomszéd faluba kell küldeni, hogy azon helység papját, bíróját vagy egyházfiát értesítse a vizsgálók fogadására.

A 6., 7., 10, és 11. pont a pap és a hívek mulasztásainak, erkölcsi kihágásainak büntetését szabályozza. Ha a pap feladata teljesítésében kelleténél hanyagabb vagy feslett erkölcsű, dorbézoló vagy civakodó természetű, a nép előtt kell megfeddeni. Ha nem akar megjavulni, a vizsgáló uraktól meghatározott napra az esperes széke elé (in sedem senioris) kell idézni azon büntetés terhe alatt, melyet jog szerint az engedetlenek szoktak fizetni. Ha pedig a hívek a kötelező jövedelmet papjuknak nem adták meg, kényszeríteni kell őket annak beszolgáltatására, melynek napját előre ki kell tűzni. Ha a kitűzött dátumig sem tesz eleget a nép kötelezettségeinek, a papi szolgálatot mindaddig szüneteltetni kell, míg a pap kielégítést nyer.

Azt a papot, aki az engedelmességet és a vendégszeretetet nem gyakorolja, a zsinat által megszabott pénzbírsággal sújtsák. Ha ezt a büntetést az illető pap egyáltalán nem vagy csak makacskodva akarja fizetni, házi bútoraiból zálogot kell venni, amelynek kiváltására hivatalától való megfosztás büntetésének terhe alatt a vizsgálószék által megszabott napra egyházi fórum elé kell járulnia.

A feslett erkölcsű, civakodó, türelmetlen, zavargó, részegeskedő házastársak az egész egyházközség előtt saját törvényes papjuktól, valamint a vizsgáló uraktól szigorúan megintetnek, akik, ha nem térnek jó útra, papi szék elé idéztessenek. Ha így sem javulnak meg, ki kell közösíteni őket.

A hívek közül mindazok, kik az így lefolytatott gyülekezetben jelen nem voltak, egyenként 3–3 forint kifizetésére kényszeríttessenek, ami alól felmentést valaki csak igen komoly okok alapján nyerhet.

A 8. pont röviden szól az egyházközség anyagi gyarapodásáról, miszerint a vizitátoroknak meg kell kérdezniük azt is, vajon az elődök vagy mások az egyházközség számára hagyományoztak-e pénzt, az hol található, valamint vannak-e ezüstkészletek, kegyszerek?

A 9. pont alatt 12 forint büntetés terhe alatt kényszeríteni kell a híveket a templom, a papi épületek és az iskola körül való rongálások kijavítására.

A 12., 13, és 14. pont az egyházközségi iskolákra és mesterekre vonatkozik. Az iskolamestereket az egyházi szabályzatban előírt kötelességeikről kell megvizsgálni, megigazítani, meginteni és megbüntetni. Az iskolamesterek kötelessége, hogy az alamizsnából három vagy legkevesebb két gyermeket tápláljanak és neveljenek, hogy velük a templomban énekelhessenek, amit ha elmulasztanának, s az alamizsnát mégis begyűjtenék, a szokásos büntetéssel sújtsák őket. Ott, ahol az iskolák el vannak hanyagolva, azok kijavítására és a mesterek fizetésére

az egyházközség köteleztessék 12 forint büntetés terhe alatt. Az olyan pap, aki a mestert fizetni elmulasztja, s annak járandóságát magához kaparintja, 12 forintra büntetendő.

A 15. és 16. pont a vizsgálószék bezárását írja elő. A vizsgáló uraknak, mielőtt máshová távoznának, kötelességükké tetszik, hogy a papot Pál apostol szellemében nyomatékosan buzdítsák, hogy híven őrködjék, józan életű legyen, a prédikálásban szorgalmatoskodjék, s az evangélista hivatását töltse be. Hasonlóképp a híveket is figyelmeztetni kell, hogy szorgalmasan éljenek az örökélet igéjével, és a papi hivatal gondos fönntartásában meg ne lankadjanak. Az egyházlátogatásról jegyzőkönyvet kell készíteni, és a vizitátorok mind a papnak, mind az egyházközségnek vendégszeretetét megköszönve mehetnek tovább a szomszéd faluba.

A rendelkezés összeállításakor minden bizonnyal Toroczkai és munkatársai inspirálódtak a más felekezetek hasonló jellegű szabályzataiból, amit a saját egyházuk viszonyaihoz alkalmaztak. Előttük állhatott Melanchthon vizitátoroknak szóló könyve a lelkészek tanításáról[16] vagy Kálvin genfi egyházrendje, esetleg az erdélyi református *Ruberiánus kánonok*, amely még csak esperesi vizsgálatot említ[17]. Azonban úgy véljük, hogy legnagyobb mértékben Wilhelm Zepper herborni prédikátor, egyházjogász akkoriban főleg református peregrinusok által forgatott munkáját, a *De politia ecclesiasticá*t[18] használták fel. Zepper ugyanis – állapítja meg Herman Hanko – az első protestáns teológus, aki az említett művében igen nagy erudícióval ír az egyházkormányzásról[19], nevezetesen arról, hogy kora gyülekezeteinek rossz állapotáért a papképző intézeteket lehet felelőssé tenni, hiszen ott a lelkészjelöltek csupán teológiai elméleti képzést kapnak, és a praxis, valamint az egyházvezetés teljesen háttérbe szorul[20]. Zepper rávilágít az egyházkormányzás gyakorlati követelményeire és az egyházfegyelem szükségességére. Szerinte az egyház közössége és az egyes tagok nem lehetnek fékek nélkül. A keretek és a keresztény szabadság köteléke nem elég. Az egyháznak a disciplina

16 A latin mű címe: Philipp Melanchthon, *Articuli, de quibus egerunt per Visitatores in regione Saxoniae*, Wittenberg, 1527.; a német kiadás címe: *Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstenthum zu Sachsen*, Wittenberg, 1528.

17 Pokoly József, Az erdélyi református egyház története, IV, Bp., 1905, 101.

18 A mű teljes cím: Wilhelm Zepper, *De politia ecclesiastica sive forma ac ratio administrandi et gubernandi regni Christi, quod est ecclesia in terris*, Herborn, 1595.

19 Herman Hanko, *Notes on the Church Order*, http://www.prca.org/resources/publications/books/notes-on-the-church-order (letöltve: 2016. november 24.)

20 Boross Géza, *Bevezetés a gyakorlati teológiába*, Bp., 1995. 28–29. http://www.scribd.com/doc/30010433/Boross-Geza-Bevezetes-a-gyakorlati-theologiaba (letöltve: 2016. november 24.)

olyan, mint a testnek az életerő. Ha nincs rend, Isten országa az ördög országává változik. Nemcsak az kell, hogy a magisztrátus a külső törvénnyel munkálkodjék, kell a lelki fegyver is. Bűnt követnek el tehát az egyház és az elöljárók, ha nem büntetnek. A gyengék (ezekből van a legtöbb az egyházban) megrontatnak a rossz példától. Kis élesztőtől megkel a tészta. Kis bűnöktől is megromolhat az egész.[21] Zepper szerint fogaskerekekhez hasonló harmóniában kell dolgozniuk az egyház irányításáért és működéséért felelős intézményeknek. Ezek közül a két legfontosabb intézmény a zsinat és a vizitáció. Zepper a vizitáció lényegét tárgyalva olyan elvi alapokra helyezi annak létjogosultságát, amely visszaköszön Toroczkaiék konkrét egyházlátogatási rendeletében. A vizitáció haszna az egyházi tanítás megóvása a tévedésektől, a külső kultusz egyszerűségének biztosítása az emberi találmányok, okoskodások ellenében és az élet tisztaságának megőrzése. Így biztosítható, hogy mindenki dolgának megfelelően működjön: egyházak, iskolák, papok, magisztrátus, szülők, gyermekek stb. Az egyház gazdálkodásért, vagyonáért felelősök lehető legalaposabb átvizsgálása is megkerülhetetlen.[22] A cél általános képet kapni arról, hogy élnek a hívek, és hogy tanítanak az egyház különböző szintű vezetői: papok, iskolamesterek, valamint hogy viselik gondját a rájuk bízott ingatlanoknak, ingóságoknak és pénznek. Így a vizsgálat egyfelől részleges, másfelől teljes, mert az egyes személyek és a hívek általános kikérdezésétől az egymásról való kölcsönös referálásig felöleli az egész egyházközség életét.[23] Zepper a vizitáció lebonyolításának menetét apró részletességgel dolgozta ki, és egyes kérdések szinte szó szerint egyeznek a Toroczkaiféle rendelkezésben találhatókkal.[24]

21 Lásd: Wilhelm Zepper, *De politia ecclesiastica sive forma ac ratio administrandi et gubernandi regni Christi, quod est ecclesia in terris*, Herborn, 1595, 125–127. A fordításért köszönetet mondok Balázs Mihálynak.

22 *Uo.,* 507–508.

23 *Uo.,* 528.

24 A vizitátoroknak egy nappal korábban kell megérkezniük, és össze kell gyűjteniük a falu elöljáróit; (lásd Toroczkainál a 2. pont, Zeppernél 529. oldal). A hívek kikérdezése a papjukról: felkészült-e, tanítja-e őket, tart-e katekizációt, oszt-e úrvacsorát, látogatja-e a betegeket, milyen a családi élete, az erkölcse, kocsmázik-e. A pap kikérdezése: törvényszerűen vezeti-e az egyházközséget, erről írott anyag van-e. Az iskola ellenőrzése. A vizitációról jegyzőkönyvet kell szerkeszteni stb.; (Toroczkainál a 3., 5., 12., pont, Zeppernél 532–534., 542–543. oldal).

Zepper korabeli magyar recepciója még nincs alaposan feltárva.[25] Köteteiből kolozsvári[26], nagyenyedi[27], nagybányai[28] könyvtárakban, magángyűjteményben[29] is maradtak fenn példányok. Ugyanakkor Szenczi Molnár Albert a *Lexicon Latino–Graeco–Ungaricum* művének negyedik részében, az iskolák tanulmányi és nevelési rendjéről egybegyűjtött hét didaktikai dolgozat közül a másodikat, a *De scholis vernaculi*…-t Zepper egyházrendtartásából vette át. Gelei Katona István kánongyűjteményének összeállításakor, ahogy művének előszavában írja, Zepperre is támaszkodott.[30] Mindez megerősít abban a feltételezésünkben, hogy Zepper *De policia ecclesiastica*ja ténylegesen népszerű és sokat forgatott mű volt, és annak ellenére, hogy református talajon született, az unitáriusok is felhasználták.

Meg kell említenünk, hogy Toroczkaiék vizitációs rendelkezésének 12. pontja az iskolamesterek kapcsán kimondja, hogy az egyházi szabályzatban előírtak szerint kell őket megvizsgálni. Jelen tudásunk szerint ebből az időszakból nem maradt fenn unitárius egyházi szabályzat, éppen ezért úgy gondoljuk, hogy

25 Újabban Lukács Olga említi Zepper hatását a magyar puritanizmus folytán erősödő népiskolai törekvésekre. Lásd: *16–17. századi változások az erdélyi református iskolakultúrában*, Theologia Reformata Transylvanica, 1(2009), 111, http://www.studia.ubbcluj.ro/download/pdf/458.pdf (letöltve 2016. november 24.); Kecskeméti Gábor 2003-ban megjelent tanulmányában Zepper homiletikai elméletéről is értekezik. *A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében,* Irodalomtörténeti Közlemények, 4–5(2003), 382.; Nagy Géza 2008-ban megjelent poszthumusz művében többször hivatkozik Zepperre, akinek művei a magyar reformátusok presbitériumok megalakításában és népoktatás megszervezésében voltak hatással. *A református egyház története 1608–1715,* I–II, Bp., Attraktor, 2008.

26 Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, jelzet: R83604.

27 Monok István, Németh Noémi, *Isaac Basire könyvei a nagyenyedi református kollégium könyvtárában (1679–1680)*, Magyar Könyvszemle, 3(1992), 262. http://efolyoirat.oszk.hu/00000/00021/00350/pdf/MKSZ_EPA00021_1992_108_03_256-284.pdf (letöltve: 2016. november 24.)

28 Morvay Győző, *Két nagybányai régi könyvtár*, Magyar Könyvszemle,1(1896), 30., http://epa.oszk.hu/00000/00021/00092/pdf/016-051.pdf (letöltve: 2016. november 24.)

29 Kaposi Sámuel református tanár és orientalista könyvtárában is megtalálható volt Zepper *De politia…* kötete. Lásd: *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757,* s. a. r. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, 1994 (Adattár 16/3) 229. http://mek.niif.hu/03600/03678/03678.pdf (Letöltve: 2016. november 24.)

30 *Egyházi kánonok, melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhitű egyházak püspöke 1649. S függelékül a Szatmár-Németiben 1646. évben tartott Nemzeti Zsinat végzései,* ford. Kiss Áron, Kecskemét, 1875, VII.

Toroczkaiék minden valószínűség szerint a korábban már említett zsinati végzésekben lefektetett idevonatkozó törvényekre gondoltak. Persze nem zárhatjuk ki azt sem, hogy ebben a szövegben egy elveszett egyházi disciplina nyomai maradtak fenn.

Arról keveset tudunk, hogy Toroczkai a rendelkezés megfogalmazása után tartott-e generális vizitációt vagy sem. A Kénosi–Uzoni-féle Egyháztörténet egy fekete spanyolviasz-pecsétes dokumentumra hivatkozva megemlíti, hogy 1614. szeptember 25-én Toroczkai püspök Bordoson vizitált, ahol többek közt a papi fizetésekről határoztak[31], de arról nem maradt fenn írásos emlék, hogy más települést is meglátogatott volna.

Az Almási Gergely Mihály püspök nevéhez fűződő első teljesnek mondható unitárius generális vizitációs jegyzőkönyv 1692 és 1725 között keletkezett. Ez a kötet majdnem egész keresztmetszetében láttatja az akkori eklézsiák elsősorban anyagi és csak csekély részben erkölcsi állapotát. Korábbról alig néhány püspöki vizitációs jegyzőkönyv-töredék maradt fenn az 1674. és az 1684–85-ös évekből, amelyeket Benczédi Gergely levéltáros 1878-ban gyűjtött össze és köttetett be.

A vizitáció menetét szabályozó latin nyelvű rendelet az Almási-féle protokollum 151–153. lapjain található, és beigazolódott az a feltételezésünk, miszerint ez a decretum tulajdonképpen a imént ismertetett 1614. évi szabályrendelet kisebb-nagyobb eltérésekkel való megismétlése. A két szöveg összevetéséből azért érdemesnek tartjuk néhány különbségre rámutatni, amelyek a jogváltozások irányát, az egyházi vezetés hatását, hatékonyságát mutatják. Ugyanakkor a feltett kérdések arra is rávilágítanak, hogy általában milyen hiányosságok voltak az adott egyházközségben a pap vagy a gyülekezet részéről. A kérdések mindig normatív irányból, az elvárások, a lefektetett törvények vagy szokásjog irányából fogalmazódtak meg, és a feleletek a praxisra reflektálnak, vagyis arra, hogy a gyakorlatban érvényesült-e a normakövetés vagy sem.

Amikor a vizitátorok az egyházközséget kikérdezték a papjukról, 1614-ben még megállapodás tárgya volt az, hogy jelen lehet-e a lelkész vagy sem[32], míg 1692-ben kategorikusan elő volt írva, hogy a papnak el kellett hagynia a helyiséget. A kérdések közt 1692-ben már az szerepelt, hogy az ünnepi és mindennapi istentisztelet mellett a pap naponta kétszer imádkozik-e. Ez unitárius liturgiatörténeti szempontból fontos, mert már az 1654-es derzsi zsinaton elrendelték, hogy a naponta kétszeri harangozást és könyörgést büntetés terhe mellett el

31 Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, II, 443., 463., 481.

32 Tóth György, *Az unitárius egyház rendszabályai…*, 28.

ne mulasszák. Ugyanekkor azt is előírták, hogy a ministerek azokkal a könyörgésekkel éljenek „melyekkel a boldog emlékezetű Enyedi György, Toroczkai Máté és Járai Sámuel éltenek."[33] Úgy tűnik, hogy az évtizedek óta bevezetett kétszeri imádkozás nem vált általánossá, és újból számon kérték, éppen az istentiszteleti rend egységesítése szándékával. Ez a kérdés továbbá azért is érdekes, mert Pirnát Antal megállapítása szerint a 16. század Dávid Ferenc-i unitarizmusát egy olyan erőteljes racionális irány jellemezte, amely minden kötött istentiszteleti formát elvetett, és az úrvacsora kiszolgáltatását, valamint a keresztséget is feleslegesnek tartotta.[34] A 17. század végére azonban érzékelhetően egy egységes liturgikai rend irányában haladt az egyház.[35]

1692-ben is megkérdezték a gyülekezettől, hogy papjuk kiosztja-e az úrvacsorát, kiegészítve azzal, hogy ő maga és a családja él-e azzal. Tehát még a 17. század végén sem volt általános, hogy a pap nemhogy nem oszt úrvacsorát, de többször előfordulhatott, hogyha ki is osztotta, jómagát és hozzátartozóit nem részesítette a Jézus életére és halálára emlékeztető jegyekből. Jóllehet a zsinatok alkalmával időnként megintették, és 12, illetve 6 forint pénzbírságra büntették azokat a papokat és mestereket, akik nem éltek úrvacsorával.[36] Az 1626-os Radecius-féle *Disciplina Ecclesiastica* mellé három évre rá egy szabályrendeletet készítettek, amelyben többek közt az úrvacsora kiszolgáltatását is meghatározták, elrendelve, hogy a papok a zsinatok alkalmával is részesüljenek a szent ven-

33 *Protocollum Generale Consistorium* I. 1629–1737. 54–55., A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára.

34 Pirnát Antal Csomasz Tóth Kálmán munkájáról (kiadva: *A XVI. század magyar dallamai,* Akadémiai Kiadó, Bp., 1958) szóló opponensi véleményében (kézirat) írt az 1571–1579 közötti erdélyi antitrinitarizmus racionalizmusáról. Lásd: *Az unitáriusok költészete*, kiad. Stoll Béla, Tarnóc Márton, Varga Imre, Bp., 1967 (*Régi magyar költők tára, XVII. század*, 4), 530. Lásd továbbá Pirnát Antal, *Gerendi János és Eössi András*, Irodalomtörténeti Közlemények, 5–6(1970), 680–684., Pirnát Antal, *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig. = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. Varjas Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria saeculorum Hungariae, 5), 9–59.

35 Meg kell jegyeznünk, hogy az unitárius szertartásrend történetének részletes feldolgozása még mindig várat magára. Ebben a kérdésben máig alapvető munkának tekinthető Boros György műve (*Szertartások és vallási szokások az unitárius egyházban*, Kolozsvár, 1932, 1–116.; újabban pedig Bárth Dániel, *A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek = Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 7, szerk. S. Laczkovits Emőke, Szőcsné Gazda Enikő, Sepsiszentgyörgy, Veszprém, 2007, 213–230.; valamint Kovács Sándor, *Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról a 16–18. században = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. Gábor Csilla et al., Kolozsvár, Bolyai Társaság, 2013, 214–240.

36 Kovács, *Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról …,* 225.

dégségből.[37] Úgy tűnik, hogy nemcsak a gyülekezetben nem éltek úrvacsorával a papok, hanem a rendelet ellenére még a zsinatokon sem osztották ki, ugyanis 1663-ban az ádámosi szinóduson újból terítéken volt ez a kérdés, és nyomatékosan megismételték, hogy valahányszor zsinatot tartanak, az úrvacsorát ki kell osztani.[38]

Az 1614-es előírásban az állt, hogy amennyiben a hívek a papnak járó jövedelmet nem adták meg, kényszeríteni kellett őket egy bizonyos határidőn belül való beszolgáltatásra. Ha ezt is elmulasztották, akkor a papi szolgálatot, a hátralék maradéktalan törlesztéséig, fel kellett függeszteni.[39] Az egész gyülekezetet sújtó rendeletet 1692-re 12 forint egyéni büntetés kifizetésére változtatták. Ezzel tulajdonképpen a lelkészi szolgálat presztízsét és a hívek folyamatos lelki gondozásának fontosságát deklarálták.

Az 1692-es vizitációs szabályzat a 1614-hez képest először fogalmazta meg expliciten, hogy a templomból való kijövetel után a gyülekezet vezető polgárait, vagy ha az adott körülmények úgy kívánták, akkor mindegyik polgárt fel kellett szólítani arra, hogy megjelenjen a parókián és vizsgálják meg az egyházi javakat, hogy tudniillik mennyi pénze van az eklézsiának, milyen kiadásai és bevételei, milyen ezüst és más edényei vannak, valamint a földeket, szántókat, réteket, erdőket is számba kellett venniük. A vizitációs protokollum végső fokon ennek a törvénynek a végrehajtását tükrözi. Legnagyobb hangsúlyt az egyes egyházközségek meglátogatásakor az anyagi, azaz az ingó és ingatlan vagyonnak, ahogy fogalmaztak, a „bona interna et externa", a belső és a külső javak maradéktalan összeírására fektették. Ugyanakkor az előírás tükrözi a világi elemnek az egyházközség ellenőrzési mechanizmusába való bevonását is.

A vizitációs rendelkezés természetesen külön foglalkozott az iskolamesternek, azaz rektornak a megvizsgálásával. Ennek értelmében az egyik legfontosabb előírás az volt, hogy a mesternek a saját fizetéséből kötelessége magára vállalnia két vagy legalább egy gyermeknek a nevelését, tanítását. A korábbi, 1614-es dekrétum szerint a rektornak három vagy legkevesebb két gyermek táplálásának anyagi terheit kellett hordoznia. Az indoklás csak ezen régi előírásban maradt fenn, nevezetesen erre azért volt szükség, hogy a templomban a mesternek legyen egy, kettő, akár három tanítványa, akivel énekelhet.[40] Az köztudott, hogy az erdélyi protestáns felekezetek többnyire megőrizték, és liturgiájukba beépítették

37 Tóth, *Az unitárius egyház rendszabályai* …, 34., 41.
38 Kovács, *i. m.*, 224.
39 Tóth György, *i. m.,* 29.
40 *Uo.,* 30.

a középkori és magyar nyelvre átültetett gregorián anyag egy részét.[41] A legújabb kutatások kimutatták, hogy Dávid Ferenc korától egészen a 18. század végéig az unitárius énekeskönyvek anyaga és szerkezete lényegében változatlan, és a református, evangélikus felekezeteknél bekövetkezett racionális irányú váltás itt csak később, az 1830-as években érvényesült.[42] Tehát a kéziratos graduálokban[43] fennmaradt antifónák és zsoltárok éneklése hosszú századokon keresztül legtovább az unitáriusoknál maradtak fenn, és a vizitációs rendelkezés azáltal, hogy a kántornak vagy mesternek előírta, hogy maga mellé ki kellett nevelnie néhány tanulót, ezen liturgikus cselekvés központi szerepét és fontosságát nyomatékosította.

A protokollumba a vizitációs szabályzat mellé beillesztettek öt olyan zsinati határozatot is, amelyekről úgy gondolták, hogy az egyházlátogatások alkalmával a papok és rektorok megvizsgálásakor számon lehet rajtuk kérni. Sikerült megállapítanunk, hogy ezek a végzések az 1606–1692 közötti időszak zsinatainak egyikén-másikán keletkeztek.

Ilyen volt többek közt az 1606-os kolozsvári zsinat néhány rendelete, amelyek egyrészt a rektorok öltözködésére vonatkoztak, nevezetesen, megtiltották nekik a katonai viseletet és a fej túlzott borotválást, másrészt pedig kötelező módon előírták, hogy a mestereknek évente legalább háromszor prédikálniuk kellett a gyülekezeteikben.[44] Továbbá az 1641-es ádámosi zsinat elrendelte, hogy a rektornak kötelessége helyettesítenie a papot, amennyiben az eklézsia dolgai miatt távol kell maradnia a gyülekezetből. Ugyanakkor, ha a lelkész, „dicsőségféltés" miatt nem engedi meg a mesternek, hogy prédikáljon, 12 forintra büntessék.[45] 1661-ben a désfalvi zsinat határozatba foglalta, hogy a papnak évente négyszer el kell mennie az iskolába, hogy megvizsgálja az oskolamester tevékenységét, szorgalmát, tanítási módszerét stb.[46] Az 1692-es vizitációs rendelkezés a pap számára már csak évenkénti kétszeri látogatást írt elő. Ebből esetleg arra is következtethetnénk, hogy egyre inkább a professzionalizálódó oktatás

41 Pap Anette, *Adalékok az Öreg graduál antifónáinak kapcsolataihoz*, Református Szemle, 4(2011), 402.

42 Lásd bővebben Bódiss Tamás, *„Szent Írásból szedegettetett rövid Éneketskék". Egy XVIII. századi unitárius énekeskönyv antifónái és zsoltárai*, Magyar Egyházzene, 2(2007/2008), 39–46.

43 Az unitárius kéziratos graduálok összefoglalását lásd Kovács Sándor, *Kéziratos graduálok az Erdélyi Unitárius Egyházban* Református Szemle, 4(2011), 423–439.

44 Bölöni Mikó Lőrincz, *Az Erdélyi Unitárius Vallásközönség igazgatási rendszere*, kéziratként sokszorosította és előszóval ellátta dr. Tóth György, Bp., 1931, 143., 147.

45 *Protocollum Generale Consistorium,* I, 1629–1737., 24–25., MUEKvGyLt.

46 *Uo.,* 62.

felé haladt az egyház, miáltal már nem volt szükség a tanítók gyakoribb ellenőrzésére.[47] A sárosi zsinaton 1669-ben a pap és rektor pipázását 6, illetve 3 forint büntetés terhe mellett megtiltották[48]. A rendeletet 1692-ben is számon lehetett kérni, sőt az elkövetkező évtizedekben, egészen a 19. századig többször megerősítették, ami mutatja, hogy a dohányzás hosszú időn keresztül probléma volt.[49]

Kiss Réka reprezentatív munkájában leszögezi, hogy a Küküllői Református Egyházmegye vizitációs és egyházi törvénykezési jegyzőkönyvei kvantitatív jellegű elemzésének a töredékesen fennmaradt források szabnak határt. Ez a megállapítás fokozottan igaz az unitárius dokumentumokra is. Amellett, hogy a 16 századból egyáltalán nincs és a 17–18. századból is csak kevés vizitációs anyag maradt fenn, ráadásul a jegyzőkönyvet vezető generális nótárius elsősorban a gyülekezet papjának sztereotip módon megformulázott szavait adja vissza, mindez arra enged következtetni, hogy a protokollum „egy alapvetően szóbeliségre épülő társadalom írásos lenyomata". Így aztán nehéz a sztereotípiákból, a rövid szövegekből, az egyedi esetekből sajátosságokra és törvényszerűségekre következtetni.[50]

Azt is megállapíthatjuk, hogy a vizitációs protokollumban található adatok nem válaszolnak maradéktalanul az egyházlátogatási szabályzatban szereplő kérdésekre, rendeletekre. Az adott körülmények határozták meg, hogy a normatív előírások melyikét alkalmazták.

47 Ennek igazolására azonban alapos forrásfeltárásra és elemző munkára lenne szükség, ugyanis az unitárius falusi elemi oktatás történetével még senki sem foglalkozott behatóbban.

48 *Protocollum Generale Consistorium,* I, 78.

49 Jóllehet Radvánszky szerint a dohányzás tilalmát Erdélyben 1702-ben beszüntették (lásd: Radvánszky Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században,* I, Bp., 1896, 393.), mégis az 1725-ös szováti zsinat és az 1776-os kolozsvári főtanács is foglalkozott a kérdéssel, de Bölöni Mikó Lőrincz a 19. század közepén a pipázással kapcsolatban már ezt írta: „Ez a tilalom az újabb időben [19. század] elalvult s miután a dohányzás az emberek közt, helyesen, nem helyesen, általános divattá lett, megtiltani nem is lehet ugyan, de, hogy a belső emberek a pipázásra nézve szorosan alkamazkodjanak azon illedelmi szabályokhoz, melyek a társadalmi életben minden mívelt embert felmenthetetlenül kötelezznek, azt az ethika alapelveinél fogva a Szt. egyház méltán megkivánhatja s meg is kivánja, mert bármit mondjon is akárki, mégis mindég illetlen dolognak marad, ha a belső embereknek a pipa úton útfélen a szájában füstölög, vagy kalapja zsinorjába, vagy csizmaszárába dúgva áll; és zsebéből sallangos kostök fityeg ki s még a templomig s halottas házig sem megyen pipázás vagy szivarozás nélkül." (Bölöni Mikó Lőrincz, *Az Erdélyi Unitárius Vallásközönség igazgatási rendszere*, 152.)

50 Kiss Réka, *Egyház és közösség a kora újkorban. A Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében*, Bp., Akadémiai, 2011, 86–87.

Gesztelyi Hermina[1]

Református terítő unitárius közegben – Bethlen Kata 1735-ös olthévízi textíliájának felekezeti jelentősége[2]

Módszertani bevezető

A nőkre irányuló kutatásokban központi szerepet kapott a textíliák, valamint egyéb kézimunkák készítése mint az önreprezentáció kiemelt formája, amelynek segítségével a nők nem csupán kifejezik magukat, hanem e tevékenységek során konstruálják meg identitásukat.[3] Ez a kutatási irány – a megfelelő módosításokkal, a helyi viszonyok figyelembevételével – alkalmazhatónak és eredményesnek látszik a magyar nemesasszonyok esetében is. Éppen ezért Bethlen Kata írásait (önéletírás, imádságok, levelek, végrendeletek, vallástételek), egyházalapító és -támogató tevékenységét, iskolapártolását, könyvtáralapítását, orvoslását indokolt együtt értelmezni. Jelen tanulmány keretei között természetesen nem vállalkozhatunk a teljes körű vizsgálatra, ezért esettanulmányként a szövegek és szövetek összefüggésére koncentrálva a patróna egyetlen fonalas munkáját, az 1735-ben az olthévízi református eklézsiának adományozott receabroszt vizsgáljuk meg alaposabban – a korabeli források, egyháztörténetek, valamint Bethlen Kata egyes szövegeinek kontextusában.

Olthévíz a 18. században az unitárius és református felekezetek közötti küzdelem egyik fontos tere is volt, ahol külön konfesszionális jelentőséget is sejthetünk e darab elkészítése és felajánlása mögött. Ezt a gyanút főként a korabeli források alapján fogalmazhatjuk meg, hiszen ezek a szövegek úgy láttatják a falut,

[1] Gesztelyi Hermina (1990) a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének végzett hallgatója, jelenleg a Magyar és Összehasonlító Irodalom Doktori Iskola doktorandusza, témája a kora újkori női műveltség és ennek különböző mediális hordozói.

[2] A Reformáció Emlékbizottság nevében az Emberi Erőforrások Minisztériumának EGYH-REB-15-KUT-0019 azonosítószámú pályázata támogatta az Erdélyi Unitárius Egyház Központi Gyűjtőlevéltárában végzett munkát. Külön köszönöm Molnár Lehelnek a levéltári kutatásban nyújtott segítséget.

[3] Susan Frye, *Pens and Needles: Women's Textualities in Early Modern England*, Pennsylvania, University of Pennsylania Press, 2010; Rozsika Parker, *The Subversive Stitch – Embroidery and the Making of the Feminine*, London, I. B. Tauris, 2010.

mint ahol minden megmozdulásnak felekezeti tétje van. Egyfelől az Erdélyi Unitárius Egyház Központi Gyűjtőlevéltárában található egyháztörténet-írás harmadik kötete jelent támpontot,[4] amely részletesen ismerteti az olthévízi helyzetet Bethlen Kata és Teleki József idején. A református nézőpontot a gyülekezeti napló, vagyis a *Iubar Solis Iustitiae* című munka[5] mellett Bethlen Kata és Bod Péter önéletírásai, valamint Bod egyháztörténeti munkái örökítették meg.[6] A vizsgálni

[4] Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, Kozma Mihály, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/A*, ford. Márkos Albert. Kézirat. Lelőhelye az Erdélyi Unitárius Egyház Központi Gyűjtőlevéltárában. Szintén itt található meg a latin nyelvű eredeti is *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica, Tom. III* címen. (Mindkettő jelzet nélkül.) Az olthévízi unitárius lelkész elbeszélésében ismerteti a kézirat a helyi eseményeket: *Következik a hévízi pap elbeszélése, mely itt-ott össze van vonva, de seholsem a történeti igazság meghamisításával*. A fejezet fejlécében ezt olvashatjuk: *A hévízi unitárius eklézsia üldözése*. Azonos címmel megtalálható Márkos 1940-es évekbeli fordításának kézirata az Olthévízi Unitárius Egyház Levéltárában is, erre Veres László hivatkozik. Veres László, *Bod Péter olthévízi élete és szolgálata (1743–1749) = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában. A nagyenyedi és magyarigeni „Bod Péter háromszáz éve" konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete*, szerk. Gudor Botond, Kurucz György, Sepsi Enikő, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan, 2012 (Károli Könyvek), 153. Ezt a szöveget személyesen még nem volt alkalmam megvizsgálni. Ilkei Ildikó tanulmányából az derül ki, hogy a hévízi unitárius lelkész naplója jelenti az egyháztörténet harmadik kötetében az említett rész forrását, ám arra vonatkozó adatot egyelőre nem találtam (s ezt, kérdésemre, maga a szerző sem tudta megerősíteni), hogy valóban létezik ez a napló, és hogy tényleg ennek alapján készült volna az egyháztörténeti munka. Ilkei Ildikó, *Bethlen Kata térítése = Emlékezet és devóció a magyar irodalomban,* szerk. Balázs Mihály, Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 367–371.

[5] A *Iubar Solis Iustitiae – Az igazság napjának fénye* című kéziratos mű, mely az Olthévízi Református Egyházközség tulajdona. A naplót Olthévíz első református lelkésze, Vásárhelyi János 1727-ben kezdte vezetni, s a soron következő lelkészek is folyamatosan feljegyezték a fontosabb gyülekezeti eseményeket. A továbbiakban: *Iubar*. (A kéziratot Sylvester Aba református lelkésznek köszönhetően tanulmányozhattam Olthévízen.) – A kézirat első ismertetése: Markos András, *Árva Bethlen Kata ajándékkönyvei,* Könyvtári Szemle, 1972/1, 23–29. A *Iubar* eddigi kutatásáról ld. Fazakas Gergely Tamás, *Egy levéltáros hagyatéka: Markos András alig ismert kutatásai Árva Bethlen Katáról, Bod Péterről és Málnási Lászlóról = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem": Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 318, 321.

[6] Bod Péter, *Önéletírás* = B. P., *Magyar Athenas*, vál., s. a. r., utószó Torda István, Bp., Magvető, 1982, 9–79., Uő, *Szent Irás' értelmére vezerlö magyar leksikon*, Kolozsvár, 1746. http://mek.oszk.hu/09100/09122/09122.pdf (letöltve: 2016. január 10.), Uő, *A Szent Bibliának Históriája*, Szeben, 1748. http://mek.oszk.hu/01800/01852/html/pages/hub1_279990_bodp_sztbiblhist_0000.htm (letöltve: 2016. január 10.), Uő, *Szent Hilárius*, Szeben, 1760. http://mek.oszk.hu/01800/01853/html/pages/hub1_123076_bod_p_szt_hilarius_

kívánt abroszról már jelent meg egy kérdéseket és hipotéziseket megfogalmazó előtanulmány,[7] amelyre jelen szövegben támaszkodunk.

A református és unitárius nézőpont a forrásokban

Bethlen Kata és Teleki József 1722-ben házasságkötésük után költöztek a Bethlen-család olthévízi kastélyába.[8] A falu a 16. századtól kezdve unitárius volt,[9] a templom is hozzájuk tartozott. 1725-ben Bethlen Kata és férje református gyülekezetet és iskolát alapítottak, amely 1727-től állandó lelkésszel működött. Innentől minden, a református egyházat érintő eseményről a *Iubar* tudósít. 1748-ban kezdtek a fatemplom helyére kőből az Úrnak házat építeni: „Ezen esztendőben [1748], júliusnak 26-ik napján, az én Jóistenemnek segedelméből és méltóztatásából kezdettem Hévízen házat építtetni az Úrnak tiszteletére; mely lenne imádságnak háza; mely annak előtte ugyanazon helyen fából volt. Ezen nagy indulattal munkálódtatván, rakását végezték el Jóistenem kegyelmességéből azon esztendőben augusztusnak 21-ik napján."[10] Az építkezésről az unitárius pap így tudósított: „Közben a reformátusoknak imaházat építenek, mert addig

0000.htm (letöltve: 2016. január 10.), Uő, *Historia unitariorum in Transylvania, inde a prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis concinnata. Ex msspto auctoris nunc primum edita. (intr. et ed. Josephus Soofalvi),* Lugduni Batavorum, 1776., Uő, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának, és világ kezdetétül fogva a jelen való időig sokféle változásinak rövid historiája. Melly az isten magyar népének hasznára egyben szedegettetett, és a dolgok nagyobb megvilágosíttatásáért, a világ négy fő mappáival ki adatott*, Bázel, 1777.

7 Gesztelyi Hermina, *Terítő terítő? – Bethlen Kata úrasztali abrosza az unitárius Olthévízen = Szöveg, hordozó, közösség – Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*, szerk. Gesztelyi Hermina, Görög Dániel, Maróthy Szilvia, Bp., reciti, 2016 (Fiatalok Konferenciája, 2015), 33–41.

8 Az olthévízi udvarházat és birtokokat Bethlen Kata apja halála után, az 1716-os birtokfelosztáskor örökölte, ám a terület anyjának apai, református ágán került a család tulajdonába. 1667-ben kapta Nagy Tamás I. Apafi Mihálytól az eredetileg Sükösd György birtokában lévő Olthévízt. Bicsok Zoltán, *A bethleni Bethlenek birtokmegosztó levele 1716-ból,* Korunk, 2002. december. http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2002&honap=12&cikk=7084 (letöltve: 2016. április 13.). Ezzel kapcsolatban olvashatjuk Kelemennél, hogy Sükösd György birtokait – köztük Olthévízt – a Bethlen, Wesselényi, Petki és Szalánczy családok örökölték. Kelemen Lajos, *Nagyteremi Sükösd György síremléke* = K. L., *Művészettörténeti tanulmányok*, I, Bukarest, Kriterion, 1977, 173.

9 Vö. „A község is, egy szegény özvegyasszony kivételével színtiszta unitárius volt." Kénosi Tőzsér, Uzoni, Kozma, *i. m.*, 166r.

10 Ehhez lásd: Bethlen Kata *Önéletírása = Magyar emlékírók 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. Bitskey István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 836–837.

az udvarban, vagy a pap házában folyt le az istentisztelet. Meghívnak néhány előkelőséget egy bizonyos ünnepnapra, mintegy az imaház fölszentelésére."[11] A templom első lelkésze az 1743-tól Olthévízen szolgálatot teljesítő Bod Péter lett.

Az olthévízi felekezetváltásokat ellentétesen mutatja be a két konfesszióhoz köthető forráscsoport, kisajátítva az üdvözülés egyedüli lehetőségét.[12] Apologetikus szándék sejlik fel mindkét részről az áldozat-narratíva alkalmazásában, valamint annak újbóli hangsúlyozásában, hogy a reformátusok Istentől valónak és erőszakmentesnek láttatnak minden áttér(ít)ést, míg az unitáriusok a kegyetlen módszerekre hivatkoznak. Mindkét felekezet a lehető legellenszenvesebbnek állítja be a másik oldal papját, akinek gaztetteit hosszan taglalja, magyarázatot adva ezzel is a felekezetváltások nagy számára – hiszen míg a *Iubar* szerint az unitárius pap elrettentő viselkedése a református egyházhoz vezeti a híveket, addig az unitárius egyháztörténet szerint a református lelkész fortélyaival is ráveszi a naiv lelkeket a hitehagyásra. Református oldalról így emlékezett meg erről Vásárhelyi: „Illyen nyomoruságos idöben, illyen Szent, de az idönek ellenkezésére nézve tsudálatos munkára méltóztatott titeket az Isten Méltóságos Úr és istenfélö Méltóságos Aszszony [azaz Teleki József és Bethlen Kata], midön megengedte azt ö Felsége, hogy a' bóldogtalan idöben is rontanátok az Antichristus titkos testét, és azokból kik tagadják a' JÉSUSt ama' Christusnak lenni János Apostol elsö Lev. 2 resz. 22. Isten ditsöségére a' JÉSUS Christus igaz esmérete által uj sereget szedegetnétek […]"; „hinni kezdék a' Jésust ama' Christus-nak lenni, ki az élö Istennek természet szerint és öröktölfogván való Fia."[13] A megtérések református narratívája Bethlen Kata, valamint Bod Péter önéletírásaiban is az előbbi idézethez hasonlóan képződött meg.[14]

11 Kénosi, Uzoni, Kozma, *i. m.*, 180r.

12 A *Iubar* szerint a következők hangzottak el az unitárius pap szájából: „Jobb lett volna, ha malomkövet kötött volna a nyakára aki kálvinistává lett, és a vízbe ugrott volna, mert egy kálvinista sem idvezült soha." Bethlen Katának a hívek üdvözüléséért végzett munkájáról pedig így emlékezik meg: „de ugyan tsak mások felett való lelki örömet engedett ö Felsége Nagyságodnak midön arra méltóztatta Nagyságodat hogy ne mulandóságnak fiait és leányit neveljen, hanem szüljön és neveljen bóldog örökévalósagnak tselédit az idvességre. Melly nagyobb ditsekedésére lehet Nagyságodnak mint a' kinek napjai nagy világi bóldogságban múlnak el; mert Dániel Prófétaként: A' kik sokakot az igaságra visznek, fénlenek miként a' tsillagok örökön és öröké." *Iubar*, 61, 76.

13 *Iubar*, A2v–A3r.

14 Bethlen, *i. m.*, 763–764. Bodnál a megtérésekről ezt olvashatjuk: „Hévíz község lakóinak nagyobb része a szentháromság-ellenes vallásról a helvét hitvallásra tért." Bod, *Önéletírás, i. m.*, 34. Noha Bod a többség áttéréséről tudósít, Olthévízen a reformátusok száma nem haladta meg az unitáriusokét Bethlen Kata idején.

A Kénosi–Uzoni–Kozma-féle unitárius egyháztörténet harmadik kötetének tudósításában egészen más megvilágításba kerülnek az események: „Egy ideig most özvegységben élt az asszony, később azonban hozzáment gr. Teleki Józsefhez. Ahogy ez lábát betette a hévízi birtokba, mindjárt kezdett megzavarodni az eklézsia békés nyugalma. Azelőtt a jó békességet senki nem háborgatta."[15] „Mert, amint mondottuk, kezdeményező a feleség volt, de a fáklyát a férj dobta be, azután az asszony eljárásába beleegyezett, azon szemet hunyt és munkatársául szegődött. Különösen mikor látta, hogy egy pár áttérés történt, minden követ megmozgatott, hogy azok számát növelje. Ezért elnézte mindazt a bosszantást és szemtelenséget, amit tiszttartója követett el, ki urában bízott s neki mindenképpen tetszeni akart. […] Így aztán közös terv és eljárás alapján csupán arra az egyre törekedtek, hogy az unitáriusok száma apadjon, s a hívek számbavétele alapján a templomot elvehessék. E cél elérésére elkövettek mindent, amit csak emésztő kapzsiságuk diktált."[16] A tét tehát a templom birtoklása volt, amely a pars maior elve alapján a többségi felekezet birtokába kellett, hogy kerüljön.

A Bethlen-családban nem volt előzmény nélküli a pars maior elv alapján létrehozott református eklézsia, hiszen Bethlen Kata apai nagyapja, Bethlen János az unitáriusok templomát és iskoláját elvéve hozta létre a nagyteremi református egyházközséget, amelyet a család többszöri adományozás során látott el templomi felszereléssel.[17] A Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténet második kötete szerint viszont Bethlen János is azok közé tartozott, akik a hivatalviselés miatt tértek át az unitáriusról a szentháromsághitre, ezután pedig nemcsak Teremi, hanem Udvarhely- és Marosszék, Erdőszentgyörgy, Kőrispatak, Bözöd, Kis- és Nagysolymos, Szenterzsébet és Muzsna lakóit is a „legválogatottabb kínzásokkal gyötörte, mígnem valamelyes kálvinista eklézsiát sikerült itt alapítani ennek a véres kezű üldözőnek. Ezt a hóhérolást nemcsak itt gyakorolta, hanem mindenütt, ahol jószágain unitáriusokat talált, s amely eklézsiába hivatalos hatalma révén csak

15 Kénosi, Uzoni, Kozma, *i. m.*, 160r.

16 Kénosi, Uzoni, Kozma, *i. m.*, 167v–168r. Az erőszakos térítés eszközeinek részletes bemutatásához lásd Ilkei Ildikó tanulmányát: Ilkei Ildikó, *Bethlen Kata térítése = Emlékezet és devóció a magyar irodalomban,* szerk. Balázs Mihály, Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 367–371.

17 *A történelmi Küküllői egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere*, IV., szerk., s. a. r., bev., jegy. Buzogány Dezső, Kovács Mária Márta, Ősz Sándor Előd, Tóth Levente, tanulmányok Horváth Iringó, Sipos Dávid, Kolozsvár, Koinónia, 2012 (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania, 1), 616.

beférkőzhetett."[18] A család térítő, egyháztámogató tevékenysége mögött így többször is felsejlik a neofita túlkapás gyanúja. Ezzel kapcsolatban Uzoniék így fogalmaztak: „s a frissen áttértekhez hasonlóan hitének kemény és erőszakos védelmezője és terjesztője volt".[19] Az unitárius egyháztörténet harmadik kötetének értelmezésében Bod összekapcsolja Bethlen Kata térítéseit a családi előzménynyel, ezt az oksági kapcsolatot azonban Kénosiék elvitatják – noha utána hosszan Bethlen János (fentebb idézett) teremi térítését ismertetik: „Azt írja [Bod] továbbá ugyanitt, hogy a grófné csak szülei nyomdokain járt, *kik Isten kezével, az apostoloktól vett és használt módszerrel és eszközökkel másutt is, így Rákoson és Teremiben, eklézsiákat alapítottak*. Ha szülő nevezeten az apát és anyát érti, hát biz' ezek semmi effélét nem cselekedtenek."[20]

Bethlen Katánál anyai oldalról is unitárius felmenőkkel számolhatunk, hiszen édesanyja, Nagy Borbála csak házassága után lett református.[21] Az unitárius egyháztörténet külön megemlíti, hogy Bethlen Kata anyai nagynénje, Nagy Klára azon állhatatos hívek közé tartozott, akit még férje, Bethlen Elek kálvinista hitre térése sem tudott eltántorítani, és élete végéig megmaradt unitáriusnak.[22] Több áttérést is politikai indíttatással magyaráznak Uzoniék, hiszen református-ként egyenesebb volt az út a vezető tisztségekig, amit az is alátámaszt, hogy 1730 után a Guberniumnak egyetlen unitárius tagja sem maradt.[23]

Ám Olthévízen minden erőfeszítés ellenére sem kerültek többségbe a reformátusok, az unitárius lelkész nyomán így maradt fenn ennek története: „Minthogy tehát a grófné asszony, Bethlen Kata, célját el nem érhette, s nem volt reménye arra, hogy a reformátusok számban fölülmúlják az unitáriusokat, holott ez az egy volt legfőbb törekvése, azok szerint, akik hallották, ilyen szókra fakadt: Isten engem sok szomorúsággal és fájdalommal látogatott meg; legjobban mégis

18 Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, I., ford. Márkos Albert, bev. Balázs Mihály, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/1), 111.

19 *Uo.,* 772.

20 Kénosi, Uzoni, Kozma, *i. m.*, 167r. (Kiemelés tőlem: G. H.)

21 Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, II., ford. Márkos Albert, bev. Balázs Mihály, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2.), 568.

22 Uo., 568.

23 Balázs Mihály, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története keletkezése és forrásai* = Kénosi, Uzoni, I., *i. m.*, XV.

azt fájlalom, hogy a hévízieket a sötétségből nem hozhattam világosságra."[24] A reformátusok számbeli hátrányát mi sem bizonyítja jobban, minthogy a templom az unitáriusoké maradt, ezért Bethlen Kata 1748-ban nekilátott egy új református kőtemplom építésének, amelynek majd egy éven keresztül tartó munkálatairól *Önéletírás*ában és imádságaiban is megemlékezik. A *Védelmező erős Pais* VII. imádságában felbukkan a hévízi eklézsiáért való könyörgés, illetve a XV. imádságot teljesen ennek szenteli.[25] Az *Önéletírás*ban olvasható *Hálaadó könyörgés*ben[26] pedig megismétlődik a *Védelmező erős Pais* említett imája.

Az 1735-ben adományozott olthévízi abrosz

A *Iubar* bejegyzései szerint Bethlen Kata 1727-ben adományozott először az olthévízi református templomnak – ebből az évből származik az *Önéletírás* egyetlen, fonalas munkák készítésére vonatkozó részlete is.[27] Ettől az évtől állandóvá vált az eklézsia ellátása, főként textíliákat, ötvösmunkákat és könyveket örökít meg a *Iubar*. 1733 és 1735 között minden évből tudunk Olthévízre készült adományról. A patróna 1735-ös ajándékozása alkalmával került a templomba az az úrasztali abrosz, amelynek jelentőségét igyekszünk megmutatni az ismertetett előzmények fényében. A terítő leírása így szerepel a *Iubar*ban: „Egy abroszt, melyben vagyon tizenkét patyolatból valo táblák közzé elegyittetett karmasin szin selyemből kötött fejér tzérnával töltött retzéből állo, hárma bárányt tize egy egy fejű sast mutató, tizén három tábla mindenik magában, e két betűt viselvén B. K. és egészszen környül vétetvén karmasin szin selyemből fejer tzérnával kötött tsipkével."[28] Ezt a terítőt egyrészt az teszi különösen érdekessé, hogy nem csupán leírásból ismert, jeles alkalmakkor ma is használják. Másrészt pedig a szakirodalmat, a magyarországi és erdélyi gyűjteséket, valamint a mintakönyveket átnézve ritkán találkozunk hasonló mintavilággal, nem tűnik tipikusnak.[29]

24 Kénosi, Uzoni, Kozma, *i. m.*, 181v.

25 Bethlen Kata, *Védelmező erős Pais*, 1751, §61r–§67r. http://mek.oszk.hu/07500/07590/07590.pdf (letöltve 2016. január 9.)

26 Bethlen Kata *Önéletírása…*, *i. m.*, 845.

27 *Iubar*, 77; Bethlen Kata *Önéletírása…*, *i. m.*, 764.

28 *Iubar*, 87–89.

29 Ehhez ld. Palotay Gertrúd, *A debreceni református egyház régi terítői*, Debreceni Szemle, 1936, 84–94.; *A történelmi Küküllői egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere*, I–IV., szerk., s. a. r., bev., jegy. Buzogány Dezső, Kovács Mária Márta, Ősz Sándor Előd, Tóth Levente, tanulmányok Horváth Iringó, Sipos Dávid, Kolozsvár, Koinónia, 2008–2012 (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania, 1/1–1/4); a Magyar Református Egyházak Javainak Tára sorozatban megjelent köteteket P. Szalay Emőke szerkesz-

Ahogyan a leírásból is kiderül, 12 fehér patyolat rész – amelyeken nincs hímzés – és 13 recetechnikával készült tábla váltja egymást, összesen 25 négyzetből áll tehát az abrosz. A recetáblák vörös színűek, rajtuk látható fehér cérnával kihímezve a zászlós bárány és az evangélisták szimbólumai, mindegyiken szerepel a BK monogram is.[30] Noha a *Iubar* nem részletezi az ábrázolás ismertetését, megfontolandó, hogy Lukács és Máté jelképe kétszer van kihímezve, míg a sas és az oroszlán négyszer. A textília ikonográfiája alapján feltételezhető, hogy Bethlen Kata liturgikus térbe szánta adományát. Pusztán a minta alapján nehéz lenne felekezethez kötni az abroszt, hiszen a gyülekezetek felszerelési tárgyainak összegyűjtése és feldolgozása egyelőre nem tart ott, hogy biztonsággal nyilatkozhatnánk az unitáriusok szín- és szimbólumhasználatáról.[31] A hasonló mintavilággal rendelkező terítők mind református adományozóktól kerültek a templomokba, de csak ez alapján még túlzás volna azt gondolni, hogy kifejezetten e felekezethez köthető az evangélisták ábrázolása – különösen az unitáriusok templomi felsze-

tésében; valamint az általam áttekintett kora újkori mintakönyveket. Gesztelyi Hermina, *A női vallásosság lehetőségei és elvárt formái a hímzésmintakönyvek ajánlásai alapján a kora újkorban = A nők és a régi magyarországi vallásosság*, Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, szerk. Bajáki Rita, Báthory Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Lelkiségtörténeti tanulmányok, 10), 125–137. Palotay úgy fogalmaz, hogy a „recekockáknak biblikus alakokkal, jelenetekkel, szimbólumokkal való kivarrására ugyancsak olasz földön bőven találunk példát". Ez a kijelentés azt sugallja, hogy a Bethlen Kata abroszán látható mintavilág több területen is gyakori, ám speciálisan az evangélisták ábrázolására, ikonográfiai hagyományára nézve ez nem érvényes. Palotay Gertrúd, *Árva Bethlen Kata fonalas munkái*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1940 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 117), 16.

30 Bethlen Kata szövegeit és templomi adományait Árva Bethlen Kataként szignálta második férje, Teleki József halála után. Ezt az abroszt özvegysége idején adományozta, mégis a B. K. monogram látható rajta. Palotay Gertrúd abban látja ennek magyarázatát, hogy a textíliát Bethlen Kata még férje halála előtt készítette, ám az adományozásra csak később került sor. Palotay, *Árva Bethlen…, i. m.*, 15.

31 Kivételt jelentenek Kelemen Lajos kutatásai, ám az általa feldolgozott inventáriumok is csak elvétve örökítették meg a textíliák mintáját – ami persze abból is fakadhat, hogy valóban minimálisan díszítettek ezek a darabok. Ezen kívül Gönczöl Andrea foglalkozott az unitáriusok képekhez való viszonyával, ám ennek inkább a szövegekben megjelenő teológiai, dogmatikai érveit vizsgálta, nem a templombelső képi világát. Kelemen Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok*, I–II., Bukarest, Kriterion, 1977–1984; Gönczöl Andrea, *Egy 18. századi unitárius dialógus a képek imádásáról,* KerMagv, 2(2013), 295–311; Uő, *A védekezés retorikája. Szövegszervező eljárások unitárius vitairatokban a 18. század derekán (Doktori értekezés)*, Szeged, SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2014. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2161/1/DOKTORI%20DISSZERTACIO.pdf (letöltve: 2016. április 7.)

reléseire vonatkozó ismeretek már említett hiányossága miatt.[32] A textíliák szín- és mintavilága szintén komoly támpontot jelenthet az értelmezésben, ennek lehetőségeiről a már hivatkozott előtanulmányban részletesebben is szóltunk.[33]

A Bethlen Kata abroszán is alkalmazott recetechnika mindenekelőtt a kereskedelem kultúrtranszfer hatásának köszönhetően terjedt el, és különösen a 16–17. században készültek nagy számban recehímzések, amelyeknek elsődleges központját a főúri udvarok jelentették. Ebből adódóan a főúri recemunkák (többek között a Lorántffy Zsuzsanna és Bethlen Kata műhelyében készültek) jól dokumentáltnak tekinthetők,[34] ennek eredményeképpen pedig egy társadalmi réteg textilkészítésére vonatkozóan relatív biztonsággal fogalmazhatunk meg kijelentéseket. Rangjukból, társadalmi helyzetükből fakadóan a nemes és főúri asszonyok templomi adományait külön becsben tartották – ez is mutatja e textíliák reprezentációs értékét –, emiatt pedig még az igen jelentős egyházi anyagon belül is nagy számban vannak jelen a felsőbb társadalmi réteg képviselői. Mindez arra is lehetőséget biztosít, hogy Bethlen Kata 1735-ös abroszát a kora újkor női adományozóinak kontextusában is értékeljük.

Az Agnus Dei látható a középső recetáblán, Bod Péter lexikonja alapján ez nemcsak Krisztus-szimbólum, hanem a szelíd, jámbor, istenfélő embert is jelképezi.[35] A textíliák mintáját illetően elkülöníthető két nagy csoport: a világi és egyházi célra szánt fonalas munkák – még ha a protestánsok esetében ez a kettő nem is válik el élesen a liturgikus megkötések hiányában. A keresztény szimbolikának legkedveltebb motívumai között szerepel az Agnus Dei,[36] amelynek megjelenése az abroszon tehát összhangban van a korszak mintahasználatával. A zászlós bárány körül azonban az evangélisták jelképeit láthatjuk, amelyek vi-

32 Magyarázatot adhat erre az is, hogy az unitárius egyházközségek egyházi felszereléseinek alapját a korábban a római katolikus liturgiánál használt tárgyak jelentették, így kevésbé tudott kialakulni és érvényesülni egy sajátosan unitárius színhasználat, mintavilág. Kelemen, *i. m.*, I, 268.

33 Gesztelyi, *Térítő terítő?…,* 37–38.

34 Lackner Mónika, *Vászonhímzések = Legendás lények, varázslatos virágok*, szerk. Fejős Zoltán, Bp., Néprajzi Múzeum, 2008, 241, 244.

35 Takács Béla, *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*, Bp., Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1986, 48–57. Mint az istenfélő ember jelképét Bod Péter *Lexicon*ja alapján idézi Takács. „A' Bárány ábrázolja I. A' KRISTUSt, mint-hogy minden napon nevezetesen pedig Husvétban meg-áldoztatott. […] II. A' szelid jámbor természetü Isten-félö Embert." Bod, *Szent Irás' értelmére…, i. m.*, 16. http://mek.oszk.hu/09100/09122/09122.pdf (letöltve 2017. július 17.)

36 Lackner Mónika, *Takácsszőttesek: „aki ki akarja szűnyi jól nyíssa az szemét" = Legendás lények, varázslatos virágok*, szerk. Fejős Zoltán, Bp., Néprajzi Múzeum, 2008, 95.

szont egyáltalán nem tekinthetők népszerű, elterjedt díszítményeknek. Azért is szembeötlő a jelenség, mert a 18. századra már kialakultak azok az ikonográfiai típusok, amelyek mintagyűjtemények útján hagyományozódtak, ám a bőséges protestáns egyházi anyagban csak elvétve találkozunk az evangélisták ábrázolásával.

Jelenlegi ismereteink alapján az evangélisták szimbólumai magyar viszonylatban egyértelműen Bethlen Katához köthetők, bár más adományozóktól ismert textíliákon is megjelennek. Takács Béla három abroszt említ, amelyből kettő Bethlen Kata nevéhez köthető.[37] Elsőként Lorántffy Zsuzsanna kassai adományát ismerjük az 1650-es évekből, ezen az evangélisták a terítő négy sarkában láthatók, középen itt is az Agnus Dei jelenik meg. 1735-ös adományán kívül Bethlen Kata 1743-ban Debrecennek is ajándékozott egy abroszt,[38] amely – szakszerűtlen restaurálása előtt – ugyanolyan volt, mint az olthévízi abrosz. Ezeken kívül ismerjük még Barkóczi Mária 1665-ös kassai adományának fennmaradt darabját, amelyen a Bethlen Katánál is többször előforduló ikonográfiai típusnak megfelelően szerepel a sas.[39] A patróna küküllői, gyulafehérvári, magyarkirályfalvi[40] és zabolai adományain a már ismertetett módon, a receptáb-

37 Takács, *i. m.*, 49.

38 1743-ban Bethlen Kata egy keszkenőt, egy ezüst tányért, egy belül aranyozott ezüst cápás poharat, valamint egy ezüst talpas kelyhet adományozott Debrecennek. A készítés évszáma az adományokon látható 1741-es dátum. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1743. évi debreceni városi jkv. 125. I. 426–427; *A Magyar Református Egyház Javainak Tára – A magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga*, I., szerk. P. Szalay Emőke, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 215–216, 225–226.

39 Az egyes ikonográfiai típusok mintakönyvek útján terjedtek, és használták őket Európa-szerte, ahogyan azt több tanulmány is megjegyzi. Ld. László Emőke, *Magyar reneszánsz és barokk hímzések. Vászonalapú úrihímzések*, Bp., Iparművészeti Múzeum, 2001 (Az Iparművészeti Múzeum Gyűjteményei, II), 40; Palotay, *i. m.*, 8; *Legendás lények, varázslatos virágok*, szerk. Fejős Zoltán, Bp., Néprajzi Múzeum, 2008.

40 A magyarkirályfalvi textíliával kapcsolatban nincs írásos forrás, amely kétséget kizáróan Bethlen Katához kötné ezt a darabot, ám Palotay tanulmánya meggyőző érveléssel (a méret, mintázat, technika teljes egyezése, valamint a K. B. monogram szerepeltetése miatt) tulajdonítja neki az adományt, amely ha esetleg nem is tulajdon kezével vagy az ő irányításával készült, akkor viszont az ő munkái után készült. Palotay, *i. m.*, 19. A küküllői gyűjtésben is szerepel a terítő, de egyértelmű forrás hiányában Bethlen Kata neve nincs feltüntetve. *A történelmi Küküllői egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere*, III., szerk., s. a. r., bev., jegy. Buzogány Dezső, Kovács Mária Márta, Ősz Sándor Előd, Tóth Levente, tanulmányok Horváth Iringó, Sipos Dávid, Kolozsvár, Koinónia, 2009 (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania, 1/3), 662–663.

lák hímzéseként jelennek meg az evangélisták szimbólumai.[41] A szakirodalomban még egy helyen felbukkan ez a minta templomi textília díszítéseként, méghozzá Teleki Krisztinának, Bethlen Kata mostohalányának máramarosszigeti adományán.[42] A korábbi, Bethlen Katához köthető abroszokhoz nemcsak a mintavilág, hanem az elrendezés is feltűnően hasonló, hiszen itt is kétszer szerepel Lukács és Máté jelképe, míg Jánosé és Márké négyszer. Külön érdekes, hogy a családi kötődések miatt ebben az esetben feltételezhető, hogy a Bethlen Kata-féle evangélista-ábrázolás hatással volt Teleki Krisztina textíliájára.

A protestáns liturgia prédikációra épülő gyakorlatában kiemelt szerep jut a képeknek, amelyeket még hangsúlyosabbá tesz a puritán templombelső. Ebben az összefüggésben különösen lényeges, hogy milyen szimbólumokat hordoz egy abrosz, mire utal vagy milyen tanokat emel ki, hiszen a református templom térszerkezetének a középpontjában elhelyezkedő úrasztalán kap helyet. A képek minden esetben az Igével együtt hatottak, a református tanokat erősítették, egészítették ki, így töltötték be tanító, az átszellemülést segítő szerepüket. Általuk váltak értelmezhetővé, hozzáférhetővé egyes bibliai történetek az olvasni nem tudók számára is.[43] Ebből a megfontolásból kiindulva sejthetünk Bethlen Kata 1735-ös abroszának mintavilága mögött felekezeti szempontot, illetve térítő célzatot, különösen Olthévíz konfesszionális szempontból feszült közegének fényében. Az adott körülmények között érvényesülő tényezők figyelembevételével tehát elképzelhető, hogy a textília a szentháromság-hitre utaló teológiai sajátosságokat tette vizuálisan is láthatóvá, amelyet szín- és mintahasználatával egyaránt alátámasztani látszik. A középső recetáblán szereplő zászlós bárány hangsúlyozottan Jézus személyéhez köti az evangélistákat, akik – ikonográfiai hagyományuknak megfelelően – körülveszik a középpontban lévő Krisztus-szimbólumot, akinek isteni voltát igazolják a nem unitárius felekezetek hitvallása szerint.[44]

41 Palotay, *i. m.*, 11–20.; László, *i. m.*, 40. Barkóczi Mária terítőtöredékének frissebb és kiegészített leírását adja az Iparművészeti Múzeum online gyűjteménye. Vö. http://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/terito-toredek-tablas-terito-toredeke/1819 (letöltve: 2017. július 17.)

42 Serdült Benke Éva, *„Isten dicsőségére tsináltatta…",* Átalvető, 2012. december, 50. http://www.ekosz.hu/atalveto/Atalveto_1204_84_I.pdf (letöltve: 2017. július 17.)

43 Szacsvay Éva, *Protestáns ábrázolások tanításai (Egyházművészet–népművészet),* Bonyhádi Evangélikus Füzetek, 1(2008), 11–33; Kiss Margit, *Alakos ábrázolások a templomokban = Legendás lények, varázslatos virágok*, szerk. Fejős Zoltán, Bp., Néprajzi Múzeum, 2008, 138.

44 Bod, *Szent Bibliának…*, 77.

Ebből a szempontból nem feltétlenül tekinthetjük véletlennek azt sem, hogy – miközben számszerűen az evangélisták egyenlő szerepeltetése is lehetséges lett volna, még ha a szimmetriát némileg meg is bolydítaná – épp János és Márk jelképe szerepel kétszer annyit, mint Máté és Lukács szimbóluma. Az oroszlánról és a sasról így ír Bod: „Az Oroszláni Ábrázat Márknak; mert a' Pusztába kiáltó Szón, mint Pusztában ordító oroszlánon kezdi Evangyéliomát […] A' Sas Jánosnak, mert a' Mennyei Igén kezdi tanítását"[45] Majd Jánossal kapcsolatban olvashatjuk: „Fő-tzélja e' vólt, hogy meg-mútatná azt, hogy a' JESUSKRISTUS a' régen várt MESSIÁS, az elő ISTENnek *örökké-való* FIA, a' ki által vagyon tsak Idvezség […] Mert már az Apostol' idejében kezdettek vala támadni ollyanok, a' kik a' KRISTUSnak Istenségét tagadnák."[46] Innen nézve pedig egészen más megvilágításba kerülnek a *Iubar* fentebb idézett részletei is, amelyben például János apostol levelére[47] hivatkozik Vásárhelyi, valamint hangsúlyozza, hogy „Christus […] az élö Istennek természet szerint és *öröktölfogván való* Fia."[48] Bod az újonnan épített olthévízi református kőtemplomban a legelső istentiszteletet a 2Jn 1,1 alapján tartotta.[49]

János evangélistára (Jn 1,1–4) hivatkozva említi a református teológia továbbá Krisztus preegzisztens létét, ebben az értelmezésben a sas a Logosz, és a Logoszról szóló tanítás szárnyalását is jelképezi. Hogy a János evangélistára hivatkozó idézeteknek, és így az abrosz mintavilágának a jelentősége érzékelhető legyen ebben a relációban, érdemes ismertetni ezzel kapcsolatban az unitáriusok radikálisan eltérő álláspontját:

> „Mi tehát annyi példából okulva először azt mondjuk, hogy nem kell bölcselkedni a szűz előtt létezett Logosz mibenlétéről. Azonkívül tehát, amit a Szentlélek kinyilatkoztatott, semmit sem kell tudni erről a testben létezett Logoszról. Először is, mivel soha

45 *Uo.,* 78. „A Sasnak úta az Égbe, amellyet észre nem vehetni, a Messiásnak (sokak szerént) az Égbe menetelit jegyzi. " Bod, *Szent Irás' értelmére…,* 130.

46 Bod, *Szent Bibliának…,* 82. (Kiemelés tőlem: G. H.)

47 „Ki a hazug, ha nem az, a ki tagadja, hogy a Jézus a Krisztus? Ez az antikrisztus, a ki tagadja az Atyát és a Fiút." 1Jn 2,22

48 *Iubar*, A2v–A3r. (Kiemelés tőlem: G. H.)

49 „1743. év december 29. napján egyházi beszédet tartottam e helyről: 2 Joh. I, tekintettel a méltóságos és kiválasztott úrnőre […]" Bod, *Magyar Athenas,* 34. Az említett textus pedig így szól: „Én, a presbiter, a kiválasztott Úrnőnek és gyermekeinek, akiket igazán szeretek, és nemcsak én, hanem mindenki, *aki ismeri az igazságot*," 2Jn 1,1 (Kiemelés tőlem: G. H.)

> semmi említést sem tesz a Szentírás annak a Mária előtti fiúnak az öröktől fogva való létezéséről, egylényegűségéről, minden tekintetben való egyenlőségéről vagy valóságos szubszisztenciájáról és a születéséről."[50]

Teológiai összefüggésben az evangélisták szimbólumainak református templomi használatában benne rejlik egy erőteljes szentháromság-olvasat lehetősége, amely polemizál az unitárius tanokkal. Egy ilyen mintavilággal, jelképrendszerrel rendelkező abroszt használtak tehát az unitáriusokból frissen áttérített református gyülekezetben, az új templomban, az úrasztalán – kiemelve ezzel a rajta elhelyezett úrvacsorai jegyeket. Ennek jelentősége pedig az unitárius és református úrvacsoratan közismert eltérésében rejlik.[51] Nem hagyható figyelmen kívül annak a pohárnak a felirata sem, amelyet 1735-ben az abrosszal együtt adományozott Bethlen Kata: „1735. DIE:31:JAN://ÁRVA BETHLEN KATA AZ HÉVIZI R:EKKLÉSIA SZÁMÁRA TSINÁLTATTA Efés:II:13. De mostan a Kristus jesusban ti kik régen tavúl valatok, közel valókká lőttetek a Kristus véré altal//". A felekezeti viszonyok összefüggésében nagyon is célzatosnak hat ez a bibliai textus.

Az abrosznak azonban nemcsak a gyülekezet szempontjából tulajdoníthatunk jelentőséget, nemcsak számukra lehetett identifikációs szerepe, hanem az adományozó személy esetében is felekezeti meggyőződésének kifejezőjeként érthető. Vagyis a hitbeli megerősítésen és a példaállításon kívül Bethlen Kata református hitét nyilvánította ki adományának segítségével – a szövegei mellett. Ezt a feltételezést erősíti, hogy élete végéhez közeledve egyre újrafogalmazta hitvallá-

50 *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, ford. Péter Lajos, bev. Balázs Mihály, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2), 132.

51 A kérdés tárgyalása az unitárius egyháztörténetben: Kénosi, Uzoni, I., *i. m.*, 261–262, 264. Az úrvacsora kérdéséhez általában: Szentábrahámi Lombard Mihály, *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint*, ford. Derzsi Károly, Kolozsvár, Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa, 1899, 247–253; Bárth Dániel, *A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek = Népi Vallásosság a Kárpát-medencében 7.*, szerk. S. Laczkovits Emőke, Szőcsné Gazda Enikő, Sepsiszentgyörgy, Veszprém, Székely Nemzeti Múzeum –Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 220–221; Kovács Sándor, *Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról a 16–18. században = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. Gábor Csilla, Korondi Ágnes, Luffy Katalin, Tóth Zsombor, Balogh F. András, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013 (A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Kiadványai), 214–241.

sát,[52] amelynek relációjában úgy tűnik, a textília is alkalmas személyes hitének megmutatására. Említett unitárius felmenői különösen indokolták, hogy egy korábban teljesen antitrinitárius faluban egyértelművé tegye reformátusságát, ám Haller Lászlótól származó katolikus gyerekei (főként lánya, Borbála) is többször megvádolták, rágalmazták,[53] amely szintén arra késztethette, hogy minél többféle módon, és minél látványosabban vallja meg reformátusságát. Konfessziójának vizuális kifejezésében szorosan összefüggött tehát a példaadás, a tanítás és az önreprezentáció. Bethlen Kata 1735-ben adományozott textíliája önmagában tehát nem feltétlenül a felekezeti polémia és a hitvallás eszköze, ám az ismertetett források tükrében, az olthévízi kontextusban mégis indokoltnak tűnik, hogy ekként tekintsünk rá.

52 Ehhez ld. Árva Bethlen Kata vallástételét (Hévíz, 1746. ápr. 4.). *Árva Bethlen Kata*, bev., jegyz. Tonk Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998, 29–32. Valamint Fazakas Gergely Tamás tanulmányát: Fazakas Gergely Tamás, *Bethlen Kata és az utolsó kenet: felekezeti küzdelem a haldoklóért a Carolina resolutio utáni évtizedekben = Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században – A Carolina Resolutiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig,* szerk. G. Szabó Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2016, 75–99.

53 Ahogyan vallástételében is fogalmaz: „én a magam tulajdon gyermekemtől, kit keserves nagy kínnal, sok fájdalommal hoztam ez világra, sok bánattal neveltem, amíg Istennek úgy tetszett, hogy kezem alatt légyen; attól eretneki névvel neveztetem, sajnálván, hogy eretnek anyától hozattak e világra, hogy meglássák az én írásomból, hogy nem voltam én méltó az eretneki nevezetre." *Uo.*, 29. Bethlen Kata aggodalmát fejezte ki azzal kapcsolatban is, hogy halála után a hévízi gyülekezetet katolizálják gyerekei. Bethlen Kata *Önéletírása…*, 765. Némileg az unitáriusokat is aggasztotta, hogy mi várható a grófné halála után: „Gálfi alatt az unitáriusok békéje helyreállt, a grófné is meghalt. Hogy a mostani, jobbadán katólikus birtokosok mit forralnak, azt csak a Jóisten tudja. Kérjük, tartsa fönn köztük a békességet. Kivált a lelki békességet." Kénosi, Uzoni, Kozma, *i. m.*, 185r.

Kovács Sándor[1]

Unitárius mártirológia és kultuszépítés Dávid Ferenc megdicsőülésének történeteiben[2]

A 16. században kezdődő, de csak jóval később kiteljesedő Dávid Ferenc-kultusz több metamorfózison ment át. Találóan állapítja meg Keserű Gizella *Mártírok és korai unitáriusok* című összegző tanulmányában, hogy felsorolni sem lenne egyszerű azokat a szervezeteket, médiumokat és rendezvényeket, amelyek Dávid Ferenc kultuszának építésében részt vettek.[3] Az egyházalapító emlékéhez kapcsolódó ceremoniális rítusok, emlékbeszédek stb. elemzésével még adós a kutatás. Jelen tanulmányunkban a Dávid Ferenc emlékét fenntartó törekvések közül csupán a nevéhez kapcsolódó epitáfium eredettörténetével foglalkozunk, miközben rámutatunk arra is, hogy milyen ideológiai változások (de)formálták Dávid Ferenc alakját az elmúlt másfélszáz évben.

Az Unitárius Egyház 1868-ban ünnepelte fennállása 300. évfordulóját, ezt a dátumot tekinthetjük a Dávid Ferenc-kultusz 19. századi origójának. 1879-ben az egyházalapító püspök halála 300., 1910-ben pedig születése 400. évfordulójára emlékeztek. A felsorolt dátumokhoz kapcsolható valamiképpen az intézményesülő Dávid Ferenc-kultusz a magyar unitárius egyházban. 1910-ben Dávid Ferenc személyi kultuszának ünnepi kinyilvánítására került sor, ezt születése évfordulójához kapcsolták, de mert kolozsvári szülőháza ismeretlen volt, az ünnepségek egy része mártíriuma színhelyén, a dévai várban zajlott. A Dávid Ferenc emlékét megörökítő ünnepi zsinat kiemelkedő momentuma a dévai várrom egyik épen maradt cellájában állított márvány emléktábla leleplezése volt.[4] A ri-

[1] Kovács Sándor (1968) docens, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet oktatója.

[2] A tanulmány az OTKA K 112927 sz. pályázat támogatásával készült.

[3] Dávid Ferenc kultuszával kapcsolatosan a következő három tanulmányt ajánljuk: Keserű Gizella, *Mártírok és korai unitáriusok = Mártírok és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Loci Memoriale Hungaricae, 3), 203–212. Molnár B. Lehel, *Kriza János és az 1868. évi emlékzsinat*, KerMagv, 117(2011), 426–437. Kovács Sándor, *„Simpozion 1979" Dávid Ferenc kultusz: az egyházi üzenet és a politikai ellenőrzés,* Magyar Kisebbség, 1(2013), 51–81.

[4] Az emléktábla szövege: „Déva vár börtönében szenvedett ki // 1579-ben // vallásos meggyőződésének hirdetéséért // halálig tartó fogságra ítélt // Dávid Ferenc // a Magyar-

tuális emlékhely-létesítés alkalmával a Magyarországi Unitárius Egyház nyilvánosan hitet tett amellett, hogy a nagy reformátor szellemi örökösének tekinti önmagát. Az eseménysorozat szónokai „a hit és lelkiismeret szabadságának egyik nagy emlékű szószólóját”[5], „a vallásos élet nagy munkását és bátor harcosát”[6], a „vallásszabadság vértanúját”[7], a „lánglelkű hittisztítót és világos elméjű vallásalapítót”[8], az „igazságkeresésében meg nem alkuvó, fáradhatatlan szellemet”[9] méltatták. Az ünnepi beszédek tökéletesen beillenek a századvég és századelő polgári teológiai liberalizmusába.

1910-től kezdődően a Dávid Ferencről szóló kultikus beszédekben minduntalan visszatér az egyházalapító „Fulmina, crux, gladius Paparum mortis imago…”[10] kezdetű epitáfiumának felidézése, a hagyomány szerint ezt mondogatta volna dévai börtönében.

Balázs Mihály Dávid Ferencről írott monográfiájában megállapítja, hogy az epitáfium a 18. században keletkezett, és ismeretlen szerzője mintául valószínűleg a Sozzinit méltató disztichonból ihletődött: „Alta ruit Babylon; destruxit tecta Lutherus, muros Calvinus, sed fundamenta Socinus.” („Leomlott a nagy Babilon; Luther bontotta a tetőt, a falakat rontotta Kálvin, de alapjait Sozzini forgatta ki.”)[11]

A szerzőség kérdésében egyetértünk Balázs Mihállyal, biztosan nem Dávid Ferenc szerzeményéről van szó, az epitáfium keletkezését azonban a 18. század-

országi Unitárius Egyház megalapítója // és első püspöke // A nagy reformátor születésének // 400-ik évfordulóján // kegyelettel állította ez emléktáblát // szellemének örököse, a Magyarországi Unitárius Egyház // 1910-ben.”

5 Ferencz József, *Ünnepet megnyitó Ima = A Magyarországi Unitárius Egyház Zsinati Főtanácsa által, az egyház alapítója és első püspöke: Dávid Ferenc születésének négyszázadik évfordulója alkalmából, Kolozsvárt, 1910. augusztus hó 20. és 21-ik; Déván augusztus hó 23-ik napjain tartott emlékzsinat rendkívüli üléseiről szerkesztetett JEGYZŐKÖNYV*, szerk. Csifó Salamon, Kolozsvár, 1910. 38.

6 Kozma Ferenc, *Dávid Ferenc emléke (emlékbeszéd),* uo., 45.

7 Harrison John beszéde, uo., 67.

8 Fekete Gábor, *Ünnepélyt bezáró beszéd,* uo., 116.

9 Ferencz József, *Dávid Ferencnek állított emléktábla leleplezési ünnepén mondott beszéd*, uo., 150.

10 „Fulmina, crux, gladius Paparum mortis imago,
Nulla viam veri vis prohibere potest.
Scripsi quae sensi, fido quoque pectore dixi,
Dogmata falsiloquum post mea fata ruent.”

11 Balázs Mihály, *Ferenc Dávid. Ungarländische Antitrinitarier IV*, Baden-Baden, Koerner, 2008 (*Bibliotheca Dissidentium,* XXVI), 296.

nál korábbra datálhatjuk. Kelemen Lajos hívta fel a figyelmet arra,[12] hogy az egykor az ádámosi unitárius templomban használt, jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött szentélyszék hátának egyik mezejébe bekarcolták az epitáfium első sorát. Kelemen Lajos szerint „valószínűleg Dávid Ferenc valamelyik buzgó híve – talán Karádi Pál vagy a költő Bogáti Fazakas Miklós – tollából került ki [az epitáfium], s csak az utókor tulajdonította Dávid Ferenc művének."[13]

Az unitárius egyház alapítójának alakját övező reverencia 1910-ben születése 400. évfordulóján érte el a tetőpontját. Ekkor határozták el, hogy kontinenseken átívelő unitarizmus jelképeként, közös angol, amerikai és magyar összefogással a dévai várban Dávid Ferenc emlékére panteont építenek.[14] Pákei Lajos építészt bízták meg a tervezéssel, a vázlatrajzok el is készültek, de az első világháború meghiúsította az építési szándékot, mindazonáltal a panteonizáció folyamata elkezdődött. A panteonizáció műszót Porkoláb Tibor értelmezésében használjuk.[15] A dévai panteon olyan egyházi/nemzeti kultuszhelynek tekinthető, amely Dávid Ferenc intézményesülő tisztelete által, a ceremoniális kommunikáció eszközeit felhasználva képes a világháború, majd a trianoni békekötés következményeként szétszakított unitárius közösség önazonosságát megőrizni.

A panteonizáció folyamata során vált ismertté a szélesebb unitárius közösség előtt a *„Servivi patrie bis denos impiger annos…"* kezdetű latin nyelvű elégia. Az unitárius emlékezet természetesen ezt is Dávid Ferenc alakjához kapcsolta, olyannyira, hogy még a legújabb tudománynépszerűsítő összefoglalók is őt tartják az elégia szerzőjének.[16] A gyönyörű latin disztichonokat a legenda szerint öregen és betegen, börtönében írta Déva vára ősz rabja. Balázs Mihály említett monográfiájában ezt a művet is a 18. századra datálta és megállapította, hogy az unitárius püspöknek tulajdonított epitáfium olvasata sehogy sem egyeztethető össze az egyházalapító élete utolsó szakaszában vallott tanaival.[17] A következőkben a datálás és a szerzőség kérdését illetően fogalmazunk meg néhány új értelmezési szempontot, ehhez azonban kicsit messzebbről kell indulnunk.

12 Kelemen Lajos, *Az ádámosi mennyezetfestmény és szentélyszék* = K. L., *Művészettörténeti tanulmányok*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977, 40.

13 *Uo.*

14 Molnár B. Lehel, *Pákei Lajos és a dévai Dávid Ferenc-templom,* KerMagv, 111(2005), 45–51.

15 Porkoláb Tibor, *„Nagyjainknak pantheonja épül". Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd,* Bp., Anonymus, 2005, 5.

16 Gaal György, *Születtek Kolozsváron*, Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2016, 46.

17 Balázs Mihály, *i. m.,* 294–295.

A modern bibliakritika atyjának tekintett oratoriánus szerzetes, Richard Simon (1638–1712)[18] történetkritikai műveiért finoman fogalmazva sem rajongtak a 17. és 18. század meghatározó ortodox protestáns és katolikus teológusai. 1678-ban francia nyelven írott Ótestamentum-kritikája mérföldkő a modern Biblia-értelmezés történetében.[19] Művében Simon élesen bírálta a protestánsok *sola scriptura* tanát. Szerinte a Biblia könyvei a másolások során kontaminálódtak, ezért az interpretáció során nem lehet és nem is szabad egyedül a Szentírásra támaszkodni. A szöveg helyes értelmezésében szükség van egy szabályozó intézményre, ez pedig természetesen a Katolikus Egyház. Csakhogy Simont radikalizmusa miatt alaposan félreértették. Ő ugyan nem osztotta Spinozának a kijelentéssel kapcsolatos érveit, de abban tökéletesen egyetértettek, hogy a (biblia)kritika független a hitbeli meggyőződéstől, az igazság megismeréséhez pedig a ráción keresztül vezet az út.[20]A szerző szakfilológiai megállapításai – miként erre Simon József is rámutatott[21] – felülírják a konfesszionális beállítódást. Az Enyedi egzegetikai módszeréről is elismerően nyilatkozó Richard Simon eretnekségétől elborzadva, Jacques-Bénigne Bossuet katolikus püspök elkoboztatta és megsemmisíttette az Ószövetség történetkritikáját,[22] mindezek ellenére a művet 1680-ban Amsterdamban francia nyelven kinyomtatták,[23] majd latinra és angolra is lefordították.[24] A szerző sorozatos támadások kereszttüzébe, könyve pedig a tiltott könyvek római jegyzékére került. Amint az sejthető volt, Simon folytatta munkáját, és elkészült az Újtestamentum történetkritikájával is. Formai és módszertani szempontból is az Ótestamentumról írott opusát követte, azzal a különbséggel, hogy az Újtestamentumról írott megállapításait nem egy, hanem

18 Rövid életrajzát lásd: Richard Simon, *Critical History of the Text of the New Testament. Wherein is Established the Truth of the Acts on which the Christian Religion is Based.* trans., intr. and annot. Andrew Hunwick, Leiden–Boston, Brill, 2013, XXV–XXXVI.

19 *Uo.*

20 Grantley McDonald, *Biblical Criticism in Early Modern Europe. Erasmus, the Johannine Comma and Trinitarian Debate,* Cambridge University Press, 2016, 144–156.

21 Simon József, *Explicationes Explicationum. Filozófia, irodalom és egzegetika Enyedi György életművében*, Typotex, 2016, 22–23.

22 Patrick J. Lambe, *Biblical Criticism and Censorship in Ancien Régime France: The Case of Richard Simon,* Harvard Theological Review, 78(1985), 149–177.

23 A mű latin fordításban 1681-ben Párizsban megjelent.

R. P. Richard Simon, *Histoire critique du Vieux Testament*, Prestre de la congregation de l'Oratorie, Paris [=Amsterdam], 1680.

24 *Histoire critique du Vieux Testament… Nouvelle Edition, & qui est la premier imprimée sur la copie de Paris…* Rotterdam, Reinier Leers, 1685.

három kötetben tette közzé.[25] Tárgyunk szempontjából az 1689-ben megjelent első kötet tizennyolcadik fejezete érdemel különösebb figyelmet, ebben a fejezetben Simon a *comma Johanneum* kritikai vizsgálatára vállalkozott.[26] Hatalmas erudícióval tárta fel a problémás szöveghely szakirodalmát, kizárólag metodológiai szempontból behatóan foglalkozott az ariánus Christoph Sand tollán megfogalmazódott kritikai észrevételekkel is. Eléggé ismert, hogy Sand *Interpretationese*[27] appendixében a comma Johanneum történetét tárgyalja. Simon Újtestamentum-kritikájában a hagyomány létjogosultságára hivatkozva szerelte le Sandnak a comma Johanneum hitelessége kapcsán támasztott aggályait. A szakirodalom az *Interpretatinest*[28] az ifj. Sand művének tekinti, a kortársak azonban apjának tulajdonították.[29] Lech Szczucki szerint ifj. Sandot „az intézményes kereteket és bonyolult dogmatikai megoldásokat elutasító felekezeten kívüli kereszténység eszmei áramlatába" lehetne besorolni.[30]

Simon Újszövetség-kritikájára az elsők között id. Johann Heinrich Maius (1653–1719) evangélikus teológus, a giesseni egyetem tanára válaszolt. Maius az

[25] *Histoire critique du texte du Nouveau Testament,* 3 vols.: Richard Simon, *Histoire critique du texte du Nouveau Testament, Où l'onétablit la verité des Actes sur lesquels la Religion Chrètienne est fondée, 2 (Seconde editione revue & corrigée par l'autheur).* Rotterdam, Reinier Leers, 1689.

[26] *Uo*., 203–218.

[27] *Interpretationes paradoxae quator evangeliorum: quibus affixa est Dissertatio de verbo cum Appendice, Cosmopoli, Apud Libertum Pacificum*, M DC LXIX, 375–395

[28] Fridericus Samuel Bock, *Historia antitrinitariorum*, Regiomonti et Lipsiae, 1776, II/2, 743.

[29] Idősebb Christoph Sand (1611–1686) 1611 decemberében született a porosz hercegséghez tartozó Kreutzburgban (ma Slavskoye). Königsbergben teológiát és jogot tanult, majd külföldi tanulmányútra indult, és beutazta Európát, ellátogatott Hollandiába, Franciaországba, Németországba és Itáliába. 1645 táján hazatért a Fejedelmi Poroszországba, és magánórákat adott a königsbergi egyetemen. Tudományos fokozat hiányában nem taníthatott, ezért előadói pályáját az egyetem vezetősége meghiúsította, annál fényesebben alakult viszont közéleti karriere. 1648 körül a helytartó titkára, 1654-ben pedig a legfelsőbb fellebbviteli bíróság bírája lett. Id. Christoph Sandot teológiai és dogmatikai kérdések is érdekelték, behatóan foglalkozott a Szentháromság problémájával. A skolasztikus szentháromság-tan támadása és ariánus nézetei miatt 1668-ban állásából elbocsátották. Kéziratait szellemi örököse, fia rendezte sajtó alá és adta ki Amsterdamban. Ifj. Sand szellemi örököse pedig Benedict Wiszowaty lett. Életrajzi adatait lásd Samuel Bock, *Historia antitrinitariorum,* 741–744.

[30] Lech Szczucki, *Ifj. Christophorus Sandius és Spinoza = Latinitas Polona. A latin nyelv szerepe és jelentősége a történelmi Lengyelország kora újkori irodalmába*, szerk. Békés Enikő, Szilágyi Emőke Rita, Bp., reciti, 2014, 213–234.

1694-ben megjelent *Examen historie criticae*[31] című művében sorra cáfolta Simon heterodox nézeteit, a comma Johanneum tárgyalásakor azonban érdekes kitérőt tett. Megállapította – azt az egyébként közismert tényt – hogy Simon előtt Sand[32] is foglalkozott a comma Johanneum eredetével. Sand – írja Maius – a jezsuita Possevino *Apparatus*a[33] alapján 288 változtatást, hozzáadást, elvételt észrevételezett a kritikus bibliai hellyel kapcsolatosan. Id. Sand tekintélyét aláásandó néhány életrajzi vonatkozású megjegyzést is tett. Sand megtagadta az ariánus eretnekséget és katolikus lett, írja Maius, de „hihető-e, hogy ez megtörtént és megigazulva halt meg? Teljesen más derül ki az idősebb Christoph Sand (…) végakaratából, aki ariánus írásait átküldte fiának Amszterdamba, hogy neve alatt közzétegyék. (…) Így szól pedig a Sand halotti vánkosa alatt lévő vers, amelyet egy barát közölt velem:

Servivi patriae bis denos impiger annos,
Integritasque mea est saepe probata Duci.
Nunc patriae invisus. Si crimen quaeris: id unum eft,
Unum, non trinum, me coluisse Deum.
Sic pietas crimen! dum non imitabile Numen
In plures timui multiplicare Deos:
Dumque individuum ac totum sine partibus ullis
In tria partiri relligione vetor.
Finitum immenso misceri, & Numen in unum
Confundi, sancte dum pia lingua negat.
Dum veritus genitum ingenito exaequare Parenti,
Qui sibi sufficiens nescit habere parem.
Captivare meae jussus dictamina mentis
Dum; falsum caeca credere nolo fide &c."[34]

Az *Acta Eruditorum,* a Lipcsében kiadott tudományos folyóirat, 1695. évi júliusi számában Maius könyvét az *Examen*t ismertették, és itt ismét közölték id. Christoph Sand „szellemi végrendeletét"[35]. A Heinrich Maius jóvoltából közis-

31 Johann Heinrich Maius, *Examen historiae criticae textus Novi Testamenti, a P. Richardo Simonio,… vulgatae, publice institutum… a Johan. Henrico Majo,…* (Giessae Hassorum: C. H. Kargeri, 1694) A mű appendixében Th. Smith 1Jn 5,7-ről írt apológiája is olvasható.

32 Sand, *Interpretationes…,* 380.

33 Antonio Possevino, *Aparatus sacer I.* Köln, 1608, 396–402.

34 Maius, *Examen*…, 227–228.

35 *Acta Eruditroum anno M DC XCV*, Lipsiae, 339–340.

mertté vált distichonokat 1695 után használták fel az unitáriusok. A méltán híres epitáfium teljes szövegét, azaz mind a tizennyolc disztichont a *Confessio Fidei Exulum Christi* című ívrét datálatlan kolozsvári nyomtatvány őrizte meg az utókornak. Arról a *Confessió*ról van szó, amit a lengyel menekültek nyújtottak be a 17. században Brandenburg választófejedelmének,[36] szerzője valószínű Benedykt Wissowaty.[37] Arról sem kell megfeledkeznünk, hogy az említett Wissowaty ifj. Sand szellemi örököse és a *Historia Antitrinitariorum* kiadója volt.[38] A *Confessio* nem szerepel az RMK tételei között, de a betűtípus és a nyomdadíszek alapján megállapítható, hogy az 1698-tól Kolozsvárott működő officina, az ún. Kmita-nyomda terméke. A latin nyelvű hitvallást virágos nyomdadísz zárja, az üresen maradt negyedoldalnyi helyre a nyomdász beillesztette az „ismeretlen kéziratból" származó síriratot.[39]

A *Confessió*t és az epitáfiumot tartalmazó nyomtatvány 1698 és 1704 között jelent meg Kolozsvárott. Azt sem tartjuk kizártnak, hogy a belgiumi atyafiaknak írt köszönőlevéllel[40] egy időben adták ki és a nemzetközi közvéleménynek szánták. Az epitáfium 1700 után kizárólag kéziratos másolatokban fordul elő.

1719-ben, a kolozsvári főtéri templom és iskola elvétele után Bíró Sámuel, az unitáriusok főgondnoka ezt a *Confessió*t[41] terjesztette elő VI. Károly császárnak[42] és két évszázadig ez lett az Unitárius Egyház hitelveit – legalábbis a külvilág előtt

36 Márkos Albert által készített magyar fordítását lásd az 1. számú mellékletben.

37 Lakó Elemér, *În legătură cu o lucrare necunoscută a lui Benedict Wissowatius*, Studii de Bibliologie, Serie Noua XII, 209–215., év nélkül.

38 Lásd Lech Szczucki előszavát a *Bibliotheca Antitrinitariourum* facsimile kiadásához. Christophorii Sandii *Bibliotheca Antitrinitariorum,* Varsoviae, M C M L X V I I.

39 EPITAPHIUM / Ex manuscripto Anonymi cujusdam, / Qui propter hanc Religionem officio suo degradatus inter privatos parietes reliquum / Vitae egit, idque in Marmore exculpendum desideravit. [*Sírirat egy bizonyos névtelen kéziratából, akit e vallásért hivatalából kitettek, s élte hátralevő részét magánháza falai közt töltötte, és azt kívánta, hogy márványsírkövére az alábbi sírverset véssék.* ford. Márkos Albert.]

40 Kénosi Tőzsér János–Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története II.,* ford. Márkos Albert, a ford. a lt. eredetivel egybevetette Balázs Mihály, sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2.), Kolozsvár, 2009, 88–91.

41 A *Confessio*nak az Atyára, Jézus Krisztusra, a Szentlélekre, az egyházra és a sákramentumokra vonatkozó része majdnem szó szerint megegyezik a valdensek 1544-ben I. Ferenc francia királynak bemutatott konfessziójával. Vö. Carolo Molinaeo, *Tractatus de origine, progressu et excellentia regni et monarchiae Francorum*, Francoforti M D L X X V. 26. Lásd még Benczédi Pál: *Az unitárius hitelvek kifejlődése,* Cluj-Kolozsvár, 1934, 56.

42 *Confessio Fiedei Christiane Secundum Unitarios*…-ra változtatták, de a hitvallás tulajdonképpeni szövegén, és záradékán egy betűt sem változtattak.

– igazoló hitvallás. A 18. században többször is kinyomtatták nem csak Erdélyben, hanem Hollandiában is. Holland kiadását igazolja Lázár István 1775. július 23-án Kölnben keltezett és Agh István püspöknek címzett levele:

> „Én a Confessionkat is Pünkösd tsonka hetiben újra kinyomtattattam scilicet exemplaria 200. Ezeket is, 50 excepsis, mind el-osztogattam. Ezeket hagytam volt még oly gondolkozással, hogy Helvétiában vigyem, de én már oda nem mehetek; mind a gyenge egésség s mind a költségtelenség miatt, mellyet valójában sajnállok tudván más Jó Uraim relatiojukból a Helvétiai állapotot (…)".[43]

A *Confessió*ról összegzésképp elmondható, hogy azt az unitáriusok elsősorban külső használatra szánták. Lázár levelében meg is jegyzi, hogy a confessio szétosztása után sok balvélekedést sikerült eloszlatni leideni református körökben.[44]

Az epitáfiumnak a kolozsvári unitárius kollégium egykori könyvtárában (jelenleg Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár) több latin nyelvű másolatát és két magyar fordítását találtuk meg.[45] A székelykeresztúri gimnázium egykori könyvtárában (jelenleg Teleki Téka, Marosvásárhely) is találtunk két latin másolatot.[46]

A kolozsvári MsU 1227. számú kolligátum jelentős szövegeket őrzött meg, egyebek mellett az említett latin epitáfiumot és annak első magyar fordítását is. Benczédi Márton 1819-ben másolta le a kolligátumot, és az epitáfium fordítóját

43 MUEKGyLt. Lázár István levele Agh Istvánnak.

44 „Mindazok valakikkel eddig elé itten ismerkednem lehetett, legkisebb idegenseggel is hozzám, me judice, nem viseltettek, én ezutánis jót reménlek, sokak confessionkat látván, hogy vallásunk felöl vólt hibás itéleteket változtatták légyen, ezt örömmel írhatom, úgyhogy bár mindenfelé ismertethetnők magunkat hacsak annyiban is, mint itten Belgiumban máris ismértettünk." Keltezetlen levél Agh Istvánnak. MUEKGyLt.

45 MsU 111. (283–284); MsU 525/B; MsU 1106; MsU 1227. (217).; MsU 2346; Az U 55635 jelzetű nyomtatványt, a Confessio 1782-es szebeni kiadástát, Simén Domokos kijavította és a hitvallás után bemásolta a latin Epitáfiumot is, ezzel a megjegyzéssel: „Az EK Tanács levéltárában levő két fólió levelet tevő nyomtatott eredetiből sajátkezűleg lemásolta és az egész confessiot ahhoz igazította Kolozsv. 1876. márc. 6. Simén Domokos mp." A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban is van egy kéziratos másolata a hitvallásnak és epitáfiumnak. Címe: *Confessio Fidei Christiana secundum Unitarios ab Uno Deo Summo ac ente simplicissimo in Transylvania sic denominatios quae Illustrissimo ac magnifico libero baroni Domino Paulo Miko de Hidvege, in Anno 1751 die 14 ta Aprilis, ab Uno humili Jesu Christi servo, humilime offertur ac dedicatur*. Mss 886.

A lt. hitvallást lásd még az Akadémiai Könyvtárban a következő jelzetek alatt: MsU 374/B; 525/B; 531/B; 1115; 1783; 1010/A.

46 Mss 477; Mss 622. (ez utóbbit 1748-ban másolta Szentkirályi Ferenc)

Kolozsvári Arcziszewszki Sámuelt is megnevezte. Az 1660-ban Lengyelországból hitéért elüldözött és Kolozsváron megtelepedett Arcziszewszki család elmagyarosodott sarja 1806-tól Siménfalván szolgált, ugyanebben az évben a vargyasi zsinaton szentelték pappá. Felező tizenkettes ütemhangsúlyos fordítása egyedi, bravúros nyelvi leleménye, fordítási megoldásai remekül sikerültek.[47]

A Benczédi Márton által 1819-ben összeállított kolligátumról (MsU 1227) Kiskadácsi Simén János siménfalvi pap készített egy betűhív másolatot 1867-ben (MsU 1072). Eddigi kutatásaink azt igazolják, hogy Simén János tulajdonította elsőként az epitáfiumot Dávid Ferencnek. A Benczédi-féle címet is megváltoztatta:

> „EPITAPHIUM Francisci Davidis primi Superintendentis Unitariorum, qui propter religionem unitariam officio suo degradatus, inter privatos parietes reliquum vitae egit, idque in marmore exculpendum desideravit. (Koporsó-kövi írás, mely leirattatott Dávid Ferencnek az unitáriusok első püspökének kézírásából, aki az unitária vallásért hivatalából levettetvén, magános állapotban töltötte el életének hátra levő részét, és azt kívánta, hogy ezen versek márványra mettzetvén, feje felibe tétessenek holta után.)"

1868-ban az Unitárius Egyház fennállásának 300. évfordulóját ünnepelte. A tordai ünnepi zsinat meghívottai között volt John James Taylor (1797–1869), a Manchester New College tanára és principálisa. Ő Kriza János püspöktől ajándékba kapta a latin epitáfium egyik kéziratos másolatát. Amikor Taylor írásban is beszámolt erdélyi útjáról, egy lábjegyzetben az epitáfium szövegét is közölte.[48]

Jakab Elek 1879-ben megjelent monográfiájában minden kétséget kizáróan *Dávid Ferencnek fogságában írt elégiája és jövendölése* címen tette közzé a síriratot.[49]

[47] MsU 1227. (217–220.) Lásd a 4. sz. mellékletet.

[48] John James Tayler, *Visit to the Unitarian Churches of Transylvania*, The Theological Review: A Journal of Religious Thought and Life. 6(1869), 10–11. „The following epitaph, purporting to have written by Davidis himself, was given me by Bishop Kriza. It would appear from this that he was not thrown into public prison, but confined within the walls of a private house. For the credit of his persecutors, we are glad it was so."

Az epitáfium latin címe: *Epitaphium Francisci Davidis, qui propter Religionem Unitariam officio suo degradatus est; Devae inter privatos parietes reliquum vitae exegit; idque in marmore exculpendum desideravit.*

[49] Jakab Elek, *Egyháztörténelmi emlékek Dávid Ferencz életrajzához*. Második rész. Bp., 1879, 20–21. (Az első kötetben prózai fordítását adja 242–243.)

Minden bizonnyal a Dávid Ferenc panteonizációja jegyében zajló megemlékezések ihlették arra Pálfy Márton gimnáziumi tanárt, hogy 1910-ben magyar nyelvre fordítsa és a *Keresztény Magvető*ben közzé tegye az epitáfiumot.[50] Szépen gördülő sorait idézik fel újra és újra a magyar unitáriusok november idusán, s azzal sem igazán törődnek, hogy a költői hevület úgy elragadta a fordítót, hogy egy hangzatos mondattal megtoldotta az epitáfiumot. Ilyenformán a Pálfy tollából származó: „Szárnyad van lelkem, meg ne tagadd magad!" Dávid Ferenc sokat idézett szentenciája lett.

1. sz. melléklet

Krisztus száműzötteinek hitvallása, kik szeretik, hogy az ő szentséges nevéről őket pusztán keresztényeknek hívják. Amikor eretnekséggel vádolták, ők e hitvallást ajánlották a fenséges és hatalmas Brandenburgi Választónak:

Hisszük, hogy Isten *csak egy, mindenható, lélek,* minden látható és láthatatlan dolog *teremtője, megtartója és igazgatója, atyja* mindeneknek, mindenek fölött, mindenek által, s bennünk is mindnyájunkban, kit lélekben és igazságban kell imádni. Róla elismerjük, hogy *adója* mind a jelenvaló, mind a jövő életnek. *Megjutalmazza* azokat, akik hittel járulnak hozzá és keresik őt. Szeretjük őt, mint minden jóságnak *szerzőjét* s a bölcsesség forrását, és mint a szívek vizsgálóját, féljük őt.

Szentírásbeli források, melyekből e hitvallás van véve

Egy csak az Isten. Mk 12,29.32

Mindenható

És leszek néktek Atyátok, és ti lesztek fiaimmá, és leányaimmá, azt mondja a mindenható Úr. 2Kor 6,18

Lélek, Jn 4,24

Teremtő, 1Móz 1,1, ApCsel 4,24

Megtartó, Jn 17,11 *És nem vagyok többé e világon, de ők a világon vannak, én pedig te hozzád megyek. Szent Atyám, tartsd meg őket a te nevedben, a kiket nékem adtál, hogy egyek legyenek, mint mi!*

Igazgató, 1Krón 29,11–13 *Oh Uram, tied a nagyság, hatalom, dicsőség, örökkévalóság és méltóság, sőt minden, valami a mennyben és a földön van, tied! Tied,*

50 Lásd 2. számú melléklet.

oh Uram, az ország, te magasztalod fel magadat, hogy légy minden fejedelmek felett!

A gazdagság és a dicsőség mind te tőled vannak, és te uralkodol mindeneken; a te kezedben van mind az erősség és mind a birodalom; a te kezedben van mindeneknek felmagasztaltatása és megerősíttetése.

Most azért, oh mi Istenünk, vallást teszünk előtted, és dícsérjük a te dicsőséges nevedet;

Atya, 1Kor 8,6, Jn 20,17 *Monda néki Jézus: Ne illess engem; mert nem mentem még fel az én Atyámhoz; hanem menj az én atyámfiaihoz és mondd nékik: Felmegyek az én Atyámhoz és a ti Atyátokhoz, és az én Istenemhez, és a ti Istenetekhez.*

Életadó, Róm 2,6–7 *A ki megfizet mindenkinek az ő cselekedetei szerint: Azoknak, a kik a jó cselekedetben való állhatatossággal dicsőséget, tisztességet és halhatatlanságot keresnek, örök élettel;*

Jutalmazó, Zsid 11,6 *Hit nélkül pedig lehetetlen Istennek tetszeni; mert a ki Isten elé járul, hinnie kell, hogy ő létezik és megjutalmazza azokat, a kik őt keresik.*

A jóság szerzője, Mt 19,17 *Ő pedig monda néki: Miért mondasz engem jónak? Senki sem jó, csak egy, az Isten. Ha pedig be akarsz menni az életre, tartsd meg a parancsolatokat.*

A bölcsesség forrása, Sir 1,1 *Minden bölcsességnek az Úr a forrása, örök időkre otthon van az nála, Jak 1,5 Ha pedig valakinek közületek nincsen bölcsessége, kérje Istentől, a ki mindenkinek készségesen és szemrehányás nélkül adja; és megadatik néki.*

A szívek vizsgálója, Zsolt 7,10 *Szünjék meg, kérlek, a gonoszok rosszasága és erősítsd meg az igazat; mert az igaz Isten vizsgálja meg a szíveket és veséket.*

Őt szeretni kell, Mk 12,30

Imádni kell, Jn 4,23 *De eljő az óra, és az most vagyon, amikor az igazi imádók lélekben, és igazságban imádják az Atyát: mert az Atya is ilyeneket keres, az ő imádóiul.*

Félni kell, Jel 14,7 *Ezt mondván nagy szóval: Féljétek az Istent, és néki adjatok dicsőséget: mert eljött az ő ítéletének órája; és imádjátok azt, a ki teremtette a mennyet és a földet, és a tengert és a vizek forrásait.*

Hisszük *Jézus Krisztust*, ki elrendeltetett a világ fundámentomának vettetése előtt, kibocsáttatott pedig az utolsó időkben miérettünk; fogantatott a Szentlélektől, született a legtisztább Szűztől; hisszük, hogy az Atyaistennek egyszülött tulajdon fia, a láthatatlan Isten *képmása,* kiben az istenség egész teljessége lakozik, ki által ismerjük meg az Atyát. Mert ő a magasságbéli Atyjának akaratát kinyilvání-

totta és megerősítette, mint *próféta és közbenjáró* Isten és az emberi nem között. Neki, mint a mi legfőbb papunknak szentséges nevében, hívjuk segítségül az *Atyát*, mert semmi más név az ég alatt az embereknek nem adatott, mely által meg kellene tartatniok. Őt, mint örök *királyunkat és urunkat*, kinek az őt halottaiból föltámasztó Atyaistentől megadatott mennyen és földön minden hatalom, könyörögve, istentisztelettel imádjuk és segítségül hívjuk. És tőle, mint elevenek és holtak *bírájától,* örök üdvösséget várunk. Mert az Atya senkit meg nem ítél, hanem minden ítéletet a *Fiúnak* adott, hogy mindenki tisztelje a Fiút, amiképpen az Atyát tiszteli; ki nem tiszteli a *Fiút,* az Atyát nem tiszteli, ki őt elküldötte.

Kicsoda Jézus? Lk 1,31 *És ímé fogansz a te méhedben, és szülsz fiat, és nevezed az ő nevét JÉZUSNAK.*

Ugyanő Krisztus, ApCsel 2,36 *Bizonnyal tudja meg azért Izráelnek egész háza, hogy Úrrá és Krisztussá tette őt az Isten, azt a Jézust, a kit ti megfeszítettetek. 1Jn 2,22 Ki a hazug, ha nem az, a ki tagadja hogy a Jézus a Krisztus? Ez az antikrisztus, a ki tagadja az Atyát és a Fiút.*

Eleve elrendeltetett, 1Pt 1,20 *A ki eleve el volt ugyan rendelve, a világ megalapítása előtt, megjelent pedig az idők végén ti érettetek,*

Kibocsáttatott, Gal 4,4 *Mikor pedig eljött az időnek teljessége, kibocsátotta Isten az ő Fiát, a ki asszonytól lett, a ki törvény alatt lett,*

Fogantatott, Mt 1,20 *Mikor pedig ezeket magában elgondolta: ímé az Úrnak angyala álomban megjelenék néki, mondván: József, Dávidnak fia, ne félj magadhoz venni Máriát, a te feleségedet, mert a mi benne fogantatott, a Szent Lélektől van az.*

Született, Mt 2,1 *A mikor pedig megszületik vala Jézus a júdeai Bethlehemben, Heródes király idejében, ímé napkeletről bölcsek jövének Jeruzsálembe, ezt mondván:*

Az Atyaisten fia, 2Jn 1,3 *Kegyelem, irgalom, békesség legyen veletek az Atya Istentől, és az Úr Jézus Krisztustól az Atyának Fiától igazsággal és szeretettel.*

Egyszülött, Jn 3,18.36 *A ki hiszen ő benne, el nem kárhozik; a ki pedig nem hisz, immár elkárhozott, mivelhogy nem hitt az Isten egyszülött Fiának nevében. A ki hisz a Fiúban, örök élete van; a ki pedig nem enged a Fiúnak, nem lát életet, hanem az Isten haragja marad rajta.*

Sajátja, Róm 8,32 *A ki az ő tulajdon Fiának nem kedvezett, hanem őt mindnyájunkért odaadta, mimódon ne ajándékozna vele együtt mindent minékünk?*

Isten képmása, Zsid 1,3 *A ki az ő dicsőségének visszatükröződése, és az ő valóságának képmása, a ki hatalma szavával fentartja a mindenséget, a ki minket bűneinktől megtisztítván, üle a Felségnek jobbjára a magasságban,*

Az istenség teljessége, Kol 2,9 *Mert Ő benne lakozik az istenségnek egész teljessége testileg,*

Ki által megismertetik az Atya, Jn 14,6 *Monda néki Jézus: Én vagyok az út, az igazság és az élet; senki sem mehet az Atyához, hanemha én általam.*

Kinek akaratát kinyilatkoztatta, Jn 1,18 *Az Istent soha senki nem látta; az egyszülött Fiú, a ki az Atya kebelében van, az jelentette ki őt. Jn 15,15. Nem mondalak többé titeket szolgáknak; mert a szolga nem tudja, mit cselekszik az ő ura; titeket pedig barátaimnak mondottalak; mert mindazt, a mit az én Atyámtól hallottam, tudtul adtam néktek.*

És megerősítette, ApCsel 10,39 *És mi vagyunk bizonyságai mindazoknak, a miket mind a zsidóknak tartományában, mind Jeruzsálemben cselekedett; a kit megölének, fára feszítvén.*

Próféta, ApCsel 3,22 *Mert Mózes ezt mondotta az atyáknak: Prófétát támaszt néktek az Úr, a ti Istenetek a ti atyátokfiai közül, mint engem; azt hallgassátok mindenben, a mit csak szóland néktek.*

Közbenjáró, Zsid 12,24 *És az újszövetség közbenjárójához Jézushoz, és a meghintésnek véréhez, mely jobbat beszél, mint az Ábel vére. 1Tim 2,5 Mert egy az Isten, egy a közbenjáró is Isten és emberek között, az ember Krisztus Jézus,*

Főpap, Zsid 6,20 *A hová útnyitóul bement érettünk Jézus, a ki örökké való főpap lett Melkisédek rendje szerint.*

Az ő nevében, Jn 16,24 *Mostanáig semmit sem kértetek az Atyától az én nevemben: kérjetek és megkapjátok, hogy a ti örömetek teljes legyen.*

Kell segítségül hívni az Atyát, Jn 15,16 *Nem ti választottatok engem, hanem én választottalak titeket, és én rendeltelek titeket, hogy ti elmenjetek és gyümölcsöt teremjetek, és a ti gyümölcsötök megmaradjon; hogy akármit kértek az Atyától az én nevemben, megadja néktek.*

Adatott neki név, Fil 2,9 *Annakokáért az Isten is felmagasztalá őt, és ajándékoza néki oly nevet, a mely minden név fölött való;*

Király, Jel 19,16 *És az ő ruháján és tomporán oda vala írva az ő neve: királyoknak Királya, és uraknak Ura. Lk 1,33 És uralkodik a Jákób házán mindörökké; és az ő királyságának vége nem lészen!*

Úr, ApCsel 2,36 *Bizonynyal tudja meg azért Izráelnek egész háza, hogy Úrrá és Krisztussá tette őt az Isten, azt a Jézust, a kit ti megfeszítettetek.*

Feltámasztatott az Atyától, Gal 1,1 *Pál, apostol (nem emberektől, sem nem ember által, hanem Jézus Krisztus által és az Atya Isten által, a ki feltámasztotta őt a halálból);*

Adatott neki minden hatalom, Mt 28,18 *És hozzájuk menvén Jézus, szóla nékik, mondván: Nékem adatott minden hatalom mennyen és földön.*

Imádandó, Jn 5,23 *Hogy mindenki úgy tisztelje a Fiút, miként tisztelik az Atyát. A ki nem tiszteli a Fiút, nem tiszteli az Atyát, a ki elküldte őt.*

Segítségül hívandó, ApCsel 7,59 *Megkövezék azért Istvánt, ki imádkozik és ezt mondja vala: Uram Jézus, vedd magadhoz az én lelkemet!*

Az örökélet számontartója, Jn 5,26 *Mert a miként az Atyának élete van önmagában, akként adta a Fiúnak is, hogy élete legyen önmagában:*

És bírája, ApCsel 10,42 *És megparancsolta nékünk, hogy hirdessük a népnek, és tegyünk bizonyságot, hogy ő az Istentől rendelt bírája élőknek és holtaknak.*

Mert az Atya senkit nem ítél, Jn 5,22 *Mert az Atya nem ítél senkit, hanem az ítéletet egészen a Fiúnak adta;*

Hisszük, hogy a *Szentlélek,* mely az örök Istenben egészen az idők végezetéig megmarad, s tőle meg a Fiútól töltetik ki, a Magasságbélinek ereje, nekünk pedig *vigasztalónk*, annak ihletéséből könyörgünk és hatására újjá születünk. Azt Isten mérték nélkül adta a maga egyszülött Fiának, velünk általa, mint az ő *ajándéka*, az öröklét záloga gyanánt közöltetik, hogy bennünk minden jó dolgot míveljen és minket minden igazságra vezéreljen.

A Szentlélek

Istené, Mt 3,16 *És Jézus megkeresztelkedvén, azonnal kijöve a vízből; és ímé az egek megnyilatkozának néki, és ő látá az Istennek Lelkét alájőni mintegy galambot és ő reá szállani. Ef 4,30 És meg ne szomorítsátok az Istennek ama Szent Lelkét, a ki által megpecsételtettetek a teljes váltságnak napjára. Jób 32,8 Pedig a lélek az az emberben és a Mindenható lehellése, a mi értelmet ad néki!*

Istenben megmarad, Zsolt 36,6 *Uram, az égig ér a te kegyelmességed; a te hűséged a felhőkig!*

Az Atyától és Fiútól származik, Lk 11,13 *Ha azért ti gonosz létetekre tudtok a ti fiaitoknak jó ajándékokat adni, mennyivel inkább ád a ti mennyei Atyátok Szent Lelket azoknak, a kik tőle kérik. Jn 15,7 Ha én bennem maradtok, és az én beszédeim bennetek maradnak, kérjetek, a mit csak akartok, és meglesz az néktek.*

A Magasságbélinek ereje, Lk 1,35 *És felelvén az angyal, monda néki: A Szent Lélek száll te reád, és a Magasságosnak ereje árnyékoz meg téged; azért a mi születik is szentnek hivatik, Isten Fiának. ApCsel 10,38 A názáreti Jézust, mint kené fel őt az Isten Szent Lélekkel és hatalommal, ki széjjeljárt jót tévén és meggyógyítván mindeneket, kik az ördög hatalma alatt voltak; mert az Isten vala ő vele.*

Vigasztaló, Jn 14,26 *És én kérem az Atyát, és más vígasztalót ád néktek, hogy veletek maradjon mindörökké.*

Az ő ihletésére könyörgünk, Róm 8,15.26 *Mert nem kaptatok szolgaság lelkét ismét a félelemre, hanem a fiúságnak Lelkét kaptátok, a ki által kiáltjuk: Abbá, Atyám! Hasonlatosképen pedig a Lélek is segítségére van a mi erőtelenségünknek. Mert azt, a mit kérnünk kell, a mint kellene, nem tudjuk; de maga a Lélek esedezik mi érettünk kimondhatatlan fohászkodásokkal.*

Hathatósságára újjá születünk, Jn 3,5 *Felele Jézus: Bizony, bizony mondom néked: Ha valaki nem születik víztől és Lélektől, nem mehet be az Isten országába. Tit 3,5 Nem az igazságnak cselekedeteiből, a melyeket mi cselekedtünk, hanem az ő irgalmasságából tartott meg minket az újjászületésnek fürdője és a Szent Lélek megújítása által,*

Isten Fiának mérték nélkül adatott, Jn 3,34 *Mert a kit az Isten küldött, az Isten beszédeit szólja; mivelhogy az Isten nem mérték szerint adja a Lelket. Zsid 1,9 Szeretted az igazságot és gyűlölted a hamisságot: annakokáért felkent téged az Isten, a te Istened, örömnek olajával a te társaid felett.*

Velünk általa közöltetik, ApCsel 2,32 *Ezt a Jézust feltámasztotta az Isten, minek mi mindnyájan tanúbizonyságai vagyunk.*

Mint ajándék, ApCsel 2,38 *Péter pedig monda nékik: Térjetek meg és keresztelkedjetek meg mindnyájan a Jézus Krisztusnak nevében a bűnöknek bocsánatjára; és veszitek a Szent Lélek ajándékát.*

Örökélet záloga, Ef 1,14 *A ki záloga a mi örökségünknek Isten tulajdon népének megváltatására, az Ő dicsőségének magasztalására.*

Hogy bennünk jó mívelettel munkálkodjék, Ef 5,18 *És meg ne részegedjetek bortól, miben kicsapongás van: hanem teljesedjetek be Szent Lélekkel,*

Hogy minket igazságra vezéreljen Jn 17,13 *Most pedig te hozzád megyek; és ezeket beszélem a világon, hogy ők az én örömemet teljesen bírják ő magokban.*

Hisszük *a szent keresztény egyházat*, Isten minden kiválasztottainak, megalapításától fogva a világ végezetéig tartó gyülekezetét, melynek feje a megtartó Úr Jézus Krisztus. Szabálya pedig az ő szent apostolainak tudománya. Ezt Isten igéje kormányozza, a Szentlélek vezeti, abban kell minden igaz kereszténynek forgolódnia.

Az egyház Krisztus szent gyülekezete

A választottaké, 1Tim 3,15 *De ha késném, hogy tudd meg, mimódon kell forgolódni az Isten házában, mely az élő Istennek egyháza, az igazságnak oszlopa és erőssége.*

Ennek feje Krisztus, Ef 1,22 *És mindeneket vetett az Ő lábai alá, és Őt tette mindeneknek fölötte az anyaszentegyháznak fejévé, Ef 5,23 Mert a férj feje a feleségének, mint a Krisztus is feje az egyháznak, és ugyanő megtartója a testnek.*

Szabálya az apostolok tudománya, Gal 1,8–9 *De ha szinte mi, avagy mennyből való angyal hirdetne is néktek valamit azon kívül, a mit néktek hirdettünk, legyen átok. A mint előbb mondottuk, most is ismét mondom: Ha valaki néktek hirdet valamit azon kívül, a mit elfogadtatok, átok legyen.*

Isten igéje kormányozza, Zsid 4,12 *Mert az Istennek beszéde élő és ható, és élesebb minden kétélű fegyvernél, és elhat a szívnek és léleknek, az ízeknek és a velőknek megoszlásáig, és megítéli a gondolatokat és a szívnek indulatait.*

A Szentlélek vezeti, Ef 1,17–18 *Hogy a mi Urunk Jézus Krisztusnak Istene, a dicsőségnek Atyja adjon néktek bölcseségnek és kijelentésnek Lelkét az Ő megismerésében; És világosítsa meg értelmetek szemeit, hogy tudhassátok, hogy mi az Ő elhívásának a reménysége, mi az Ő öröksége dicsőségének a gazdagsága a szentek között.*

Ebben kell forgolódni, Zsid 10,25 *El nem hagyván a magunk gyülekezetét, a miképen szokásuk némelyeknek, hanem intvén egymást annyival inkább, mivel látjátok, hogy ama nap közelget.*

Valljuk, hogy a *királyok, fejedelmek, hivatalnokok* Istentől vannak. Azért érettük is, mindenek fölött, Isten Őfölsége előtt naponkint alázatos könyörgést mondunk, minthogy ők szolgái neki, akiknek engedelmeskednünk kell. Mert karddal vannak ők felövezve, hogy az ártatlanokat védelmezzék, a bűnösöket pedig megbüntessék. Ezért nekik tiszteletet adni, s az adót megfizetni tartozunk, nemcsak a büntetéstől való félelemből, hanem lelkiismeretünk megnyugtatására is. Mert az engedelmesség alól senki magát ki nem vonhatja, ha azt akarja, hogy kereszténynek mondják, követvén a Jézus Krisztusnak, a mi urunknak és megtartónknak példáját. Ő ugyanis megfizette az adót, s nem bitorolta a világi bíráskodást vagy uralkodást, hanem megalázottságának ama állapotában a mennyei ige kardjával hadakozott.

Királyok, fejedelmek, hivatalnokok Istentől vannak, Róm 13,1–2 *Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak; mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől: és a mely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek. Azért, a ki ellene támad a hatalmasságnak, az Isten rendelésének támad ellene; a kik pedig ellene támadnak, önmagoknak ítéletet szereznek.*

Értük imádkozni, 1Tim 2,2 *[1. Intelek azért mindenek előtt, hogy tartassanak könyörgések, imádságok, esedezések, hálaadások minden emberekért,] Királyokért*

és minden méltóságban levőkért, hogy csendes és nyugodalmas életet éljünk, teljes istenfélelemmel és tisztességgel.

Nekik engedelmeskedni kell, 1Pt 2,13.17 *Engedelmeskedjetek azért minden emberi rendelésnek az Úrért: akár királynak, mint felebbvalónak; Mindenkit tiszteljetek, az atyafiúságot szeressétek; az Istent féljétek; a királyt tiszteljétek.*

Mert kardot viselnek, Róm 13,4 *Mert Isten szolgája ő a te javadra. Ha pedig a gonoszt cselekszed, félj: mert nem ok nélkül viseli a fegyvert: mert Isten szolgája, bosszúálló a haragra annak, a ki gonoszt cselekszik.*

Krisztus megfizeti az adót, Mt 17,25–27 *Monda: Igen. És mikor beméne a házba, megelőzé őt Jézus, mondván: Mit gondolsz Simon? A föld királyai kiktől szednek vámot vagy adót? a fiaiktól-é, vagy az idegenektől? Monda néki Péter: Az idegenektől. Monda néki Jézus: Tehát a fiak szabadok. De hogy őket meg ne botránkoztassuk, menj a tengerre, vesd be a horgot, és vond ki az első halat, a mely rá akad: és felnyitván a száját, egy státert találsz benne: azt kivévén, add oda nékik én érettem és te éretted.*

Hisszük, hogy a szent keresztségben, melyet az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében végzünk, a víz külső és látható jel, mely nekünk azt jelenti, hogy Isten ereje bennünk munkálkodik, munkálja ugyanis a lélek megújulását, s testünknek halálát a Jézus Krisztusban. Mert a szent keresztség által Krisztusnak szenteltetünk, az egyház tagjaivá leszünk, s általa kinyilvánítjuk hitvallásunkat és életünk megjavítását.

A víz a keresztségben, ApCsel 8,36–39 *Mikor pedig menének az úton, jutának egy vízhez; és monda a komornyik: Ímhol a víz: mi gátol, hogy megkeresztelkedjem? Filep pedig monda: Ha teljes szívből hiszel, meglehet. Az pedig felelvén, monda: Hiszem, hogy a Jézus Krisztus az Isten Fia. És megállítá a szekeret; és leszállának mindketten a vízbe, Filep és a komornyik; és megkeresztelé őt. Mikor pedig a vízből feljöttek, az Úrnak Lelke elragadá Filepet; és többé nem látta őt a komornyik, mert tovább méne az ő útján örömmel.*

Külső, látható jel, Róm 6,3–6 *Avagy nem tudjátok-é, hogy a kik megkeresztelkedtünk Krisztus Jézusba, az ő halálába keresztelkedtünk meg? Eltemettettünk azért ő vele együtt a keresztség által a halálba: hogy miképen feltámasztatott Krisztus a halálból az Atyának dicsősége által, azonképen mi is új életben járjunk. Mert ha az ő halálának hasonlatossága szerint vele egygyé lettünk, bizonyára feltámadásáé szerint is azok leszünk. Tudván azt, hogy a mi ó emberünk ő vele megfeszíttetett, hogy megerőtelenüljön a bűnnek teste, hogy ezután ne szolgáljunk a bűnnek:*

Megkeresztelkedni az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében kell, Mt 28,19 *Elmenvén azért, tegyetek tanítványokká minden népeket, megkeresztelvén őket az Atyának, a Fiúnak és a Szent Léleknek nevében.*

Hisszük, hogy *a szent asztal,* vagy *Jézus Krisztus Urunk vacsorája* szent emlékeztetés és hálaadás a jótéteményekért, mikben Krisztus halála által részesültünk. Ezt a hívek gyülekezetében hittel, szeretettel, kinek-kinek a maga megpróbálásával kell ünnepelni. Így véve *a szent kenyeret és a megáldott poharat*, kinyilvánítjuk Krisztus testével és vérével való közösségünket és egyesülésünket, amint a szentírás ezt nekünk tanítja.

Úrvacsora, Mt 27,26 [helyesen 26,27] *Akkor elbocsátá nékik Barabbást; Jézust pedig megostoroztatván, kezökbe adá, hogy megfeszíttessék.*

Szent emlékeztető, hálaadás, a hívek gyülekezetében, hittel, szeretettel, maga megpróbálásával kell ünnepelni. 1Kor 11,23–33

Szent kenyér, megáldott pohár, Jézus Krisztus testének és vérének közössége, egyesülésünk kinyilvánítása, 1Kor 10,16–17 *A hálaadásnak pohara, a melyet megáldunk, nem a Krisztus vérével való közösségünk-é? A kenyér, a melyet megszegünk, nem a Krisztus testével való közösségünk-é? Mert egy a kenyér, egy test vagyunk sokan; mert mindnyájan az egy kenyérből részesedünk.*

Hisszük és valljuk, hogy mi, az egész emberi nemzetséggel együtt, *bűnben voltunk,* s a bűnöknek továbbra is ki vagyunk téve. De Istennek (ki azt akarja, hogy minden ember megtartassék és az igazság ismeretére jusson), pusztán kegyelméből és könyörületéből, nem pedig a törvény, s még sokkal kevésbé saját munkáink által, hanem az ő fiának, a Jézus Krisztusnak vérébe vetett hit által megigazulunk. E hit Istentől oltatik belénk megigazulásunkra, úgyhogy általa Isten kegyelméből, a Jézus Krisztus által, *bűneink bocsánatát* s azután örök üdvösséget nyerünk. Mert Krisztus érettünk és a mi vétkeinkért véres halált szenvedvén, engesztelő áldozattá lőn. Nekünk pedig példát hagyott, hogy az ő nyomdokait kövessük, s utánozzuk az ő szerénységét, szeretetét, türelmét és más erényeit, melyek kiváltképpen az ő keresztjén ragyogtak föl. Mindazoknak tehát, akik azt akarják, hogy bűneik bocsánatjában és a mennyországban részük legyen, elkövetett bűneiket igazán és komolyan meg kell bánniuk, és az élő hitből származó, hozzá méltó gyümölcsöt teremniök, mert a hit cselekedetek nélkül halott. Azért Isten parancsainak, amelyek nem súlyosak, engedelmeskedni kell; ezek összessége abban áll, hogy Isten iránt és az iránt, ki hozzá legközelebb van, köteles szeretetet tanúsítsunk, mert a hitnek szeretet által kell munkássá lennie.

Vigyáznunk kell tehát, hogy ne hiába kapjuk Isten kegyelmét, mely minden emberre üdvöt adólag ragyog, s őket arra tanítja, hogy az istentelenségnek és világi vágyaknak búcsút mondva, mérséklettel, igazságban és kegyességben éljék a jelen életet; így várják a remélt boldogságot s a nagy Isten és a megtartó Jézus Krisztusunk dicsőséges eljövetelét, ki magát miérettünk adta, hogy bennünket minden bajtól megváltson, saját népévé s a jók követőjévé avasson.

Mindnyájan bűnben voltunk, Gal 3,23 *Minekelőtte pedig eljött a hit, törvény alatt őriztettünk, egybezárva az eljövendő hit kinyilatkoztatásáig. Róm 3,9 Micsoda tehát? Különbek vagyunk-é? Semmiképen nem. Mert az elébb megmutattuk nyilván, hogy zsidók és görögök mindnyájan bűn alatt vannak;*

És a bűnöknek ki vagyunk téve, 1Jn 1,8 *Ha azt mondjuk, hogy nincsen bűn mi bennünk, magunkat csaljuk meg és igazság nincsen mi bennünk.*

Megjavulunk Isten puszta kegyelméből, ki azt akarja, hogy mindnyájan Róm 3,24

Megigazulván ingyen az ő kegyelméből a Krisztus Jézusban való váltság által, idvezüljünk, 1Tim 2,4 *A ki azt akarja, hogy minden ember idvezüljön és az igazság ismeretére eljusson. 2Pt 3,9 Nem késik el az ígérettel az Úr, mint némelyek késedelemnek tartják; hanem hosszan tűr érettünk, nem akarván, hogy némelyek elveszszenek, hanem hogy mindenki megtérésre jusson.*

Nem a törvény munkái hanem az ő Fiának vérébe vetett hit által, Gal 2,16 *Tudván azt, hogy az ember nem igazul meg a törvény cselekedeteiből, hanem a Jézus Krisztusban való hit által, mi is Krisztus Jézusban hittünk, hogy megigazuljunk a Krisztusban való hitből és nem a törvény cselekedeteiből; Mivel a törvény cselekedeteiből nem igazul meg egy test sem. Krisztus érettünk és bűneinkért véres halált halt, Róm 5,8 Az Isten pedig a mi hozzánk való szerelmét abban mutatta meg, hogy mikor még bűnösök voltunk, Krisztus érettünk meghalt.*

Áldozattá lőn, Zsid 9,14 *Mennyivel inkább Krisztusnak a vére, a ki örökké való Lélek által önmagát áldozta fel ártatlanul Istennek: megtisztítja a ti lelkiismereteteket a holt cselekedetektől, hogy szolgáljatok az élő Istennek.* Példát hagyott, hogy őt kövessük, 1Pt 2,21 *A ki eleve el volt ugyan rendelve, a világ megalapítása előtt, megjelent pedig az idők végén ti érettetek.*

Mindenki bűnbánatot tartson, ApCsel 3,19 *Bánjátok meg azért és térjetek meg, hogy eltöröltessenek a ti bűneitek, hogy így eljőjjenek a felüdülés idei az Úrnak színétől.*

Ahhoz méltó gyümölcsöt teremjen, Mt 3,8 *Teremjetek hát megtéréshez illő gyümölcsöket.*

Mik élő hitből származnak, Gal 5,6 *Mert Krisztus Jézusban sem a körülmetélkedés nem ér semmit, sem a körülmetélkedetlenség, hanem a szeretet által munkálkodó hit. Fil 1,5 Mert hallom a te szeretetedet és ama te hitedet, mely van benned az Úr Jézushoz, és minden szentek irányában,*

A hit cselekedetek nélkül halott, Jak 2,20.29 [helyesen 26.], *Akarod-é pedig tudni, te hiábavaló ember, hogy a hit cselekedetek nélkül megholt? Mert a miképen holt a test lélek nélkül, akképen holt a hit is cselekedetek nélkül. 2Pt 1,5–11 Ugyanerre pedig teljes igyekezetet is fordítván, a ti hitetek mellé ragasszatok jó cselekedetet, a jó cselekedet mellé tudományt; A tudomány mellé pedig mértékletességet, a mértékletesség mellé pedig tűrést, a tűrés mellé pedig kegyességet; A kegyesség mellé pedig atyafiakhoz való hajlandóságot, az atyafiakhoz való hajlandóság mellé pedig szeretetet. Mert ha ezek megvannak és gyarapodnak bennetek, nem tesznek titeket hivalkodókká, sem gyümölcstelenekké a mi Urunk Jézus Krisztus megismerésére nézve. Mert a kiben ezek nincsenek meg, az vak, rövidlátó, elfelejtkezvén a régi bűneiből való megtisztulásáról. Annakokáért, atyámfiai, igyekezzetek inkább a ti elhívatástokat és kiválasztatásotokat erőssé tenni; mert ha ezeket cselekszitek, nem ütköztök meg soha. Mert ekképen gazdagon adatik majd néktek a mi Urunknak és megtartónknak, a Jézus Krisztusnak örök országába való bemenetel. Isten parancsai nem súlyosak, azoknak engedelmeskedjünk, 1Jn 5,3 Mert az az Isten szeretete, hogy megtartjuk az ő parancsolatait; az ő parancsolatai pedig nem nehezek.*

Isten parancsainak összessége, Mt 22,40 *E két parancsolattól függ az egész törvény és a próféták.*

A hit szeretet által működik, Gal 5,6 Mert Krisztus Jézusban sem a körülmetélkedés nem ér semmit, sem a körülmetélkedetlenség, hanem a szeretet által munkálkodó hit. Vigyáznunk kell tehát, hogy azt mindenekben jónak mutassuk s Istenünk idvezítője tudományának ékességére legyünk, mert a kegyelem megjelent, Tit 2,11 *Mert megjelent az Isten idvezítő kegyelme minden embernek.*

Hisszük és reméljük mind az igazak, mind a hamisak *testi föltámadását*. Mert eljő Krisztus Urunk mennyből, Atyja és a maga dicsőségében, minden szent angyalaival, hogy ítéljen elevenek és holtak fölött, kik az ő ítélőszéke előtt mindnyájan megjelennek, s akkor mindenkinek igazságot fog szolgáltatni az ő tettei szerint. Az istentelenek és gonoszak vég nélkül való kárhozatra ítéltetvén, az ördög és az ő angyalai által készített örök tűzre vettetnek. A kegyesek és igazak pedig letévén a halandóságot és dicsőséges testet öltvén, átvitetnek az Úr Jézus Krisztustól számukra készített helyre, ahol magának és az Atyaistennek királyi széke van, hogy ott Isten arcát szemléljék, s az ő szent angyalaival egyenlőkké lévén, a kibeszélhetetlen örök boldogság részeseiként, mindig az Úrral legyenek.

A test föltámad, 1Kor 15,12.22 *Ha azért Krisztusról hirdettetik, hogy a halottak közül feltámadott, mimódon mondják némelyek ti köztetek, hogy nincsen halottak feltámadása? Mert a miképen Ádámban mindnyájan meghalnak, azonképen a Krisztusban is mindnyájan megelevenítettnek.* Igazaké és hamisaké, ApCsel 24,15 *Reménységem lévén az Istenben, hogy a mit ezek maguk is várnak, lesz feltámadásuk a halottaknak, mind igazaknak, mind hamisaknak.* Mert eljő Krisztus mennyből, Mt 24,30 *És akkor feltetszik az ember Fiának jele az égen. És akkor sír a föld minden nemzetsége, és meglátják az embernek Fiát eljőni az ég felhőiben nagy hatalommal és dicsőséggel ítéletre, 2Tim 4,1 Kérlek azért az Isten és Krisztus Jézus színe előtt, a ki ítélni fog élőket és holtakat az ő eljövetelekor és az ő országában.*

És előtte mindenek megjelennek, Róm 2,6–7 *A ki megfizet mindenkinek az ő cselekedetei szerint: Azoknak, a kik a jó cselekedetben való állhatatossággal dicsőséget, tisztességet és halhatatlanságot keresnek, örök élettel;*

Mindenkit megítél, Mt 25,31 *Mikor pedig eljő az embernek Fia az ő dicsőségében, és ő vele mind a szent angyalok, akkor beül majd az ő dicsőségének királyi székébe.*

A gonoszok tűzbe vettetnek, Jel 21,8 *A gyáváknak pedig és hitetleneknek, és útálatosoknak és gyilkosoknak, és paráznáknak és bűbájosoknak, és bálványimádóknak és minden hazugoknak, azoknak része a tűzzel és kénkővel égő tóban lesz, a mi a második halál.*

A kegyesek a halandóságot levetvén, 1Kor 15,53 *Mert szükség, hogy ez a romlandó test romolhatatlanságot öltsön magára, és e halandó test halhatatlanságot öltsön magára.*

Dicsőséges testet öltvén, 1Kor 15,43–54 átvitetnek, 1Thess 4,17 *Azután mi, a kik élünk, a kik megmaradunk, elragadtatunk azokkal együtt a felhőkön az Úr elébe a levegőbe; és ekképen mindenkor az Úrral leszünk.* Krisztus Urunktól készített helyre, Jn 14,1–4 *Ne nyugtalankodjék a ti szívetek: higyjetek Istenben, és higyjetek én bennem. Az én Atyámnak házában sok lakóhely van; ha pedig nem volna, megmondtam volna néktek. Elmegyek, hogy helyet készítsek néktek. És ha majd elmegyek és helyet készítek néktek, ismét eljövök és magamhoz veszlek titeket; hogy a hol én vagyok, ti is ott legyetek. És hogy hová megyek én, tudjátok, az utat is tudjátok. Ahol az ő és az Atyaisten királyi széke, Jel 22,3 És semmi elátkozott nem lesz többé; és az Istennek és a Báránynak királyiszéke benne lesz; és ő szolgái szolgálnak néki;*

Isten arcát szemlélik, Jel 22,5 *És ott éjszaka nem lesz; és nem lesz szükségök szövétnekre és napvilágra; mert az Úr Isten világosítja meg őket, és országolnak örökkön örökké.*

Az angyalokkal egyenlők, Mt 22,30 *Mert a feltámadáskor sem nem házasodnak, sem férjhez nem mennek, hanem olyanok lesznek, mint az Isten angyalai a mennyben.*

Kimondhatatlan öröm, Jel 21,4 *És az Isten eltöröl minden könnyet az ő szemeikről; és a halál nem lesz többé; sem gyász, sem kiáltás, sem fájdalom nem lesz többé, mert az elsők elmúltak.*

És örök boldogság részeseiként, 1Jn 3,2 *Szeretteim, most Isten gyermekei vagyunk, és még nem lett nyilvánvalóvá, hogy mivé leszünk. De tudjuk, hogy ha nyilvánvalóvá lesz, hasonlókká leszünk Ő hozzá; mert meg fogjuk őt látni, a mint van.*

Mindig az Úrral lesznek 1Thess 4,17 *Azután mi, a kik élünk, a kik megmaradunk, elragadtatunk azokkal együtt a felhőkön az Úr elébe a levegőbe; és ekképen mindenkor az Úrral leszünk.*

Ámen.

Íme, ez a mi rövid és egyszerű *hitvallásunk*; őseinktől kaptuk, kik azt sokféle szenvedéssel, sőt vérükkel is megpecsételni nem haboztak. Ha valaki valami hiányt talál benne, azt ahhoz a forráshoz utasítjuk, ahonnan merítettük, vagyis *a szentíráshoz.* Ezt, a mi hitünknek egyetlen szabályát, világosnak, teljesnek ismerjük, mint amely az üdvösségre szükséges minden dolgot magában foglal; ez zsinórmértéke azon dolgoknak, amiket hinnünk, remélnünk és cselekednünk kell. Az *ó- és újszövetséget* teljes szívünkkel keblünkre öleljük, s szánkkal hirdetjük, *az apostoli hitformát* pedig a legnagyobb tisztelettel valljuk. Aki pedig azt mondja, hogy mi más tudományt vallunk, arról Isten segítségével mindenütt és minden időben készek vagyunk kimutatni, hogy csal és fölötte csalódik.

A száműzött lengyelek.

Sírirat egy bizonyos névtelen kéziratából, akit e vallásért hivatalából kitettek, s élte hátralevő részét magánháza falai közt töltötte, és azt kívánta, hogy márványsírkövére az alábbi sírverset véssék: (prózai fordítás)

Szolgáltam hazámat serényen kétszer tíz évig, és feddhetetlenségem gyakran bebizonyítottam a fejedelem előtt. Most hazám előtt gyűlöletessé váltam. Ha kérded, mit hibáztam, csak azt az egyet, hogy egy, s nem három Istent tiszteltem. Így hát kegyességem a bűnöm! Mert a hasonlíthatatlan istenséget több istenné sokszorosítani féltem, s az oszthatatlan, minden rész nélkül való egészet vallásommal három részre osztani nem mertem. Mert tiltott dolognak tartom, hogy istenes nyelvem összezavarja a végest a végtelennel, s egy isteni hatalommá gyúrja össze. Mert féltem a szülöttet a nem született Atyával egyenlővé tenni, mert ő magának elegendő, s egyenlőt magával elismerni nem tud. Mert úgy rendeltet-

vén, hogy a magam elméje parancsait kövessem, vakon a hamisat hinni nem akarom. Mert kegyesen vonakodom követni azt a szörnyű tant, amit valaha *Sabellius* böfögött ki szemtelen száján. Mert pirultam hinni, hogy a végtelen Istent, kit a mindenség be nem fog, egy szűz méhe magába zárhassa. Mert tagadom, hogy Isten az, ki csecsemőként sírt, éhezett, szomjúhozott, s bölcsőjében tejjel táplálkozott. Mert tagadom, hogy ő isten létére szenvedett, megrázkódott szörnyű fájdalmában, s végre gyalázatos halállal múlt ki. Mert szégyenlem áhítatos nyelvem megfertőzni és őszinte elmém bemocskolni. Az igazságot vallottam, a költött titokzatosságokat tagadtam, ez volt bűnöm, istentelenségem, ez volt romlásomnak oka, ezért érdemeltem büntetést. De csodálkozni fog ezen majdan a késő utókor, mikor Istent tiszta vallással fogják tisztelni, mikor a lelkekből eltávozik az elvakult, hamis tudomány hite, mikor az üres babona elhagyja a földet, mikor a világ az igaz Istent, nem pedig a három *Egylényegűt* fogja megint tisztelni a maga régi egyszerűségében. Add, Istenem, hogy visszatérjen s állandó legyen a régi igazság, hadd uralja a földet a jog és szeretet, mert most elfogult elménk parancsára a tévelygést szent vallásunknak hisszük.

Vége.

2. sz. melléklet

Pálfi Márton, Dávid *Ferencznek fogságában irt elégiája és jövendölése*, KerMagv 45(1910) 166–167.

Kétszer tíz évig szolgáltam hűn a hazámat
És becsülettel, ezt tudta a fejdelem is.
Mért szakadott hát rám ez az ádáz düh? Oka van rá:
Nem három, hanem egy Isten, a kit tanítok.
Im' ez az én vétkem, hogy a változhatlanul Egyet
Megsokasítani nem merte szavam botorul.
Azt a megoszthatlant, a minek nincs része se semmi,
Nem lehetett három részre fölapritanom.
A végest, meg a végetlent egymással ilyenképp
Összezavarni: sohsem visz vala semmi se rá,
S a születettet a nem született őrük égi Atyához
Mérni, ki egyetlen s társra sohsem szoruló.
Lelkem súgalmas szavait tusakodva legyűrnöm
Kellett von' s hinnem, hinnem akármi vakon.
Hinnem, a mit kieszelt fenekedve Sabellius egykor
S jámbor birka gyanánt rágnom e szörnytanokat.

A végetlen lényt, a nagy űr korlátlan urát egy
Szűzlány méhéből hozni ki balgatagul:
Hinni, hogy emlőből szí éltet kis csecsemőként,
Küzd, fárad, szenved, szomjúhozik, nyomorog,
Reszket a szörnyű csapás iszonyától s végre lerogyva
Becstelenül rémes, szörnyű halál fia lesz…
Nem, nem, ilyen káromló szót nem szól soha ajkam:
Szárnyad van, lelkem, meg ne tagadd magadat.
Vak misztériumok nem bántnak. Föl, föl a fővel!
Érted eped lelkem, érted eped csak: igaz.
Ez az én vétkem. (Bámulsz, ugy-e, rajta, utókor?)
Vértanuságra ezért megy fiad, égi Atyám.

Jaj, véget mikor ér ez a sok rút vakhit a földön,
Szét mikor oszlik már ennyi sivár babona?
Eljön-e már az idő, hogy a régi egyszerüségben
Egy igaz Istent s nem hármat imád a világ?
Adja az Ég, hogy a régi igazság napja kisüssön
Ujra s tisztult hit szálljon a földre alá:
Míg az *eretnek-tan*, súgalmas szózata szűmnek
Ezrek sziklafalat összetörő hite lesz.

3. sz. melléklet

Tóth István, *Múzsák fellegvára. A kolozsvári latin nyelvű humanista költészet antológiája*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977, 67–69.

Húsz évig becsülettel szolgálván a hazámat,
Jellemem ismeretes a fejedelem előtt.
Gyűlölt bűnömül azt róják fel, hogyha kutatnád,
Hogy három helyett vallom az egy Igazat.
Istenfélelem így lett „bűnné", mert sose mertem
Többre felosztani azt, aki örökre csak egy –
Három részre tagolni fel azt, kit senki sem oszthat,
Azt, aki mindig egész: tiltja örökre hitem.
Mennyei szózata szentül megtiltotta a végest
Összekeverni az ég isteni dolgaival.
A született fiút én nem mértem a Nemszületetthez,

Aki magának elég; senki sem éri fel őt.
S mert nem vallom a tévelyedést, ez volt a parancsuk:
Tartsam titkon, amit józan eszem szava mond –
És mit rég a Sabellius ostoba szája kimondott,
Azt a hazug dogmát én sohasem követem –,
Mert szégyelltem a Szűz méhébe bezárni az Istent,
Kit befogadni az ég végtelen űrje se bír –
S nem hiszem azt, hogy az Isten az éhségtől vagy a szomjtól
Mint fiú sírva kiált, és hogy az arca tejes,
Nem hiszem én, hogy fájdalmában reszket az Isten,
És hogy olyan szörnyen ölte meg őt a halál –
Szégyen lenne, ha hivő nyelvemet ily mocsok érné,
S hogyha beszennyezné lelkem a hitbeli bűn;
Csak igazat szóltam, a hazug misztériumoknak
Ellene voltam: e „bűn" hozta reám bajomat.
Éppen ezért lett börtöni éj a jutalmam, ezen majd
Ámul a kései kor, hogyha igaz hite lesz.
Jaj, mikor ér már véget a vakság és a hazugság,
Észbeli tévelyedés és üres babona?
S újra mikor jut az emberiség el az egyszerű hithez,
Hogy nem három urat, újra csak egyet imád?
[Az utolsó két pár disztichont az Epigrammák c. alatt fordította le:]
Adja az Úr, hogy térjen vissza az állhatatosság,
S újra uralja a föld azt, ami égi parancs.
Mostan igaz hitnek ama tévelyedéseket értjük,
Mik rabul ejtik, amit józan eszünk szava mond.

4. számú melléklet

(Arcziszewszki Sámuel fordítása)

Koporsó-kövi írás, mely le-irattatott egy névtelen embernek kéz-irasából, aki az Unitária vallásért hivatalából le-vettetvén magános állapotban töltötte-el életének hátralevő részét, és azt kívánta, hogy ezen versek márványra mettzettetvén, feje feliben tétessenek holta után.

„Serényen szolgáltam addig az hazának
Míglen húsz nyarat az idők halmazának.
S ez húsz esztendőnek a míg végit érem,
Hívségemet gyakran próbálta vezérem;

Most hazám meg-utált, s nem nézhet engemet,
Ha kérded, miért? Ím! Meg-mondom vétkemet:
Egy Istent tiszteltem, nem hittem, hogy három,
S hogy idvességemet csak ez egytől várom.
Ez egynek szentelvén töredékeny éltem;
Megsokasítani a Teremtőt féltem.–
És midőn Szent Hitem tilalmazta, hogy Őt
A részre soha nem osztható Teremtőt
Három részre osszam, rettegvén ezennel
Öszve-zavarni a végest végtelennel,
Midőn tagadták azt minden régi Szentek,
A később idők, amit Istenre kentek.
Midőn irtóztam a Fiút, ki született
Egyenlővé tenni ama nem született
Atyával, a ki nem szenvedi, hogy párja
Legyen, s hogy párt adjunk, azt tőlünk nem várja;
Mivel, mint Nagy Isten Királyi Székben ül,
Elégséges mindent meg-tenni Egyedül,
Midőn vakon hinni Engem a Világ itt
És rabságra vetni Elmémet kénszeritt,
A mit józan Elmém elég tisztán érez,
Bár az Hagyománynál sokkal többet ér ez.
Midőn kerülem azt a fertelmes Kádot,
Melybe Sabellius régentén okádott,
Dögletes Vallást, mellyet ő kénszeritt,
Midőn meg-vetem ez istentelen hitet.
Midőn a végtelen Isten nem kivánnya,
Akit bé-nem-fog a világ alkotványa
Hinni; hogy nékie Szűz-Méh légyen zárja,
Mely szóra a Szégyen-pirosság el-járja,
Orcámat, a midőn nem hihetem, hogy Ő,
Az Isten valaha lett légyen Csecsemő,
Midőn ezek felett tagadom azt-is még,
Hogy Őtet kínozta szomjúság és éhség.
Midőn azt tartom, hogy az Isten Emlőket
Nem szopott, s kik hiszik meg-cáfolom Őket.
Midőn lehetetlen dolognak gondolom,
Hogy szenvedéstől az Isteni Hatalom

Retteghessen, s Elmém oly Istent nem talál,
Kit Sirben vessen az Irgalmatlan Halál. –
Midőn Szent Hitemet meg-szegni nem merém,
Midőn nem engedi bennem a Szemérem
Hogy ez hamisággal terhellyem Lelkemet,
S vétkessé tegyen a csalárd Szó Engemet.
Midőn tagadtam a sok Költeményt, és az
Én nyelvem szóllotta azt, csak a mi igaz.
Igaz Hitben lenni mivel meg-nem-szűnöm,
Ezért szenvedek Én, csak ez minden bűnöm!
Meg-vettetésemet ezzel érdemlettem,
Mentségemre ezért nincs senki mellettem.
Nagy álmélkodásaal lészen akkor teli
A késő Maradék, a midőn tiszteli
Az Istent igazán az Emberi Nemzet,
Hogy a józan Vallás meg-vettetést nemzett.
Midőn a nagy Vakság többé nem hitet, és
A sok Babona, a sok csalárd Hitetés
El-veszvén, az igaz Vallás erőt vészen
Az hamis Hit pedig elpusztul egészen. –
Midőn az Igasság Thrónusába fel-hág
Viszont s hármas Istent nem tisztel a Világ.
Szent egy-ügyűséggel amidőn áldozza
Szívét az Istennek az Ember, és hozza-
Fog az Istenségre találmányból hágott
Amaz egy állatú hármas Valóságot
El-hagyni, ekkor lesz boldogsággal teli
A világ, midőn az Egy Istent tiszteli. –
Azt az áldott időt Istenem! Hozd vissza,
Megelégedésig midőn minden issza
Édes tejét amaz ártatlan báránynak,
És az igazságnak, többé tőrt nem hánynak,
Melyben a csalárdság immár légyen elég.
Bírják a földet az igazság s kegyesség.
Most a józan észnek sugárlása elvész,
Szent hitnek hinni a tévelygést minden kész.

NB. Ezen epitaphiumot a fennebbi deák versekből magyarra fordította T. Kolosvári Arcizenczky (így!) Sámuel Uram a Siménfalvi unitárius pap.

UNITÁRIUS LEVÉL- ÉS PRÉDIKÁCIÓIRODALOM

Molnár Dávid[1]

Johann Ludwig von Wolzogen (?) ismeretlen levele Bethlen Ferenchez[2]

Az egyik címszereplő, Bethlen Ferenc (1601–1653) I. és II. Rákóczi György tanácsosa volt, s így az erdélyi politikai elithez tartozott. Kiemelkedő személyiség lévén tanulmányok is készültek róla, eddigi legteljesebb életrajzát pedig Lukinich Imre írta meg.[3] Mellette Horn Ildikó is indokoltnak tartotta, hogy egész röviden felvázolja pályafutását. Ő leginkább azt húzta alá, hogy mivel Bethlen 1644–48 között minden évben hónapokat töltött Lengyelországban, I. Rákóczi György legeredményesebb diplomáciai lépései közé tartozott, hogy rá építette a fejedelemség lengyel–litván politikáját.[4] Ezen megállapítását – az Erdélyi Fejedelemség katonai veresége felől nézve – Gebei Sándor erősen vitatja.[5] Köztes álláspontot foglal el Kármán Gábor, aki úgy véli, hogy I. Rákóczi György aligha véletlenül alkalmazta éppen unitárius hiten lévő tanácsurát az 1640-es évek második felé-

[1] Molnár Dávid (1986) a Szegedi Tudományegyetemen szerezte meg irodalomtudományi doktori címét 2016-ban. (*Előtörténet és következmény. A dési per és az unitárius írásbeliség a 17. század első felében.*) Kutatási területe az unitarizmus kora újkori története.

[2] A tanulmány az OTKA K 112927 sz. pályázat támogatásával készült.

[3] Lukinich Imre, *Keresdi báró Bethlen Ferencz 1601–1653*, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., 1908.

[4] Horn Ildikó, *Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657*= H. I., *Tündérország útvesztői, Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bp., ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2005 (TDI Könyvek, az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskolájának sorozata), 243.

[5] Gebei Sándor, *Lengyel protestánsok I. és II. Rákóczi György szolgálatában = Szerencsének elegyes forgása, II. Rákóczi György és kora*, szerk. Kármán Gábor, Szabó András Péter, Bp., L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2009, 18.

ben többször is lengyelországi küldöttségekre.[6] Tudniillik annak ellenére, hogy Bethlen – saját bevallása szerint – nemigen tudott latinul, sociniánus (= lengyel szentháromságtagadó/unitárius) kapcsolatai mégis megfelelővé tehették arra, hogy fejedelmét képviselje a lengyel szejmeken.[7] Kármán Gábor itt – Bethlen jó sociniánus kapcsolatait bizonyítandó – hivatkozik Jonasz Szlichtynggel való levélváltására, pontosabban Bethlen előbb említett életrajzában arra a helyre, ahol Lukinich az 1834. évi *Nemzeti Társalkodó* 2–3. lapjaihoz irányítja az olvasót.[8] Csakhogy ezeken az oldalakon semmiféle levél sem található.

Bethlen értékelése szempontjából nem kevésbé beszédes az sem, hogy Dariusz Milewski az 1648 és 1653 közötti lengyel–erdélyi kapcsolatok tárgyalásakor annak ellenére sem emlékezett meg róla,[9] hogy Szlichtyng Bethlenhez írt levelét, amely ma a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában (MUEKvGyLt.) lelhető fel, nemcsak hogy már egy évszázada ismerik Lengyelországban, további hét levéllel együtt, hanem ráadásul még kivonatolták is azokat a *Sprawozdanie z poszukiwań na Węgrzech* (*SPW*) című „számadásban".[10] Ezekre a kivonatokra hivatkozott például Janusz Tazbir *Bracia Polscy w Siedmiogrodzie 1660–1784* című monográfiájában[11], és talán Kovács Endre is.[12]

Az alábbiakban az *SPW* Bethlenre vonatkozó tételeit nézem össze azon lista idevágó részével, amelyet Szabó Árpád későbbi püspök valószínűleg még püspöki titkárként, azaz, 1958 és 1965 között állított össze a Lengyel Unitárius Egyházközség Kolozsvári Levéltárának (LUEkKvLt.) darabjairól.

6 Kármán Gábor, *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*, Bp., L'Harmattan, 2011, 123.

7 *Uo.*, 123–124.

8 *Uo.*, *124.

9 Dariusz Milewski, *Ellenségekből szövetségesek: lengyel–erdélyi kapcsolatok 1648–1653 = Szerencsének elegyes forgása, II. Rákóczi György és kora*, szerkesztette Kármán Gábor és Szabó András Péter, L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2009, 25–60.

10 Władysław Baran, Jan Dąbrowski, Jan Łoś, Jan Ptaśnik, Stanisław Zachorowski, *Sprawozdanie z poszukiwań na Węgrzech dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności*, Kraków, Nakładem Akademii Umiejętności, 1919, 148–150.

11 Janusz Tazbir, *Bracia Polscy w Siedmiogrodzie 1660–1784*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964, 21.

12 Kovács Endre hivatkozás nélkül azt állította, hogy az ariánus főurak közül Władysław Lubieniecki töltött be fontos közvetítő szerepet Erdéllyel, és az ő közvetítésével kerültek azután kapcsolatba az erdélyi udvarral más ariánusok is, így Stanisław Lubieniecki. Említette még, hogy Bethlennel levelezett Johann Ludwig Wolzogen, Martin Ruar stb. Kovács Endre, *Magyarok és lengyelek a történelem sodrában*, Bp., Gondolat, 1973, 168.

Bethlen Ferenchez írt levelek a MUEKvGyLt.-ban

1. *SPW* 479. # LUEkKvLt. 24. Stanisław Lubieniecki levele Bethlen Ferenchez. 1650. december 19.

2. *SPW* 480. # LUEkKvLt. 23. Johann Ludwig von Wolzogen levele Bethlen Ferenchez. 1652. január 26.

3. *SPW* 481. # LUEkKvLt. 22. Władysław Lubieniecki levele Bethlen Ferenchez. 1652. március 25.

4. *SPW* 482. # LUEkKvLt. 21. Jonasz Szlichtyng levele Bethlen Ferenchez. 1652. május 26.

5. *SPW* 483. # LUEkKvLt. 10. Władysław Lubieniecki levele Bethlen Ferenchez. 1652. június 2.

6. *SPW* 484. # LUEkKvLt. 20. Jonasz Szlichtyng levele Bethlen Ferenchez. 1652. július 14.

7. *SPW* 485. # LUEkKvLt. 19. Władysław Lubieniecki levele Bethlen Ferenchez. 1652. július 17.

8. *SPW* 486. # LUEkKvLt. 18. Władysław Lubieniecki levele Bethlen Ferenchez. 1652. december 20.

9. *SPW* 487. # Lengyel Unitárius Egyházközség Kolozsvári Levéltára (LUEkKvLt.) 17. Władysław Lubieniecki levele Bethlen Ferenchez. 1653. március 22.

10. LUEkKvLt. 27. Eugenius Baro levele Bethlen Ferenchez. 1651. január 17.

Mindebből fény derül arra, hogy az utolsó levél egészen eddig elkerülte a figyelmet.

Ez így kezdődik: „Hogy ne legyen ismeretlen előttem hírneved és méltóságod – hozzáteszem kiváló erényeidet is –, arról már régen gondoskodott a híresjeles férfi, Martin Ruar úr…" Már Lukinich említette, hogy Bethlen levelezésben állott Martin Ruarral, a hajdanvolt nagyhírű rakówi iskola rektorával, kinek összegyűjtött levelezésében Bethlen Ferencnek (tulajdonképp nem egy!, hanem) három hozzá intézett levele is napvilágot látott.[13] Ám Eugenius Baro nemcsak Ruartól hallhatott Bethlenről, tudniillik maga Bethlen szabta a kolozsvári iskolát igazgató porosz származású Valentin Baumgart[14] elébe (akit Ruar egyébként „vir

13 Lukinich, *i. m.*, 64.

14 Valentin Baumgartról l.: Jakab Elek, *Baumgart Bálint élet- és jellemrajza*, KerMagv, 23(1888/5), 301–313. Megemlékezik róla Rákóczi Zsigmond Bethlen Ferencnek írt levelében (Fogaras, 1651. február 22.): „Az kegyelmed levelét ma vettem, az Bibliára való gond-

mihi amicissimusnak" nevezett),[15] hogy szíves üdvözletét írja meg a bárónak, aki – erre reagálva – levelében úgy vélte, hogy „nem vihet Bethlennek kedvesebb hírt annál, mint ami az igazság örvendeztető gyarapodásáról újdonságokat beszél el neki."

A levél három nóvumról tudósít. Az első az ún. szinkretista vita.[16] Ezt a részt idézem: „Bizonyos kontroverziák folynak most Németországban néhány akadémikus között; ezek [a viták], ha nem csalódom erősen, sokkal magasztosabb dolgokhoz látszanak utat egyengetni, mindenesetre a helmstedti teológusok azt állítják <…>, hogy a jó cselekedetek nélkülözhetetlenek az üdvösséghez, hogy Krisztus testének ubikvitása emberi koholmány, [s ezekben] pártjukat fogják a königsbergiek, ellentmondanak [azonban nekik] a wittenbergiek, [s] az ügy a legnagyobb mérkőzéssel folyik." E részletben név nélkül említett teológusok egyike Georg Calixt (1586–1657) volt, a másik pedig a sociniánusokkal szemben számos művet író wittenbergi teológiaprofesszor, Abraham Calov/Kalau. Calixt, az újirénikus mozgalom (az ún. szinkretizmus vagy calixtinizmus) megalapozója volt, Helmstedtben dolgozta ki a felekezetek újraegyesítésére vonatkozó elképzeléseit.[17] Arra törekedett, hogy az ún. articuli fundamentales, vagyis az üdvösséghez elengedhetetlen és közös hittételek számát csökkentse a különböző hitvallások közös tartalma alapján.[18] Eugenius Baro ehhez kapcsolódóan – látszólag mintha nem lenne tisztában azzal, hogy Calixt a mennyei birodalom pol-

viselését megszolgálom, az pénzt érette megküldöm … (?) Ím Baumgardus uram levelét visszaküldöttem kegyelmednek." Judeţean Cluj al Arhivelor Naţionale (România) Fond 328. Fond familial Bethlen de Cris, 328.

15 *Martini Ruari nec non aliorum illustrium, spectabilium, doctorumque virorum, quorum nomina in indice videbis, ad ipsum vel eius causa scriptarum epistolarum selectarum centuria altera & ultima. Amstelodami, apud Davidem Ruarum*, MDCLXXXI, 427–428.

16 Heinz Staemmler, *Die Auseinandersetzung der kursächsischen Theologen mit dem Helmstedter Synkretismus, Eine Studie zum „Consensus Repetitus fidei vere Lutheranae" (1655) und den Diskussionen um ihn*, Hartmut Spenner, Waltrop, 2005 [Texte und Studien zum Protestantismus des 16. bis 18. Jahrhunderts (TSP), 4].

17 Görföl Tibor, Kránitz Mihály, *Teológusok lexikona*, Bp., Osiris, 2002 (Osiris Kézikönyvek), 81.

18 Bene Sándor beszélt arról, hogy Calixt szinkretista programja erős affinitást mutat a Hugo Grotius által kidolgozott „minimálteológiával", amely a konszenzusteremtés határát ugyancsak a szentháromság-tagadásnál húzza meg. Bene Sándor, *Az ellenállás hermeneutikája. Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc politikai publicisztikájának történetéből = „Nem sűlyed az emberiség!"… Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerkesztő Jankovics József, felelős szerkesztő Császtvay Tünde, szerkesztők Csörsz Rumen István, Szabó G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 1056. Nyitólap: http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html (letöltve: 2017. július 10.). Persze itt arról sem le-

gárainak csak a trinitárius hitet vallókat tekintette –,[19] kifejezetten arról tudósította Bethlent, hogy a helmstedti számos olyan heterodox tételt vall, amelyet az unitáriusok is. S bár valójában a báró csak remélte, hogy a kemény kontroverziában az egymásnak ellentmondók pártoskodása és önmagukkal szembeni elfogultsága a heterodox tételekkel összefüggésben kicsikar még olyan dolgokat – mintegy véletlenül –, amelyek az unitárius állásfoglaláshoz igen hasonlóak, ilyenek – egy-két kivétellel – legfeljebb csak a természet és a kegyelem kérdésköre, a teológiai antropológia témájában kerülhettek volna szóba.

Ez alapvetően azzal függ össze, hogy Calixt a status integritatisról való megbotránkozást keltő megnyilatkozásaiban – egyébként csakugyan igen feltűnően – két státusra differenciálta az ember bűnbeesés előtti állapotát, egy justitia originalis hozzájárulása előttire és egy utánira.[20] Bár ez nála abból következett, hogy akceptálta azt a katolikus tanítást, hogy a justitia originalis (nála ez a természetes lázongó természetet megzabolázó gyeplő) donum superadditum,[21] első státusának – amelyet ő status mere naturalisnak nevezett – így természetszerűleg több purum naturalét illetően hasonlítania kellett az unitáriusok natura integrájához, amelyhez eleve nem járult justitia originalis (hiszen mindegy, hogy nincs vagy még nincs). A nyolc calixti purum naturale közül egyértelműen ilyen a szabad akarat; az ösztönök azon természetes hajlama a kellemes jó iránt, amely mindazonáltal gyakran keveredik konfliktusba az értelem ítéletével; a fájdalmaknak, betegségnek és halálnak természetesen alávetett lét és végül az emberek természetes uralma az állatvilág felett. Ezzel összefüggésben a legérdekesebb, hogy az unitáriusok, akiknél azért nincs predesztináció, mert akkor a gonoszság Istenben lenne, tulajdonképp nem gondolkodtak annyira azon, hogy ez végeredményben akkor is így van, ha olyan dichotóm emberképpel dolgoznak, amelyben – Vidrányi Katalin szavaival élve – ratio és appetitus, ösztön és értelem folyamatosan küzdenek egymással, és kettejük között a hirtelen odaposztulált akarat dönt (hiszen Isten teremthetett volna olyan embert is, amelyben nincs ez a fajta értelemmel küzdő appetitus).[22] Calixt 1619-ben még le merte vonni a következtetést ugyanebből: „Alio modo intelligere possumus Deum causam esse

het hallgatni, hogy az unitáriusok is elválasztották az üdvösséghez szükséges elemeket a többitől.

19 Staemmler, *i. m.*, 217.

20 *Uo.*, 241.

21 A kegyelem olyan ajándéka, amely kiegészíti az ember természetét, szó szerint: ami *még* az emberhez adatott.

22 Vidrányi Katalin, *Antropológiai típusok – krisztológiai típusok* = V. K., *Krisztológia és antropológia. Összegyűjtött tanulmányok*, Bp., Osiris, 1998, 290.

peccati indirecte, improprie & per accidens"[23], 'más módon úgy vélhetjük, hogy közvetetten, sajátlanul és mellékesen Isten a bűn oka'. Ezt a mondatot persze az *Epitome Theologiae* című munkájának második kiadásában már módosította. Ez azonban nemcsak azon változtatott keveset, hogy nála is ugyanúgy el kellett távolodnia egymástól a természetnek és a kegyelemnek, mint az unitáriusoknál, hanem azon is, hogy teológiai antropológiájából Calixtnak olyan – az unitáriusokéhoz igen hasonló – következtetéseket kellett levonnia, mint például hogy az embernek is szerepe van a megtérésben, hogy a jócselekedetek szükségesek,[24] vagy hogy Ádám bűne nem hatott ki utódaira. Az utóbbi tételt viszont teljesen másból vezette le. Az unitáriusoknál ugyanis az embernek a bűnbeeséssel nem történt semmi különösebb baja,[25] Calixt azonban a kreacionista elméletet fogadta el, s így az eredendő bűnt a természetfeletti igazságosság nemlétének mondta.[26] Emellett említést kell tenni arról is, hogy Calixt is vallotta – mint arra a levél ép része is utal –, hogy Krisztus teste ugyanúgy nincs jelen mindenütt (ez az ubikvitás-tan tagadása),[27] mint ahogy az unitáriusok is.[28]

Hogy e teologizálás Bethlent élénken érintette volna, annak nyoma sincs. Életrajzírójával ellentétben azt sem húznám alá annyiszor, hogy Bethlen vallási meggyőződését az áttéréssel várható előnyökért sem változtatta meg, hiszen hosszú idő után ő volt az első, aki unitáriusként épp vallási meggyőződése miatt (legalábbis én – Kármán Gáborhoz hasonlóan – úgy vélem) tudott komolyan érvényesülni Erdély közéletében. S bár azt semmiképp sem tagadnám, hogy e meggyőződése őszinte volt, azt feltétlen kidomborítanám, hogy a fejedelmi tanácsban való „használhatósága" és ezáltal érvényesülése attól függött, hogy mennyire sikerül megnyernie magának saját egyházát és a lengyel unitárius köznemesség hangadóit, közöttük az ottani papokat.

Persze izgalmasabb lenne, ha ki tudnánk mutatni, hogy a már Bethlen Gábor korára látványosan visszaeső erdélyi unitárius elithez tartozók közül többeknek is

23 *Georgii Calixti Holsati, ss. theologiae doctoris & professoris publici in ill. Acad. Iulia Epitome theologiae, … Goslariae ex officina typographica Ioannis Vogtii*, MDCXIX, 133.

24 Staemmler, *i. m.*,204–205, 255–266.

25 Vidrányi Katalin, *Az ember lehetséges természeteiről* = V. K., *Krisztológia és antropológia, Összegyűjtött tanulmányok*, Bp., Osiris, 1998, 279.

26 Staemmler, *i. m.*, 246–250.

27 *Uo.*, 199–203.

28 Kovács Sándor, *Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról a 16–18. században, Bevezetés és források = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban, Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. Gábor Csilla, Korondi Ágnes, Luffy Katalin, Tóth Zsombor, Balogh F. András, Kolozsvár, Egyetem Műhely–Bolyai Társaság, 2013, 214–240.

volt valamiféle felekezeti összhang megteremtésére irányuló koncepciója. Egyik legfrissebb tanulmányában Font Zsuzsa e feltevés szempontjából nagyon érdekes véleményt idézett arról a Köleséri Sámuelről (1661/63–1732), aki számára a vallások, szokások, szertartások különbözősége azért volt közömbös, mert szerinte Isten nem ezek alapján ítél, hanem az istenszeretetben lángolókat fogadja be: „Református volt, de buzgótlansággal vádoltatott, s annak idejében mindenféle vallásbeliekhez alkalmaztatta magát; ezért is írták holta után némelyek, akik életében igen tisztelték, hogy semmi vallása nem volt".[29] Talán így kellene értelmeznünk arról a Mikó Ferencről írtakat is, aki 1635. évi haláláig ugyanúgy unitárius hiten lévő fejedelmi tanácsos volt, mint Bethlen: „…religiójában névvel unitárius, de valósággal semmi religiójú ember vala. Az pápistaságban az purgatóriumat és ceremóniákat javallotta, zsidóságból az szombatot, kiből egyet, kiből mást, és az millenárius időket hitte, s voltak szegénynek sok szupersztíciói…"[30] Egy ilyen interpretációban a „semmi religió" egy olyan erdélyi viszonyokra méretezett szinkretizmust jelentene, amely még a katolicizmusból és a szombatosságból is képes lett volna valamit felölelni. Ez azonban csak feltételezés.

Bethlen és az unitáriusok viszonyáról aránylag több adat áll rendelkezésünkre. Jócskán azelőtt, hogy 1638-ban Désen ő is aláírta a komplanációt, az unitáriusok kolozsvári kollégiumában végezte be tanulmányait, sőt, Kénosi Tőzsér tanúsága szerint a tanítással is megpróbálkozott.[31] Róla mint unitárius jótevőről az anyakönyv, az ún. *Fasciculus rerum scholasticarum* gyakorta megemlékezik,[32] bővebb adományban azonban – úgy tudom – egy alkalommal részesítette az unitárius egyházat, akkor is kifejezetten a tordai középiskolát. Erre Lukinich Aranyosrákosi Székely Sándor nyomán utal,[33] aki hivatkozás nélkül azt

[29] Font Zsuzsa, *Egyház és dogmakritika Köleséri Sámuel Gardenius-edíciójában (Theologia pacifica, 1709) = Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás. Tanulmányok és szövegek*, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Kovács András, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016 (Kölesériana, 3), 81.

[30] Kemény János *Önéletírása és válogatott levelei*, válogatta, s. a. r., bev., jegyz. V. Windisch Éva, szakmailag ellenőrizte Benda Kálmán, Szépirodalmi, 1959 (Magyar Századok), 113.

[31] Lukinich, *i. m.*, 13., Kénosi Tőzsér János, *De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania–Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum*, comp. Ferenc Földesi, rev. Mihály Balázs, edi. István Monok, Eszter Machan, Szeged, Scriptum, 1991 (Reference-series of the 16–18th century Hungarian cultural history, 32), 152.

[32] *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum 1626–1696*, 1., prepared and arranged by Edit Dományházi, Miklós Latzkovits, Szeged, József Attila University, 1997 (Fontes Rerum Scholasticarum VII/1.), 157, 185.

[33] Lukinich, *i. m.*, 64.

írta, hogy „Bethlen Ferencz 1657. a' tordai k. oskolát gyarapítá."[34] Állítását – a képtelen évszám magyarázatával – kétségtelenül beigazolja egy levéltári darab, amely tulajdonképp a tordai iskola pénzeinek számbavétele és arról való számadás.[35] Ebből fény derül arra, hogy egy bizonyos „Radnóthi Miklós volt adós Bethlen Ferenc úrnak ökör árában tallerorum numerorum 800, mely summát mikor törvény nélkül rajta meg nem vehetné, egy vacsora felett püspök uram (név szerint: Szentgyörgyi Beke Dániel) instánciájára konferálta az tordai skólának szusztentációjára". Amennyire gondja volt az unitárius egyházra életében, annyira szenvedett érzékeny veszteséget halála miatt az egyház. Elhunyta után ugyanis amint áttértek fiai a református hitre (anyjuk s főleg Bethlen János[36] befolyása következtében), Magyarbúnon összeírták a lakosságot.[37] Ez az adat ellentmond többek azon megállapításának is, amely szerint II. Rákóczi György idejében újabb konnumerációk és templomátutalások nemigen fordultak elő.[38]

Bethlen egyháztörténeti jelentőségénél maradva: igen rejtélyes a későbbi unitárius püspök Járai Jánossal való viszonya. Két levelében is megemlékezett róla. Egyszer (1648) azt kíváná, hogy a tanulmány elején már említett Ruar a lehető leghamarabb jelentse neki, milyen állapotban vannak Járai dolgai,[39] másszor (1649) pedig arról biztosította ugyanezt a Ruart, hogy azt az összeget, amit Járainak nyújtott, vissza fogja adni.[40] Ez önmagában még nem meglepő. Eddig is tudtuk ugyanis, hogy Járait 1647-ben külső akadémiákra küldötték, arról azonban fogalmunk sincs, hogy hová. Tonk Sándor is csak Gál Kelement tudta idéz-

34 Ar. Rákosi Székely Sándor, *Unitária vallás' történetei Erdélyben*, Kolo'svárt, 1840, 165.

35 Bethlen Ferenc ajándékozza a' trordai (!) skóla számára a' Radnóthi Miklósnál bizonyos ökrök árában 800 tallérokban volt adósságát… Jelzete: MUEKvGyLt. RegA [2] A. 8.

36 Bethlen Jánosról l.: Tóth Levente, *A betleni Bethlen család szerepe az Udvarhelyi Református Egyházmegyében (17–18. század) =„Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája" Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*, szerk. Dáné Veronka, Szabadi István, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete–Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2014 (Speculum Historiae Debreceniense, 17), 99–116. Különösen a 106. lap.

37 *Magyarbúni konnumerációról való reláció a' templom aránt*, jelzete: MUEKvGyLt. RegB XLI/3.

38 Pl.: Pokoly József, *Az erdélyi református egyház története*, Bp., 1904, II., 212.

39 *Martini Ruari nec non aliorum illustrium, spectabilium, doctorumque virorum, quorum nomina in indice videbis, ad ipsum vel eius causa scriptarum epistolarum selectarum centuria altera & ultima. Amstelodami, apud Davidem Ruarum*, MDCLXXXI. 420.

40 *Uo.*, 433.

ni: „Járai: 1647. ápr. 18-án indult külföldre. … Hazatérve 1651-ben lektor Kvon."[41] Egy másik levélből viszont nagyon izgalmas dologra derül fény. Stanisław Lubieniecki, az unitárius író, történész és asztronómus, aki 1646–1649 között abban a Franciaországban gyarapította ismereteit, ahol még nem adták ki az első hugenottaellenes rendeleteket, és viszonylagos belső nyugalom volt,[42] 1650-ben ezt írta Bethlennek: „De progressu purioris veritatis, quem et ipse pro virili promovere semper studui, cognovit, ut spero, illustritas vestra ex ornatissimo iuvene, domino Járai /Jarai/, cum quo mihi Lutetiae Parisiorum arcta intercessit familiaritas '*a tisztább igazság előmeneteléről, amelyet magam is tehetségem szerint elévinni mindig törekedtem, remélem, hogy hallott nagy méltóságtok az igen jeles ifjútól, Járai János úrtól, akivel Párizsban a legszorosabb baráti viszonyban álltam.*'"[43] Ebben nemcsak az a meghökkentő – hogy figyelembe véve Keserű Gizella egyik legfrissebb tanulmányát[44] is –, az erdélyi unitáriusok peregrinációjával kapcsolatban egyelőre nemigen rendelkezünk információval azt illetően, hogy közülük valaki is Franciaországba utazott volna, hanem az is, hogy épp akkor került Párizsba, amikor Lubieniecki sociniánus propagandát fejtett ki ott.

Legutóbb Gebei Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy az öreg Rákóczi György életre hívott egy ún. „Lubieniecki-vonalat", hogy diplomáciája pontos információkkal rendelkezzék a lengyel belpolitikai helyzetről.[45] Bár egy újabb levél cáfolni látszik, hogy ez csak 1657-ig funkcionált,[46] az erdélyi fejedelmeket az a Władysław Lubieniecki informálta rendszeresen és folyamatosan, aki Járai János „legjobb párizsi barátjának", Stanisław Lubienieckinek az unokatestvére volt.

Visszakanyarodva most már az Eugenius Baro levelében elbeszélt újdonságokra: a folytatásban a báró arról tudósította Bethlent, hogy „Angliában a puritánusok … vagy independensek mindenképpen azon vannak, hogy a királyukon végrehajtott istentelen gyilkossággal felszabadítsák magukat a szolgaság-

41 Szabó Miklós, Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, bev. Tonk Sándor, szerk. Font Zsuzsa et al., Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, IV.), 122.

42 A hugenották növekvő elnyomásáról l.: Eberhard Gresch, *A hugenották története, hite és hatása*, ford. Beke Mátyásné, Bp., a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2008, 42–46.

43 *Stanisław Lubieniecki levele Bethlen Ferencnek*, 1650. december 19., LUEkKvLt. 24.

44 Gizella Keserű, *From Padua to Leiden: Transylvanian Unitarian Study Tours = A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations 1541 – 1699*, ed. Gábor Almási, Szymon Brzeziński, Ildikó Horn, Kees Teszelszky, Áron Zarnóczki, Newcastle upon Tyne Cambridge Scholars Publishing, 2014, 1, 55–80.

45 Gebei, *i. m.*, 18.

46 *Władysław Lubieniecki levele az erdélyi fejedelemhez*, 1661. március 22., LUEkKvLt. 40.

ból." Ez az elkésettnek tűnő jelentés azért lehetett az igazság örvendetes növekedéséről új hír, mert a báró azt remélte, hogy Anglia, amelyet ő „florentissimum illum regnumnak"(!) nevezett, egyszer majd menedéket adhat azoknak az istenfélő embereknek (értsd: az unitáriusoknak is), akiknek más helyen üldözést kell kiállniuk. E reményét talán annak a vitának köszönhette, amely 1643-tól bontakozott ki Angliában a vallási türelem kérdésében, s amelynek eredményeképp egyre több független gondolkodó emelt szót a teljes lelkiismereti szabadság mellett.[47] Még maga az angol irodalom központi jelentőségű alakja, John Milton (1608–1674) is az ellentétes vélemények szabad harcától várta az igazság kiderítését, amit egy híres passzusban az Ízisz-Ozirisz mondával illusztrált:[48] „Ettől fogva az Igazság bús barátai, ha elő mernek állni, mindörökké bolyonganak, szedegetik egyik tagját a másik után, ahol még megtalálják, utánozzák Íziszt, aki gondosan felkutatta Ozirisz megcsonkított testének darabjait." Itt csak utalnék arra az előzményre/párhuzamra, hogy már Dávid Ferenc környezetében is az angol uralkodótól (aki akkoriban II. Erzsébet volt) kértek segítséget az egyetemes protestantizmus részének tekintett unitarizmus támogatására,[49] s rátérnék inkább a külcím alatt található feljegyzésre, amelynek a szövege a következő: „A szerzőt, aki leírta Anglia királyának halálát, ismernem kell és be kell szereznem."[50] Úgy látszik tehát, hogy a báró Bethlen közreműködésével szerette volna megszerezni azt az általa jobban körül nem írt művet, amely bizonyára valamelyik 1649 februárja után megjelent röpirat volt Károly ellen vagy mellett.

A harmadik újság Bethlen számára egy derék tudóssággal megalkotott „felséges" mű híre volt, amelyet Eugenius Baro nem átallott Bethlen kegyes oltalmába ajánlani kevéssel az után, hogy Jonasz Szlichtynget a sociniánus tan egyszerű értelmezésének közzététele miatt halálra és javainak kisajátítására ítélték.[51] E munkát sem tudtam, sajnos, egyértelműen azonosítani, mivel a szerző nevét ki-

47 Milton, *Az angol forradalom tükre, Válogatás prózai írásaiból*, vál., jegyz. Szenczi Miklós, ford. Dávidházi Péter, Géher István, Szepessy Tibor, Vámosi Pál, a fordítást ellenőrizte Szenczi Miklós, lekt. Ruttkay Kálmán, Bp., Gondolat, 1975 (Európa Antológia, Angol Reneszánsz és Polgári Forradalom), 71.

48 *Uo.*, 73.

49 *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, ford. Péter Lajos, bev. Balázs Mihály, a mutatókat összeállította Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 2), 12, 13, 34–36.

50 Milton, *i. m.*, 81.

51 Janusz Tazbir, *Die Sozinianer in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts = Reformation und Frühaufklärung in Polen, Studien über den Sozinianismus und seinen Einfluß auf das westeuropäische Denken im 17. Jahrhundert*, hrsg. Paul Wrzecionko, Göttingen,

kaparták a papírról. Mindenesetre akár majd újabb adat lehetne arra vonatkozóan, hogy erdélyi unitáriusok pártfogolták a lengyel hitsorsosaik könyvnyomtató tevékenységét. 1634-ben például a kolozsvári tanács jegyzője, Politoris Kis István is támogatta Johann Crell etikájának a kiadását.

A levél elemzése után most már esedékes feltenni azt a kérdést is, hogy vajon ki lehet Eugenius Baro. Mivel a levél ugyanott kelt, ahol a LUEkKvLt. 23 jelzetű levéltári darab, ezért összenéztem a két dokumentumot. A kézírás alapján nem tudom kizárni, hogy a báró azonos Johann Ludwig von Wolzogennel (1599–1661), vagy legalábbis hogy maga Wolzogen jegyezte le mindkét levelet. Figyeljük meg például, hogyan írják a keltezésben a „Ian(uarii)" kifejezést, a „6"-ot vagy hasonlítsuk össze az „R" betűjüket stb.!

Eugenius Baro kézírása

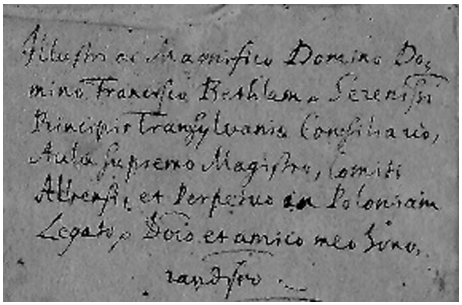

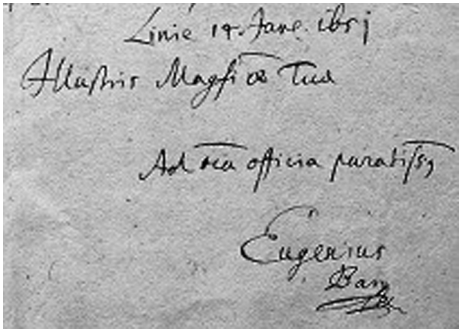

Johann Ludwig von Wolzogen kézírása

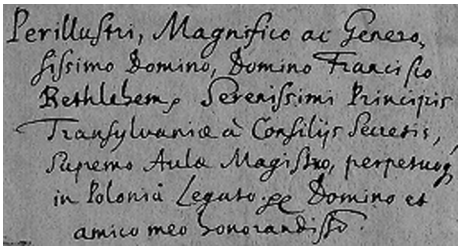

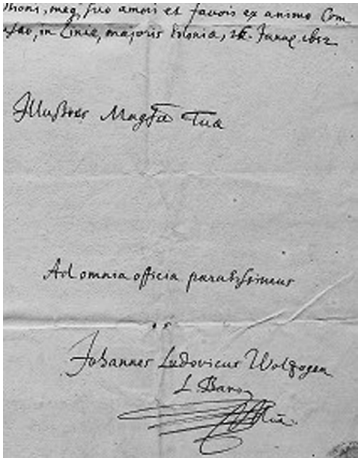

Vandenhoeck & Ruprecht, 1977 (Kirche im Osten, Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde, Monographienreihe 14), 9–10.

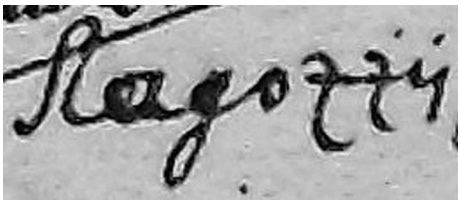

Ráadásul Wolzogen maga is báró volt, aki a 17. századi filozófia történetében arról híres, hogy 1646 körül bírálta Descartes *Elmélkedései*t. Egyik első méltatója Ludwik Chmaj volt,[52] ám jelentős tanulmányt írt róla azóta például Roberto Bordoli és mások is.[53] Wolzogen ismert, ám részleteiben nem elemzett levele[54] így kezdődik: „…kellemesebb nem juthatott osztályrészemül annál a váratlan alkalomnál, amikor lehetőségem volt tekintetes nagyságodat személyesen megszólítani, miután az előbbi nyáron a fenséges választófejedelem részéről elvállaltam a követség feladatát…" Vajon hol szólíthatta Bethlent szemtől-szembe nevén Wolzogen 1651. nyarán? A kérdést Kármán Gábor válaszolja meg: Wolzogen képviselte a pfalziakat Rákóczi Zsigmond és Henrietta sárospataki esküvőjén (1651. június 16/26-a és június 21-e/július 1-je között).[55] Az erről való beszámolót azonban, amelyet Kármán a berlini Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitzben lelt fel, már nélküle írták meg, mivel Wolzogen megbetegedett, és hátra kellett hagyni Krakkóban.[56] Levelében is írt erről: „Mert a Magyarországról való visszatérés folyamán nem messze Krakkótól szakadatlan, forró és egynémely rossz természettel összekötött láz lepett el, amely mikor öt hónapnál tovább vert le igen súlyosan, és semmi gyógyszernek vagy orvosi tevékenység-

52 Ludwig Chmaj, *Bracia Polscy, Ludzie, idee, wpływy*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957, 409–463.

53 Roberto Bordoli, *The Socinian Objections: Hans Ludwig Wolzogen und Descartes = Socinianism and Arminianism, Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*, ed. Martin Mulsow, Jan Rohls, Leiden–Boston, Brill, 2005, 177–186.

54 Baran et al., *i. m.*, 148.

55 Kármán Gábor, *Rákóczi Zsigmond két esküvője = Szerencsének elegye forgása. II. Rákóczi György és kora*, szerkesztette Kármán Gábor és Szabó András Péter, L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2009, 255*, 256, 264, 266. Pályafutásának más erdélyi vonatkozása is ismert: *Ariano-socinianismus olim in Polonia, Der ehmahlige polnische arianische Socinismus …*, von Samuel Friedrich Lauterbach …, Franckfurt und Leipzig, bey George Marcus Knochen. An. 1725. 346.; B. Kis Attila, *Adam Franck (1639–1717) pályaképe*, KerMagv, 3(2008), 381.

56 Kármán, *Rákóczi…*, *i. m.*, 266.

nek nem engedett, úgy látszott, hogy veszedelmes vízkórsággá akar válni. Most mégis az isteni jóság és az Ő félelme által, jóllehet testi erőmtől a betegség oly nagy tartóssága miatt még mindig nagyon meg vagyok fosztva, kezdem lerontani [ezt a lázat]."

Mivel a levél elemzése szétfeszítené a tanulmány kereteit, befejezésképp csak annyit jegyzek meg róla, hogy Wolzogen arra kereste választ, hogy a Henrietta családja és a Rákócziak között igencsak rövid ideig fennállt rokoni kapcsolat megszűnésével (tudniillik Henrietta igen korán meghalt) megszűnik-e a politikai kapcsolat is Pfalz, Brandenburg és Erdély között.[57] E levelet Eugenius Baro levelével együtt appendixben közlöm, a többi levéltári darab pedig, amelyekre a tanulmány elején utaltam, egy unitárius okmánytárban fognak megjelenni.

Appendix

A levelek átírásakor arra törekedtem, hogy a szavakat a mai latin–magyar szótárakban található alakjukhoz közelítsem, azaz, sztenderdizáljam őket. A közléskor különböző karaktereket használtam, amelyeknek jelentése a következő:

[5] – A sor száma az eredetiben
| – Sortörés
‖ – Következő lap
/Ruarj/ – A vezetéknevek eredeti írásmódja
[F]orsan – Az erdetitől eltérő központozás
anim<o> –Kikövetkeztetett betű, szó, kifejezés
<…> – Kikövetkeztethetetlen szó, kifejezés
⊥ ⊥ – Felülről beszúrva
¬ ¬ – Jobbról beszúrva
rarum k – Aláhúzott szó, kifejezés, mondat
~~Georgii~~ – Áthúzott betű, szó, kifejezés

57 Kármán, *Erdélyi…*, *i. m.*, 196–199.

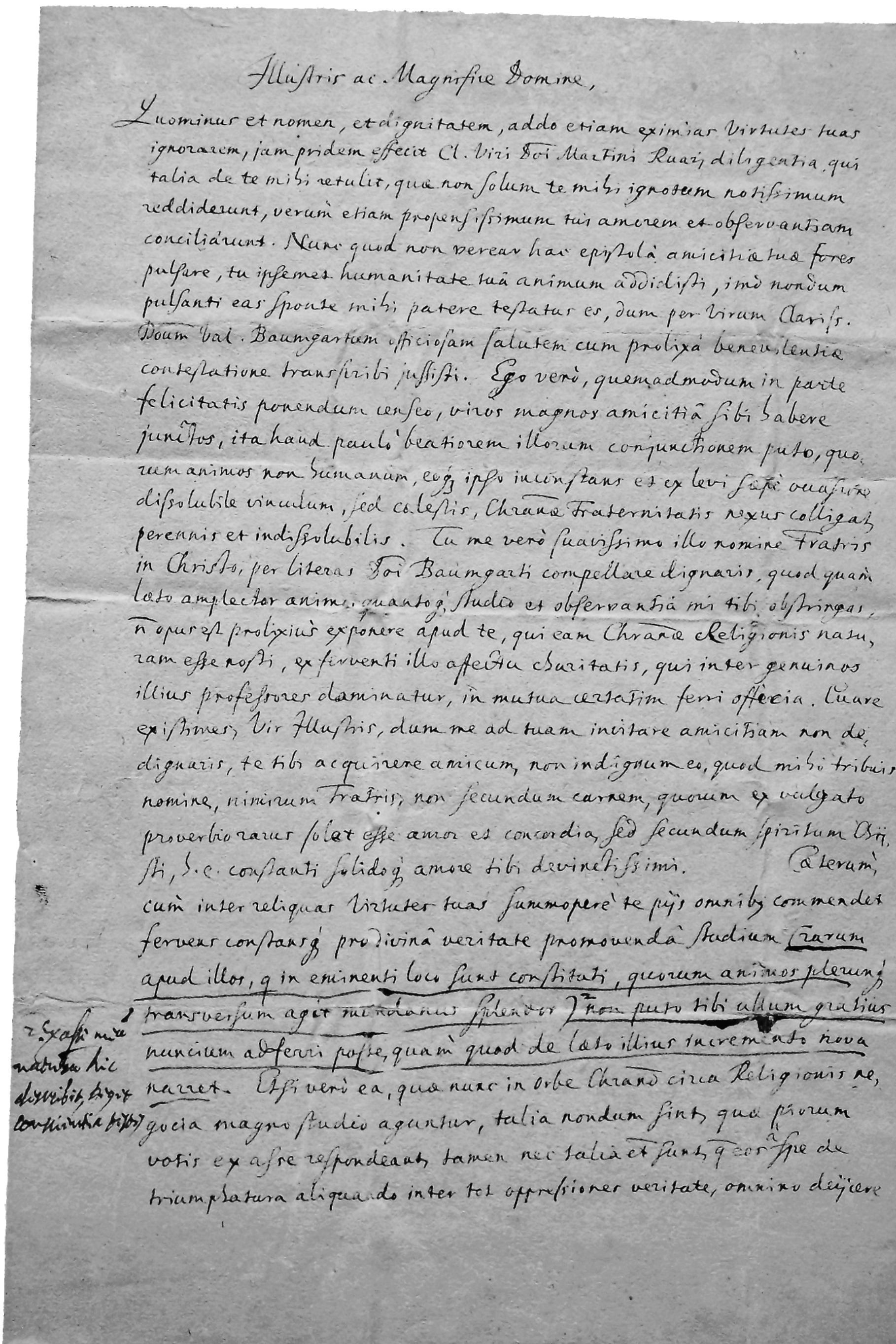

Illustris ac Magnifice Domine,

Quominus et nomen, et dignitatem, addo etiam eximias Virtutes tuas ignorarem, jam pridem effecit Cl. Viri Dni Martini Ruarj diligentia, qui talia de te mihi retulit, quæ non solum te mihi ignotum notissimum reddiderunt, verum etiam propensissimum tui amorem et observantiam conciliârunt. Nunc quod non verear hac epistolâ amicitiæ tuæ fores pulsare, tu ipsemet humanitate tuâ animum addidisti, imò nondum pulsanti eas sponte mihi patere testatus es, dum per Virum Clariss. Dnum Val. Baumgartum officiosam salutem cum prolixâ benevolentiæ contestatione transscribi jussisti. Ego verò, quemadmodum in parte felicitatis ponendum censeo, viros magnos amicitiâ sibi habere junctos, ita haud paulò beatiorem illorum conjunctionem puto, quorum animos non humanum, eoq ipso inconstans et ex levi sæpè occasione dissolubile vinculum, sed cœlestis, Christianæ Fraternitatis nexus colligat, perennis et indissolubilis. Tu me verò suavissimo illo nomine Fratris in Christo, per literas Dni Baumgarti compellare dignaris, quod quam læto amplector animo, quantoq studio et observantiâ mi tibi obstringas, non opus est prolixiùs exponere apud te, qui eam Christianæ Religionis naturam esse nosti, ex fervente illo affectu charitatis, qui inter genuinos illius professores dominatur, in mutua certatim ferri officia. Quare existimes, Vir Illustris, dum me ad tuam invitare amicitiam non dedignaris, te tibi acquirere amicum, non indignum eo, quod mihi tribuis nomine, nimirum Fratris, non secundum carnem, quorum ex vulgato proverbio rarus solet esse amor et concordia, sed secundum spiritum Christi, h.e. constanti solidoq amore tibi devinctissimi. Cæterum, cum inter reliquas Virtutes tuas summoperè te pijs omnibus commendet fervens constansq pro divinâ veritate promovendâ Studium [rarum apud illos, q in eminenti loco sunt constituti, quorum animos plerumq transversum agit mundanus splendor] non puto tibi ullum gratius nuncium adferri posse, quàm quod de læto illius incremento nova narret. Etsi verò ea, quæ nunc in Orbe Christiano circa Religionis negocia magno studio aguntur, talia nondum sint, quæ piorum votis ex asse respondeant, tamen nec talia et sunt, quæ eos à spe de triumphatura aliquando inter tot oppressiones veritate, omninò dejicere

[illegible]

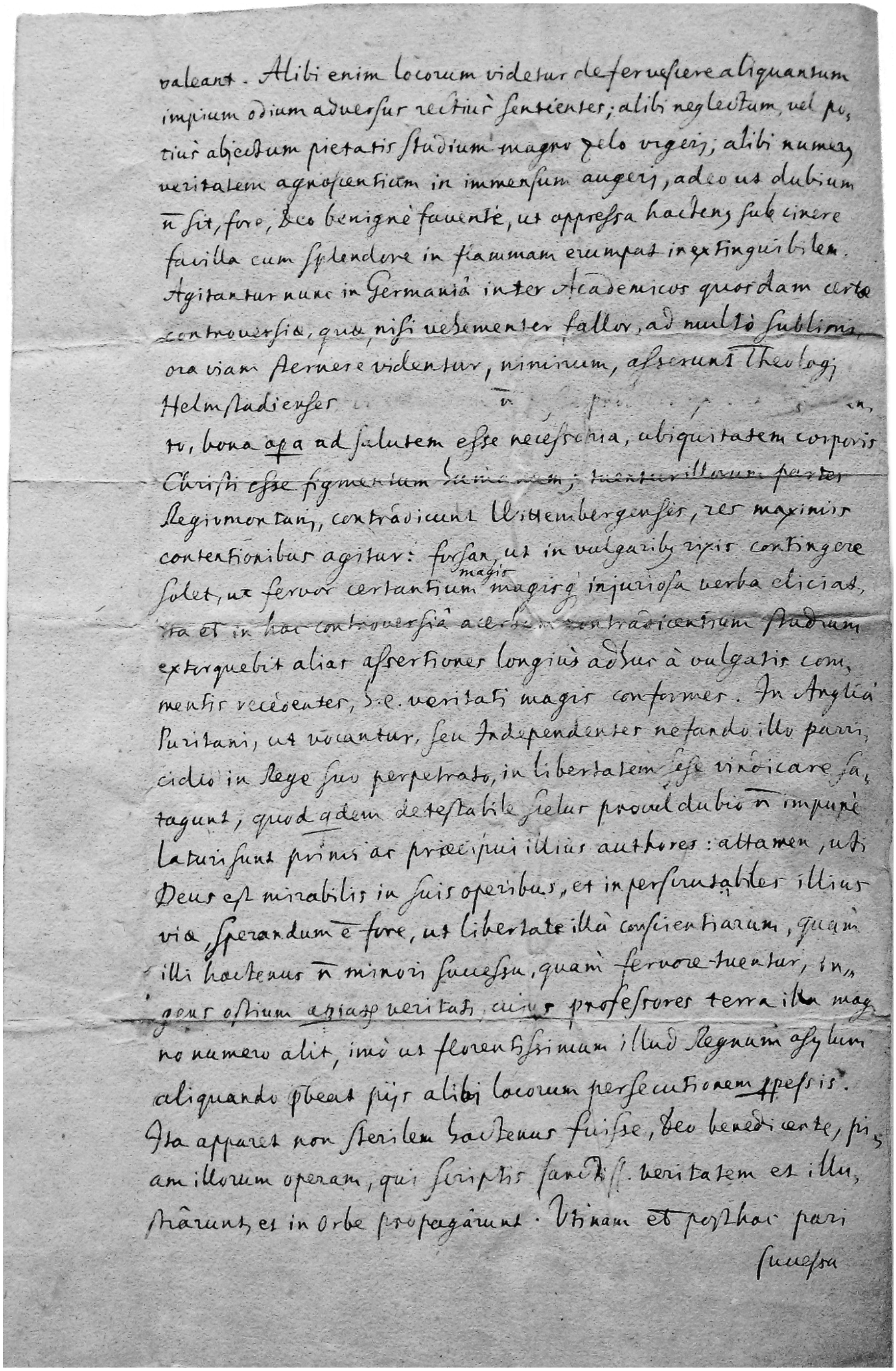
valeant. Alibi enim locorum videtur deferuescere aliquantum
impium odium adversus rectius sentientes; alibi neglectum, vel po-
tius abjectum pietatis studium magno zelo vigere; alibi numerus
veritatem agnoscentium in immensum augeri, adeo ut dubium
n̄ sit, fore, Deo benignè favente, ut oppressa hactenus sub cinere
favilla cum splendore in flammam erumpat inextinguibilem.
Agitantur nunc in Germania inter Academicos quosdam certa
controversia, quæ, nisi vehementer fallor, ad multò sublimi-
ora viam sternere videntur, nimirum, asserunt Theologi
Helmstadienses [illegible]
to, bona opa ad salutem esse necessaria, ubiquitatem corporis
~~Christi esse figmentum humanum; tuentur illorum partes~~
Regiomontani, contradicunt Wittembergenses, res maximis
contentionibus agitur: forsan, ut in vulgaribus rixis contingere
solet, ut fervor certantium magis magisq injuriosa verba eliciat,
ita et in hac controversia acerbum contradicentium studium
extorquebit alias assertiones longius adhuc à vulgatis com-
mentis recedentes, s.e. veritati magis conformes. In Anglia
Puritani, ut vocantur, seu Independentes nefando illo parri-
cidio in Rege suo perpetrato, in libertatem sese vindicare sa-
tagunt, quod quidem detestabile scelus procul dubio n̄ impunè
laturi sunt primi ac præcipui illius authores: attamen, uti
Deus est mirabilis in suis operibus, et inperscrutabiles illius
viæ, sperandum est fore, ut libertate illa conscientiarum, quam
illi hactenus n̄ minori successu, quam fervore tuentur, in-
gens ostium aperiatur veritati, cujus professores terra illa mag-
no numero alit, imò ut florentissimum illud Regnum asylum
aliquando præbeat pijs alibi locorum persecutionem passis.
Ita apparet non sterilem hactenus fuisse, Deo benedicente, pi-
am illorum operam, qui scriptis sanctiss. veritatem et illu-
strarunt, et in orbe propagarunt. Utinam et posthac pari
successu

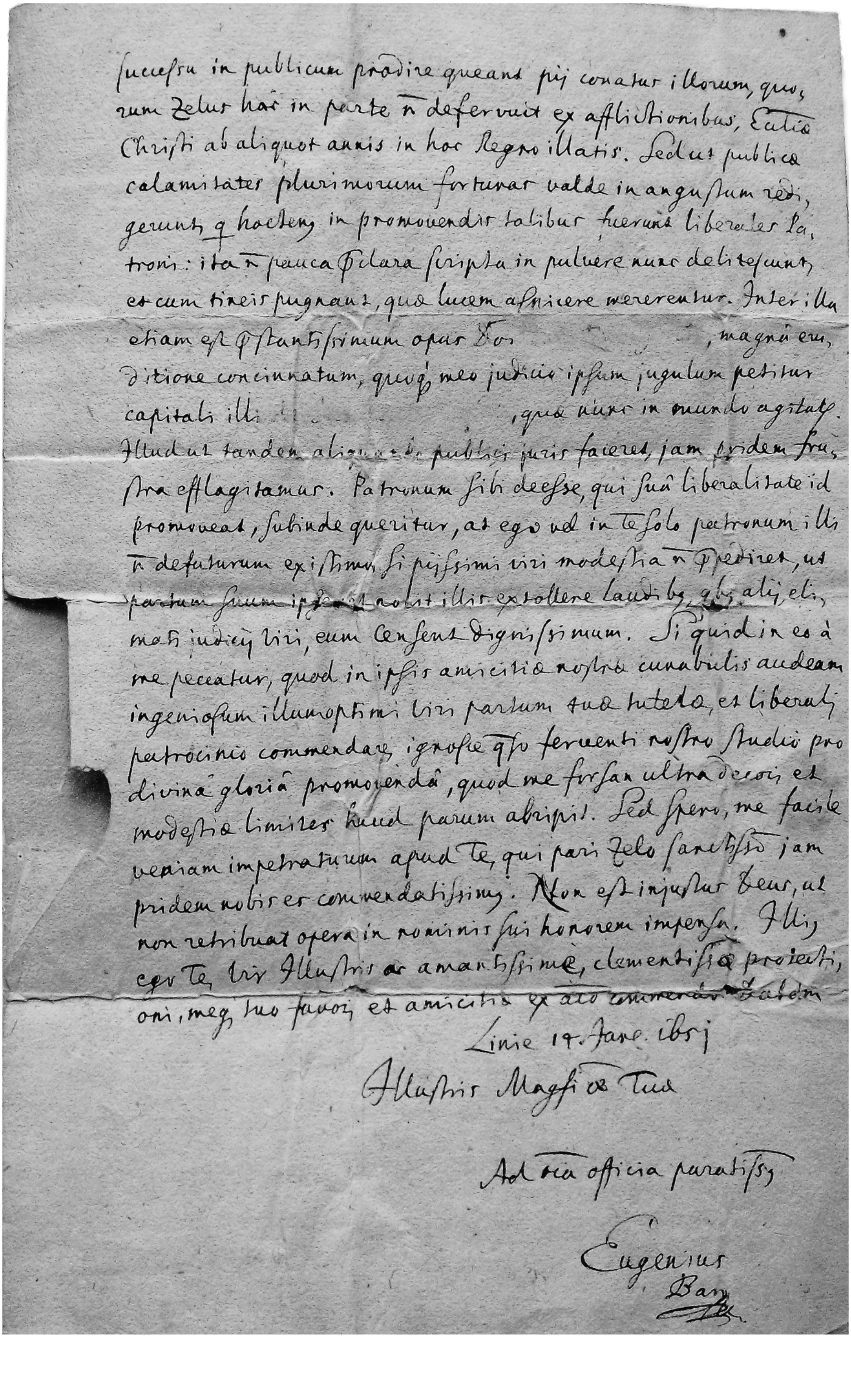
successu in publicum prodire queant pii conatus illorum, quo-
rum Zelus hac in parte non defervuit ex afflictionibus, Ecclesiae
Christi ab aliquot annis in hoc Regno illatis. Sed ut publicae
calamitates plurimorum fortunas valde in angustum redegerunt,
gerunt[que] hactenus in promovendis talibus fuerunt liberales Pa-
troni: ita non pauca praeclara scripta in pulvere nunc delitescunt,
et cum tineis pugnant, quae lucem aspicere mererentur. Inter illa
etiam est praestantissimum opus Dos   , magna eru-
ditione concinnatum, quod[que] meo judicio ipsum jugulum petitur
capitali illi   , quae nunc in mundo agitatur.
Illud ut tandem aliquando publici juris faceret, jam pridem fru-
stra efflagitamus. Patronum sibi deesse, qui sua liberalitate id
promoveat, subinde queritur, at ego vel in te solo patronum illi
non defuturum existimo, si piissimi viri modestia non impediret, ut
partum suum ipse nolit illis extollere laudibus, quibus alii, eti-
am justi judicii viri, eum censent dignissimum. Si quid in eo a
me peccatur, quod in ipsis amicitiae nostrae cunabulis audeam
ingeniosum illum optimi viri partum tuae tutelae, et liberali
patrocinio commendare, ignosce quaeso ferventi nostro studio pro
divina gloria promovenda, quod me forsan ultra decori et
modestiae limites haud parum abripit. Sed spero, me facile
veniam impetraturum apud Te, qui pari Zelo sanctissimo jam
pridem nobis es commendatissimus. Non est injustus Deus, ut
non retribuat opera in nominis sui honorem impensa. Illius
ego Te, Vir Illustris ac amantissime, clementissimae protecti-
oni, meque tuo favori et amicitiae ex animo commendans, valedico
Liniae 14. Jan. 1651
Illustris Magnificentiae Tuae
Ad omnia officia paratissimus
Eugenius
Baro

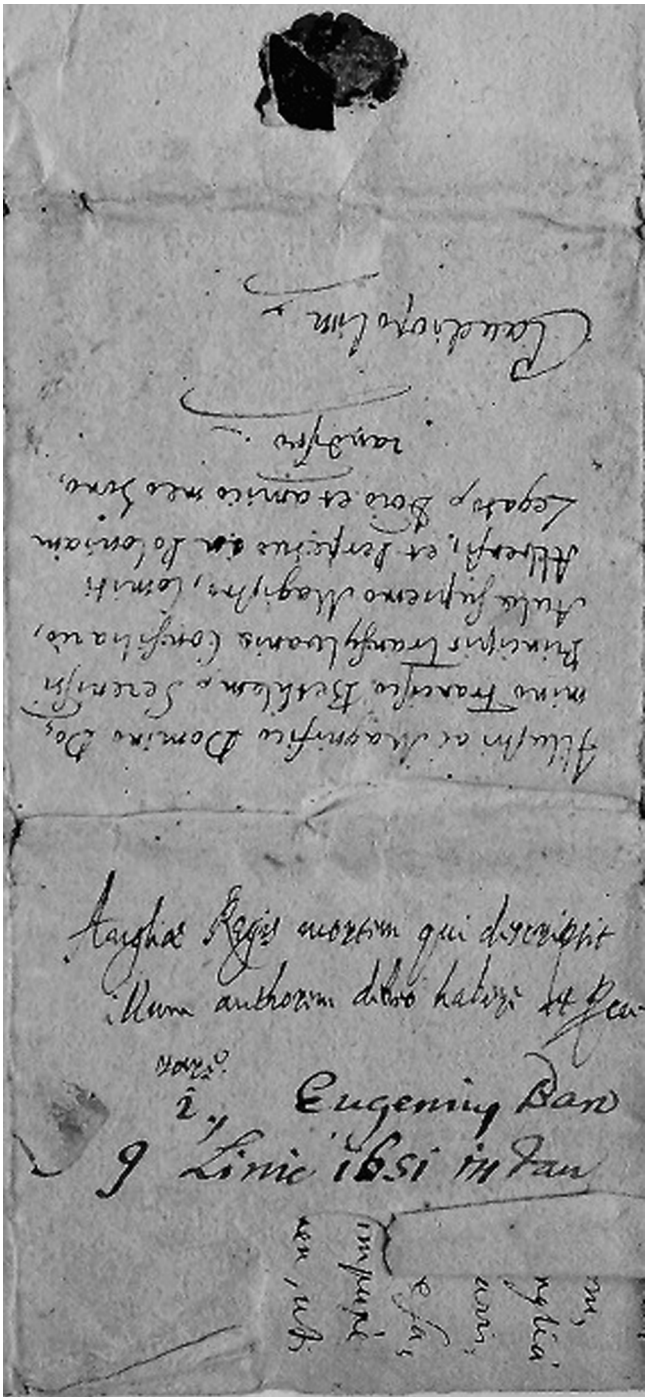

1651. január 2.
LUEkKvLt. 27. (O.)
Eugenius baro levele Bethlen Ferencnek

Illustris ac magnifice domine.

Quominus et nomen, et dignitatem, addo etiam eximias virtutes tuas, ignorarem, iam pridem effecit clarissimi viri, domini Martini Ruari /Ruarj/ diligentia, qui talia de te mihi retulit, quae non solum te mihi ignotum notissimum reddiderunt, verum etiam propensissimum tui amorem et observantiam conciliarunt. Nunc quod non verear hac epistola amicitiae tuae fores pulsare, tu ipsemet humanitate tua animum addidisti, imo, nondum pulsanti eas sponte mihi patere testatus es, dum per virum clarissimum, dominum Valentinum Baumgartum /Baumgartum/ officiosam salutem cum prolixa benevolentiae contestatione transcribi iussisti. Ego vero quemadmodum in parte felicitatis ponendum censeo viros magnos amicitia sibi habere iunctos, ita haud paulo beatiorem illorum coniunctionem puto, quorum animos non humanum eoque ipso inconstans et ex levi saepe occasione dissolubile vinculum, sed caelestis Christianae fraternitatis nexus colligat perennis et indissolubilis. Tu me vero suavissimo illo nomine „fratris in Christo" per literas domini Baumgarti / Baumgarti/ compellare dignaris, quod quam laeto amplectar anim<o> quantoque studio et observantia mi tibi obstringas, non opus est prolixius exponere apud te, qui eam Christianae religionis naturam esse nosti ex ferventi illo affectu charitatis, qui inter genuinos illius professores dominatur in mutua certatim ferri officia. Quare existimes, vir illustris, dum me ad tuam invitare amicitiam non dedignaris te tibi acquirere amicum non indignum eo, quod mihi tribuis, nomine nimirum „fratris", non secundum carnem, quorum ex vulgato proverbio rarus solet esse amor et concordia, sed secundum spiritum Chri- | sti, hoc est, constanti solidoque amore tibi devinctissimi. Caeterum cum inter reliquas virtutes tuas summopere te piis omnibus commendet fervens constansque pro divina veritate promovenda studium (rarum apud illos, qui in eminenti loco sunt constituti, quorum animos plerunque transversum agit mundanus splendor), ┐ ex asse meam naturam hic describit, teget conscientia testes, ┐ non puto tibi ullum gratius nuntium adferri posse, quam quod de laeto illius incremento nova narret. Etsi vero ea, quae nunc in orbe Christiano circa religionis negotia magno studio aguntur, talia nondum sint, quae piorum votis ex asse respondeant, tamen nec talia etiam sunt, quae eos a spe de triumphatura aliquando inter tot oppressiones veritate omnino deiicere ‖ valeant. Alibi enim

locorum videtur defervescere aliquantum impium odium adversus rectius sentientes, alibi neglectum vel potius abiectum pietatis studium magno zelo vigeri, alibi numerus veritatem agnoscentium in immensum augeri adeo, ut dubium [5] non sit, fore Deo benigne favente ut oppressa hactenus sub cinere favilla cum splendore in flammam erumpat inextinguibilem. Agitantur nunc in Germania inter academicos quosdam certae controversiae, quae, nisi vehementer fallor, ad multo sublimiora viam sternere videntur, nimirum asserunt theologi [10] Helmstadienses <…>to, bona opera ad salutem esse necessaria, ubiquitatem corporis Christi esse figmentum humanum, tuentur illorum partes Regiomontani, contradicunt Wittembergenses, res maximis contentionibus agitur. [F]orsan ut in vulgaribus rixis contingere [15] solet, ut fervor certantium ⫷ magis ⫸ magisque iniuriosa verba eliciat, ita et in hac controversia acerba contradicentium studium extorquebit alias assertiones longius adhuc a vulgatis commentis recedentes, hoc est, veritati magis conformes. In Anglia Puritani, ut vocantur, seu Independentes nefando illo parri- | [20] cidio in rege suo perpetrato in libertatem sese vindicare satagunt, quod quidem detestabile scelus procul dubio non impune laturi sunt primi ac praecipui illius authores. [A]ttamen uti Deus est mirabilis in suis operibus et inperscrutabiles illius viae, sperandum est fore, ut libertate illa conscientiarum, quam [25] illi hactenus non minori successu, quam fervore tuentur, ingens ostium aperiatur veritati, cuius professores terra illa magno numero alit, imo, ut florentissimum illud regnum asylum aliquando praebeat piis alibi locorum persecutionem perpessis. Ita apparet non sterilem hactenus fuisse Deo benedicente pi- | [30] am illorum operam, qui scriptis sanctissimam veritatem et illustrarunt, et in orbe propagarunt. Utinam posthac pari ‖ successu in publicum prodire queant pii conatus illorum, quorum zelus hac in parte non defervuit ex afflictionibus ecclesiae Christi ab aliquot annis in hoc regno illatis. Sed ut publicae calamitates plurimorum fortunas valde in angustum redi [5] gerunt, qui hactenus in promovendis talibus fuerunt liberales patroni, ita non pauca praeclara scripta in pulvere nunc delitescunt, et cum tineis pugnant, quae lucem aspicere mererentur. Inter illa etiam est praestantissimum opus do<mini …> magna eruditione concinnatum, quoque meo iudicio ipsum iugulum petitur [10] capitali illi<…> quae nunc in mundo agitatur. Illud ut tandem aliquando publici iuris faceret, iam pridem frustra efflagitamus. Patronum sibi deesse, qui sua liberalitate id promoveat, subinde queritur, at ego vel in te solo patronum illi non defuturum existimo, si piissimi viri modestia non praepediret, ut [15] partum suum ipsemet nolit illis extollere laudibus, quibus alii elimati iudicii viri eum censent dignissimum. Si quid in eo a me peccatur, quod in ipsis amicitiae nostrae cunabulis audeam ingeniosum illum optimi viri partum tuae tutelae et liberali

patrocinio commendare, ignosce, quaeso, ferventi nostro studio pro divina gloria promovenda, quod me forsan ultra decori et modestiae limites haud parum abripit. Sed spero me facile veniam impetraturum apud te, qui pari zelo sanctissimo iam pridem nobis es commendatissimus. Non est iniustus Deus, ut non retribuat opera in nominis sui honorem impensa. Illi ego te, vir illustris ac amantissime clementissimae protectioni meque tuo favori et amicitiae ex animo commendo. Datum Linie 14. Ianuarii 1651.

Illustris magnificentiae tuae
ad omnia officia paratissimus
Eugenius Baro mp.

Külcím: Illustri ac magnifico domino, domino Francisco Bethlemo / Bethlemo/, serenissimi principis Transylvaniae consiliario, aulae supremo magistro, comiti Albensi et perpetuo in Poloniam legato etc. Domino et amico meo honorandissimo.

Angliae regis mortem qui descripsit, illum authorem debeo habere et procurare.

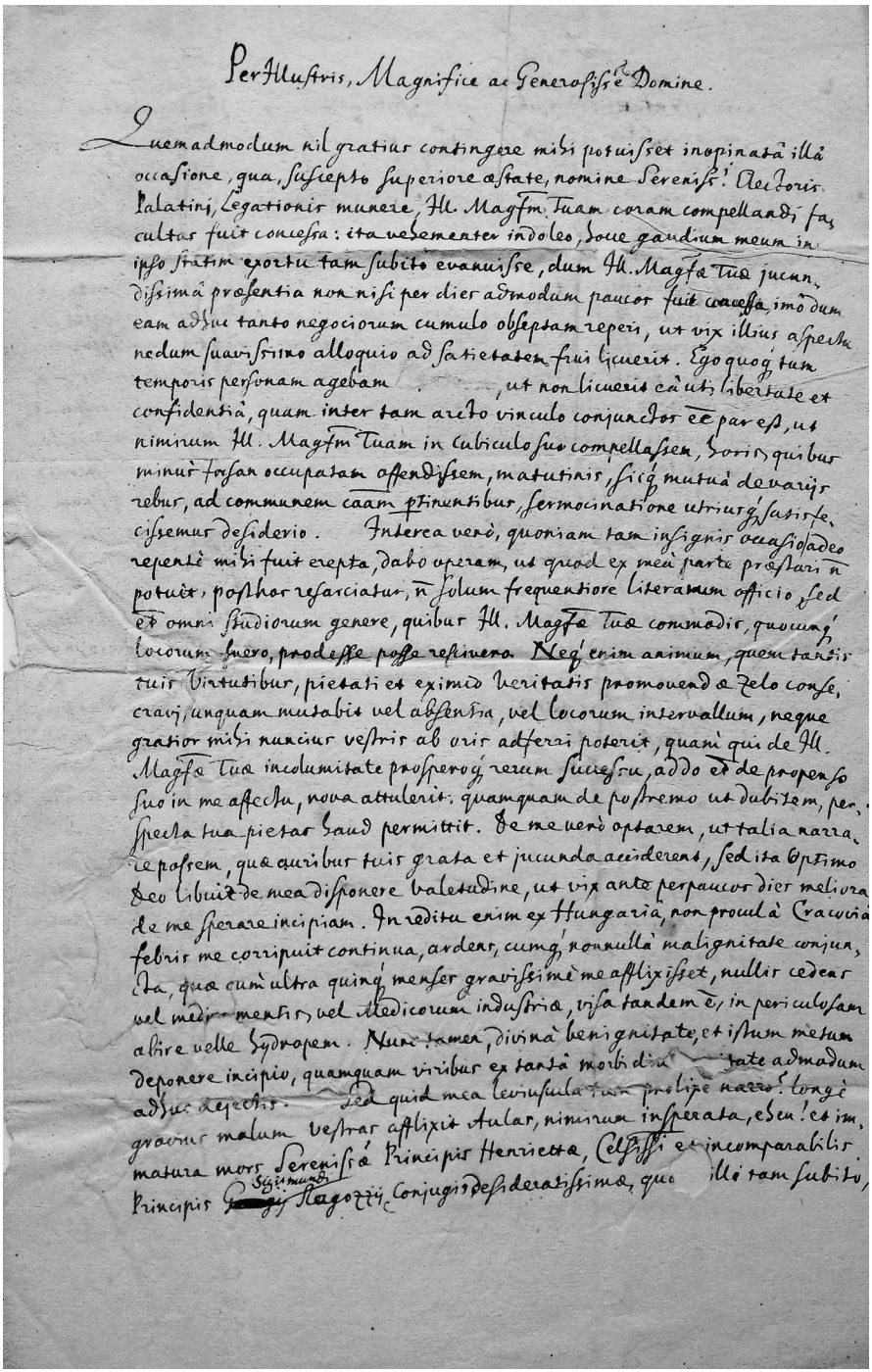

Per Illustris, Magnifice ac Generosissime Domine.

Quemadmodum nil gratius contingere mihi potuisset inopinatâ illâ occasione, qua, suscepto superiore æstate, nomine Serenissimi Electoris Palatini, Legationis munere, Ill. Magfm. Tuam coram compellandi facultas fuit concessa: ita vehementer indoleo, hoc gaudium meum in ipso statim exortu tam subito evanuisse, dum Ill. Magfæ Tuæ jucundissimâ præsentia non nisi per dies admodum paucos fuit concessa, imò dum eam adhuc tanto negociorum cumulo obseptam reperi, ut vix illius aspectu nedum suavissimo alloquio ad satietatem frui licuerit. Ego quoq; tum temporis personam agebam [illegible], ut non licuerit eâ uti libertate et confidentiâ, quam inter tam arcto vinculo conjunctos ēē par est, ut nimirum Ill. Magfm Tuam in cubiculo suo compellassem, horis, quibus minus forsan occupatam offendissem, matutinis, sicq; mutuâ de varijs rebus, ad communem caam ptinentibus, sermocinatione utriusq; satisfecissemus desiderio. Interea verò, quoniam tam insignis occasio adeo repentè mihi fuit erepta, dabo operam, ut quod ex meâ parte præstari n̄ potuit, posthac resarciatur, n̄ solum frequentiore literarum officio, sed et omni studiorum genere, quibus Ill. Magfæ Tuæ commodis, quocunq; locorum suero, prodesse posse rescivero. Neq; enim animum, quem tantis tuis virtutibus, pietati et eximiò veritatis promovendæ zelo consecravi, unquam mutabit vel absentia, vel locorum intervallum, neque gratior mihi nuncius vestris ab oris adferri poterit, quam qui de Ill. Magfæ Tuæ incolumitate prosperoq; rerum successu, addo et de propenso suo in me affectu, nova attulerit: quamquam de postremo ut dubitem, perspecta tua pietas haud permittit. De me verò optarem, ut talia narrare possem, quæ auribus tuis grata et jucunda acciderent, sed ita Optimo Deo libuit de mea disponere valetudine, ut vix ante perpaucos dies meliora de me sperare incipiam. In reditu enim ex Hungariâ, non procul à Cracoviâ febris me corripuit continua, ardens, cumq; nonnullâ malignitate conjuncta, quæ cum ultra quinq; menses gravissimè me afflixisset, nullis cedens vel medi[illegible] mentis, vel Medicorum industriæ, visa tandem ē, in periculosam abire velle hydropem. Nunc tamen, divinâ benignitate, et istum metum deponere incipio, quamquam viribus ex tantâ morbi di[illegible]tate admodum adhuc dejectis. Sed quid mea leviuscula tam prolixe narro? longè gravius malum vestras afflixit Aulas, nimirum insperata, eheu! et immatura mors Serenissæ Principis Henriettæ, Celsissi et incomparabilis Principis ~~[illegible]~~ Sigismundi Ragozzij, Conjugis desideratissimæ, quo illi tam subito,

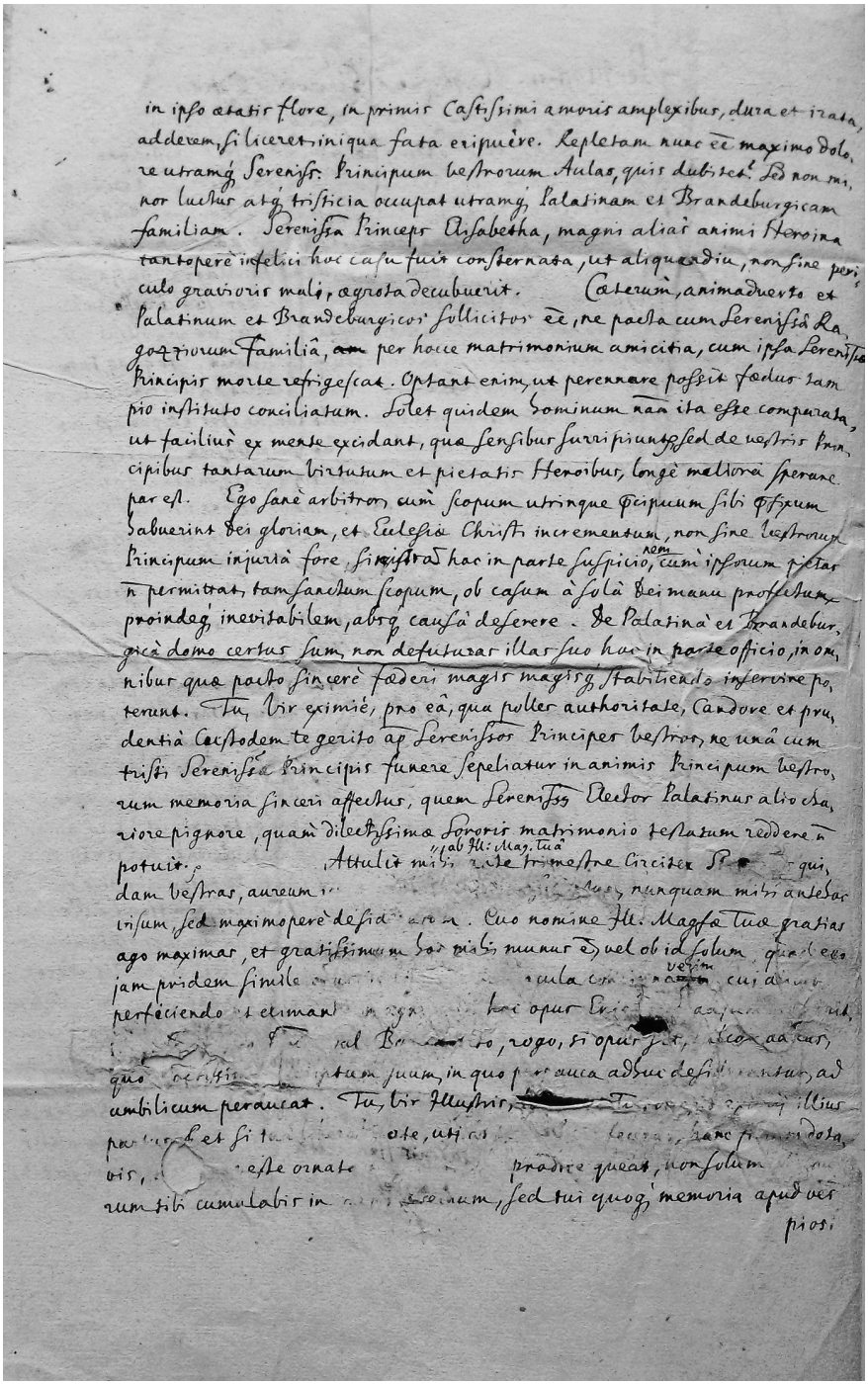

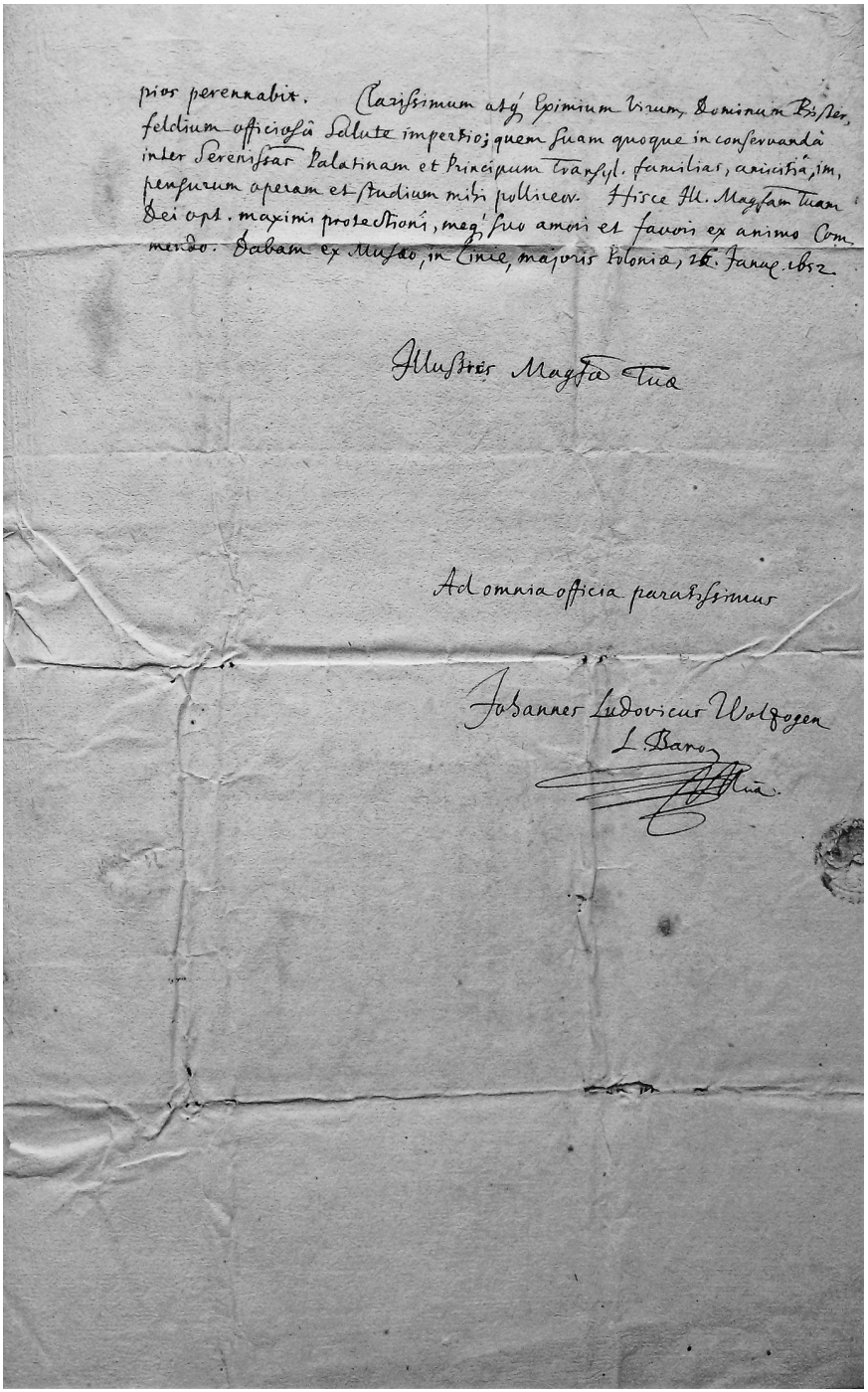

pios perennabit. Clarissimum atq; Eximium Virum, Dominum Bister-
feldium officiosâ Salute impertio; quem suam quoque in conservandâ
inter Serenissas Palatinam et Principum Transyl. familias, amicitiâ, im-
pensurum operam et studium mihi polliceor. Hisce Ill. Magfam Tuam
Dei opt. maximi protectioni, meq; suo amori et favori ex animo Com-
mendo. Dabam ex Musaeo, in Cinie, majoris Poloniae, 26. Januar. 1652.

Illustris Magfae Tuae

Ad omnia officia paratissimus

Johannes Ludovicus Wolfogen
L. Baron
Tuae

1652. január 26.
LUEkKvLt. 23. (O.)
Johann Ludwig von Wolzogen levele Bethlen Ferencnek

Perillustris, magnifice ac generosissime domine.

Quemadmodum nil gratius contingere mihi potuisset inopinata illa occasione, qua suscepto superiore aestate nomine serenissimi electoris palatini legationis munere illustrem magnificentiam tuam coram compellandi fa- | cultas fuit concessa, ita vehementer indoleo hocce gaudium meum in ipso statim exortu tam subito evanuisse, dum illustris magnificentiae tuae iucundissima praesentia nonnisi per dies admodum paucos fuit concessa, imo, dum eam adhuc tanto negotiorum cumulo obseptam reperi, ut vix illius aspectu, nedum suavissimo alloquio ad satietatem frui licuerit. Ego quoque tum temporis personam agebam <secundam>, ut non licuerit ea uti libertate et confidentia, quam inter tam arcto vinculo coniunctos esse par est, ut nimirum illustrem magnificentiam tuam in cubiculo suo compellassem, horis quibus minus forsan occupatam offendissem matutinis, sicque mutua de variis rebus ad communem causam pertinentibus sermocinatione utriusque satisfe- | cissemus desiderio. Interea vero, quoniam tam insignis occasio adeo repente mihi fuit erepta, dabo operam, ut quod ex mea parte praestari non potuit, posthac resarciatur non solum frequentiore literarum officio, sed et omni studiorum genere, quibus illustri magnificentiae tuae commodis, quocumque locorum fuero, prodesse posse rescivero. Neque enim animum, quem tantis tuis virtutibus, pietati et eximio veritatis promovendae zelo consecravi, unquam mutabit vel absentia, vel locorum intervallum, neque gratior mihi nuntius vestris ab oris adferri poterit, quam qui de illustris magnificentiae tuae incolumitate prosperoque rerum successu, addo, etiam de propenso suo in me affectu nova attulerit, quamquam de postremo, ut dubitem, per- | specta tua pietas haud permittit. De me vero optarem, ut talia narrare possem, quae auribus tuis grata et iucunda acciderent, sed ita optimo Deo libuit de mea disponere valetudine, ut vix ante perpaucos dies meliora de me sperare incipiam. In reditu enim ex Hungaria non procul a Cracovia febris me corripuit continua, ardens cumque nonnulla malignitate coniun- | cta, quae cum ultra quinque menses gravissime me afflixisset, nullis cedens vel medi<ca>mentis, vel medicorum industriae, visa tandem est in periculosam abire velle hydropem. Nunc tamen divina benignitate et istum metum deponere incipio, quamquam viribus ex tanta morbi dia<turni>tate admodum adhuc deiectis. Sed quid mea leviuscula tam prolixe

narro? Longe gravius malum vestras afflixit aulas, nimirum insperata, eheu, et immatura mors serenissimae principis Henrietta, celsissimi et incomporabilis principis ~~Georgii~~ ⸤ Sigismundi ⸣ Rákóczii /Ragozzii/ coniugis desideratissimae, qu<em i>llo tam subito ‖ in ipso aetatis flore, in primis castissimi amoris amplexibus dura et irata, adderem, si liceret, iniqua fata eripuere. Repletam nunc esse maximo dolore utramque serenissimorum principum vestrorum aulas quis dubitet? Sed non minor luctus atque tristicia occupat utramque palatinam et Brandenburgicam familiam. Serenissima princeps Elisabetha, magni alias animi heroina tantopere infelici hoc casu fuit consternata, ut aliquandiu non sine periculo gravioris mali aegrota decubuerit. Caeterum animadverto et palatinum, et Brandenburgicos sollicitos esse, ne pacta cum serenissima Rakócziorum /Ragozziorum/ familia ~~am~~ per hocce matrimonium amicitia cum ipsa serenissamae principis morte refrigescat. Optant enim, ut perennare possit foedus tam pio instituto conciliatum. Solet quidem hominum natura ita esse comparata, ut facilius ex mente excidant, quae sensibus surripiuntur, sed de vestris principibus tantarum virtutum et pietatis heroibus longe meliora sperare par est. Ego sane arbitror, cum scopum utrinque praecipuum sibi prefixum habuerint Dei gloriam et ecclesiae Christi incrementum, non sine vestrorum principum iniuria fore sinistram hac in parte suspicio⸤nem⸣, cum ipsorum pietas non permittat, tam sanctum scopum ob casum a sola Dei manu profectum proindeque inevitabilem absque causa deserere. De palatina et Brandenburgica domo certus sum non defuturas illas suo hac in parte officio in om- | nibus, quae pacto sincere foederi magis magisque stabiliendo inservire poterunt. Tu, vir eximie pro ea, qua polles authoritate, candore et prudentia, custodem te gerito apud serenissimos principes vestros, ne una cum tristi serenissimae principis funere sepeliatur in animis principum vestrorum memoria sinceri affectus, quem serenissimus elector palatinus alio cha- riore pignore, quam dilectissimae sororis matrimonio testatum reddere non potuit. <…> Attulit mihi ⸤ ab illustri magnificentia tua ⸣ <an>te trimestre circiter S<…> quidam vestras aureum <…>, nunquam mihi antehac visum, sed maximopere desid<eratum>. Quo nomine illustri magnificentiae tuae gratias ago maximas, et gratissimum hoc mihi munus est vel ob id solum, quod e<g>o iam pridem simile <… opus>cula <concinna…> ⸤ verim ⸣, cui a<…> perficiendo et eliman<do magno …> hoc opus Eris <… Brandenburgico>, rogo, si opus sit, <…>quo <…>tum suum, in quo p<erp>auca adhuc desi<derantur> ad umbilicum perducat. Tu, vir illustris <…> illius pa<…> et si <tua liberali>ate, uti <…> hanc fi<…> dotavis, <…>este ornat<…> prodire queat, non solum <…>rum tibi cumulabis in <…>um, sed tui quoque memoria apud vestros ‖

pios perennabit. Clarissimum atque eximium virum, dominum Bisterfeldium / Bisterfeldium/ officiosa salute impertio, quem suam quoque in conservanda inter serenissimas palatinam et principum Transylvaniae familias amicitia impensurum operam et studium mihi polliceor. Hisce illustrem magnificentiam tuam [5] Dei optimi maximi protectioni meque suo amori et favori ex animo commendo. Dabam ex Musaeo in Linie maioris Poloniae 26. Ianuarii 1652.

Illustris magnificentiae tuae
Ad omnia officia paratissimus:
Iohannes Ludovicus Wolzogen /Wolzogen/
[10] liber baro
mpria.

P. H.

Külcím: Perillustri, magnifico ac generosissimo domino, domino Francisco Betlehem /Betlehem/, serenissimi principis Transylvaniae a consiliis secretis supremo aulae magistro perpetuoque in Polonia legato etc. Domino et amico meo honorandissimo.

Túri Tamás[1]

Prédikáció és Apokalipszis: Karádi Pál és a protestáns hagyomány

A partiumi unitárius püspök, Karádi Pál 1580-ban írja meg az életeseményei, munkái, teológiai és chiliaszta megfontolásai szempontjából is hatalmas forrásértékű apokalipszis-kommentárját *Az Szent János mennyei Jelenésekről való látásának magyarázása…* címen.[2] A mű 17. századi recepciója önmagában is érdekes, hiszen egyfelől az 1616-tól Árkoson szolgáló unitárius pap, Bükfalvi Nagy Imre 1602 után olyan kolligátumba glosszázott belőle, amely Kálvin *Evangéliumi harmónia*jának 1572-es kiadását és Rudolf Gualther zürichi lelkész 1577-es prédikációskötetét is tartalmazta.[3] Másfelől a munka két egymástól független, a dési komplanáció után néhány évvel keletkezett másolatban maradt fenn Papolci György, illetve Kovásznai Péter tollából. Dolgozatom Kovásznai 1641–45 között keletkezett példányára összpontosít.[4]

Balázs Mihály már az 1640–47 között keletkezett Papolci-másolat kapcsán hangsúlyozta a szöveg műfaji heterogenitását és a prédikációs műfaj látens jelenlétét.[5] Valószínűleg ezt aknázta ki Kovásznai, aki a prédikációs gyakorlat jegyében több, az argumentációhoz szorosan nem kapcsolódó részt elhagyott, és úgy alakította a mű szerkezetét, hogy annak 1743-as tulajdonosa, Nagyajtai Csiki István a címlapot már a munka prédikációs segédkönyv jellegére utalva egészít-

[1] Túri Tamás (1989, Szeged) tudományos segédmunkatárs a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi tanszékén folyó Spiritualista irodalom a kora-újkori Erdélyben (OTKA 116234) c. kutatási projektben.

[2] Balázs Mihály, *Karádi Pál Simándon*, KerMagv, 112(2006)/1, 45–56. Haas Éva, *Pál Karádi = Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non–conformistes religieux des seizieme et dix–septiéme siécles, T. XXIII: Ungarländische Antitrinitarier III, Demeter Hunyadi, Pál Karádi, Máté Toroczkai, György Válaszúti, János Várfalvi Kósa*, red. Mihály Balázs, Baden–Baden, 2004 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, 204), 71–80.

[3] Ősz Sándor Előd, *Kálvin Újszövetséghez írott kommentárjainak elterjedtsége a kora újkori Erdélyben*, Studia Doctorum Theologiae Protestantis, 2(2011), 363–364.

[4] Karádi Pál, *Az Szent János mennyei Jelenésekről való látásának magyarázása…*, 1641–1645. Lelőhely: A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, jelzet nélkül.

[5] Balázs, *i. m.*, 47–48.

hette ki.[6] A dolgozat középpontjában azonban nem a formai elemek, hanem a munkában megjelenő ige- és gyakorlati teológiai megfontolások, illetve a prédikátorok és igehirdetés eszkatologikus szerepe állnak. A vizsgálat során a Melius Juhász Péter 1568-as magyarázatával való párhuzamok mentén igyekszem kijelölni azt a reformációs értelmezési kört, amelyben az Apokalipszis, a prédikáció és a pasztorálteológia Karádiéhoz hasonló hangsúllyal kapcsolódnak össze.[7]

Az indulást némileg megkönnyíti, hogy a Jel 16 harmadik csészéjének kiöntése kapcsán Karádi többek között Heinrich Bullingerhez utalja az olvasót: Miként Isten a történelem folyamán büntetésként uszítja egymásnak a gonoszokat,

> „úgy az utolsó üdőben is, miképpen szintén az rómaiak is egymás ellen, az pápák miképpen az császárokot, királyokot egyben vesztették, víttanak és számtalan vért ontottanak. Olvasd meg ezekről Platinat, Orosiust, Pomponiust, Bullinger is eleget hozott be azokból".[8]

Karádi hivatkozása cím nélküli, ám a gondolatmenet hasonlósága alapján Bullinger *Száz prédikáció*jának 69. darabjáról van szó. A csésze kiöntését mindketten az egyiptomi csapáshoz hasonlítják, és a vizet is a Jel 17 alapján értik az emberek összességére, bár Bullinger azt az igaz doktrínára is magyarázza. Nála Isten csapása egyaránt sújtja a híveket és gonoszokat, amelynek leírása kapcsán elérkezünk a Karádi által hivatkozott részhez:

> „Ha megnézzük" – írja Bullinger – „Itália, Franciaország, Németország és Magyarország és más birodalmak történetét, melyek a keresztény elnevezés dicsében fürdőznek, azt látjuk, hogy ezek mind a háború lángoló zsarátnokai voltak, holott a béke hercegeinek kellett volna lenniük".[9]

A háborúkat a pápák, püspökök és prelátusok keltették, amelyet a fejedelmek ellen támadó, azokat egymásnak uszító pápák példáinak másfél oldalnyi

6 Tóth F. Péter, *Az ismeretlen (?) Karádi–kódex margójára*, Magyar Könyvszemle, 123(2007)/1, 31–33, 40–42.

7 Mind Melius Juhász, mind Karádi szövegrészleteit ejtést tükröztető, modernizált átírásban közlöm.

8 Karádi, *i. m.*, 464–465.

9 Heinrich Bullinger, *A Hvndred Sermons Vpon the Apocalipse of Iesu Christ…*, London, 1573, 220v.

előszámlálásával bizonyít. A felsorolásban a keresztes háborúkon túl olyan események is szerepelnek, mint amikor I. Gergely pápa Leo Isauricust kiűzte Itáliából, vagy István pápa a lombardok ellen vezette a francia királyt, illetve amikor VII. Gergely felbérelte Velencei Péter magyar királyt, hogy háborúzzon IV. Henrik császárral, felforgatva Itáliát és Németországot. Legfontosabbként III. Gyula pápa Pármáért kirobbantott háborúját említi, amelynek francia-, olasz- és németországi vérontása alighogy elcsitult (1552) Bullinger kötetének első megjelenése előtt (1557). Ezek tehát Istennek a bálványimádás és bűnök miatti ítéletei.[10] Valószínűleg Bullinger kommentárjának ismeretét jelzi, hogy Karádi a *Jelenések* felosztásakor nem csak a széles körben elterjedt Beda Venerabilis hetes felosztását említi, hanem elutasítja a *Jelenések könyve* hat könyvre való osztásának hagyományát, amelynek leírása megegyezik Bullingerével.[11] Abban azonban mindketten egyetértenek, hogy a Jelenések Szent Péteréhez és Páléhoz hasonló vízió.[12] Ellentétben Lutherrel, aki egybemossa a látomást és az álmot, amikor a Jelenéseket külön magyarázat nélküli, képek és alakzatokon keresztül való jövendölésnek tekinti.[13]

Bullinger 1557-es *In Apocalipsim… Conciones centum* című munkája az első szisztematikus református értelmezés, amely a spiritualitást és a történetiséget előtérbe helyező zürichi értelmezői körből származik, ahol a *Jelenések*nek a hívek hétköznapi életvitelére és magatartására irányuló gyakorlati magyarázata kerül középpontba.[14] A munka a francia, angol és olasz vallási üldözötteket szólítja meg, és elsősorban a *Jelenések* pasztorális funkciójára koncentrál, így az nem csak az üldöztetésből adódó válsághelyzetre kínál magyarázatot, hanem re-

[10] *Uo.*, 220r–222r.

[11] Karádi, *i. m.*, 9–10.: „Némelyek ismét hat könyvre osztják, nem sokat különböznek imez első osztástól, úgy, hogy az első caputnak amaz elöljáró beszéde, akit titulusnak mondnak, első könyvnek írják. Az maradikát az első caputnak felétől fogván az negyedikig számlálják, és ismét attól fogván az 12 az harmadikat mondják. Az 12. caputtól fogván 15., a negyediket. Az ötödiket attól fogván az huszonketteig. Az utolsót az huszonkét caputban a könyvnek berekesztő igéjétől fogván végig". Vö. Irena Backus, *Reformation Readings of the Apocalypse: Geneva, Zurich, and Wittenberg*, New York, Oxford University Press, 2000 (Oxford Studies in Historical Theology), 105.

[12] Karádi, *i. m.*, 11. Vö. Rodney L. Petersen, *Preaching in the Last Days: The Theme of 'Two Witnesses' in the Sixteenth and Seventeeth Centuries*, New York–Oxford, Oxford University Press, 1993, 127.

[13] Luther Márton, *Előszó Szent János Jelenésekről való könyvéhez (1530) = Luther válogatott művei, 5: Bibliafordítás, vigasztalás, imádság*, szerk. Csepregi Zoltán et al., Luther Kiadó, 2011, 320.

[14] Backus, *i. m.*, 111, 136–137.

ményt, életvezetést és magatartásmintát is közvetít, mi több, Angliától Lengyelországig adatolható recepciójával megalapozta a református világ apokaliptikus és eszkatologikus gondolkodását.[15] A magyarázat életszerűségét jelzi, hogy a hét pecsét kapcsán csakis a keresztények sorsára és az evangélium hirdetésére koncentrál. Az egyes csapásokból levonható tanulságokat és vigasztalásokat illetően pedig morális és gyakorlati tanácsokkal szolgál a prédikátoroknak.[16] Karádinál szintén fontos a *Jelenések* pasztorálteológiai síkja. Szerinte a könyv jó erkölcsre tanít és utat mutat. A tanulásban és prédikálásban szorgalmas tanítók angyalokként birtokolják az isteni tudományt, feladatuk a bűntől való elrettentés és vigasztalás, jó példaadó életükkel pedig világlanak a hívek előtt.[17] Bullinger munkája nem volt ismeretlen az unitáriusok körében, ám Karádival ellentétben Bogáti Fazakas Miklós teljes elutasítással idézi meg azt 1589-es Apokalipszis-kommentárjában: „Az kik penig rolla valamit irtak mint Bulinger, Bibliander, Balaeus János, ki az Pápára magjarázta … Nekem ugy tetczik, hogy mind gyomrok fájjt ezfele Magjarázoknak, s haragbol, meregből … vittek ez irást az Pápaságra…".[18] Indokoltnak tűnik tehát, hogy Karádi magyarázatának bemutatásakor tekintettel legyünk a református megfontolásokra is.

Karádi az elöljáró oktatásban fejti ki értelmezői módszerének három fő alappillérét: A legfontosabb a betű szerinti értelem következetes érvényesítése, hiszen a *Jelenések* nem allegóriás könyv, minden úgy történt, ahogy az apostol valóságosan látta és leírta. E szigort némiképp enyhíti, hogy egyfajta „mutató tanóságot" vagy „jedző értelmet" is számba kell venni, mert előfordul, hogy a látott dolog mást, de cselekedetben és kinézetben hasonlatost jelöl.[19] Így például a Jel 8,10–11 harmadik trombitaszavára valóban egy üszögszerű csillag esik a földre és mérgezi meg a vizeket. Lelki értelemben azonban ez a csillag a hamis tudomány, amelyet a trombitáló angyal, a hamis próféta prédikál. A megfeleltetés az üszög fizikai tulajdonságain alapul, amelynek nincs természetes fénye, jól égő zsírja, hamar kialszik és szemet homályosító a füstje. Mindez alkalmazható a pápa tudományára, ami mindennél magasabbra tartja magát, senki lelkében nem világlik, sötétben hagy, illetve az igaz tudomány vizét megrontva kárhozatra

15 Andrew Cunningham–Ole Peter Grell, *The Four Horsemen of the Apocalypse: Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*, New York, Cambridge University Press, 2000, 51–54. Petersen, *i. m.*, 121.

16 Backus, *i. m.*, 105–107.

17 Karádi, *i. m.*, 57–58, 63–64.

18 Dán Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973 (Humanizmus és Reformáció, 2), 230–231.

19 Karádi, *i. m.*, 9, 12–13, 52.

taszítja az abból ivó embereket.[20] Mindezzel Karádi Bogátihoz hasonlóan illeszkedik a reformáció betű szerinti értelmet hangsúlyozó eljárásához,[21] ám a literális és a „jedző értelem" együtt mozgatásával túl is lép azon. Azzal, hogy a lelki értelmet a tapasztalati érzékelésen alapuló hasonlatosság követelményével igyekszik a betűhöz kötni, Enyedi Györgynek a sensus litteralist minden addiginál erősebben érvényre juttató álláspontja felé tesz lépéseket.[22] Ezt pedig tovább erősíti az idők megosztásán alapuló történetiség kritériumának bevezetésével. Karádi az így létrejövő konstrukciót „históriás allegóriának" nevezi, amelynek lényege, hogy a lelki értelem csak akkor állhat meg, ha azt cselekményben és időben is ellentmondás nélkül el lehet helyezni a történelem menetében, vagy a bibliai históriákban. „Oszd meg az üdőköt és jól magyarázod az írást".[23] A históriás allegória lesz az az alap, amely utat nyit, hogy meghaladja a *Jelenések*et Jeruzsálem pusztulásával párhuzamosan olvasó Bogáti egzegetikai módszerét, aki maga is alkalmazza a literális értelmen nyugvó „hasonlatossággal való applikálást".[24] Karádi azonban a históriás allegória síkján kitágítja az applikáció lehetőségeit, amelyre egy ciklikus időrendi struktúrát épít. Eszerint ha a könyv csapásaiból és vigasztalásaiból valami be is teljesedett az apostolok halála után, azok igéről igére csak a jövőben, a végidő előtt lesznek meg:

> „Az következendő pecsét alatt való jegyek is inkább mind az Istennek különb-különbféle csapását jelentik […], melyek mind az Krisztusnak utolsó eljövetelinek előtte és az jövetelben teljesednek meg valóban, noha rész szerént valahul meg is löttenek valamik benne ezelőtt", hiszen „ha valami részek meglöttek is az apostolok halálok után ez ideig, de mégis ugyan jövendők […], mert semmi história azt nem bizonítja, hogy igéről igére ezek beteljesedtenek volna így, az mint itt láttatnak".[25]

Ez a ciklikus történelemszemlélet teszi lehetővé, hogy Karádi más, illetve egyszerre több értelmezési hagyományhoz is kapcsolódni tudjon, amelyet jól

20 Karádi, *i. m.*, 271–273.

21 Ács Pál, *„Én fiam vagy Dávid…": A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában*, ItK, 112(2008)/5–6, 632–644.

22 Simon József, *Explicationes explicationum: Filozófia, irodalom és egzegetika Enyedi György életművében*, Bp., Typotex, 2016, 17–19, 22–23.

23 Karádi, *i. m.*, 574.

24 Ács, *i. m.*, 644.

25 Karádi, *i. m.*, 218, 290.

példáz a Jel 7 négy angyalának értelmezése. A szelek megtartása betű szerint Bogátinál és Karádinál is a forróság és hőség általi csapás. Karádi lelki értelme azonban Meliuséval egyezik: A négy angyal a hitetlenek gyülekezete, „kiknél hatalom vagyon, hogy megtartóztassák az Istennek szentséges éltető tudományát az földön való népektől, ne fújjon, ne tanítassék, ne prédikáltassék, ne éljenek emberek lelkekben, hanem megfulladjanak, megepedjenek és halljanak lelkekben". Így gátolja meg Róma és a pápa is az ige terjedését.[26] Meliusnál a négy angyal az ördögök, eretnekek, Antikrisztus, a pápa és hitetlen fejedelmek, akik Krisztus ellen támadnak.

> „Így most is a Sátán a mi lelkünk éltető szelit, az Isten kegyelmét, az Krisztus érdemit, a Szentlélek vigasztalását, tanítását és világosítását elfogja mitőlünk. […] Így az henger pápista papok elfogják a lélek lelkét és szelét, megfojtják, mint egy akasztó hóhérek a mi lelkünket. Megtiltotta pápa a fejedelem, hogy sohul ne prédikáljanak igazán, hanem misézzenek, pápai, barát hazugságot rakodjanak".[27]

Bogátinál nincs szó az oltalmazó angyalról, csupán a gonoszok között rekedt hívek megpecsételését és megmentését emeli ki. Karádi azonban, hogy jól megérthessük, ki legyen az oltalmazó angyal, előveszi az idők megosztását. Eszerint a *Jelenések* víziói közül egyesek Krisztus földi életére, mások az utolsó ítélet eseményeire, ismét mások a kettő közti időszakra vonatkoznak. Így az oltalmazó angyal egyfelől az evangéliumot prédikáló Krisztus, majd az apostolok, akiknek szavára nem hajlandóak megtérni a zsidók, amiért Titus ártó angyalként lerombolta Jeruzsálemet. Itt tehát összeér Bogáti értelmezésével. Ám a kép éppúgy jelöli az utolsó idő evangéliumot prédikáló és megtérésre hívó angyalát, Krisztus ítéletét és a kettő között eljövő oltalmazó angyalokat is.[28]

A históriás allegória alapján kibomló ciklikus történelemszemlélet nagy szerepet játszik a Tóth Péter által adatolt wittenbergitől eltérő tompult eszkatológia kialakulásában is, amelyet Tóth csupán a chiliaszta megfontolások eredményé-

[26] Karádi, *i. m.*, 241.

[27] Melius Juhász Péter, *Az Szent Ianosnac tött ielenesnec igaz es iras szerint valo magyarazasa predikatioc szerint…*, Várad, 1568, RMNy 259, 108v–110r.

[28] Karádi, *i. m.*, 241–245. Vö.: Bogáti Fazakas Miklós, *Apokalipszis-kommentár*, Országos Széchényi Könyvtár, Duod. Hung. 9, 69r–70r.

nek tekintett.[29] Félreértés ne essék, Karádi is a végidőben él, ám Lutherrel ellentétben csak az elején. Elképzelése szerint az evangéliumi tudomány utoljára az apostolok korában volt teljes, haláluk után azonban megromlott. Isten a megtérni nem akarókat vaksággal verte meg, amelynek sötétsége máig csak növekedett,[30] köszönhetően az igazság prédikálását megtiltó Római Birodalomnak és a pápának. Az utolsó időben azonban az oltalmazó angyal ismét hirdetni fogja az Antikrisztust megtiltó örök evangéliumot. „Ki tudja, talám szintén most kezdette Őfelsége, azért jelent[!] ilyen nilvánvaló igazságoknak értelmét napról napra".[31]A csapások és az evangélium a hét trombitaszó betű szerinti és lelki értelmében kapcsolódnak össze. Karádi lelki értelme ugyanis mindig igeteológiai párhuzamot tételez: mivel Krisztus a csapásokat a tudományával együtt járónak mondja, „azért itt az trombitáló angyalok mind az heten az igaz tanítók, az ő trombitálások az ő tanítások és prédikálások, az ő trombitájok az Isten igéje".[32] A csapások kettősségét értelmezésük kettőssége mutatja: a testi csapásokat a betű, a tudományt a lélek.[33] Meliusnál szintén prédikátorokként jelennek meg a trombitáló angyalok, akik „heten, azaz szántalanon vannak, Isten ezeknek trombitát ad szájokba, az prófétákat, apostolokat, tanítókat támaszt, akikvel nilván és mindenek hallatára kiáltatja […] az ő szent igéjét", és feddi a Sátánt, a bűnt és a világot.[34] Az evangélium uralmának fokozatait Karádinál a Jel 10,1 angyalának tüzes oszlop lábai illusztrálják, amelyek „először az apostolok, azután az igaz tanítók, sőt az mint ide hátra cap. 11 mondja, az ő hű tanoi lesznek, kik által az evangéliomot hirdeti mind ez szélyes világnak". „Így mutatja meg Isten újonnan az ő kegyelmességét az utolsó üdőben, kinek kezdetit mostan is látjuk, ha vennéjek",[35] sőt „az apostolak halála után ilyen nilván és igazán nem hirdettetett az Krisztus igozsága, mint mostan, főképpen az magyar nemzetnél".[36] Az apostoli tanok visszaállításával kapcsolatban azonban eltér a *Rövid magyarázat*ban, illetve *a De falsa et verá*ban magukat a reformáció betetőzőiként láttató unitárius

29 Tóth F. Péter, *Török^{-3}: Az Antikrisztus, a kis szarv meg Góg és Magóg = Balázs Mihály köszöntése, Acta Historiae Litterarum Hungaricum, Tomus XXX*, szerk. Font Zsuzsa, Ötvös Péter, Szeged, 2011, 461–462.

30 Karádi, *i. m.*, 583.

31 *Uo.*, 241, 244,

32 *Uo.*, 267.

33 *Uo.*, 271, 277.

34 Melius Juhász, *i. m.*, 120r.

35 Karádi, *i. m.*, 304–305.

36 *Uo.*, 550.

hagyománytól.[37] Elismeri ugyan, hogy tanaik fontos állomását képezik az igaz evangélium feltárásának, ám a jövőben Isten azt még inkább megvilágosítja. E tekintetben a *Jelenések könyvé*nek megértése is eszkatologikus súlyú, akárhogy is értették a doktorok eddig: „ha azon jövendő mondásom engemet meg nem csal, hát ezután sokval inkább jobban megértik, nilvábbá leszen ennek értelme, mert az üdő közel vagyon, hogy nilvábbá, világosbá legyen".[38]

A tompult eszkatológia és az Antikrisztus–török kapcsolat felbomlása[39] azonban nem egyedi fejlemény. Már Servet *Restitutió*jában is Róma és a pápaság veszi fel az Antikrisztus összes elképzelhető tulajdonságát.[40] Az eszkatologikus félelem hiánya pedig a zürichi kommentárokban is tetten érhető. Leo Jud, Theodore Bibliander és Bullinger ugyan végidőként tekintenek saját korukra, munkáik mégis mentesek az ebből adódó félelmektől. A zürichi és genfi kommentárokban egyedül a pápai Antikrisztus személye képez köteléket a szövegek és saját idejük között.[41] Hasonló a török hangsúlycsökkenése is, hiszen világvég előtti büntető szerepét már Kálvin is tagadta.[42] Követője, Nicolas Colladon *Methodus facilima ad explicationem…* (1581–84) című munkájában bár a törököt tartja a végítélet hordáinak, közömbös velük szemben, és csupán a pápaság által önkéntelenül támogatott jövőbeli fenyegetést látja bennük. Theodore Bibliander azonban éppúgy beszél Róma első, császári birodalmáról és a második, pápai uralmáról, mint Karádi. Bibliander szerint a pápaság az iszlámmal egy időben ütötte fel a fejét, ám az antikrisztusi szerep csakis a pápaságot illeti meg, mivel a török csak az azzal járó kísérő jelenség. Megjelenése azonban nem bír eszkatologikus hang-

37 Dávid Ferenc, *Rövid magyarázat,* s.a.r., jegyz., Pálfi Márton, Kolozsvár, Ellenzék Nyomda, 1910 (Dávid Ferenc Művei, 1), 29–53. *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről, Gyulafehérvár, 1568*, ford. Péter Lajos, bev. tan. Balázs Mihály, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 2), 17–18, 115–121.

38 Karádi, *i. m.*, 522, 584.

39 Tóth F., *Török*$^{-3}$…, *i. m.*, 462.

40 Howard Hotson, *Arianism and Millenarianism: The Link between Two Heresies from Servetus to Socinus = Millenarianism and Messianism in Early Modern Culture. Volume IV. Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*, eds. John Christian Laursen et al., Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 2001 (International Archives of the History of Ideas, 176), 12–13. Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560–as évek végén*, Bp., Akadémia Kiadó, 1988 (Humanizmus és Reformáció, 14), 145–146.

41 Backus, *i. m.*, 112, 137.

42 Gombáné Lábos Olga, *Kecskeméti Alexis János = Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve (Dániel próféta könyvének magyarázata)*, s.a.r. Szuromi Lajos, Bp., Akadémia Kiadó, 1974 (Régi Magyar Prózai Emlékek 3), 34–35.

súllyal, hiszen az Antikrisztus egyszerűen minden, ami nem Krisztus.[43] Bullingernél szintén megjelenik Róma kettős uralkodása, az Antikrisztus személyében pedig összemossa a törököt a pápával, így nem foglal egyértelműen állást. A zürichi hagyomány Antikrisztus-képe, mint a „tagadások összessége" azonban Karáditól eltérően Melius nézetével egyezik meg, ahol a katolikusok mellett minden eretnek egyenrangú.[44]

A prédikátorok és az igehirdetés kitüntetett szerepe Karádinál és Meliusnál is a Jel 10–11. fejezetei kapcsán kerülnek kibontásra. Mint láttuk, az angyal lábainak értelmezésekor a ciklikus történelemszemlélet lehetővé teszi, hogy az elmondottakat Karádi saját korának tanítóira is alkalmazza, amellyel kapcsolódik Melius értelmezéséhez, aki szerint a *Jelenések* az egyház állapotáról, a jó és rossz tanítókról és azoknak az Antikrisztussal szembeni viaskodásáról szól. Melius mindezt egy lineáris történetmenetbe ágyazza, miszerint az egyház néha növekedik, néha fogy, de idővel a hipokriták egyre kevesebben, a választottak pedig egyre többen lesznek.[45] A két magyarázat sarokpontjai azonosak: Krisztus Isten dekrétumát tanítói által terjeszti, kiáltása prédikálás, a tudást Istentől kell kérni, a Szentírást pedig tanulmányozni kell.[46] Hasonlóan vélekednek a Biblia megértését jelölő könyv megevéséről is. Karádi szerint „mint azért az kemény állatot megrágással, erővel és munkálkodással teszi az ember apróvá és úgy nyelheti el, úgy az isteni titkokot nagy könyörgéssel, szenvedéssel, elmélkedéssel és gondolkodással érti meg".[47] Meliusnál pedig: „inti a Szentlélek a Szent Jánost, hogy szörgessen, künyörögjön az Atyaistennek buzgósággal és őtűle kérjen bölcsességet, az Írásnak igaz értelmét, a megnílt könyvet, azaz Szentírásba kijelentett Isten akaratját prédikálja". „Ugyan befald és elnyeld, azaz ugyan valóba megtanuld, megércs[!], szorgalmatoson tanul[!], ne szunnyadj".[48]

Ennek szellemében a prédikátorok eszkatologikus szerepe a Jel 11-ben teljesedik ki, amely a két próféta idejebeli egyház helyzetét írja le. Meliusnál az építésre kerül a hangsúly: a tanítóknak igaz regulával kell Isten ismeretére, választására és az üdvözülésre tanítani, a törvénnyel pedig a pápát és eretnekeket rontani.

43 Backus, *i. m.*, 82, 97, 101.

44 Őze Sándor, *Gondolatok a könyvtárról: Antikrisztus-fogalom és a török kérdés a 16. század közepén a svájci és a magyar protestáns teológusoknál = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 301–302.

45 Melius Juhász, *i. m.*, 6v–7r.

46 Karádi, *i. m.*, 302–307. Vö.: Melius Juhász, *i. m.*, 141v–143r.

47 Karádi, *i. m.*, 312.

48 Melius Juhász, *i. m.*, 144v, 145v.

A két tanú a próféták és apostolok seregét jelöli, akiket az igazmondásért, feddésért és büntetésért ugyan megölnek, ám Isten újakat támaszt helyettük.[49] Karádi Énok és Illés jövőbeli fizikai eljöveteléről beszél, azonban a ciklikus szemlélet alapján azok minden tanítót és prófétát jelölnek, hiszen Illés már az apostolok korában is jelen volt hivatalával és lelkületével, amelyet Keresztelő János viselt. Az első és az utolsó idő tehát hasonló, az igaz tanítók sokan lesznek és az egész világon hirdetik majd az evangéliumot. A két próféta tisztjét a saját kora tanítóinak állítja például, akik Isten gyertyatartói, amennyiben kivonják a népet a bálványimádás sötétségéből.[50] A tanúk spirituális, evangéliumhirdető visszatérése, mint a Keresztelő Jánost is megillető illési lelkület Luthernél és Bullingernél is megjelenik. Luther korát a végső két próféta korszakával azonosítja, ám kerüli a literális értelmet, e próféták szerepét csakis morális és spirituális minőségükben tölthetik be a tanítók.[51] Bullinger szintén a végidőben él, ám nála összetettebb kép bontakozik ki. A Jel 10 Karádihoz hasonlóan Krisztus személyével, a Biblia szavával, prédikálással és az apostoli tanok vég előtti restaurációjával vigasztal az Antikrisztus és Mohamed (ez Karádinál nincs) ellenében.[52] A hirdetett ige a millennium korszakának evangéliuma, amelynek végét Bullinger 1034 és 1070 közé teszi, az ezután elszabaduló Sátánt viszont Husz és Wycliffe újra megzabolázta. Eszerint Bullinger szemlélete is ciklikus, amennyiben a kereszténység történetét a Sátán erősödő és gyengülő hatalmának váltakozásaként írja le.[53] Isten a tanítók által visel gondot egyházára. A két tanú az ígért megújulás természetét mutatja, így Énok a feltámadás reményét, míg Illés prófétai modellt kínál, amelyet Keresztelő János egyszer már beteljesített. Tanításuk újból hallatszani fog, amikor az illési lelkülettel eltelt prédikátorok végső megtérésre hívják az embereket és újjáépítik Krisztus egyházát az utolsó ítélet előtt.[54]

Karádi saját korának tanítóira egyértelműen a két tanú előképeként tekint, mivel az Antikrisztus az ő idejében is gyilkos hatalommal öli a prófétákat, éppúgy, mint az apostolok korában, és miként a két próféta idején fogja.

> „Mostan is szántalan istentelen azért öldöz, kerget és meg is öl minköt, hogy ne gyötörjük őköt az mi szájunknak tüzével, az Isten

49 *Uo.*, 148r–155v.
50 Karádi, *i. m.*, 315–316, 320–322.
51 Petersen, *i. m.*, 99–101.
52 *Uo.*, 129.
53 Backus, *i. m.*, 108–111.
54 Petersen, *i. m.*, 128–135.

> igéjével, ne hirdessük őnékiek az bűnt, az bűnnek büntetését, az szükséget, drágaságot, tüzet, fegyvert, éhséget, mert ezek őnékiek nagy gyötrelmekre vagyon és azt tudják, hogy ha vagy háborgat, vagy jószágából, városából, falujából, országából kiűzhet, mint az erdéli urak, és az dísztelen és istentelen vajda |:Bath.Crip.:| cselekedik, hogy megmenekedett az Istennek büntetésétől, mert immár megölte az prófétákot és kiűzte őköt. Nem de nem tudja-e, hogy ha egyiket megölte, az Isten mást támaszt. […] Meglássa hát itt minden micsoda okval távoztatni akarja el az tanítókot az ő városából, mert ha ezért hogy őtöt gyötri tanításával, hasonló büntetés alá rekesztetik, mint az Antikrisztus és az ő szolgái".[55]

Egyfelől jól körvonalazható az a Bullingernél és Meliusnál is megfogalmazott gondolat, hogy az Antikrisztus a tanítók feddése miatt üldözi azokat, ám a megöltek helyébe újakat támaszt Isten.[56] Melius szavaival: „Nem gonoszságokért ölték meg űket, hanem az igazmondásért, hogy a bűnről, az hitlenségről, az ítéletről az Isten lelke a törvén által feddette az ő Sodoma lelki paráznaságokat, mindenféle bűnbe való felgerjedeszéseket, hamis tudmányokat[!], miséjeket és egyéb vétkeket".[57] Másfelől a levágott margójegyzet minden bizonnyal Báthory Kristófot takarja, és valószínűleg az 1579-es *Consensus ministrorum*ot alá nem író, elnémított tanítókra utal. Ismerve Dávid Ferenc perének következményeit és Karádi levélben kifejtett indulatos véleményét,[58] mindez Dávid Ferenc és a jövendőbeli két próféta közötti „megelőlegező" kapcsolatra is utalhat, amely messze nem olyan radikális gondolat, mint a Zwingli nyomán Luther személye körül kulminálódó apokaliptikus spekulációk,[59] amelyek még Bogáti kommentárján is nyomot hagytak. Meliusnál több helyen is megjelenik Luther eszkatologikus szerepe,[60] sőt Karádi is a *De falsa et verá*hoz hasonló, kezdeti megvilágosodást meg-

55 Karádi, *i. m.*, 331.

56 Petersen, *i. m.*, 128.

57 Melius Juhász, *i. m.*, 154v–155r.

58 Kénosi Tőzsér János–Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I., ford. Márkos Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály, s.a.r. Hoffmann Gizella et al., Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/1), 303–306.

59 Erről lásd: Cunningham–Grell, *i. m.*, 21–25. Petersen, *i. m.*, 102–106. Báthory Orsolya, *A lúd, a hattyú és a Felelet = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. Ajkay Alinka, Bajáki Rita, Vác, Mondat Kiadó, 2013, 42–47.

60 Melius Juhász, *i. m.*, 173v–174r, 197v, 204v, 207r–v, 224r–v.

alapozó reformátorként említi az ötödik csésze kapcsán.[61] Bogáti azonban csak Jeruzsálem pusztulásáig lát, így a két tanú nála Péter és Pál apostol, akik Isten titkát tárják fel a pogányok számára, t. i. ők is üdvözülhetnek, ha hisznek Krisztusban. Ám miként a próféták feltámadásakor megsemmisül a jeruzsálemiek szava, úgy jár most a római papság is, mióta Luther Márton sok tudós emberrel együtt „szája kardjával" ellene támadott.[62] Bogáti tehát kilépve saját koncepciójából, mintegy mellékesen teremti meg a feltámadt két tanú és Luther közti párhuzamot.

A *Jelenések* 12. fejezete kapcsán Karádi és Melius nem csak a reformáció értelmezését követik, miszerint az égben megjelenő asszony és sárkány képe az egyház és a Sátán időtlen vagy János korabeli harca, de egyházképükben azonos igeteológiai megfontolások érvényesülnek. Karádinál a fejezet az asszony által jelképezett földi egyház világ végéig tartó háborúságáról szól. Az asszony–egyház azonosítás Pettaui Victorinus nyomán keletkezett közhely, amelyet számos református kommentár felhasznált. Azonban Karádi és Melius is fenntartja az asszony Máriával, a születendő gyermeknek pedig Krisztussal való megfeleltetését, amikor a sárkány üldözése kapcsán felidézik Heródes parancsát Krisztus megölésére.[63] Az egyház feje mindkettőjüknél Krisztus, a csillagok pedig az apostolok. Míg Karádinál a Hold egyedi módon a tanított isteni ige, illetve az igét örömmel vevő szegény emberek vagy Krisztus életének példaadása, Meliusnál a Hold a tényleges anyaszentegyház, ami nem csupán a választott hívek gyülekezete, de a tanítók birtokában lévő Szentlélek fészke is. Meliusnál a tanítók a csillagokon felül az asszonnyal is azonosíthatóak.[64] Értelmezésük illik az európai református kommentárok keretébe, ám a Hold kapcsán egyedi képet festenek, amely mind a ferencesből Zwingli követőjévé szegődött Sebastian Meyer, vagy a katolikusok által 1561-ben felakasztott Augustin Marolat, illetve a már említett Nicolas Colladon és Bullinger kommentárjában is többek között a világi múlandó dolgokra vonatkozik.[65]

Melius és Karádi közös, a református hagyományt mélyebben megidéző mozzanata, hogy a gyermek születését a hívek Isten igéje általi, egyháztól és tanítóktól való születésére értik. Karádi szerint a terhes asszony

61 Karádi, *i. m.*, 471.
62 Bogáti Fazakas, *i. m.*, 77v–78r, 80v–81r.
63 Karádi, *i. m.*, 359. Vö. Melius Juhász, *i. m.*, 161v.
64 Karádi, *i. m.*, 347–350. Vö.: Melius Juhász, *i. m.*, 159v–160v.
65 Backus, *i. m.*, 63, 78, 107.

> „megmutatja, hogy az Isten háza nem meddű, hanem terhes és noha nehezen, de mégis szül fiakot, keresztyéneket Istennek, azaz, miért hogy az Istennek szent igéjét, az szent magot bevötte, nem lehet, hogy ne szüljön […] Továbbá azt mondja, hogy üvölt, kiált, hogy szüljön, mert üvöltésével, azaz tanításával készíti és szüli az híveket, hát itt meg ne utálja senki az tanítást és valaki arra való, hát tanítson".[66]

Máshol a fiúgyermek képét kiterjeszti:

> „mind ez egész világon való Isten házabeli hívekre és hű tanítókra, azaz az keresztyén anyaszentegyházra és annak fiaira […] Azt mondjuk azért, hogy az Jézus Krisztus és az ő hívei is asszony állatnak fiai […] az Isten háza szülte vala őköt. Lélekben, azaz tudomány szerint […]".[67]

Melius elképzelése hasonló:

> „Itt az asszonyállaton nékik a Szűz Máriát értik, nékik az Eklézsiát. De egyik a másik nékül nem jó […] Másik, aki szül minket az Istennek igéje, az igaz hit. Eph. 5. Tit. 3. Harmadik a tanítók […] Az apostolok, tanítók nagy keserű fájdalommal szülik az Isten fiait, a Jézus Krisztust a Mária méhébe, azaz, az anyaszentegyházba nehezen formálják: Joan. 15. 16., mert nagy háborút szenvednek".[68]

A hívek összességével terhes és azokat folyamatosan szülő egyház gondolata Colladon értelmezésében is jelen van. Bullingernél az asszony abban az értelemben szüli Krisztust, ahogyan a hívek hit által való újjászületésekor Krisztus megszületik bennük. Magyarázata összességében Beda, Lambert, Primasius és Pettaui Victorinus megfontolásait ötvözi. A Hold-allegóriát leszámítva azonban Karádiékhoz hasonló elképzelései vannak: az asszony az egyház és Mária, a Nap Krisztus, a csillagokba pedig az apostolok, próféták és egyházatyákon felül a lelkészség hivatalát is beleérti. Bullinger nem részletezi a továbbiakat és a pasztorá-

66 Karádi, *i. m.*, 350.
67 *Uo.*, 359–360.
68 Melius Juhász, *i. m.*, 159v–160v.

lis célok érdekében a sárkány és az egyház ütközetének morális jelentőségére koncentrál.[69]

Karádi és Melius megfontolásai leginkább Antoine du Pinet magyarázatának értelmezési modelljében helyezhetőek el. A Genf melletti Villa-la-Grand prédikátoraként, Kálvin strasbourgi évei alatt keletkezett munkáinak korrektoraként és fordítójaként tevékenykedő du Pinet *Familière et brieue exposition sur l'Apocalypse…* című kommentárja először 1539-ben, majd kibővítve 1543-ban jelent meg, és további három kiadása ismert (1545, 1552, 1557). Óvakodnunk kell azonban, hogy közvetlen forrásként kezeljük, mivel számottevően épít a középkori (Beda, Joachim de Fiore) hagyományra, illetve nagymértékben merít a kortárs Sebastian Meyer és François Lambert munkáiból. Az egykori ferencesből Zwingli követőjévé vált Lambert 1528-ban *Exegeos Francisci Lamberti…* címmel jelentette meg az első teljes protestáns Apokalipszis-kommentárt. Írásmagyarázóként Wittenbergben, Metzben, Marburgban és Strasbourgban tevékenykedett. 1526-ban a hesseni Fülöp által összehívott zsinaton sikeresen védte meg a reformáció 158 tételét, 1527-ben pedig teológiai professzorrá nevezték ki Marburgban, ahol magyarázatát a *Jelenések*ről tartott előadások nyomán írta meg, amelyből további két kiadás készült. A lutheránusok felé is hajló berni prédikátor, Sebastian Meyer szintén ferencesként kezdte pályáját, részt vett Zwingli első disputáin, később Strasbourgban, 1531–35 között pedig Augsburgban telepedett le, végül visszahívták Bernbe prédikátornak. *In Apocalypsim Johannis Apostoli …, nostro huic saeculo accommodus, natus et aeditus* című kommentárja valamikor 1536 és 1545 között jelent meg.[70]

Az asszony–egyház megfeleltetés mindhármuknál szerepel. Du Pinet 1543-as kiadásában átveszi Meyer megfontolását, miszerint az asszony az apostoli egyház, amelynek feje Krisztus. A sárkány kapcsán Bedát követi: a Sátán célja a hívek üldözéssel való eltántorítása Krisztus hitéből, illetve Krisztus és az ige elpusztítása, ám az egyház állhatatosan kitart és lelkészei segítségével folyamatosan szüli az igazakat. Míg du Pinet-nél a teljes protestáns egyház és a pápaság harca elevenedik meg, addig Lambert – Meliushoz és részben Karádihoz hasonlóan – az asszonyban az egyházat és Máriát egyaránt felismeri. A Sátán célja így az ige elnyomása és Krisztus születésének megakadályozása, amelyet szintén a Heródes által elindított üldözéssel példáz. Az égi csata idejének meghatározásában Melius és du Pinet között találunk szoros hasonlóságot. Az 1539-es kiadás szerint a harc Krisztus kereszthalála és a megváltás korában következett be. Ek-

69 Backus, *i. m.*, 78, 107–108.
70 *Uo.*, 11–12, 18–19, 37–38.

kor a Sátán egyszer és mindenkorra elnémult, mivel Krisztus megfizetett az emberekért, azonban levettetése után mégis képes üldözni a híveket, akik csak a hit és ige segítségével győzhetik azt le. Az 1543-as kommentár mindössze a Sátán és a pápaság szövetségével egészül ki.[71] Meliusnál Krisztus preegzisztenciája okán már a teremtéstől fogva harcolt a Sátánnal, majd kereszthalálával és feltámadásával teljesen legyőzte azt. A választottaknak tehát semmit sem árthat, hiszen azok Krisztus érdemével, Isten kegyelmével, az igével és a hittel győzedelmeskednek rajta.[72] A Sátán a bukásán való dühét a bűnösökön tölti ki, amely gondolat Bullingernél is szerepel, ahol a választottakon nincs hatalma, de az elvetettek lelkén uralkodik.[73] Meliusnál azonban a hívek üdvözülését a hitetlenek és hamis tudomány feltámasztásával is igyekszik megakadályozni. A tanítókat elvonja az igazságtól, és általuk hirdeti az eretnekséget. Isten azonban megsegíti az egyházat, Krisztus feltámadásának és halálának érdemét, az igét és a hitet (sasszárny) megadván a pusztában őriz minket a világtól.[74] Karádi koncepciójában az égi küzdelem az utolsó időben, a Jel 11 két tanújának megölése után lesz, mivel Isten az ítélet előtt küldi el fiának evangéliumát az egész világra, amely felkorbácsolja a Római Birodalom dühét. Az egyház pusztába menekítésével Isten a kereszténye-ket igéjétől addig üres helyre vezeti, egyházát pedig a tanítók által építi. Az 1260 nap a világ végéig tartó időt jelöli, eszerint az egyház most is a pusztában van. A két szárny azonban Isten igéjén és Szentlelkén túl nála is a két testamentumot jelzi,[75] amely Primasius, Beda, Meyer és du Pinet munkáiban is szerepel. Du Pinet Meliussal való további közös vonása, hogy a Sátán lekötözése és az ezer év vége kapcsán a legtöbb reformátorral ellentétben nem szab időbeli határokat, így kommentárjában állandósul a temporális bizonytalanság.[76]

A Jel 12,5 fiúgyermeke Meliusnál és Karádinál egyaránt Krisztust és a születő híveket jelöli. Karádinál:

> „[…] ha nézed az Jézust, az is férfiúi magzat vala, kit Szűz Mária szült vala […] Ha penig nézed az Isten házát, az ki az Isten igíje által szül mindenkor fiakot, hát ez is fiakot szül, maga asszonyállatokot is szült […] de azért ugyan férfiaknak neveztetnek az ő

71 *Uo.*, 46–48.
72 Melius Juhász, *i. m.*, 161v–165v.
73 Backus, *i. m.*, 109–110.
74 Melius Juhász, *i. m.*, 167r–169v.
75 Karádi, *i. m.*, 360–375.
76 Backus, *i. m.*, 48–49. Vö.: Melius Juhász, *i. m.*, 257r–v.

> állhatatos és tökéletes voltokért, kivel mind testi kévánságokot meggyőzik vala, mind ez világnak fenyegetésit".

Míg Melius sem a vaspálcával, sem a gyermek nemével nem foglalkozik, Karádi az előbbit Krisztus második eljövetelekor elküldött Szentlelkére, tudományára és az azt követő fizikai büntetésre érti. A pálca használatából azonban a hívek is részesülnek, ám ez nem jelent aktív szerepvállalást a Sátán megkötözésében.[77] Hozzájárulásuk csupán a tanító felismerésére, a testi, világi kívánságoknak való ellenállásra, a békességes tűrésre, a kegyetlenek engedelmességgel való legyőzésére és Krisztus belső követésére, a róla való vallástételre korlátozódik.[78] A Karádi- és Melius-féle fiúgyermek-értelmezés Joachim de Fiorétől ered, amelyet a protestáns kommentárok is átvettek. Lambertnél Krisztus a hitet képző ige, így az apostolok tanítással szülik Krisztust másokban. A megszülető fiú neme Karádihoz hasonlóan a bátorság és erő szimbóluma, a vaspálca pedig Krisztus győzhetetlen igéje, amellyel a lelkészekkel együtt uralkodik. Meyernél az egyház folyamatosan szüli Krisztust a választottak szívébe, akinek neme erősségére és gyorsaságára utal. A kettőjüket ötvöző du Pinet magyarázatában a férfiúi erkölcsösség, erősség és állhatatosság hangsúlyozásában Karádival megegyező értelmezést olvasunk, ám nála az egyház Isten segítségével szüli az új embert, akinek szívében a prédikációval Krisztust formálja![79] Ez pedig Melius értelmével egyezik:

> „Így az anyaszentegyházba a Szentlélek, a tanítók, Krisztus beléjek oltják, formálják, minket Krisztusba plántálnak […] a Szentlélek és a tanítók azért az anyaszentegyházba a fogantatók […] ezek a Jézus Krisztust öltözik fel, ezt veszik környűl, ezt formálják mibennünk, ebből a Krisztusból szülnek minket".[80]

Habár Melius és Karádi, illetve a református kommentárok közötti egyezések pontos szövegösszevetéseket követelnek, főként a már Nagy Barna által is Melius munkájának forrásaként emlegetett François Lambert kommentárja esetében,[81] jelen dolgozat csupán arra a protestáns hagyománykörre kívánt rámu-

77 Karádi, *i. m.*, 359–360. Vö.: Melius Juhász, *i. m.*, 161v.
78 Az elszórt megjegyzéseket lásd: Karádi, *i. m.*, 360–375.
79 Backus, *i. m.*, 53–55.
80 Melius Juhász, *i. m.*, 160r.
81 Nagy Barna, *Meliusz Péter művei. Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra = A Második Helvét Hitvallás*

tatni, amelyből Karádi Pál építkezhetett. Ugyanakkor fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a Melius-kommentárral való azonosságok mellett éppolyan fontosak az értelmezés módszerét és eredményeit illető eltérések. Jóllehet a dolgozat az európai református munkákkal való érintkezési pontokra összpontosított, nem áll szándékomban annak egyoldalú jelenlétét túlértékelni. Épp ellenkezőleg, Karádi munkájának jelentőségét a hagyományok iránti nyitottságában láthatjuk. Úgy volt képes egyéni elképzeléseket is felvonultató munkáját létrehozni, hogy az erős antitrinitárius alapok mellett az európai protestáns értelmezési hagyományok elemei is érvényesülhettek. Az eltérő koncepciók ötvözése pedig egzegetikai módszerének köszönhető.

Összességében Karádi kiemelkedő teljesítménye abban áll, hogy a betű szerinti értelem mellett kialakított és azzal párhuzamosan működtetett históriás allegóriának köszönhetően a gyakorlati hasznok szintjén képes illeszkedni a református értelmezésmodellekhez. Ebben nagy szerepe van a lelki értelemre épülő ciklikus történelemszemléletnek, amely egyfelől tompítja a végidők félelmeit, másfelől képes a tanítók eszkatológikus igehirdető szerepét a jelenre alkalmazni.

Magyarországon és Méliusz életműve, szerk. Bartha Tibor, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (Studia et Acta Ecclesiastica, 2), 244.

Lovas Borbála[1]

Bibliafordítások Enyedi György prédikációiban

Enyedi György unitárius püspök prédikációi nem ismeretlenek a prédikációirodalom tanulmányozói számára.[2] A szövegkorpusz feltárására fordított több évtizedes munkának első bővebb szövegkiadás-jellegű gyümölcse az 1997-ben megjelent Enyedi György műveiből készült válogatás-kiadás,[3] legutóbbi eredményei a prédikációk közül kiadott két triacas anyaga.[4] Az előbbi egyik fő inspirációm volt, az utóbbi kötetek a téma iránti szeretetem első kézzelfogható darabjai. A prédikációkkal való munka során az is világossá vált, hogy a beszédekben szereplő bibliai idézetek anyagával érdemes a leírásnál és a szövegkiadásban való szerepeltetésnél többet foglalkozni.[5] De pontosan miért is?

[1] Lovas Borbála (1982), PhD, jelenleg az MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport junior kutatója. Fő kutatási területe a 16–17. századi prédikációk, kora újkori szórakoztató irodalom, unitárius kézirat- és könyvtörténet.

[2] Életéről, műveiről és prédikációgyűjteményéről bővebben: Káldos János, Balázs Mihály, *György Enyedi,* Baden-Baden & Bouxviller, Koerner, 1993 (Bibliotheca Dissidentium XV, Ungarländische Antitrinitarier, 2). A prédikációk szempontjából is fontos egzegetikai munkájáról megjelent monográfia: Simon József, *Explicationes Explicationum. Filozófia, irodalom és egzegetika Enyedi György életművében,* Bp., Typotex, 2016.

[3] *Enyedi György válogatott művei*, vál. Balázs Mihály, Káldos János, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1997. (A továbbiakban: *EGYVM*.)

[4] *Enyedi György prédikációi, 1. (67–99. beszéd) 2. Kolozsvári kódex, Marosvásárhelyi kódex, Sárospataki kódex, Conciones vetustissimae,* s. a. r., az előszó, jegyz. Lovas Borbála, Bp., MTA-ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2016. (A továbbiakban: *EGYP* 1.) *Enyedi György prédikációi, 2. (100–133. beszéd) Sárospataki kódex, Marosvásárhelyi kódex, Gyalai Sámuel prédikációgyűjteménye,* s. a. r., az előszó, jegyz. Lovas Borbála, Bp., MTA-ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2017. (A továbbiakban: *EGYP* 2.)

[5] A munka első lépései a korpusz struktúrájának vizsgálata és értelmezése volt, mely eredményeként újrarendeződött a gyűjteményben szereplő beszédek sorrendje. Erről és a szövegkiadást megelőző filológiai kutatómunkáról bővebben ld.: Lovas Borbála, *Enyedi György szerkesztett prédikációskötete új megvilágításban. A prédikációgyűjtemény triacasainak újrarendezése,* ItK 1(2016), 47–54; Lovas Borbála, *Enyedi György prédikációskötetének eredeti szerkezete = Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiból*, szerk. K. Kaposi Krisztina, Lovas Borbála, Bp., MTA-ELTE HECE, 2016, 71–141.

A korszak prédikációirodalmában található bibliafordítások vizsgálata nem új keletű. Foglalkozott vele az unitárius szövegeket feltáró monográfiák és cikkek közül több is, bár inkább kitérőként, mint fókuszba állítva a kérdést. A 16. századi prédikációkon és azok bibliai idézetein való közvetlen munkát két nemrégiben megjelent tanulmányban is nyomon követhettük. Ezek két olyan kulcsfontosságú szövegcsoportot érintenek, melyek a korabeli prédikációirodalomban használt bibliai idézetek gerincét képezik, az evangéliumok szövegét és a zsoltárokat. Heltai János *A perikópák 16. századi szöveghagyománya* címmel jelentette meg tanulmányát, melyben párhuzamosan ismertette a késő-középkori és a reformáció korabeli prédikációs kötetek perikópaszövegeit, két kérdésre keresve a választ. Az egyik, hogy van-e kapcsolat a középkori kéziratos és a 16–17. századi nyomtatott szövegek között, a másik pedig, hogy a 16–17. századi anyag önmagán belül milyen összefüggéseket mutat, és hogyan alakul a szöveghagyomány sorsa.[6] Végtelenül gazdag és sok tanulsággal szolgáló tanulmányának anyaga és az Enyedi-korpusz összevetése során világossá vált, hogy Heltai egyrészt a 16. század végéről és a 17. század elejéről csak nyomtatott forrásokat vizsgált, másrészt az általa elemzett perikópaszövegek, és főként a vízkereszt utáni harmadvasárnapi evangélium (Mt 8,1–13) nem szerepelnek textusként Enyedi György prédikációiban, vagy ha valaha szerepeltek, elvesztek.[7] A másik publikáció a zsoltárok kapcsán olyan elemzési teret kínál, melybe könnyedén beilleszthető Enyedi György gyűjteménye is. Pap Balázs a tavalyi évben publikált esszéje a zsoltárfordításokkal kapcsolatban a 2. zsoltár unitárus fordításaira fókuszált.[8] Pap dolgozatában nem csupán arra mutatott rá, hogy hogyan viszonyulhat Enyedi szövege a korszakbeli más unitárius zsoltárfordításokhoz, hanem az értelmezés használatának lehetőségeibe is bevezette az olvasót.

6 Heltai János, *A perikópák 16. századi szöveghagyománya = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. Kecskeméti Gábor, Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 199–237.

7 Az egyetlen eddig a korpuszban talált sor a 88. (22.) beszéd magyarázatában szerepel. A Mt 8,10-et (vö. Heltai János, *A perikópák…, i. m.,* 222.) a következőképpen illesztette prédikációjába Enyedi: „Gyakorta fenyegette Urunk az ő idejebeli zsidókat evvel, hogy ha meg nem térnek, az Isten elveti és utolsó veszedelmet hoz reájok. Matt. 8. [Mt 8,10]: *Mikor Jézus hallotta volna az századosnak, ki pogán vala, hütit, elcsodálkozék, mondá: Bizony, mondom nektek, hogy illyen hütöt nem találtam Izraelben. Mondom azért tünektek* etc." (K2, 109v (217) – 110r (218).) Modern kiadása: EGYP 1, 223.

8 Pap Balázs, *A második zsoltár, Enyedi György és más unitáriusok = Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiból*, szerk. K. Kaposi Krisztina, Lovas Borbála, Bp., MTA-ELTE HECE, 2016, 209–218.

Jelen dolgozatban a fent említett kutatási irányokhoz csatlakozva egy szűk keresztmetszetét kívánom adni a témának, néhány, a zsoltárokhoz, az evangéliumokhoz és a páli levelekhez kapcsolódó példán keresztül rávilágítva a püspök prédikációgyűjteményében szereplő bibliai idézetek jellegére, jellemzőire, a korábbi munkákban felvetett kérdéseket a következőképp módosítva: Enyedi György 16–17. századi kéziratos másolatokban fennmaradt prédikációgyűjteménye önmagán belül milyen összefüggéseket mutat, hogyan viszonyul Enyedi latin nyelvű egzegetikai munkájához, az *Explicationes*hez és annak magyar fordításához,[9] és hogyan illeszthető be a korabeli szöveghagyományba?

Meg kell azt is jegyeznem, hogy nem valami különlegességről, újdonságról beszélünk itt, mikor Enyedit mint bibliafordítót mutatjuk be, hiszen a 16. és 17. században bevett gyakorlat volt idegen nyelvű szentírásból fordítani a szószéken, és számtalan példát hozhatunk a korabeli prédikátorok közül, akikről tudjuk, hogy prédikációikban, bibliamagyarázatukban írásban sem támaszkodtak, a kevés számú és részleges fordítások miatt sokszor nem is támaszkodhattak szerkesztett bibliafordításra. Hogy az unitárius prédikátorokkal kezdjük, már Dávid Ferenc sem volt elégedett az elérhető bibliafordításokkal, saját fordítást adott beszédeiben és teológiai munkáiban.[10] Tervei között szerepelt egy szövegkritikán alapuló latin és magyar Biblia kiadása is, melynek előkészítő munkálatai valószínűleg el is kezdődtek a 70-es években, ám mai tudomásunk szerint ez a terv nem

9 Első latin és magyar kiadása: Enyedi György, *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet,* Auctore Georgio Eniedio superintendente ecclesiarum in Transylvania, unum Patrem Deum et eius Filium Jesum Christum per Spiritum Sanctum profitentium, [typ. Heltai], [Kolozsvár], [1598]. Enyedi György, *Az ó es vy testamentvm-beli helyeknek, mellyekböl az Háromsagról való tudománt szokták állatni, magyarazattyok*, Enyedi Gyeorgy, Erdély országban az egy Atya Isten, es az ő Sz. Fia, az Iesus Christus felől, Sz. Lélek által ki adatott tudományban eggyező ecclesiáknak püspöke által deák nyelven iratott; Torozkai Mátetól … magyar nyelvre fordittatott, [Kolozsvár], [typ. Heltai], 1619.

10 Természetesen ez a korban más felekezetek esetében sem volt szokatlan. Bitskey István ezt írja Pázmányról: „Feltehető, hogy a beszédei előtt felolvasott magyar evangéliumszövegeket ő maga fordította, hisz azok sem a Káldi-, sem más fordításokkal nem egyeznek." Bistkey István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 58. Emellett azonban érdemes észben tartani az elemzés során azt is, amit Heltai János fűz Fényi András azon megjegyzéséhez, miszerint Telegdi Miklós a *Vulgata* alapján önállóan fordított: „Ez azonban nem eredményezett merőben új szöveget, hanem azt jelenti, hogy Telegdi a korábbi hagyománynak a számára memoriter vagy esetleg írásban rendelkezésre álló formáját egyéni műveltsége és ízlése szerint modernizálta és közelítette a *Vulgatá*hoz." Heltai János, *A perikópák…, i. m.,* 204.

valósult meg.[11] Enyedi maga is kitért a problémára, ugyanúgy, ahogy az egyházi énekekről több beszédben írt,[12] a bibliafordításról – és annak a katolikusok által való késleltetéséről – is megemlékezett. A *sola scriptura* elvének megfelelően a Biblia szövegét említette a híveknek beszédről beszédre mint az igazság forrását, az unitáriusok fő fegyverét és eszközét a katolikusok babonaságaival és hazugságaival, a fizikai agresszióval szemben. A *Brevis responsio* (*Rövid válasz*) című munkájában a katolikus bibliamagyarázat ellen ezt a választ adta arra a kérdésre, hogy hihető-e, hogy az egyháznak hatalmában áll az írást magyarázni, és csak az a Szentírás valódi értelme, melyet a katolikus egyház kizárólagosan helyesel: „Azt hiszem, hogy nem annyira az írás magyarázata, mint inkább eltorzítása áll a római egyház hatalmában, különösen mivel inkább ad az emberi hagyományra, mint a Szentírás tekintélyére; az írás igazi értelme tehát nem az, amit a katolikusok vagy a római egyház állít róla, hanem a magyarázat és prófétálás erejének igazságában áll. Hiszen ahogy Pál is bizonyságot tesz róla, 1Kor 14:5: *Nagyobb a*

[11] Ezzel kapcsolatban ld. pl. Erdő János, *Dávid Ferenc biblicizmusa*, KerMagv, 2–3(1979), 129–130.

[12] Enyedi 115. beszédéről és a püspök éneklésről vallott nézeteiről ld.: H. Hubert Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének,* Bp., Universitas Könyvkiadó, 2004, 38, 42, 49, 68, 82, 94–95, 379–389. Ehhez kapcsolódóan idézem itt az ugyancsak éneklésről szóló bekezdést a hetedik triacasból (202. beszéd, K1, 26): „Harmadszor. Immár szóljunk az éneklésről is. [Mt 21,9] *Az sokaság pedig ki elől és utól megyen vala*. Az evangélistáknak nem szokások, hogy mindent mindenkor pontról pontra megírjanak, hanem csak rövideden jelentik meg a dolgot, kiből az olvasó és hallgató többet értsen. Amiképpen itt is cselekednek, mert ezt az éneklést ki több s ki kevesebb beszéddel írja meg. Tudjad azért, hogy volt a zsidóknak (miképpen minekünk is mostan) bizonyos és válogatott énekek, melyeket a fő-fő innepeken szoktak volt énekleni. És a többi között erre való volt a Dávid psalmusa 117. ver. 24. [Zsolt 118,24–26]: *Ez a nap, kit az Úr rendelt, örüljünk és vigadjunk. Anna Jahve, Hosian-na. Anna Jahve Halezlian-na. Áldott, aki jő az Úrnak nevébe.* Minden kétség nélkül azért Krisztus Urunk előtt is ezt az éneket mondotta a sokaság, amint az evangélista beszédéből megtetszik. És ez a dolog őköztök s azon az innepnapon nem szokatlan dolog volt. […] Ezen igék felől tanold meg azt is, hogy inkább minden versnek a végében szokták vala ezt repetálni, eléhozni: Hosan-na. Mint nekünk is vadnak ollyan énekeink, akiknek minden versében eléhozunk vagy mondunk valamely igéket. Mind: Irgalmazz nekünk. Kirie Eieison. Alleluiah etc. Innét lött vala, hogy még azokat a zöld ágakat is, akiket kezekben viselnek vala afféle énekmondók, Hosan-nának neveztek vala." Ugyanígy, énekeket említ a 65. beszédben (K4, 112v): „Nem csuda tehát, hogy a Krisztusnak születésekor is nagyobb jót nem tudnak az angyalok kévánni is a békességnél, mikor azt éneklik vala: *Békesség magasságban az Istennek, és itt ez földön békesség és jó akarat az embereknek.* Azonképpen mikor az szamárháton bemene Krisztus Urunk az Zakariás jövendölése szerint Jeruzsálembe, az sokaság azt énekli vala: *Áldott a király, aki jő az Úrnak nevébe, békesség mennyországban és dicsőség.*" Stb.

próféta, mint a nyelveken szóló, kivéve, ha megmagyarázza, hogy a gyülekezet épüljön. Tehát nem az egyház magyarázza az írást, hanem annak magyarázatából épül. Így *a próféta, aki álomlátó, beszéljen álmot; akinél pedig Isten igéje van, beszélje Isten igéjét igazán*. Jer. 23:28."[13] Enyedinek ezen elképzeléseiről hosszabban is értekezik Szalay Judit Enyedinek a Szilvási János ellen 1597-ben írt *Contra antiquitatem et perpetuam durationem fidei Romanae…* című munkáját elemezve, mely mű szintén fontos tanulságokkal szolgál Enyedi a Bibliával és a bibliafordítással, bibliaértelmezéssel kapcsolatos nézeteinek megértéséhez, így a Luther által megfogalmazott „regula fidei"-t támogató gondolat, miszerint nincs kitüntetetten hiteles interpretátora a Bibliának, és ehhez kapcsolódva a „ratio communis" koncepciója, miszerint a hit feltételezi az igazságról való tudást is.[14] Enyedi hitt abban, hogy a Biblia szövege érthető minden társadalmi réteg és bármilyen iskolázottságú hallgató számára, ezért minden hívőt hozzá kell segíteni nem csupán a Biblia szövegének hallgatásához, hanem annak értéséhez és ismeretéhez, és a Szentírással kapcsolatos esetleges problémák felfejtéséhez, megmagyarázásához. A tudományos munkáiban használt gondolatmenetet megtaláljuk prédikációiban is, vagyis nem csupán latinul, hanem népnyelven is hangoztatta ezen nézeteit, prédikációival mintául is szolgálva hozzá. A 111. beszédben például a következőket mondja Krisztus megkísértése kapcsán, kitérve a Biblia ismeretének fontosságára és a népnyelvű fordítás kérdésére is:

> „Mert mikor az ördög az pusztában megkésérté [Jézust] egynéhány rendbeli dolgokkal, az Istennek igéjével veré arcul, győzé meg, és gyakorta az saduceusoknak, farizeusoknak szájokat az Írással dugá be. Honnan mi elsőben tanoljuk meg, hogy nem az Krisztus és nem az apostolok tanítványi azok, az kik lelki embereknek, írásmagyarázóknak tartják magokat, és az ő ellenségekkel nem lelki, hanem testi és külső fegyverrel hadakoznak. Nem az Isten igéjével, sem az Bibliával, hanem tűzzel, vassal, tömlöccel kergetik és üldözik azokat, az kik vélek egyet nem értnek. […] Az Isten igéje az egyházi embernek szablyája, az szájából kell ennek az kétélű tőrnek

[13] EGYVM, 45. Eredeti címe: *Brevis responsio ad questiones seu articulos, quos Jesuitae et omnes Romani Pontificis satellites hominibus Christianis proponere solent, ubi persecutiones et veritatis divinae repudium imperium obtinere incipiunt, ad quos adinviti respondere coguntur* A kódex mai lelőhelye: Bibliotheca Filialei Cluj a Academiei Republicii Române, Anexa III., Kolozsvár, jelzete: MS. U. 1959/C.

[14] Szalay Judit, *Régi érvek a tradicionalizmussal szemben,* KerMagv 2(1998), 166–170 [167–168].

származni, aki megölje, megrontsa az hamisakat. […] Másodszor, tanoljuk meg ugyaninnét, hogy ha az Istennek igéje illyen éles, illyen hatalmas, metszünk [a. m. mit teszünk] mi az emberi találmányokkal, toldozással, foldozással, sok tradíciókkal? Mint az vas nem forrad össze az agyaggal, úgy nem fér össze az Istennek igaz igéjével az emberi találmány. Érzik ezt és igen jól tudják az mi ellenségink, és ez az oka, hogy az tradíciókat ollyan igen magasztalják, így oltalmazzák, és azt írják könyvekben, hogy az eretnekek ellen egyenetlen egy fegyver, egy támasz az tradíciók, azért igen csókolgatják, ölelgetik, mert tudják, hogy ha az kiszakad markokból, odavagyon minden babonájok, sok istentelen tiszteletek és bálványozások. Ez az oka, hogy megtiltották, hogy az Bibliát közönséges nyelvre ne fordítsák, hogy ne értse minden az Istennek igéjét, mert így megromolna az ő birodalmok. […] Mi penig elégedjünk meg azzal az tőrrel, az mellyet az apostol ád kezünkben, elég éles ez minden ellenségnek meggyőzésére, ezzel hadakozzunk mind az Sátán s mind az ő tagai [a. m. hívei] ellen."[15]

Az unitárius prédikációkban felbukkanó bibliai fordításokat az teszi még becsesebb anyaggá a kutató számára, hogy egyrészt a mai napig nem készült önálló unitárius bibliafordítás, másrészt a kéziratos hagyományban terjesztett és időről időre élőszóban is előadott szövegekben a szóbeliség és írásbeliség közötti szorosabb kapcsolatot feltételezhetünk.

Tudjuk azt, hogy a terjedelmes prédikációs korpuszoknál a textusok száma több száz, míg a belső bibliai hivatkozások száma több ezer is lehet. Enyedi viszonylag kiegyensúlyozottan használja az Ó- és Újszövetséget. A ma ismert adatok alapján a korpusz fennmaradt részében hatvanhárom ószövetségi, míg kilencvenkilenc újszövetségi textust választ.[16] Összevetve a kortárs prédikációs kötetekkel, Dávid Ferenc 65 beszédében 13 ótestamentumi, míg 51 újtestamentumi textus szerepel, Melius is hasonló arányban használta az Ó- és Újszövetséget, Bornemisza Péter, Kultsár György vagy Telegdi Miklós csak a négy evangéliumot és az *Apostolok cselekedetei*t, egyes esetekben a páli leveleket választották textusul, vagyis ragaszkodtak a vasárnapi evangéliumok és episztolák textusul választásához.

[15] 111. beszéd, *Sárospataki kódex*, 2/125–126.

[16] Vö.: Lovas Borbála, *Enyedi György prédikációskötetének eredeti szerkezete…, i. m.,* 84–141.

Enyedi hasonló arányban idézett a belső bibliai citátumok esetén is. Hogy mekkora anyag is ez, érdekes összehasonlítani a korpuszt Pázmány prédikációinak hivatkozásaival. Bitskey István több mint tízezerre teszi a bibliai citátumok számát Pázmány százkét prédikációjában. Adatai szerint „beszédenként 100–110 szentírási utalást számolhatunk össze".[17] Bár Enyedi prédikációiban a bibliai idézetek száma ingadozó, és a korpusz egyes részeiben is sokszor eltér, mégis úgy gondolom, a beszédekben lévő idézetek száma így is magas. A majd százéves másolási időszak rajta hagyta a nyomát a korpuszon az idézetek tekintetében is. A másolók munkamódszere eltér a főszövegben és a marginálisokban használt jelölések, a bibliai citátumok idézésének hossza és a fordítás jellege terén. A beszédváltozatok azt is megmutatják, hogy a néhol hosszabb, máshol rövidebb változatokban a legkönnyebben e belső, halmozott idézetek variálódtak, sérültek, tűntek el vagy épp jelentek meg.

Nagy általánosságban elmondható, hogy Enyedi prédikációiban 15 és 65 közé tehető a beszédenként idézett bibliai helyek száma.[18] Az adatokból kikövetkeztethető általános adat a száz soronkénti öt-tizenöt szentírásbeli hivatkozás, idézet. A számok a kódexek méretétől és szövegminőségétől, és nem utolsósorban a beszéd típusától függően változhatnak, ám az összehasonlító vizsgálatok alapján látszik, hogy míg egyes másolatok alapvetően részletezőek, – több esetben a másoló sok margójegyzetet is használ –, más kódexek épp ezeken a helye-

[17] Ugyanígy: „A filológiai jellegű forrásvizsgálatot Pázmány beszédei esetében nemcsak az indokolja, hogy az idézett szerzőkről kialakított kép jellemzi az írói műhelyt és gondolkodást, hanem az is, hogy személyében alighanem a XVII. század legtájékozottabb magyar idézőjével álunk szemben: 102 beszédében több mint tízezer bibliai citátumot és mintegy 200 író 250–300 művének idézését számolhatjuk össze." Bistkey István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 57, 54.

[18] Takács Dániel a szakdolgozatában feldolgozott Enyedi-beszédekről a következőképpen ad számot azok hossza és az idézetek tekintetében: „Az első kiválasztott prédikáció [186. beszéd] Krisztus és Keresztelő Szent János világban betöltött szerepét taglalja. A beszéd 400 sor hosszú, kb. 60 szentírási hivatkozással."; „Ez a szöveg [187. beszéd] a leghosszabb az összes általam átírt közül, 457 sor, de csak szintén kb. 60 szentírási idézettel."; „A következő átírt [a 190.] beszéd viszonylag kisebb terjedelmű, több mint száz sorral rövidebb, mint a K5/CLXXXVI, csupán 294 sorból áll, és feltűnően kevés, alig 35 szentírási hivatkozás szerepel benne – ez is jelzi, hogy sokkal szubjektívebb, elmélkedőbb jellegű szöveg."; „A szöveg [a 193. beszéd] 333 sorból áll, több mint 45 szentírási helyet hivatkozva."; „A [194.] beszéd az előző prédikáció szerves folytatása. Terjedelmében majdnem ugyanolyan hosszú, 357 sor, kb. 60 szentírási hivatkozással." Takács Dániel, *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján*. Szakdolgozat, Bp., ELTE BTK, 2011, 50, 56, 60, 64, 68. Mivel az utolsó elemzett beszéd töredékes, arról nem szólok.

ken szűkítenek, rövidítenek. Az mindenesetre biztosra vehető, hogy a korpusz kéziratos öröklődésének eredményeként a bibliai citátumok forrásainak jelölése, a forrásokra vonatkozó információk és a citátumok egy része biztosan eltűnt a szövegekből.

Az idézetek hosszát tekintve alapvetően megkülönböztetjük a textus pozíciójában lévő bibliai szöveghelyeket, melyeket funkciójuknál fogva hosszabban idéz Enyedi, és az belső bibliai idézeteket, melyek általában egy-két szó, vagy mondat hosszúságúak.

A szövegkezelés miként je alapján is két részre oszthatjuk a prédikációkban szereplő Biblia-fordításokat. Az egyik csoport az, melyben nincsenek a püspök számára releváns teológiai problémák, a másik csoport pedig az, ahol az egzegetikai értelmezéshez szorosan hozzátartoznak a szövegkritikai megjegyzések is, és kulcsfontosságúvá válik a fordítás, értelmezés szöveghagyományban létező folyamata.

Bár nem tudjuk pontosan, hogy milyen forrásokat, bibliákat használt Enyedi épp a prédikációk írásakor, több helyen maga is utal olyan könyvekre, melyeket ismert vagy birtokolt, és melyeket felhasználhatott munkája során. Ezek az utalások inkább az *Explicationes* szövegére jellemzők, de az eddig talált, a két korpusz között lévő szövegi párhuzamok alapján feltételezhető, hogy bár a szövegfunkció nem mindig engedi meg az említését, a prédikációk is ugyanazon a szövegbázison alapulnak. Ezekből az adatokból kiderül, hogy a püspök ismerte a Septuagintán és Vulgatán kívül a német Luther-fordítást, és a század legismertebb biblikus tudósainak kommentárait, kiadásait, Erasmust, Bézát, Pagninust, Münstert, Kálvint, a Junius-Tremellius féle kiadást, a Vatablus-Bibliát, Bucert, Musculust, Hemingiust, Sebastian Castelliót, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Ezt támasztják alá az *Explicationes*ben szereplő passzusok. Az Elohim név magyarázatakor a 1Móz 1,1-ről beszélve[19] például így említi fordításait: „Második argumentum, mellyel megmutatjuk, hogy az *Elohim* itt csak egyet jegyezzen, minden írásmagyarázónak megegyezett értelme, mert ez ideig még soha senki nem találtatott, az ki a Bibliát vagy görög, vagy deák, vagy egyéb nyelvre fordította, az ki Mózesnek ebben az ő írásában merte volna ez igét *Elohim* sokra magyarázni, avagy sokaság formáján fordítani […]”[20] A zsoltárok magyarázatára

[19] 1Móz 1,1 *Kezdetben teremtötte Isten az Mennyet és Földet* (Toroczkai Máté ford.)

[20] Enyedi György, *Az ó es vy testamentvm-beli helyeknek, i. m.,* 12. [Jelen tanulmányban a szöveg olvasatát a könnyebb érthetőség kedvéért modernizáltam. – L. B.]

áttérve a Zsolt 22,17-ről szólva[21] egy másik, a Vatablus-fordításra való utalásban ezt mondja:

> „Hogy ne szóljak arról, hogy itt a Biblia külömböz, és a zsidó Bibliában mostan külömben vagyon írva. Melynek igazságát követvén Vatablus ez írást így fordította deák nyelvre: Ceu leo, (scilicet cinxerunt, vel momorderunt) manus meas, & pedes meos. Mint az oroszlán, megkörnyékezték vagy megmardosták az én kezeimet és lábaimat. Az mely magyarázat abból is megerősíttetik, hogy az a büntetésnek neme, az mellyel az kezet, lábat a keresztfán meg szokták lyuggatni, nem csak szokatlan volt az Izrael népének abban az időben, de még nem is tudták, nem is hallották."[22]

Jóval több szerzőt sorol fel a 81. zsoltár 10. verse[23] magyarázatának legelején. Az explikáció bevezetése után rögtön rátér a fordítások kérdésére, és így szól:

> „Minekelőtte erre az Argumentumra megfeleljünk, tudnunk kell, hogy ezt az igét *Új* nem olvassuk senki írásában, az kik az zsidóból fordították az Bibliát, hanem csak az régi fordított Bibliában, az mellyet bizony dolog, hogy nem az zsidóból, hanem az görögből csináltak. Mert Pangninus, Munsterus, Musculus ez igéket így magyarázzák: *Ne légyen tebenned idegen Isten, ne is imádj külső Istent*. Vatablus és Bucerus: *Ne legyen tebenned idegen Isten, ne is imádj jövevény Istent*. Tremellius pedig: *Ne legyen tebenned kűvül való Isten, ne is imádj másuva való Istent.* Végezetre Calvinus: *Ne legyen tebenned kűvül való Isten, se ne tisztelj idegen Istent*."[24]

Visszatérve a prédikációkra, olyan esetekben, amelyekben az *Explicationes* szövege párhuzamos a prédikációk szövegével, több helyen elmarad a prédikációból a hivatkozás, míg az *Explicationes* latin és magyar helyén szerepel. Ilyen például a már többször elemzett, a háromságtani viták során kulcsfontosságúvá vált

21 Zsolt 22,17 *Mert kutyák vettek körül engem, gonoszok bandája kerített be, átlyukasztották kezemet, lábamat.* A sorból Enyedi csak egy részletet idéz: *Meglyukasztották kezeimet és lábaimat.* (Toroczkai Máté ford.)

22 Enyedi, *Az ó es vy testamentvm-beli helyeknek…, i. m.,* 93–94.

23 Zsolt 81,10: *Ne legyen más istened, idegen istent ne imádj!* A sor *Explicationes*ben szereplő változata: *Új Isten ne legyen teközted, ne is imádj idegen Istent.* (Toroczkai Máté ford.)

24 Enyedi, *Az ó es vy testamentvm-beli helyeknek…, i. m.,* 111–112.

2. zsoltár is. Sok helyen a prédikátor utal is arra, hogy rövidít. Ha olyan beszédben szerepel ez a rész, amelyből több változatunk van, és a változatok ezen a helyen épp eltérnek, fenntartom, hogy az *Explicationes*szel párhuzamos magyarázat nem utólagos betoldás, hanem a püspök munkája. Érdekes példa található erre a több szempontból is fontos 94. beszédben, melyet 1594 júniusára (Káldos János szerint talán június 20-ára, a tordai zsinat idejére), de mindenképp július 7. előttre datálhatunk. A Lk 12,32-re épülő prédikációban, mely ezek szerint értő közönség előtt hangzott el, egy helyen a 110. zsoltár 3. versét hozza fel Enyedi példaként. Lássuk, ezzel kapcsolatban mit mond az *Explicationes*:

> „Immár az harmadik versben az mint olvassák [Zsolt 110,3]: *Méhemből az hajnalcsillag előtt szültelek*. Innét is az Krisztus örökkévaló voltát hozzák ki, mert ha az hajnalcsillagnak, azaz minekelőtte az csillagok teremtettenek volna, még azelőtt született az Messiás Istennek méhéből, következik, hogy öröktől fogva való. De először ez az argumentum az ariánusok ellen semmi. Mert nem következik, hogy az ki előbb való, az öröktől fogva való legyen. Mert ama lelkek is, kiket Angyaloknak mondunk, az hajnalcsillagnál előbb voltanak, de azért nem öröktől fogván valók.
>
> Továbbá, azt mondjuk, hogy itt is az kútfőre kell mennünk, és az zsidó textust kell megnéznünk. Nem csak az zsidók pedig, hanem minden keresztyének, kik tudósok az zsidó nyelvben, egy szájjal erősítik, hogy az zsidóban semmi emlékezet nincsen az hajnalcsillagról, avagy az szülésről, és az görög és deák biblia textus egy állatjában ellenkedik és különböz az zsidótól. Azért ezt az írást külömb-külömb bölcsek külömb-külömbképpen magyarázzák és fordítják:
>
> Bucerus így fordította: *Az méhtől, az hajnaltól fogva, az te születésednek harmatja*, és így magyarázá meg: Úgy jő méhedtől az te ifjúságod, az mint az hajnaltól lehull az harmat, tudniillik bővön és bódogul. […]
>
> Musculus pedig így fordítja: *Az méhedből mint az hajnalból leszen teneked az te ifjúságodnak harmatja*, és így magyarázza meg: Vélem, hogy ezt az cikkelyecskét az Krisztus híveiről magyarázhatjuk, kik őtőle szaporán és oly bőségesen születnek, mint az hajnalból származik az harmat, és ezért neveztetnek Krisztus ifjúságának. […]
>
> Calvinus is mikor ez igéket fordította volna: *Az te méhedből, az hajnalból az te ifjúságodnak harmatja,* ezeket így magyarázza meg:

> Én bizony nem kételkedem, hogy itt az Istennek áldását hirdeti Dávid, az Krisztus népének megszaporításában."[25]

Az idézett bibliai sor szerepel egy prédikációban is, bár teljesen más kontextusban. Az Enyedi-korpusz prédikációi közül jól ismert 94. (27.) beszéd két változatban, a *Sárospataki kódex*ben és a *2. Kolozsvári kódex*ben maradt fenn.[26] Gondolatmenete a változatokban lényegében párhuzamos, ám a *Sárospataki kódex*ben egy helyen egy hosszabb szakaszon a másik változatban nem szereplő eszmefuttatás található. Ebből most csupán a kiemelt bibliai idézet kétféle fordítását elemzem. Ez a bibliai hely nem kevésbé fontos szerepet tölt be a háromságtani vitákban, mint a 2. zsoltár, sőt a *Pécsi Disputá*ban[27] több helyen is együtt, egymást kiegészítve idézik a vitatkozó felek a két helyet.

S 1/315–316.	K2, 144v(287)–145r(288).
Innét azt is megtanulhad, hogy mikor az Istennek tulajdoníttatik az atyai nevezet, semmit egyebet nem jelent, hanem szeretetet és gondviselést. És az kik az Istennek valami természet szerént való születést tulajdonítnak, nemcsak az Írás ellen szólnak, hanem az élő Istennek méltóságát is megbántják, undokítják. Úgy vagyon, hogy néha az Írás úgy szól, mintha afféle természet szerént való szülést jelentene, de könnyű az igaz értelmet megismerni, az ki tudja, hogy az Írás gyakron az Isten felől emberi mód szerént szól. Vagyon egy mondás szent Dávidnál Psal. 109 [Zsolt 110,3]: *Az én méhemből,* úgymond, *az hajnalcsillag előtt szültelek téged* etc., kit az Krisztusra	Innét azt is megtanulhad, hogy mikor az Istennek tulajdoníttatik az atyai nevezet, semmit egyebet nem jegyez, hanem szeretetet és gondviselést,

25 Enyedi, *Az ó es vy testamentvm-beli helyeknek…, i. m.,* 126–128.

26 Modern kiadásukat ld.: *EGYP* 1, 284–300.

27 Ld. pl. *Válaszúti György: Pécsi Disputa,* bev. tan., jegyz. Dán Róbert, s. a. r. Németh S. Katalin, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981, 117–118.

magyaráznak, és innét akarják bizonyítani, hogy az Krisztus az Atyának természet szerént való Fia, nem úgy, mint az Írás másutt egyéb embereket is mond, hogy az Istentől születtettenek. Lá, úgymond, azt mondja, hogy az ő méhéből szülte, tehát ez külömb attól, mikor azt mondja szent János [Jn 1,13], hogy az hívek az Istentől születtenek, mert csak az Krisztus felől vagyon mondván, hogy az Isten méhéből született. De ez ő okoskodások és ellenvetések, szintén mint az többi, igen erőtlen. Mert elsőben, az a mondás bötű szerént Dávidről szól. Más az, hogy hamissan fordították úgy, az mint ők eléhozzák. Mert az miképpen megláthatja akárki is, így vagyon gyakrabban írva [Zsolt 110,3]: *Az anyád méhéből hajnalban volt harmatja az te ifjúságodnak* etc. Mely igéknek magyarázatjáról most nem szóllok, csak akarom azt mutatni, hogy az Vulgata verzió hamis. De ha szinte mind úgy volna is, az mint ők mondják, ugyan nem bizoníthatnák és nem [1/316:] hozhatnák azt ki belőlle, az mit ők akarnak. Mert bátor úgy legyen, hogy az Krisztusról mondta legyen az Írás, hogy az Isten|:nek méhé:|ből született, igen köz dolog ez, és egyebek felől is szól így az Írás. Esa 46 [Ézs 46,3–4]: *Halljátok meg, Jákobnak háza és az Izrael házának maradékja, kik hordoztattok az én méhemtől és hordoztattok az én hasamban, mind vénségtekig veletek vagyok, és ősz hajatokig én hor-*

dozlak, én csináltalak és én hordozlak, tartlak és üdvözítlek. Ha azért az Krisztust örökkévaló és természet szerént való Fiának kell mondani az élő Istennek, hogy Isten méhéből szület|:ett:|nek mondatik lenni, hát ollyanok lesznek az Izrael fiai is, mert azok felől is így szól az Írás. De te tanuld meg, hogy az atyai név s az születésnek igéje valamikor az Istennek tulajdoníttatik, szeretetet, gondviselést és jóakaratot jegyez, kivel az jelentetik, hogy valaminemű szeretettel vagyon az atya, anya az ő magzatjához, szintén ollyannal vagyon az Isten az ő híveihez.	mert az minemű szeretettel vagyon az atya és anya az ő fiaihoz, szintén ollyannal vagyon az Isten az ő híveihez.
Itt is azért azt mondja Krisztus Urunk, hogy ne féljenek az apostolok, mert kegyes gondviselőjek vagyon mennyben, ki az ő fáradságok és nyomorúságok után országot ad nekiek. Ezt világosban megmagyarázza másutt, Matt. 19. [Mt 19,27–30], Luc. 22. [Lk 22,29–30]: *Én is országot rendelek nektek, miképpen nekem rendelt az én Atyám, hogy egyetek és igyatok az én asztalomon, és az én országomban, és ülvén 12 székekben, ítéljétek Izraelnek 12 nemzetségit.*	Itt is azért mondja Krisztus Urunk, hogy ne féljenek az apostolok, [m]ert kegyes, gondviselő Atyjok vagyon mennyben, ki az ő fáradságok [után] országot ad nekiek. Ezt másutt is világosban megmagya[rázza] Matt. 19. [Mt 19,27–30], Luc. <29.>|:22. v. 28.:| [Lk 22,29–30]: *Én is országot rendelek tünektek,* [145r (288):] *miképpen nekem rendelt az én Atyám, hogy egyetek és igyatok az én asztalomon, az én országomban, és ülvén az széken, ítéljétek az Izrael 12 nemzetségét.*

Az idézeteket külön elemezve és összevetve az *Explicationes*ben szereplő fordítási variánsokkal, jól látható, hogy egyik prédikációváltozat sem mutat pontos, szó szerinti egyezést az *Explicationes*ben található szöveghelyekkel. Figyelembe kell itt vennünk, hogy az *Explicationes* magyar változatának szövege jó fordítói kvalitásokról tanúskodik, és egyben meggyőző a példa abból a szempontból is, hogy a 16–17. század fordulóján nem volt olyan teljes bibliafordítás, melyhez ragaszkodtak volna az unitárius elit tagjai szövegkiadások készítésekor. Bevonva a vizsgálatba a *Vizsolyi Biblia* és a *Káldi-féle Biblia* szövegét is, világossá

válik, hogy a katolikus hagyományon alapuló fordításnak sokkal biztosabb, bevett szövege volt, mint a más felekezetű fordításoknak.

[Zsolt 110,3]	
Explicationes (T. M. ford.)	***Méhemből az hajnalcsillag előtt szültelek.***
Sárospataki kódex	***Az én méhemből az hajnalcsillag előtt szültelek téged* etc.**
Káldi Biblia	*Méhemből a hajnali csillag előtt szültelek téged.*
Bucer	*Az méhtől, az hajnaltól fogva, az te születésednek harmatja.*
Musculus	*Az méhedből mint az hajnalból leszen teneked az te ifjúságodnak harmatja.*
Calvin	*Az te méhedből, az hajnalból az te ifjúságodnak harmatja.*
Huszár Gál fordítása	*Az te születésednek harmatja nagy szépségben és szentségben vagyon az hajnalnak méhéből.*
Károli Biblia	*Az ő méhétől fogva, hajnaltól fogva (jelen leszen neked) az te ifjaidnak harmatja.*
Sárospataki kódex	***Az anyád méhéből hajnalban volt harmatja az te ifjúságodnak* etc.**
Szenci Molnár Albert fordítása	*Oly sok fiaid tenéked születnek, mint az hajnali harmat a földen.*
Komáromi Csipkés György fordítása	*Az hajnalnak méhétől fogva tied a te ifjúságodnak harmatja.*

Visszatérve a hosszabb idézethez, még egy példa szerepel a szövegben, melyre érdemes egy pillantást vetni. Az Ézs 46,3–4 azért fontos a témánk tekintetében, mert nem csak egy helyen szerepel a korpuszban. Egyrészt megtalálható a 94. beszéden kívül a 2. zsoltárra épülő explikáció szövegében, valamint ennek prédikációváltozatában (két variánsban is), és az *Explicationes* előszavában is. Bár ez utóbbi helyeken a fentebb idézettnél kicsit rövidebb formában.

Ézs 46,3–4	
Sárospataki kódex, 94. beszéd (Lk 12,32)	*Halljátok meg, Jákobnak háza és az Izrael házának maradékja, kik hordoztattok az én méhemtől és hordoztattok az én hasamban, mind vénségtekig veletek vagyok, és ősz hajatokig én hordozlak, én csináltalak és én hordozlak, tartlak és üdvözítlek.*

Explicationes (Zsolt 2,7)	*Halljátok meg szómat, Jákobnak háza és Izrael házának minden maradéka, kiket méhemtől fogva hordozok.*
5. Kolozsvári kódex, 193. beszéd (Zsolt 2,7)	*Hallgassatok engem, Jákob háza etc., |:és az Izrael házának minden maradéki:|, kik hordoztattatok az én hasamban, és viseltettetek az én méhemben.*
Székelykeresztúri kódex, 193. beszéd (Zsolt 2,7)	*Hallgassatok engem, Jákobnak háza, kik hordoztattatok az én húsomba*[!], *és viseltettetek az én méhembe.*
Explicationes (Jn 1)	*Hallgassatok engemet, Jákob háza és Izrael népének minden maradéka, kiket méhemben hordozok, és testemben viselek.*
Káldi Biblia	*Hallgassatok engem, Jákobnak háza és az Izrael házának minden maradékja, kik az én méhemtől hordoztattok, kik az én méhemtől viseltettek. Mind vénségig ennen-magam, és mind az őszülésig én hordozlak. Én teremtettelek és én visellek, én hordozlak és megszabadítlak.*
Károli Biblia	*Hallgassatok engemet, Jákobnak háza és Izraelnek minden maradéki, kik hordoztattok az ti anyátok méhétől fogva, kik viseltettek az ti születésektől fogva. Mind vénségetekig ugyan csak én, és mind addig, míg megőszültök, én hordozlak. Én teremtettelek, én hordozlak és megtartalak.*

A példából kiemelném azt a részt, ahol Enyedi azt mondja a prédikáció szövegében, hogy „a Vulgata verzió hamis". Miért is lehet érdekes ez a kritikai megjegyzés a korpusz többi részében? Bár a háromságvalló és unitárius álláspont sok ütközési pontot talált a bibliai szövegekben, kézenfekvő lenne, ha a „nem problémás" szöveghelyeken a protestáns szövegváltozatok közelebb állnának Enyedi változatához. Ám sok esetben a szóhasználat alapján a püspök változata több hasonlóságot mutat Káldi bibliafordításával, mint Károlyiéval. Jó példa erre például a Jeremiás könyvéből[28] való pár sor, mely egyértelmű *Vulgata*-fordítás:

[28] Jer 5,3: Pedig te, Uram, az igazságot nézed. Megverted őket, de nem fájt nekik, irtottad őket, de nem akarták megfogadni az intést. Kőkemény maradt az arcuk, nem akartak megtérni. Vulgata, Jer 5,3: Domine oculi tui respiciunt fidem percussisti eos et non do-

182. beszéd, K5, 73r.	Károlyi Biblia	Káldi Biblia
Uram, megveréd őket, s nem fájlalák, ugyan megroncsolád őket, s mégsem tanulának, megkeményíték orcájukat inkább az kőnél és nem akarának megtérni.	Uram! […] Megverted őket, de nem bánkódtak; megemésztetted őket, de az dorgálást nem akarják felvenni, az ő orcájuk keményebbek voltanak az kősziklánál, nem akartak megtérni.	Uram! […] vered őket, és [nem] fájlalják; megtöröd őket, és nem akarják fölvenni a fegyelmet; keményebbekké tették orcájokat a kőnél, és nem akarnak megtérni.

A korabeli ismert változatoktól való eltéréseket – és ez esetben is a Káldi-féle fordításhoz való nagyobb hasonlóságot – mutatnak a korpuszban kulcspozícióban lévő zsoltárfordítások is. A szöveghelyek azt mutatják, hogy ezeknél a fordításoknál is a *Vulgatá*t vehette alapul Enyedi. Itt is egy példát[29] mutatok (Zsolt (36) 37, 35–36):

171. beszéd, K5, 29r.	Károli Biblia	Káldi Biblia
Láttam az istentelent, hogy felnevelkedett, huzalkodott, mint az Lybanusnak cédrusa, azután elmentem mellette és nem találtam ott, kerestem, de hát csak az helye sincs.	Láttam elhatalmazott hitetlent, és hogy az felfuvalkodott, mint az kiterjedett zöldellő fa. De elmúlék, és íme, nem vala, keresém őtet és meg nem találám.	Láttam az istentelent fölmagasztalva és fölemelkedve, mint a Libanon cédrusait. És átmenék, és íme nem volt; és kerestem őt, és helye sem találtatott.

A korabeli zsoltárfordításokkal való összevetése még inkább tanulságos:

luerunt adtrivisti eos et rennuerunt accipere disciplinam induraverunt facies suas super petram noluerunt reverti.

29 Zsolt 37, 35–36 Láttam egy erőszakos bűnöst: olyan volt, mint egy terebélyes zöldellő fa, de egyszer csak eltűnt, nem volt többé, kerestem, de nem lehetett megtalálni. Vulgata, Zsolt 36(37), 35–36: Vidi impium superexaltatum et elevatum sicut cedros Libani et transivi et ecce non erat et quaesivi eum et non est inventus locus eius.

Zsolt 37,35–36		
5. Kolozsvári kódex, 171. beszéd	Láttam az istentelent, hogy felnevelkedett, huzalkodott, mint az Lybanusnak cédrusa, azután elmentem mellette és nem találtam ott, kerestem, de hát csak az helye sincs.	
Székely István fordítása	*Láttam az hitetlent hatalmasságba és kövérségbe, mint az zöld borostyán.* *Elmene, és íme, nem vala, keresem útöt, és meg nem találám.*	
Bogáti Fazekas Miklós fordítása	*Én ezt már megértem, a gonosz hogy vesze,* *Ki úr s gazdag vala, hatalmas, míg éle,* *Mint egy tekintetes, magas, zöld fa, növe,* *Kit hogy ne csodálna, senki nem tűrhette.*	*Tekintém meg egykor, tehát híre sincsen,* *Elmenék mellette, keresém, hát nincsen,* *Az istentelennek vége ilyen leszen,* *Virága, gyümölcse maradó nem leszen.*
Thordai János fordítása	*Láttam én gyakorta* *Hogy az Istentelen örült,* *Minden gazdagságba merült* *Mint a' cedrus fa.*	*Egy kevés üdő múlva azon mentem el,* *Szemeimet meg' nyitván tekintettem fel;* *Tehát sohul nincsen,* *Keresem szorgalmatoson,* *Vigyázom ájítatoson, De sohul nincsen.*
Szenci Molnár Albert fordítása	*Én jól megszemlélém a gonosztevőt,* *Ki elfel-kele és elterjede,* *És hogy mint zöld borostyánfa, úgy felnőtt.*	*És hogy másszor elmenék mellette,* *Oda lőn, a helyét széjjel nézellem,* *De őt semmiképpen ott nem lelém.*
Péchi Simon fordítása	*Láttam én igen szerencsés megerősödött istentelent:* *ki úgy állott, mint az erős zöldellő cédrusfa.* *Elébb mentem egy kevéssé és tehát sohúl nincsen:* *kerestem őtet és nem találhattam.*	

Az ószövetségi idézetek csoportjából emellett szövegtörténeti szempontból kiemelkednek a fordítás kérdése kapcsán az apokrifnek tekintett ószövetségi

szövegek. Ezek egyben nagyobb eltérést mutatnak mind a Károli, mind a Káldi-féle, mind a Heltai-féle fordítástól.[30] Ezen bibliai fordításokra jelen dolgozatban nem térek ki bővebben. Érdemes itt azonban még egyszer megjegyezni, hogy a 16. század végéig a nyomtatott prédikációsgyűjteményektől eltérően Enyedi beszédeihez sokszor alkalomszerűen választott alapigét. Ezek közé sok esetben illesztette be a reformált egyházak kánonjából kikopó, a 17. század végére teljesen elhagyott apokrif könyveket is, így például nála találkozunk utoljára *Tóbiás könyvé*vel textusként egy házassági témájú prédikációjában.[31] Hivatkozott ezen-

[30] Pl. Sir. 12, 16–19.

7. beszéd, K2, 66: Ajakával édesen szól az tennen barátod, és kedvesen sokat suttog, jó szót ad. Sőt, ugyan sír is előtted, de szívében azon tanácskozik, mint ejthessen az verembe és ha alkalmatossága leend megtenni, elégedhetik az vérontással.

Heltai-fordítás: Az ellenség édes beszéddel szól ugyan, és bánkódván a te nyavalyádon, szeretetet és jókedvet mutat, sőt, még sír is veled egyetembe, de szívébe azt gondolja, miképpen veszedelembe ejtsen tégedet. És ha okot talál, meg nem elégedhetik a te véreddel.

Káldi Biblia: Ajakival édesget az ellenség, és szívében incselkedik, hogy verembe ejtsen téged. Szemeivel könnyez az ellenség, de ha időt talál, a vérrel meg nem elégedik.

Károli Biblia: És jóllehet, az ő ajakival gyönyörűséges az te ellenséged, de az ő elméjében forgat tanácsokat, melyekkel tégedet az tőrben beejtsen. Az ő szemeivel könnyez, de ha alkalmatosságot talál, meg nem elégedhetik véreddel is.

Sir. 47, 26–28.

35. beszéd, Sz, 1: Továbbá Salamon elnyugvék az ő atyjával, és hagyja utána az ő magvából amaz közönséges bolondságot és ész nélkül való Roboámot.

Káldi Biblia: És vége lőn Salamonnak atyáival. És hagyott maga után ivadékából a nemzetnek bolondságot, az okosságban megfogyatkozott Roboámot, ki elidegeníté a nemzetet tanácsával.

Károli Biblia: Mert mikoron elnyugodnék Salamon az ő eleivel, hagyá őutána az ő magvából az nép közül legbolondabbat, az Roboámot, ki elidegeníté az népet tanácsával.

[31] A 16. századra a Tóbiás és Sára házasságára vonatkozó szövegek jellemzően inkább házassági énekek. Ilyen módon különleges prédikációról beszélhetünk. A házasság témája köré építi Enyedi a prédikációt, ám csak a házasságkötés aktusára koncentrál, kihagyja a könyv csodás, meseszerű elemeit. Teszi ezt talán azért, mert a 16. század végén több, Tóbiás történetét feldolgozó bibliai história is megjelent. Emellett érdemes figyelni egyrészt a beszéd elejére, mely épp a históriák retorikai jegyeit viseli magán: „Vadnak az emberek között sok külömb-külömbféle szövetségek és társaságok, kik nélkül ugyan el nem lehet nézve az többi között ugyan erősb, szükségesb, becsületesb nincsen az házasságnál. Mely felől noha gyakran hallottak naponként az hívek, de nem árt ez mostani órában is az felől értekeznünk, mert az jó dolognak gyakran való hallása nem káros." (8. beszéd, K2, 71 (38r).) Valamint fontos utalni arra a megjegyzésre, melyben az általánosan ismert és minduntalan hallgatott történetek helyett egy szokatlanabb példát konferál fel a püspök: „De amint hogy azokról gyakron hallottak az hivek, mostan szólljunk az meghallott igékből az régi szenteknek szokásukról és rendtartásukról az házasságban." (Uo., 72 (38v).) A szöveghelyről ld.: Hermann Zoltán, A *Tóbit könyve* és a varázsmese = H. Z., *Varázs/szer/tár. Varázs-*

túl a *Bölcsesség könyvére*, *Judit könyvére*, a *Makkabeusok első* és *második könyvére*. Ugyanígy, nem törődött azzal sem, hogy Jóbot Luther és őt követve számos reformátor fabulának tartotta, *Jób könyvét* két alkalommal is textusul választotta.[32]

Az Újszövetségre áttérve megjegyezhetjük, hogy az ószövetségi helyekhez hasonlóan eltérnek az újszövetségi könyvek is fordítás tekintetében, amellett természetesen, hogy amiként Heltai János a fentebb már említett tanulmányában is jelzi, a kisebb-nagyobb szövegeltérések mellett az ismert fordítások nagy része szoros szövegpárhuzamot mutat.[33] Enyedi a 204. beszéd elején így ír az apostoli könyvekről:

> „Miképpen a folyamnak vize attól tisztább, mentől közelebb vagyon az ő forrásához, azonképpen az üdvösségnek tudománya attól igazb, mentől közelebb az ő eredetihez. Tudjuk pedig azt, hogy az Úr Isten az ő emberi nemzethez való szeretetit soha bővebben és közönségesképpen ki nem öntötte és jelentette, mint a Krisztus Jézus és az ő apostolai által. Sohonnat azért igazban és világosban az üdvesség útát meg nem tanulhatjuk, mint ezeknek prédikállásából és írásiból."[34]

Szavait alátámasztják a textus kiválasztásában követett gyakorlatának adatai is. A textusul választott bibliai helyeket könnyebb rekonstruálnunk, annak ellenére, hogy több másoló (ahogy valószínűleg Enyedi is tette előttük) nem írja ki teljes hosszában a textust. Szerencsés esetnek tekinthető (sajnos kevés ilyen van), mikor több beszédben elemez Enyedi egy-egy bibliai könyvet, verscsoportról verscsoportra haladva. Lássunk erre egy példát. A 78., 79. és 80. beszédekben a *Korintusbeliekhez írott első levél* 13. könyvét választotta a püspök textusul.

mesei kánonok a régiségben és a romantikában, Bp., L'Harmattan, 2012, 76. Ugyancsak a Tóbit könyvét, és szorosabban is Enyedi beszédét tárgyalja Hermann a könyv egy másik fejezetében is: *A rejtőzködő mese. Enyedi György Tóbiás-példázata = Varázs/szer/tár…, i. m.,* 99–108. A beszéden kívül Enyedi, ahogy kortársai is, többször hivatkozik a *Tóbit könyvére*, különböző katalógusszerű felsorolások elemeként használja a történetet.

32 Utóbbiak közül egyik beszéd sincs meg. Jób 8-ra épült a 129. beszéd, S-ben az adott lapok hiányoznak. Jób 14-re épült a 49. beszéd, mely ma sem a K3-ban, sem a K4-ben nincs benne, csupán K3 indexe jelzi.

33 Heltai, *A perikópák…, i. m.,* 201.

34 204. beszéd, K1, 36.

beszéd száma	kódex	oldal	cím	textus	textus szövege
78 (12)	K2	56r–60v (107–116)	De charitate	1Kor 13,1	*Ha embereknek és angyaloknak nyelveken szólnék, de szeretetem nem volna* etc.
79 (13)	K2	61r–65r (117–125)	Charitas	1Kor 13,4	*Az szeretet hosszú ideig tűrő jól tevő* etc.
	M	179r–183v		1Kor 13,4	*Az szeretet hosszú ideig tűrő, jól tevő, kegyes. Az szeretet nem irigykedik, az szeretet nem fualkodik fel, <nem magának való, nem keresi az övéit>. Nem keresi az övéit, nem gerjed hamar haragra, nem gondol gonoszt, nem örül az hamisságnak, hanem örül az igazságnak. Mindeneket békességgel eltűr, mindeneket elhiszen. Mindeneket remél és mindeneket elvisel.*
80 (14)	K2	65v–70v (126–136)		1Kor 13,8	*Az szertetnek soha vége nem leszen, de az próféciák is elfogynak, az nyelvek is megszűnnek* etc.

Majd a prédikációk szövegéből kiegészítve az adott bibliai könyv a következőképpen hangzik (1Kor 13,1–13): „Ha embereknek és angyaloknak nyelveken szólnék (minden nyelveket tudnék), de szeretetem nem volna, löttem zengő ércé és pengő cimbalommá. Ha prófétálni tudnék, ha értenék minden titkokat és mindenféle tudománt, de szeretetem nem volna semmi. És ha ollyan hütöm volna, hogy ha [hegyeket mozdíthatok el], de szeretetem nem volna, [semmi vagyok]. Ha elosztogatom az szegénnek táplálására minden marhámot, javaimat, ha adnám testemet az tűzre, de szeretetem nem volna, [semmi hasznom abból.] Az szeretet hosszú ideig tűrő, jól tevő, kegyes. Az szeretet nem irigykedik, az szeretet nem cselekedik álnokul, az szeretet nem fuvalkodik fel. Nem keresi az övé-

it, nem gerjed hamar haragra, nem gondol gonoszt, nem örül az hamisságnak, hanem örül az igazságnak. Mindeneket békességgel eltűr, mindeneket elhiszen. Mindeneket remél és mindeneket elvisel. Az szeretetnek soha vége nem leszen, de az próféciák is elfogynak (elmúlnak, megszűnnek), az nyelvek is megszűnnek, az tudománnak is vége leszen. Mert rész szerént tudunk és prófétálunk. Az míg kisded valék, úgy szóllok vala, mint gyermek, úgy értek vala, mint gyermek. De mikor öregember-korban juték, hátrahagyám az gyermekségnek dolgait. [Mert most tükör által homályosan látunk, akkor pedig színről színre; most töredékes az ismeretem.] Akkor megesmérem, mint megesmértettem. Mostan penig megmaradnak az hüt, az reménség és az szeretet, [e három;] ezek között nagyobb az szeretet."[35]

A kissé nehézkesnek tűnő rekonstrukció sok haszonnal jár. Egyrészt bepillantást mutat Enyedi munkamódszerébe és fordítási gyakorlatába, másrészt világossá teszi, hogy a püspök szépen gördülő, kidolgozott nyelvezetével méltó partnere lehet a korabeli fordítóknak.

A prédikációk feldolgozása során fontosnak tartom megjegyezni a következőket: Enyedi György másolatokban fennmaradt prédikációiban a bibliai idézetekhez kapcsolható sok rövidítés, a prédikátorok számára fontos, a használat közben segítséget nyújtó egyéb jelzések, textus-kiegészítések, a *lege usque* betoldások, melyek jelölik a prédikátornak, meddig kell olvasni a rövidített textust, szinte biztosan nem Enyedi keze nyomát rejtik. Alátámasztja ezt az is, ahogy az egyes kötetek jellegükben eltérnek egymástól. A kódexek nagy része rövid, egy-két soros textusidézettel nyitja a beszédeket, majd a belső hivatkozásoknál is csak kezdőszavakkal jelzik az adott citátumot. A *4. Kolozsvári kódex* másolója (vagy egy későbbi kéz) sok helyen kiegészíti a csak röviden kiírt textust, ezzel könnyítve a kötet használatát. A *Székelykeresztúri kódex* a többi másolattól eltérően nem csupán teljes terjedelmében kiírja a beszédek textusát, de hosszú prédikációkat kétfelé választ, azokat egymást követő alkalmakra szánja.

A belső bibliai idézetek még inkább variálódó természetűek, tekintve, hogy a püspök és maguk a másoló prédikátorok is felkészült bibliaismerők és bibliahasználók voltak. Nem egyszer a variánsokban eltérő fordítást találunk, és az sem példa nélküli, hogy ugyanannak a bibliai idézetnek egy beszéden belül találjuk meg változatait. Általánosan elmondható, hogy a bibliai idézeteket felvezető szavak előzik meg, majd locushivatkozás és az idézet következik. Emellett a nyomtatott prédikációs kötetekben megszokottnál kevesebb jelölést találunk a

35 A hiányzó részleteket szögletes zárójelben a modern fordításból pótoltam. A kerek zárójeles variációk a prédikációkban található szövegvariációkat mutatják.

kéziratos kódexekben. A leggyakoribb módszer a bibliai idézet beillesztésére, hogy a bibliai hivatkozás és a vers(ek) első néhány szava után *etc.* jel utal arra, hogy a gondolatmenetbe illő részt illik tovább olvasni. Egyes esetekben jelölve van az is, hogy meddig olvasandó a locus, esetleg a megkezdett történet teljes hosszában előadandó.[36] Ezekben az esetekben felmerül a kérdés, milyen szöveghez irányítják a Biblia esetében másolók a felhasználót. A jelzett vers alapján mindenképp megtalálják azt, bármely biblia-kiadásban vagy fordításban? Az is biztos, hogy ha a beszédváltozatokban egyező bibliai idézet után egyező latin formula következik, az már a kódexek forrásában is szerepelt, sztemma híján is állíthatjuk, hogy az eredeti variáns is tartalmazta azt.[37] Gyakran a másolók bibliai passzusokat latinul szúrtak a beszédekbe, míg más másolatokban ugyanezeket a helyeket magyarul találjuk meg. Van, hogy a latin Biblia-idézetet rögtön le is fordítja a másoló.[38] A latin vagy vegyes nyelvű bibliai citátumok jelenléte azonban inkább kódex-specifikusnak tűnik. Vannak ritka esetek, mikor a latin és magyar szöveg vegyesen szerepel ugyan, de egymást kiegészítve: „Ez ilyenek igen eszeseknek tartják magukat és ezért jajt mond nekiek a próféta Cap. 5: *Jaj tinéktek, akik bölcsek vagytok, a ti szemetek előtt* etc. Cap. 29. ugyan nyilvábban megmagyarázza őket: *Vae qui profundi estis corde, hogy az Úr előtt elrejtsétek tanácsotokat, kiknek sötétségben vagyon munkájuk, és ezt mondják: Ki lát minket és ki tud minket?*"[39] Látható itt, hogy a citátum elejét latinul, míg végét magyarul idézte a másoló. Ez és az ehhez hasonló esetek elgondolkoztathatnak minket a gyűjtemény bibliahasználati módszerén. Emellett annak a feltételezésnek megerősítésére szolgálhatnak, hogy a korpusz prédikációiban szereplő bibliai citátumok sok esetben az írás alatt alakuló direkt fordítások és nem esetleges kanonikus változat verseinek átvételei. Míg a prédikációk szinte minden esetben ugyanazt a forrást látszanak hozni a textusjelölésnél, a prédikációkon belüli idézetek sokszor nem egyeznek a máshol használt szövegváltozattal. Sok esetben emellett

36 S másolója a 112. beszédben például így tette ezt: „Így cselekedék amaz próféta is Akháb királlyal 3. Reg. 20., mikor Benhadád az szíriai királyt elbocsátja volna. Recitetur historia." (S, 2/134.) Modern kiadásban ld.: EGYP 2, 147. Hogy ne csak bibliai példát említsünk, K2 másolója Ibükosz történetét vezette be a következőképpen: „Csudaképpen az Istennek akaratjából és gondviseléséből, kiről ám egy szép históriát mondok. Recitetur mors Ibici Poetae quam grues utae esset." (K2, 45v (86).) Modern kiadásban: *EGYP* 1, 102.

37 Pl. idézési párhuzamok a 86. (20.) beszéd két variánsából: *Ibidem aliquoties* zárással. (K2, 101r (200); CV, 16v (40).) Modern kiadásban ld.: *EGYP* 1, 207.

38 Pl. a 195. beszéd másolója az ApCsel 9,5-re utalva: „Amiképp Pálnak is mondá az mennyei szózat. *Durum est tibi contra stimulum calcitrare*. *Igen nehéz neked az ösztön ellen rugoldoznod.*" (K5, 134v.)

39 57. beszéd, K4, 87v.

nem is pontos idézetről, hanem szabad összefoglalásról beszélhetünk. Így a *Marosvásárhelyi kódex*ben szereplő, Krisztus megkísértését leíró prédikáció-sorozatban hozott textus (Mt 4,5: Akkoron felvivé őtöt az ördög az szent városban, és állatá őtöt az templum csikorgójára[40]) a 42. beszédben a következőképpen kerül elő: „A bölcs emberek azt ítélik, hogy ott vitte volt Krisztus Urunkat az ördög a templom tetejére, hogy onnan alászökjék, mert az a része a templomnak legnagyobb volt és kőfal között kerengő grádicson felmehettek a templom héjára."[41] A bibliai helyet csupán kivonatolta, előadta a prédikátor.

Sok esetben a bibliai idézetek nehezen különböztethetőek meg az egyéb idézetektől, egyrészt jelölésükben (jelöletlenségükben), másrészt a felvezetés retorikájában. Feltételeznünk kell emellett a korabeli ember mély bibliaismeretét, mely sok, a mai fül számára semmitmondó idézetet evidenciaként kezelt és jól ismert. Több esetben Enyedi a Biblia szerzőire mint „bölcs" -ekre hivatkozik, az azonosítás nélküli, anekdota-szerű színesítő idézetek így könnyen elvesznek az antik auktorokra utaló, beazonosítatlan idézetek között. Egy helyen például a magyarázott textus harmadik tanulságát így adja elő: „[…] ha valamely embereket vagy gyülekezetet látunk, avagy hallunk, hogy nyomorúságban forog, nyavalyákkal környülvetetett, ne mindjárást legyünk gonosz ítéletben felőllek, mert az Úr az övéit gyakorta megostorozza és sanyargatja, az miképpen az bölcs is mondja, hogy az mely atya szereti gyermekét, megvesszőzi."[42] Az idézet forrását *A példabeszédek könyvé*ben találjuk meg (Péld 13,24): „Aki kíméli botját, gyűlöli a fiát, de aki szereti, idejében megfenyíti."

A textusok esetében Enyedi sok beszédben nagyon rövid szövegrészt ad meg, és mint fentebb említettem, a kódexek nagy része ehhez igazodva rövid, egy-két soros textusidézettel nyitja a beszédeket, majd a belső hivatkozásoknál is csak kezdőszavakkal jelzik az adott citátumot. Ezzel szemben a *Székelykeresztúri kódex* a többi másolattól eltérően azonban teljes terjedelmében kiírja a beszédek textusát. Az utolsó példában egy ilyen beszédhelyet mutatok be. A gyülekezet életének rendjét taglaló, az egyházi adó fizetéséről szóló beszédet három kódexből ismerjük. Bár a *3. Kolozsvári kódex* csak az indexében őrizte meg a bibliai helyet, a *4. Kolozsvári kódex*ből és a *Székelykeresztúri kódex*ből rekonstruálhatjuk, hogy hogyan működött a szövegben rövidebb és hosszabb formában a bibliai idézet. A *Székelykeresztúri kódex* nem csupán hosszabban idézi a textust, de

40 85[?]/3. beszéd, M, 135r. Modern kiadása: *EGYP* 2, 211.
41 42. beszéd, Sz, 90. Modern kiadása: *EGYVM*, 215. Ugyanennek változata: K4, 29v.
42 109. beszéd, S, 2/96. Modern kiadása: *EGYP* 2, 117.

a korpuszban nem megszokottan, zárójeleket használ egyes helyeken.[43] A zárójelek használata arra késztetett, hogy összevessem a szöveget a Károli-féle bibliafordítással, Károli ugyanis előszeretettel élt a zárójelezés technikájával. Az összehasonlításból látszik, hogy míg a *Székelykeresztúri kódex* a párhuzamos *4. Kolozsvári kódex*hez hasonlóan hozta a textus elejét, azt már a Károli-fordításból egészítette ki a 17. században. Az eljárás az eddig vizsgált kódexek alapján egyáltalán nem tipikus, sőt, inkább egy ritka momentumot mutat meg. A *Székelykeresztúri kódex* kiegészített textusszövegeinek és belső szövegmagyarázatainak szisztematikus összevetése a szövegkiadással párhuzamosan készül, és reményeim szerint gazdag és jól elemezhető szöveganyagot kínál majd a két bibliafordítás együttélésének elemzéséhez.

Mt 17,24-27		
4. Kolozsvári kódex	Székelykeresztúri kódex	Károli Biblia
<u>És mikor Kapernaumba mentenek volna</u> etc.	<u>És mikor Kapernaumba mentenek volna,</u> menének Péterhez az kik az két drachmát szedik vala, és mondanák: Az tü mesteretek nem adja-e meg az két drachmát (őmagáért)? És felelé Péter: Igenis (meg szokta adni).	Mikoron pedig jutottak volna Capernaumba, menének Péterhez az kik a két drachmát szedik vala, és mondanák: Az ti Mesteretek nem adja-e meg (őmagáért) az két drachmát? És felelé Péter: Igenis (meg szokta adni).

[43] A beszéd keletkezésének körülményeit legutóbb Káldos János ismertette a Szilvási ellen írott 60. beszédet vizsgálva. (Káldos János, „Látván az időnek szörnyűállapatját". Enyedi 60. beszédének előzményei: *Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiból*, szerk. K. Kaposi Krisztina, Lovas Borbála, Bp., MTA-ELTE HECE, 2016, 156, 158.) Eszerint Enyedi néhány nappal 1593. augusztus 29. előtt, az országgyűlés összehívása előtt mondta el beszédét, amelyben Sedékiás és Nabukodonozor történetét hozta párhuzamba az erdélyi eseményekkel.

És mikor bement volna a házba etc.	És mikor bement volna a házba Péter, elővevé Jézus őtet, mondván: Mi tetszik neked, Péter, ez földi királyok kitől szoktak adót venni vagy rovást? Az fiaktól-e vagy az idegenektől? Mondá nekie Péter: Az idegenektől. És mondá Jézus: Tehát az fiak szabadosok. De hogy őket meg ne botránkoztassuk,	És mikor bement volna a házba, elől vevé őtet Jézus, mondván: Mint tetszik neked, Péter? Ez földi királyok,kiktől szoktak venni adót vagy ravást? Az ő fioktól-e vagy idegenektől? Mondá nekie Péter: Az idegenektől, és mondá Jézus: Tehát az fiak szabadosok? De hogy őket meg ne botránkoztassuk,
Menjél a tengerre, vesd be a horgot, lege ad finem usque sequentia.	menj el az tenger mellé, vesd be az te horgodat az tengerbe, és az mely hal először beleakad, vond ki, és az ő száját felnyitva találsz abban egy státert, és azt onnan kivevén adjad énérettem és teéretted.	menj el az tenger mellé, vesd be az horgot, és az mely ha először rejá akad, vond ki, és az ő száját felnyitván találsz abban egy státert, és azt kivevén adjad énéröttem és teérötted.

Összefoglalásképpen, a fenti példákkal annak bemutatására tettem kísérletet, hogyan foghatjuk meg a nyomtatványok (főképpen Bibliák) híján eddig inkább elhanyagolt unitárius prédikációk bibliai citátumait. Emellett fel szerettem volna hívni a figyelmet arra, miszerint amellett, hogy magának a fordításkorpusznak összegyűjtése is nagy figyelmet és türelmet igényel, az adott citátumokat szinte sorról sorra érdemes összevetni a korabeli egyéb forrásokkal, hogy még inkább kirajzolódjon előttünk, milyen szöveghagyományba illeszkedett Enyedi György prédikációs korpusza, és hogyan használták fel később szövegeit a 17. századi unitárius másolók. A vizsgálatot nehezíti, hogy a hosszú másolási periódus miatt (egy majd száz éves korszakról beszélünk) lényegében 1700-ig szinte bármilyen forrást potenciális forrásnak tekinthetünk. Hosszú távú célom a fennmaradt prédikációk feldolgozása után egy „Enyedi-bibliát" készíteni, mely a prédikációkban szereplő összes bibliai idézetet (és azok variációit) számba véve körvonalazná a Biblia egy újabb magyar, egy unitárius püspök tollán született és másolók által továbbörökített fordításváltozatát.

KÖNYVSZEMLE

Balázs Mihály: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről,* szerk. Kovács Sándor, sorozatszerk. Kovács Sándor, Molnár Lehel, Kolozsvár, 2016 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 8), 340 pp.

Azok, akik Erdély 16–17. századi egyház-, művelődés-, eszme- és irodalomtörténetével foglalkoznak, vagy csak érdeklődnek e diszciplínák iránt, megkerülhetetlenül találkoznak írásain keresztül Balázs Mihállyal, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régi Magyar Irodalom Tanszékének professzorával, jelenleg pedig a kolozsvári Babeș–Bolyai Tudományegyetem vendégtanárával.

A szerző már évtizedek óta mederben tartja, immár erdélyi tanítványain keresztül is, a tárgyilagosságra törekvő, az elfogulatlan, a kiegyensúlyozott, hiteles attitűdű tudománymővelést. Mindezt úgy teszi, hogy a nyelv, a szó, amellyel közvetít, befogadható mindenki számára, és megtermékenyítő otthonra találhat mindenki gondolkodásában.

Balázs Mihály tanulmánykötete új fényben láttatja a meglévő toposzokat, dekonstruálja a mitikus magasságokba emelt nézeteket, és újraértelmezi azokat. A *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről* címet viselő könyv – a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárnak kiadványai sorozatának 8. kötete – 19 írást tartalmaz, ezek nagy része az erdélyi olvasók számára nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhető külföldi és magyarországi kiadványokban jelent meg.

A Magyar Unitárius Egyház a reformáció 500. évfordulójának jegyében tehát felvállalta, hogy immár az erdélyi és az unitárius közönség számára is elérhetővé teszi ezt a 19 tanulmányt, melyek közül 12 magyar, 5 német, 2 pedig angol folyóiratban, tanulmánykötetben jelent meg, és egy tanulmány épp megjelenés előtt áll.

A könyv tipográfiája követi a sorozat már jól ismert köteteinek mintáját. A fűzött, kemény táblás, matt fóliás, 340 oldalt tartalmazó kiadvány minőségi kivitelezése ez alkalommal is a kolozsvári Idea nyomda munkáját dicséri.

A szerző, Balázs Mihály és a szerkesztő, Kovács Sándor, a tanulmányok összeválogatásának egymásutániságával tulajdonképpen egy gondosan felépített ívet adtak az egész kötetnek. Eszerint a tartalomjegyzéket, az előszót és a rövidítések jegyzékét követik

az általánosabb kérdéseket, a tágabb történelmi összefüggéseket bemutató tanulmányok, majd az események és jelenségek időrendjében haladva következnek a konkrétabb művelődés- és egyháztörténeti mozzanatokat tárgyaló írások. A kötet végén találjuk a tájékozódást megkönnyítő névmutatót, valamint a tanulmányok korábbi megjelenési helyeinek jegyzékét és egy angol nyelvű összefoglalót.

Mindjárt az első tanulmány *Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció* címet viseli. A nyitótanulmány azért annyira fontos számunkra, erdélyiek számára, mert végre feleletet kapunk arra, hogy miképpen honosodott meg a korai újkorral foglalkozó, elsősorban német tudományos műhelyekben az ún. konfesszionalizációs modell, vagyis az a megközelítés, amely a 16. század közepétől a 18. század derekáig tartó időszakot egymásnak feszülő, ám sok tekintetben hasonló módon működő felekezetek és az irányításuk alá került intézmények rivalizálásaként mutatja be. Balázs Mihály ugyanakkor ennek a modellnek az alkalmazhatóságáról is beszél, és a protestáns felekezetek életéből hozott példákkal demonstrálja a tézis erényeit, de alkalmazásának korlátait is, mely korlátok elsősorban a kelet-közép-európai sajátosságokból eredeztethetők.

A német kutatók tipológiai rendszerében tehát akkor találhatják meg igazi helyüket az erdélyi jelenségek, világít rá Balázs Mihály, ha szembenézünk a vallási élet formálóinak s egyes településeknek az átöröklött középkori rendszerből eredeztethető bonyolultságával. Ennek összefüggésében a tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy az egykori gyulafehérvári püspökség helyén a reformáció kibontakozása során nem konfesszionális alapon jött létre két püspökség Szebenben, illetőleg Kolozsvárott, hanem területi-rendi alapokon. Az így létrejött centrum vezető személyiségei között csak később alakultak ki a konfesszionális különbségek s ez csak fokozatosan lazította fel az említett területi-nemzeti szerveződést. A szebeni püspök, Matthias Hebler az 1570-es évek elejéig mindazoknak a püspöke volt, akik a középkorban kialakult szász universitas hatáskörébe tartozó területeken éltek. Ugyanez mondható el a Kolozsvárott székelő Dávid Ferencről: vagyis konfesszionális hovatartozásuktól függetlenül hatáskörébe tartoztak a magyarok lakta területeken élő protestáns gyülekezetek. Később az antitrinitáriusnak, majd unitáriusnak nevezett közösségről el lehet mondani, hogy egyházzá formálódott, hierarchiával és intézményekkel rendelkező egyházzá, csak éppen olyanná, amelyben a dogmatikai egységesülés (beszélhetünk a radikális nonadorantistákról, a mérsékelt adorantistákról, vagy a szombatosokról) nagyon lassan zajlott le, s kivételes módon lényegében a 17. század derekáig elhúzódott.

Tanulságos a *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról* című tanulmány is, melyben a szerző az erdélyi reformáció sajátosságait a fejedelem valláspolitikáján keresztül mutatja be. János Zsigmondról két kortársának, Forgách Ferencnek és Jacobus Paleologusnak tollán fennmaradt két merőben ellentétes jellemzése szinte a mai napig meghatározza a fejedelem valláspolitikai megítélését. Balázs higgadt tárgyilagossággal beszél azokról a jelenlegi kutatókról is, akik ugyan felekezeti elfogultságtól tartózkodóan írnak, de a fejedelem teológiai érdeklődését minél korábbra próbálják kitolni, majd kimutatja, hogy a közfelfogástól eltérően a fejedelem közel sem játszott kezdeményező szerepet sem a reformáció felkarolásában, sem az unitarizmus meghonosításban. Unitárius fejedelemnek csak uralkodása utolsó másfél esztendejében tekinthető, azaz 1569-től, s mindez összefüggésben van azzal is, hogy európai viszonylatban nagy késéssel – amint az első tanulmány is rávilágított – zajlik le Erdélyben a felekezetek szervezeti elkülönülése.

Ezt követően olyan tanulmányok következnek, amelyben a reformáció évszázadának fejleményei állnak a középpontban. Idős Heltai Gáspárról, a kolozsvári hitújítás kiemelkedő egyéniségéről, két tanulmány is helyet kapott a kötetben. Az első a *Heltai zsoltárfordításáról*, a második *Heltai imádságoskönyvének utóéletéről* szól. Egy másik tanulmány *A kolozsvári Heltai-nyomda és a krakkói Aleksy Rodecki* című, a kincses város nagyhírű nyomdájáról szól, amelynek akkori vezetője ifjú Heltai Gáspár volt.

A *Heltai zsoltárfordításai* a Heltai-nyomda vallásos jellegű kiadványainak legnagyobb arányú vállalkozása, a Biblia szinte teljes lefordításának kiadása kapcsán látott napvilágot 1560-ban. Balázs Mihály a zsoltárfordítások értelmezésekor igyekezett kézzel foghatóvá tenni Heltai világszemléletének a felekezetváltások közepette is megőrződött olyan állandó elemeit, amelyeken minden bizonnyal osztozott kolozsvári polgártársaival is.

Az unitáriussá lett Heltai imádságoskönyve az erdélyi és a magyarországi protestantizmus történetében az első terjedelmesebb megszerkesztett ilyen jellegű mű, amely 1570 végén vagy 1571 első félévében jelent meg Kolozsvárott. Balázs Mihály megállapította, hogy az imádságoskönyvben a hívek először kaptak kézhez a közösségi és a magánkegyesség alkalmain egyaránt felhasználható nagyobb terjedelmű szövegeket. A könyv utóélete pedig azt bizonyítja, hogy felekezeti határokat átlépve más felekezetűeket is meg tudott szólítani. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a *Heltai imádságoskönyve* a Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai sorozat 5. kötetében jelent meg.)

A Heltai-nyomdáról szóló tanulmányában Balázs Mihály a gyűjtőle-

véltárunkban található egyik kódexből származó forrást használt, amelyben példás módon megőrizték a városi és az egyházi élet különféle hivatalos aktusai és alkalmai számára készített mintaszövegeket.

A 17. század végére datálható stylionarium az ilyen összeállításokban megszokott gyakorlatnak megfelelően a korábbi időszakból idéz követendő mintákat, hogy megkönnyítse az ilyenek megfogalmazására kényszerülők dolgát.

A bürokráciában való boldogulást szolgáló mintasorokban tehát az áll, hogy ifjú Heltai Gáspár kolozsvári esküdtpolgár és nyomdász rövid időre, valamikor 1593 táján kölcsönadta görög betűkészletét egy bizonyos Alexius Rodecius névű nyomdásznak, aki Krakkóban 1574 és 1600 között antitrinitárius írásokat adott ki. Ezt a kölcsön betűkészletet kellett visszaszerezni. Balázs Mihály detektív módjára felgöngyölítette, hogy a lengyelországi Rodecki–Sternac-nyomtatóműhely ezt a betűtípust használta 1638-ig a görög szövegek kiadásakor, és ez a tény a lengyel művelődéstörténészek számára is a meglepetés erejével hatott.

A *Kálvin és Servet* tanulmányban a nagy reformátor és a szentháromságtagadó orvos reformációtörténeti mítosszá vált konfliktusát értelmezi újra. Servet életművét a 16. századi történeti kontextusra figyelve és a korábbi megközelítésekkel számot vetve az érvelő tárgyszerűséggel mutatja be.

Az erdélyi reformáció sajátosságait nem lehet az európai összefüggések figyelembe vétele nélkül vizsgálni, ennek kontextusában olyan tanulmányok következnek a kötetben, amelyek megvilágítják, hogy milyen ösztönzést kaptak az itteni, erdélyi vallási útkeresők, a nagy humanisták Rotterdami Erasmus, Lorenzo Valla vagy Thomas Morus műveiből.

A kötet újabb nagyon fontos és ugyanakkor Balázs Mihály egyetlen tanulmánya, amely máshol még nem jelent meg *Közel az iszlámhoz? Újabb kutatások a korai újkori unitarizmus és a muszlim hit viszonyáról* címet viseli. Ebben a szerző rávilágít arra, hogy miután Luther 95 tételét a Sorbonne professzorai mint a Korán tévedéseiben osztozó pontokat elítélték, a teológiai törökösség az egyik legtöbbet hangoztatott vád volt az európai 16–17. századi felekezeti küzdelmekben, és a legkeményebb támadásnak az antitrinitáriusok voltak kitéve. A német származású, Európa-szerte üldözött és 1572-ben Kolozsvárra érkezett antitrinitárius majd muszlimmá lett Adam Neuserről szóló újabb német kutatási eredmények bemutatására összpontosítva azt is érzékeltetni kívánta, hogy a Krisztus imádását adorantista és segítségül hívását tagadó nonadorantista áramlaton belül is fontos eltérések mutathatók ki, többek között a muszlim hithez és törökökhöz való viszony tekintetében. A szerző határozottan cáfolja azt a külföldi, főleg amerikai szak-

irodalomban olvasható modernizáló tézist, amely a multikulturalitás előfutárainak akarja aposztrofálni az erdélyi és a hódoltsági területek szellemi érintkezéseinek szereplőit, és határozottan érvel azon tétele ellenében is, amely a törökök bérenceinek és a keresztény hit elárulóinak tartja az unitáriusokat. Konklúzióként megállapítja, hogy az unitárius egyház sohasem jutott el a muszlim hitben a kereszténységgel közös elemeket kereső szinkretizmusig, a török hatóságoknak az unitáriusokhoz való viszonyát pedig a politikai megfontolásokat mindennél fontosabbnak tartó pragmatizmus jellemezte.

Balázs Mihálynak a 17. századra átnyúló kutatásait az unitárius egyház ötödik püspökéről, Toroczkai Máté életútjáról szóló dolgozat nyitja meg, amely nem egyszerűen a német nyelvű tanulmány magyarított változata, hanem egy kiegészített, újabb forrásokra támaszkodó és azokat hasznosító tanulmány. Az eruditus Toroczkai Máté volt az, aki magyarra fordította és kiadta Enyedi György *Explicationes*ét, énekeskönyvet, kátét szerkesztett és Erdély történetének különösen nehéz időszakában, a Georgio Basta rémuralmát követően a Bocskai által visszaadott kolozsvári templomban újjászervezte az egyházi életet, az iskolában az oktatást, és ezáltal megpróbálta életben tartani hagyományaihoz ragaszkodó közösségét.

Az *Újabb szövegek és adatok ifj. Varsolczi János tevékenységéhez* című tanulmány két korábbi dolgozat összevonásával és átdolgozásával készült. A kevésbé ismert ifjú Varsolcziról elmondhatjuk, hogy a lengyel unitáriusok központjában, Rakówban, illetőleg az altdorfi egyetemen is tanult, hazatérte után pedig 1630-ban bekövetkezett haláláig előbb a kollégium tanára volt, majd Kolozson lett lelkész. Az ő tevékenységén keresztül mutatja be a szerző, hogy tulajdonképpen milyen feltételek között élt immár a református fejedelmek évszázadának kezdetén – elsősorban Bethlen Gábor idején – az unitáriusok törvényben ugyan elismert, de komoly korlátozásoknak kitett közössége. Az unitáriusok rettegésben éltek, és ez a félelem Bethlen Gábor fejedelemmé választásával sem enyhült. Ennek egyik beszédes dokumentuma az unitárius ifjú Varsolczi János tollán fennmaradt és az 1613-as esztendő eseményeihez fűzött politikailag beszédes megjegyzéseiben olvasható. Eszerint a Kolozsváron lakó Varsolczit – a közhangulatnak megfelelően – rémület töltötte el Bethlen Gábor közeledtének a híre. Talán nem véletlen, hiszen az újonnan választott fejedelem valláspolitikájának egyik formálója az a Rettegi János lett, aki Báthory Gábort is szolgálta, és aki a kolozsvári reformátusokat a templomhoz jutás útján elindító fejedelmi intézkedésekkel párhuzamosan 1608-ban előkészületeket tett az unitáriusok elleni dogmatikai küzdelemre is.

Bethlen Gábor tulajdonképpen elődjének, Báthory Gábornak vallás-politikáját folytatta, és a szombatosok elleni keményebb fellépés mellett az unitarizmus egészére vonatkozó korlátozó és visszaszorító igyekezet az ő környezetében is jelen volt már jóval Keserűi Dajka református püspök fellépése előtt, amikor aztán fejedelmi hozzájárulással a háromszéki unitáriusokat a református püspökök hatáskörére alá helyezték.

Balázs Mihály hiánypótló kötetét melegen ajánlom mindazoknak, akiket érdekel az unitárius egyház története, forgassák és olvassák mindannyiunk szellemi gazdagodására.

Molnár Lehel

ABSTRACTS

József Tibor Kurta: ***The 18th Century Liturgical Shift in the Transylvanian and Hungarian Reformed Church Mirrored in the Use of Graduals and Church Hymnals***

Plain chant in the native Hungarian tongue survived and was kept in ceremonial use by the Reformed Church in Hungary and Transylvania up to the end of the 18th century. The traditional 'gradual' manuscripts also remained in daily use. (The term 'gradual' has a special connotation for Hungarian Protestants. It is a liturgical book, which consists of chants or hymns selected from the Antiphonale, Responsoriale, Passionale, Psalterium, as well as some Kyrie, Gloria, Sanctus, Credo, but not including Graduale or Benedictus.)

The article provides an overview of the liturgical transition in the Transylvanian and Hungarian Reformed Church in the 17–18th centuries.

Keywords: 17th century; 18th century; chant; gradual; Hungarian Reformed Church; liturgy; plain chant; Transylvanian Reformed Church

Gabriella H. Hubert: ***Beginnings of Unitarian Singing***

Besides the results of the history of Unitarian ideas and Church, the rich heritage of Unitarian singing has recently gained more recognition. This heritage shows unique signs compared to that of other Protestant denominations, such as its dogmatic aspect, the concious selection of songs, that singing was controlled by the Church and the poetical form of songs.

This study is a further exploration of well known sources. It attempts to discover whether there was a Hungarian language printed Unitarian congregational hymnal in the 16th century, and what Unitarian congregations might have been singing during that period (see the tables of types of hymnals and hymns).

It is only certain about the first quarter of a century that a manuscript gradual (Hungarian liturgical songs) and a manuscript rhymed Psalter existed. It is impossible to prove or to refute the existence of a congregational hymnal

between 1567 and 1592 based on existing data. A dogmatic analysis of Unitarian songs may bring us closer to the answer.

Singing developped a lot during the time of György Enyedi. The first known printed hymnal (1616) was meant to be used by Believers, because it had a small format (12"). Based on the printing of the first, liturgical part we can suppose that, while the choir was singing from a large size, manuscript gradual, the Believers were following the liturgy from a small hymnal in their hands. By 1616, the Hungarian congregation of Kolozsvár had acheived a high degree of singing. This development started during the last decade of the 16th century.

What did Believers sing? Invocations, hymns before and after the sermon, hymns in the order of the ecclesiastical year, catethetical songs, thematically structured thanksgivings and praises, just as in other Protestant churches. The largest group of songs contains psalms. Our hypothesis is that György Enyedi took part in creating this group of psalms.

Keywords: Unitarian church singing; Unitarian congregational hymnal; conscious selection of songs; Enyedi, György (1555–1597)

Anette Papp: ***Hungarian Antiphons Derived from the 17th Century Transylvanian Saxon Protestants***

While the Hungarian variation of the Gregorian chant perished as a result of the reforms of the Council of Trent (1545–1563), its new, strange life was begun by Hungarian Protestants. Hundreds of melodies were transposed into Hungarian texts, and these new, vernacular liturgical chants were set in books called graduals, which were used into the 17th century, and occasionally into the 19th century.

The vernacular antiphon repertory of Lutheran and Calvinist sources is the largest corpus and the most interesting for scholarly study. There is an old, common Protestant heritage, which is related to the medieval Hungarian rite, but, at the same time, shows the individual characteristics of the different denominations.

This article compares the Unitarian sources in Hungarian language with the material of the Saxon Unitarian source used in Kolozsvár, the *Graduale oder Geistliche geseng vnnd Psalm sampt ihren Antiphonen vnnd Hymnen*, 1622, Kolozsvár (Cluj, Klausenburg).

Keywords: 17th century; 19th century; antiphon; Council of Trent (1545–1563); gradual; Gregorian chant; Hungarian Unitarians; Saxon Unitarians; vernacular liturgical chant

Tímea Benkő: ***Repentance and Prayer Days: Possible Occasions of Litany and Te Deum***

Die *Litanei* und das *Tedeum* sind zwei liturgische Sonderformen die unter Protestanten in Siebenbürgen des 16–17. Jahrhunderts zurecht als ökumenisches liturgisches Erbe bezeichnet werden können. Fast alle s.g. protestantische Graduale und Gesangbücher enthalten bis in das 18. Jahrhundert beide liturgische Stücke, die bislang vor allem musikgeschichtlich gründlich erforscht wurden. Es blieb aber bis heute die Frage nach einer liturgischen Stelle dieser besonderen Elemente des christlichen Gottesdienstes offen. Der Buß- und Bettag stellte doch jahrhundertelang eine außerordentliche Gelegenheit zur Verwendung beider oben genannten liturgischer Stücke dar, wobei die Litanei besonders in Zeiten der Gefahr als allgemeine Fürbitte, das Tedeum am Ende solcher bedrohlichen Ereignisse, oder im Fall längeres Ausbleibens von solchen Gefahren als Danksagung ihren Platz in der Liturgie gefunden hat. Luther hatte in der Zeit der Türkengefahr 1528/29 für die Gemeinden die Allerheiligen-Litanei umgeformt. 1541 stellte der Reformator sogar eine kurze Ordnung für einen Gebetsgottesdienst zusammen, in der auch die Litanei zu finden ist.

Jean Calvin betete im November 1545 an zwei nacheinander folgenden Buß-und Bettagen für die deutschen christlichen Brüder, die von der Seite des katholischen Heinrich von Braunschweig-Wolfenbüttel erneut bedroht wurden. Wahrscheinlich wurde nach der Benachrichtigung über die Beseitigung des Konfliktes am zweiten Bettag das Tedeum gesungen, da 1546 wurden außer den beiden an diesen Bettagen von Calvin gehaltenen Predigten auch einige neue Psalm-Übersetzungen, sowie ein Te Deum laudamus herausgegeben.

Im ungarischen Sprachraum wurde bislang das Thema Buß-und Bettag wenig erforscht. In den letzten Jahren hatte sich Tamás Gergely Fazekas vor allem aus literaturgeschichtlicher Sicht mit diesem Thema befasst. Die Protokolle der im 16–18. Jahrhundert in Siebenbürgen abgehaltenen Landtage und Synoden der einzelnen protestantischen Kirchen belegen u.a. eine große Zahl der in Siebenbürgen angeordneten Buß- und Bettage. Weitere regionale Buß- und Bettage sind durch die Protokolle der Städte dokumentiert. In einigen Anordnungen wurden explizit nicht nur der Buß-und Bettag, sondern auch das Singen vom Tedeum an Buß- und Bettagen angeordnet. Handschriftliche Agenden, Briefe und weitere Dokumente sprechen darüber, dass der Buß- und Bettag wirklich gefeiert, und das Tedeum und die Litanei tatsächlich auch in Siebenbürgen in Bittgottesdiensten gesungen oder gesprochen wurden.

Schlüsselwörter: Litanei, Tedeum, Danksagung, Buß- und Bettagen, 16–18. Jahrhundert, Siebenbürgen

Anna Farmati: ***Catholic Identity Reconstructing Ceremonies of the Holy Trinity Association of Saint Michael's Church in Kolozsvár***

L'étude essaie de reconstituer quelques aspects de la paraliturgie et la pratique liturgique de la *Confrérie de la Trés Sainte Trinité* fondée en 1751 par l'évêque Sztojka Zsigmond justement après qu'elle fut retournée à la communauté catholique: après un usage unitarien s'avère nécessaire la reconstruction non seulement de l'intérieur, mais aussi des coutumes, des rites, des communautés des croyants plus dévoués ayant une influence remarquable dans la société. Une manuel d'instructions et de prières sera édité même deux fois à l'usage des membre de la confrérie mentionnée dont les textes traces les plus importants éléments des coutumes religieux introduites pour renforcer l'identité catholique et approfondir la spiritualité trinitaire des croyants. La *Rosaire des Angeliaue* avait été présentée déjà par une autre étude de l'auteur, ici on analyse surtout les litanies et les chants empruntés des recueilles officielles ou même composés à l'usage des confréries similaire très à la mode d'ailleurs en ces temps-là au territoire de la monarchie austro-hongrois grâce à l'évêque Padányi Bíró Márton qui ne cachait point son intention de constituer ainsi une apologie du culte de la Très Saint Trinité ou même convertir des croyants.

Mot-clefs: paraliturgie et pratique liturgique, *Confrérie de la Trés Sainte Trinité*, apologie du culte de la Trés Saint Trinité, conversion

Balázs Pap: ***New Findings Regarding the 1602 Hymnal of Imre Újfalvi***

The first part of this article offers new insights into the relationships among church hymnals. The example of the Váradi hymnal (*Váradi énekeskönyv (1566)*) shows that books can be directly related to one another, without assuming intermediate manuscripts. The second part proposes the rumored Unitarian hymnal of bishop Enyedi György (George Enyedi) (1555–1597) as a source for Újfalvi Imre's (Imre Újfalvi) (1565–1616?) 1602 hymnal.

Keywords: church hymnal; lost source; Váradi Hymnal; Enyedi, György (1555–1597); Újfalvi, Imre (1565–1616?)

Andrea Hevesi: ***The Poems by Bálint Balassi in the Tradition of Unitarian Hymnals***

Some of the religious poems by Balassi Bálint (Valentine Balassi) (1554–1594) appear in the Unitarian hymnals in the first three decades of the 17th century. These are the earliest known variants. This article focuses on Balassi's poems found in the Unitarian hymnal from around 1616 and manuscripts from the early 17th century.

The early variants of *Ó, én kegyelmes Istenem… (Oh, my gracious God…)*, *Pusztában zsidókat… (Jews in the wilderness…)*, *Bocsásd meg, Úristen… (Forgive me God…)*, and *Adj már csendességet… (Give me peace…).* are compared to the later variants included in the printed edition of the *Istenes énekek*[*] *(Divine Songs (1669-1677?)).* The sources from the first three decades of the 17th century contain such variants turned into collective, sung poems which are not featured in any of the subsequent editions of the *Istenes énekek*. Therefore, the early variants cannot be regarded as a source of those in the *Istenes énekek*.

The article proposes that the majority of the rare sources are directly or indirectly connected to the Chancellery operating in Kolozsvár in the first third of the 17th century, and to the Unitarians of Kolozsvár. Therefore, it may have been Petki János (John Petki) (1572–1612), Transylvania's cultured Chancellor from 1607–1608 who acquired several texts by Balassi and perhaps also some by Rimay János (John Rimay) (1573–1631)?).

Keywords: 1616; 17th century; hymn; Kolozsvár; poem; Unitarian hymnal; Balassi, Bálint (1554–1594); Petki, János (1572–1612); Rimay, János (1573–1631)

Mihály Etlinger: ***Miklós Bogáthi Fazekas and the First Unitarian Hymnal***

This article examines a Unitarian hymnal, and its textual variations from the beginning of the 17th century. While the sources of the hymnal have not been entirely mapped, this article explores the influence of the works of Miklós Bogáthi Fazekas (Nicholas Fazakas Bogáthi) (1548–1592?/1598?).

His psalm-translations are important indicators of the material (the hymns), because his psalter was propagated through hand-written copies of the hymnals (manuscripts) which have been thoroughly examined by the Pécs-based Bogáthi research team.

Definitive conclusions cannot be drawn about the sources, the rewriting processes, and the editorial intentions based solely on the relationships between

the printed textual variations in the hymnals and the Bogáthi manuscripts. The article also explores the relationship between the lost *Toroczkai-gradual* and some of the hymns in the 1616 Unitarian hymnal.

Keywords: 17th century; Toroczkai-gradual; Unitarian hymnal; Bogáthi Fazekas, Miklós (1548–1592?/1598?)

Mihály Balázs: *Two Perspectives on 16th Century Nonadorantism in Easter-Central-Europe (Martin Seidel and Szymon Budny)*

The international literary history focusing on the antecedents of the enlightenment era has a particular interest in nonadorantism, the most radical branch of antitrinitarianism. This article focuses on research about Martin Seidel (?–?, 16–17th century) and Szymon Budny (1533–1593). In Seidel's case new documents have been discovered in the archives which reveal new relations and connections in his work life which make it possible to date the origins of nonadorantism to a significantly earlier time. The article sums up the English, German, Spanish, Polish and Italian papers, and while doing so, Budny and Seidel are repositioned on the Eastern-Central European religious map. The article sketches the relations between the works of Budny and Seidel, as well as those of Francis David (Dávid Ferenc) (1510?–1579), Jacobus Palaeologus (1520?–1585) and Matthias Vehe-Glirius (1545?–1590).

Keywords: 16th century; nonadorantism; radical antitrinitarianism; Budny, Szymon (1533–1593); Seidel, Martin (?–?, 16–17th century); Dávid, Ferenc (1510?–1579); Palaeologus, Jacobus (1520?–1585); Vehe-Glirius, Matthias (1545?–1590)

Gizella Keserű: *Double-binding: 17th Century Polish–Hungarian Connections*

The study of 17th century Polish–Hungarian connections began in the 19th century, but an objective, nuanced approach had always been hindered. There is an almost complete lack of 16th century archive data, so the 17th century material, although richer than the previous century's, has led to misinterpretation. Additionally, nationalistic prejudices and hagiographic perspectives of 19th century scholars are clearly evident in their writings.

This article contributes to the elimination of these anomalies by focusing on several important events. The appendix reviews some sources discovered by

Polish researchers that refer to the Polish Antitrinitarians arriving in Transylvania by the winter of 1660–61. These documents show the mistrust of the newcomers, and their segregation from their host community. The article also identifies the mingling of the additional religious trends from England and the Netherlands contributing to a multifaceted Transylvanian Unitarianism.

Keywords: 17th century; England; Netherlands, Poland; Polish–Hungarian; connections; Polish Antitrinitarians; religious trends; Transylvania

Lehel Molnár: ***The Rites and Regulations of Canonical Visitation of 17th Century Transylvanian Unitarians***

There is a lack of a broad synthesis focusing on the history of canonical visitation rites and regulations in Hungarian special literature. The last Unitarian summary of visitation rites history was compiled in the 1930's by bishop Boros György (George Boros) (1855–1941). In the 21st century only Dániel Bárth (1976–) pioneered again on this topic. But none of the above-mentioned focused on visitations performed by deans or bishops. This article focuses on the history and contents of the 1614 canonical visitation (canonica visitatio) orders compiled by bishop Toroczkai Máté (Matthew Toroczkai) (1553–1616), revised in the 1690's, and then used until 1741, when bishop Szentábrahámi Lombárd Mihály (Michael Lombárd Szentábrahámi) (1683–1758) and his contributors edited a new visitation regulation.

Keywords: 17th century; 20th century; canonica visitatio; canonical visitation; regulation, Unitarian visitation; Bárth, Dániel (1976–); Boros, György (1855–1941); Szentábrahámi, Mihály Lombárd (1683–1758); Toroczkai, Máté (1553–1616)

Hermina Gesztelyi: ***Textiles of the Reformed Community in a Unitarian Context. The Confessional Importance of Kata Bethlen's Church Textiles from 1735***

Im 18. Jahrhundert ist Olthévíz ein spezieller Ort der konfessionellen Streite geworden. Die Autobiographie von Kata Bethlen (1700–1759), sowie die unitarische und die kalvinistische Kirchengeschichten sind die Hauptquellen, aus denen man erfahren kann, wie das Ehepaar die Bevölkerung des Dorfes bekehrt hattte, um das Kirchengebäude in Besitz zu nehmen. Trotz aller Versuche

wurden aber die Kalvinisten nicht zur Mehrheit, so behielten die Unitarier das Gebäude. Deshalb gründete Kata Bethlen mit ihrem Mann die reformierte Kirche in der unitarischen Olthévíz und schenkte danach der Kirche Textilien und Goldschmiedearbeit. 1735 wurde eine Tischdecke mit den Symbolen des Agnus Dei und der Evangelisten verfertigt und der Pfarre gespendet. Das Evengelistensymbol kommt in der Ikonographie der kirchlichen Kunst nicht häufig vor, nur einige Beispiele sind bekannt. Die Bildsymbole von Matthäus, Markus, Lukas und Johannes haben in diesem speziellen konfessionellen Kontext eine polemische Bedeutung, womit die Tischdecke eine besondere Rolle in der Bekehrung gewinnt. Kata Bethlen hatte mehrere Unitarier in der Familie z. B. ihre Mutter, die die Einheit Gottes betont und die Lehre von der Trinität verwirft. Aber die Motive der Tischdecke können auch als die Symbole der Dreifaltigkeit interpretiert werden.

Schlüsselwörter: Kata Bethlen (1700–1759), Olthévíz (Hoghiz), Reformierte Tischdecke, Bildsymbole von Matthäus, Markus, Lukas und Johannes

Sándor Kovács: ***Unitarian Martyrology and the Veneration of Dávid Ferenc***

The memory of Dávid Ferenc (Francis David) faded out in the 17th and 18th centuries. Under the reformed rulers and later under Habsburg domination, the Unitarian community did not evoke the memory of their church's founder. The cult of Dávid Ferenc started in the 19th century, and has thrived continuously ever since. During public commemorations speakers often cite poems and epitaphs ascribed to the bishop: he must have written these while imprisoned in the Déva castle. Balázs Mihály (Michael Balázs) (1948–) confirmed that neither the elegy nor the epitaph can be ascribed to Dávid Ferenc. This article proposes that the elegy previously ascribed to Dávid Ferenc (*Servivi patriae bis denos impiger annos*…) was probably written between 1668 and 1686, and that the author was probably somebody from Christoph Sand's (1644–1680) circle. The article describes the way the elegy became known amongst 17th century unitarians and in the 20th century how it became ascribed to Dávid Ferenc. The article's appendix includes the Unitarian Confession printed between 1698–1701 which contains the epitaph that was later ascribed to Dávid Ferenc (*Epitaphium ex manuscripto Anonymi cujusdam*). The article also includes all the translations of the epitaph.

Keywords: *Confessio Fidei Exulum Christi*…; cult of Dávid Ferenc; Déva castle; epitaph of Dávid Ferenc; Balázs, Mihály (1948–); Dávid, Ferenc (c. 1510–1579); Sand, Christoph (1644–1680)

Dávid Molnár: ***Johann Ludwig von Wolzogen's Unknown Letter to Ferenc Bethlen***

Zwei Briefe werden in meiner Studie veröffentlicht und analysiert. Der eine wurde von dem bisher unbekannten Eugenius Baro, der andere von Johann Ludwig von Wolzogen verfasst. In beiden Fällen ist der Adressat der Kanzler von Siebenbürgen, Franz Bethlen. In der Studie argumentiere ich dafür, dass – Aufgrund des Schriftbildes der Handschriften – Eugenius Baro und Johann Ludwig von Wolzogen ein und dieselbe Person sind. Wolzogen war ein berühmter sozinianischer Denker und schrieb eine kurze Kritik über Descartes' *Meditationes*. In einem der hier analysierten Briefe berichtete Wolzogen dem Kanzler über den Synkretischen Streit, über die Hinrichtung der König von England (Karl I.) und über ein nicht identifizierbares Werk. Im anderen Brief wollte Wolzogen eine Antwort auf die Frage finden, ob die politische Beziehung zwischen Pfalz, Brandenburg und Siebenbürgen nach dem Tod der Prinzessin von der Pfalz (Henriette Marie von der Pfalz), die 1651 den jüngeren Sohn (Sigismund) des Fürsten von Siebenbürgen (Georg I. Rákóczi) geheiratet hatte, abgebrochen wird oder nicht.

Schlüsselwörter: Unbekannte Briefe von Johann Ludwig von Wolzogen, Sozinianismus, Synkretischer Streit, politische Beziehungen zwischen Pfalz, Brandenburg und Siebenbürgen

Tamás Túri: ***Sermon and Apocalypse: Pál Karádi and the Protestant Tradition***

This article explores the Unitarian superintendent/bishop of the Partium, Pál Karádi's (1523–1590) exegetical method, his historical approach and the eschatological roles of the ministers and preaching in his *Commentary on the Apocalypse* (1580). Karádi mainly focused on the sensus litteralis (literal meaning) but he also considered a spiritual meaning, based on an empirical resemblance to the sensus litteralis, combined with consideration of the actual historical context. On this 'historical allegory' Karádi constructed a cyclical

historical approach, which widens the horizon of its application, making possible connections to other protestant interpretations.

Regarding pastoral theological thoughts, the role of the ministers and the preaching about the last days, there are many similarities between Karádi's commentary and that of the Calvinist bishop, Péter Melius Juhász (1532–1572) in the interpretation of Revelations 10–12.

Additionally, Karádi probably used Heinrich Bullinger's (1504–1575) *A hundred sermons upon the Apocalypse…* and the meaning of the Apocalypse, Paul's eschatology, the characteristics of the sermon as genre, and pastoral theology in his own writings, resulting in similarities with the reformed tradition in Zürich.

Karádi's and Melius' common explanation about the pregnant woman, the son and the dragon in Revelations 12 is similar to the interpretation pattern of Antoine du Pinet (1510–1584), who combined the works of Sebastian Meyer (1465–1545), François Lambert (1486/87–1530), Beda Venerabilis (672/673–735), Joachim von Fiore (1135–1202) and Victorinus of Pettau (?–303/304).

Keywords: apocalypse; exegesis; Calvinism; Commentary on the Apocalypse; cyclical historical approach; Partium; Revelations; sermon; Zürich Beda Venerabilis (672/673–735); Bullinger, Heinrich (1504–1575); Du Pinet, Antoine (1510–1584); Joachim von Fiore (1135–1202); Lambert, François (1486/87–1530); Melius, Juhász Péter (1532–1572); Meyer, Sebastian (1465-1545); Pál, Karádi (1523–1590); Victorinus of Pettau (?–303/304)

Borbála Lovas: *Bible Translations in Enyedi György's Sermons*

This article examines the use of biblical quotations in the sermon collection of Enyedi György (George Enyedi) (1555–1597), the third bishop of the Transylvanian Unitarian church. Prior to his incumbency, in addition to Hungarian translations of parts of the Bible (particularly the New Testament and the Psalms), a full translation of the bible by the Calvinist Károli Gáspár (Charles Károli) (1529?–1591) was published in 1590. Enyedi's sermon collection, surviving in various manuscripts (and currently being published for the first time), shows that he behaved like Pázmány Péter (Peter Pázmány) (1570–1637), translating the Bible himself when using a quotation in his sermon rather than relying on contemporary translations. Study of Enyedi's treatment and deployment of Biblical quotations shows how the Unitarian Church managed to

analyze and study the Bible for everyday preaching and for their own theological stances, while lacking their own complete translation.

Keywords: manuscript; sermon collection; manuscript; Unitarian bible translations; Enyedi, György (1555–1597; Károli, Gáspár (1529?–1591); Pázmány, Péter (1570–1637)

„Te Deum laudamus…": teologie, liturgie şi viaţă religioasă în Transilvania până la sfârşitul secolului al 18-lea. 155

Liturgie protestantă

József Tibor Kurta
Procesul de schimbare a liturgiei în bisericile reformate din Transilvania în secolul al 18-lea în oglinda Gradualelor şi Psalteriilor 158

Gabriella H. Hubert
Începuturile cântului unitarian 165

Anette Papp
Antifone maghiare de origine germană din Transilvania din secolul al 17-lea 177

Tímea Benkő
Zilele de penitenţă şi rugăciune ca posibile ocazii ale litaniei şi Te Deumului în Transilvania 201

Anna Farmati
Ceremoniile de reconstruire ale identităţii catolice a Asociaţiei Sfântei Treimi a bisericii Sfântu Mihail din Cluj 218

Psalterii unitariene

Balázs Pap
Noutăţile psalteriei din 1602. 227

Andrea Hevesi
Poemele lui Bálint Balassi în Psalterii Unitariene 247

Mihály Etlinger
Miklós Bogáthi Fazekas şi primul Psalteriu Unitarian 280

Adepţii tradiţiei radicale

Mihály Balázs
Două modalităţi ale nonadorantismului în Europa de est (Martin Seidel şi Szymon Budny) 287

Gizella Keserű
Despre relaţiile polono-maghiare din secolul al 17-lea. 305

Rituri şi cult

Lehel Molnár
Rituri şi reguli ale Vizitei Canonice la unitarienii din Transilvania în secolul al 17-lea 331

Hermina Gesztelyi
Textile ale comunităţii reformate într-o biserică unitariană. Importanţa confesională a textilelor lui Kata Bethlen din 1735 din Hoghiz 345

Sándor Kovács
Martirologie unitariană şi crearea cultului în narativele de glorificare ale lui Ferenc Dávid. 359

Scrisori şi predici

Dávid Molnár
Scrisoarea necunoscută a lui Johann Ludwig von Wolzogen adresată lui Ferenc Bethlen 386

Tamás Túri
Predică şi Apocalipsă: Pál Karádi şi tradiţia protestantă. 412

Borbála Lovas
Traduceri scripturale în predicile lui György Enyedi 429

Recenzii

Mihály Balázs: *Între reformă şi fondarea bisericii. Studii despre unitarianismul secolelor al 16-lea şi al 17-lea.* (Lehel Molnár) 454

Rezumate 460

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor şef: **dr. Sándor Kovács**
Număr redactat de: **dr. Júlia Eszter Andorkó, dr. Sándor Kovács, dr. Borbála Lovas**
Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti, Rodger Mattlage**
Tehnoredactor: **Péter Virág**
Colectivul de redacţie: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi**, **Lehel Molnár**, **dr. Elek Rezi**

Adresa redacţiei: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

Articles from the Conference "Te Deum Laudamus…": Theology, Liturgy and Church Life in Transylvania until the End of the 18th Century 155

Protestant Liturgy

József Tibor Kurta
The 18th Century Liturgical Shift in the Transylvanian and Hungarian Reformed Church Mirrored in the Use of Graduals and Church Hymnals. . 158

Gabriella H. Hubert
Beginnings of Unitarian Singing 165

Anette Papp
Hungarian Antiphons Derived from the 17th Century Transylvanian Saxon Protestants. 177

Tímea Benkő
Repentance and Prayer Days: Possible Occasions of Litany and Te Deum . . 201

Anna Farmati
Catholic Identity Reconstructing Ceremonies of the Holy Trinity Association of Saint Michael's Church in Kolozsvár 218

Unitarian Songbooks

Balázs Pap
New Findings Regarding the 1602 Hymnal of Imre Újfalvi. 227

Andrea Hevesi
The Poems by Bálint Balassi in the Tradition of Unitarian Hymnals 247

Mihály Etlinger
Miklós Bogáthi Fazekas and the First Unitarian Hymnal. 280

Followers of the Radical Tradition

Mihály Balázs
Two Perspectives on 16th Century Nonadorantism in Easter-Central-Europe
(Martin Seidel and Szymon Budny) 287

Gizella Keserű
Double-binding: 17th Century Polish–Hungarian Connections 305

Rites and cult

Lehel Molnár
The Rites and Regulations of Canonical Visitation of 17th Century
Transylvanian Unitarians 331

Hermina Gesztelyi
Textiles of the Reformed Community in a Unitarian Context.
The Confessional Importance of Kata Bethlen's Church Textiles from 1735 . . 345

Sándor Kovács
Unitarian Martyrology and the Veneration of Dávid Ferenc. 359

Unitarian letters and sermons

Dávid Molnár
Johann Ludwig von Wolzogen's Unknown Letter to Ferenc Bethlen 386

Tamás Túri
Sermon and Apocalypse: Pál Karádi and the Protestant Tradition. 412

Borbála Lovas
Bible Translations in Enyedi György's Sermons. 429

Book reviews

Mihály Balázs: *Between Reformation and Church Founding. Articles about the 16th–17th Century Transylvanian Unitarianism.* (Lehel Molnár) 454

Abstracts 460

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**
Issue edited by: **dr. Júlia Eszter Andorkó, dr. Sándor Kovács, dr. Borbála Lovas**
Copyreader: **Miklós Kürti, Rodger Mattlage**
Layout: **Péter Virág**
Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi**, **Lehel Molnár**, **dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.